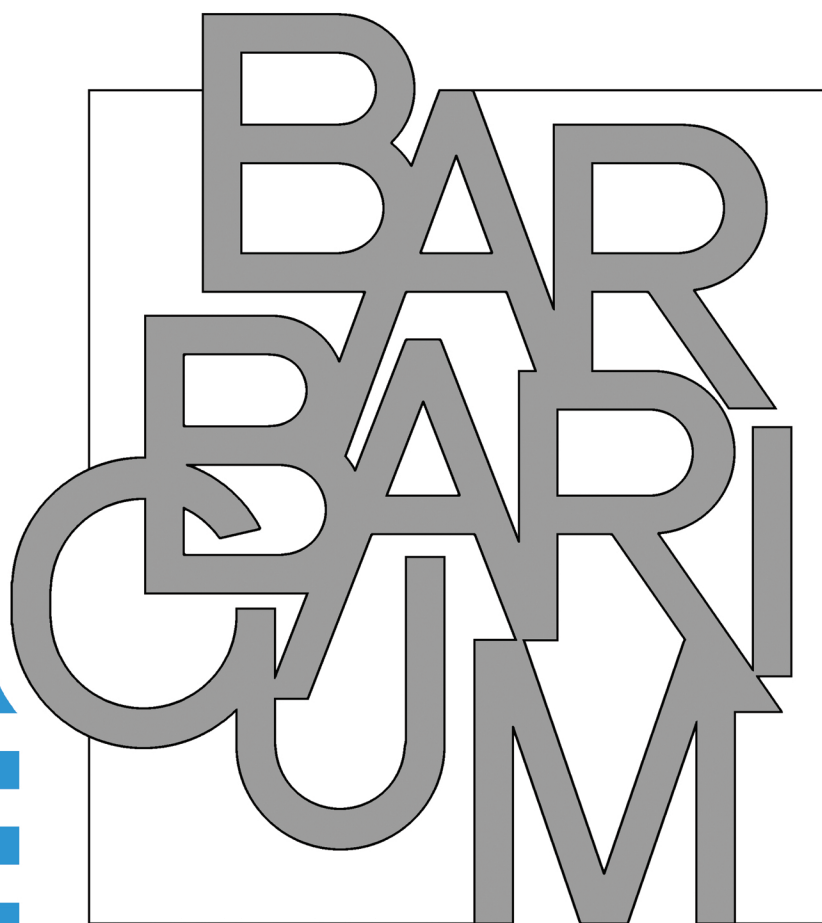

WYDZIAŁ
ARCHEOLOGII
Uniwersytet Warszawski

ŚWIATOWIT Supplement Series B: BARBARICUM, vol. 13

13

WYDZIAŁ
ARCHEOLOGII
Uniwersytet Warszawski

ŚWIATOWIT Supplement Series B: Barbaricum, vol. 13

ŚWIATOWIT Supplement Series B: Barbaricum, vol. 13

ed. Adam Cieśliński, Bartosz Kontny, Paweł Szymański

Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Katedra Archeologii Barbaricum i Prowincji Rzymskich

BARBARICUM

Tom 13

Wojna w pradziejach i średniowieczu

pod redakcją

Bartosza Kontnego

Warszawa 2021

Faculty of Archeology, University of Warsaw
Światowit Supplement series B: Barbaricum
Volume 13

Redakcja naukowa serii

Adam Cieśliński, Bartosz Kontny, Paweł Szymański

Redakcja tomu

Bartosz Kontny

Recenzenci naukowci

Dr hab. Jacek Andrzejowski; dr hab. Adam Cieśliński; dr Przemysław Dulęba;
dr hab. Marzena Przybyła; dr hab. Piotr Strzyż, prof. UŁ;
dr hab. Piotr Włodarczak, prof. IAiE PAN

Skład i łamanie

Agata Wiśniewska

Projekt okładki dla serii

Michał Beszczyński

ISSN 2720-0817
ISBN 978-83-66210-14-1

© Autorzy

© Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28; PL 00-927 Warszawa

SPIS TREŚCI

Bartosz KONTNY <i>Od redakcji</i>	7
Historia, stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem protohistorycznym i średniowiecznym w Polsce	
Tomasz BOCHNAK <i>The State and Needs of Research on La Tène Military Equipment Found in the Polish Lands – on the 100th Anniversary of Archaeology at the University of Warsaw</i> Streszczenie: <i>Stan i potrzeby badań nad militariami lateńskimi na ziemiach polskich – w stulecie archeologii na UW</i>	11
Piotr ŁUCZKIEWICZ <i>Stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem w międzyrzeczu Odry i Wisły w młodszym okresie przedrzymskim</i> Summary: <i>The State of and Needs for Research on Weapons in the Przeworsk Culture and in Pomerania in the Late Pre-Roman Iron Age</i>	43
Bartosz KONTNY <i>Historia, stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem z ziem polskich okresów rzymskiego i wędrówek ludów. Spojrzenie subiektywne (pomimo dobrych chęci)</i> Summary: <i>History, State of and Necessity for Research on the Roman and Migration Period Military Equipment from Poland. Subjective Approach (Despite Good Intentions)</i>	55
Andrzej JANOWSKI , Piotr N. KOTOWICZ <i>Stan badań nad uzbrojeniem wczesnośredniowiecznym w Polsce – w 65 lat po studiach Andrzeja Nadolskiego</i> Summary: <i>The State of Research on Early Medieval Weaponry in Poland – 65 Years After Studies by Andrzej Nadolski</i>	85
Arkadiusz MICHAŁAK , Lech MAREK <i>Stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym z obszaru dzisiejszej Polski. Perspektywa nowego millenium</i> Summary: <i>Current State of and Needs for Research on the Late Medieval Arms and Armour from the Territory of Present-day Poland. Perspective of the New Millennium</i>	123

Ze studiów nad uzbrojeniem z okresu rzymskiego

- Marcin BIBORSKI** 155
Tamgi czy runy? Miecz z okresu rzymskiego z Bregnet (Dania) zdobiony znakami symbolicznymi
Zusammenfassung: *Tamgas? Runen? Inkrustierte Zeichen auf dem Schwert von Bregnet (DK)*
- Katarzyna CZARNECKA** 173
Broń jako wyznacznik prestiżu, rekwizyt rytuału oraz świadectwo kontaktów w Barbaricum w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich
Summary: *Weapons as Sign of Prestige, Ritual Attribute, and Indicator of Mutual Contacts in Barbaricum in Late Pre-Roman and Roman Periods*
- Bartłomiej ROGALSKI** 219
Uzbrojenie znad dolnej Odry w okresie rzymskim na przykładach cmentarzysk w Czelinie (dawn. Zellin), Starych Łysogórkach (dawn. Alt Lietzegöricke) i Żeliszawcu (dawn. Sinzlow), pow. gryfiński
Summary: *Armaments from the Lower Oder Basin in the Roman Period on the Basis of Burial Grounds at Czelin (ex-Zellin), Stare Łysogórki (ex-Alt Lietzegöricke), and Żeliszawiec (ex-Sinzlow), distr. Gryfino*

Od redakcji

Trzynasty tom „Barbaricum” wydany został z okazji stulecia archeologii na Uniwersytecie Warszawskim i poświęcony jest w całości problematyce uzbrojenia. Okrągła rocznica skłania do podsumowań i z tego powodu większą część dzieła stanowią refleksje nad historią, stanem badań i perspektywami rozwoju bronzoznawstwa okresów protohistorycznego i średniowiecznego. Zagadnienia te prezentują wybitni specjaliści od broni Celtów, kultur środkowoeuropejskiego *Barbaricum* okresów przedrzymskiego, wpływów rzymskich i wędrówek ludów, a także znawcy broni czasów średniowiecza, aż po początki okresu nowożytnego. Należy mieć nadzieję, że przedstawiona tu wiedza stanie się punktem odniesienia dla badaczy obecnie aktywnych, ale i kolejnego pokolenia. Wymienione rozdziały stanowią też najlepszy z możliwych przewodnik bibliograficzny – rzadko zdarza się, by zestawienie literatury przekraczało pod względem objętości zasadniczy tekst, lecz w tym przypadku jest to całkowicie uzasadnione! Bardzo obszerne streszczenia oraz rozdział w języku angielskim pozwolą na podzielenie się tą wiedzą z badaczami zagranicznymi.

W oddawanym do rąk Czytelnika tomie znaleźć można także podsumowanie trendów badawczych nad symbolicznym znaczeniem i rytualnym wykorzystaniem broni, najbardziej aktualne ujęcie problematyki broni grupy lubuskiej oraz prezentację fascynującego miecza z Danii, opatrzonego znakami przypominającymi sarmackie tamgi.

Książka ukazuje się w szczególnym czasie. W dniu 1 września 2020 r. Instytut Archeologii przekształcony został w Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, a zatem i „Barbaricum” stało się wydawnictwem Wydziału, zaś na okładce umieszczono nowe logo. Dawne, które towarzyszyło nam ćwierć wieku i do którego – jak wielu – deklaram wielki sentyment, nie spełnia, niestety, współczesnych wymagań edytorskich. Żegnam je więc nie bez żalu, przywołując przy tym wdzięczną pamięcią śp. Profesora Jerzego Okulicz-Kozaryna, odkrywcę rzymskiej zapinki z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach, która posłużyła za wzór godła, a przecież także pomysłodawcę, twórcę i wieloletniego redaktora „Barbaricum”.

Bartosz Kontny

**Historia, stan i potrzeby badań nad
uzbrojeniem protohistorycznym
i średniowiecznym w Polsce**

TOMASZ BOCHNAK
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

The State and Needs of Research on La Tène Military Equipment Found in the Polish Lands – on the 100th Anniversary of Archaeology at the University of Warsaw

1. Introduction

The contribution of the La Tène circle to the cultural mosaic in the Polish lands in the second half of the 1st millennium BC cannot be overestimated. In the 4th c. BC (LT B1) the first centres of the La Tène culture appeared to the north of the Carpathians and starting from the late 3rd c. BC (LT C1b–LT C2) local cultural units, the Przeworsk and Oksywie cultures shaped under the influence of the La Tène culture began to form (BOCHNAK 2016; DULĘBA 2019A; 2019B, with earlier literature). One of the important features of the La Tène circle was the broad use of iron to produce tools and weapons. The ability to produce iron artefacts (and the general availability of its ores) gave a technological advantage to the people who used that metal. At the same time the appearance of the La Tène culture in the Polish lands marks the decline of the use of weapons made of copper alloys. They were replaced by the iron ones, earlier used on a small scale.

In the discussion of the state and needs of the studies of La Tène military equipment from the Polish lands both the materials related to the local Celtic settlement in the Lower Silesia, Głubczyce Upland, western Little Poland and the San river catchment area and those created in the latinized cultures under influence of the Celtic world should be taken into consideration.

2. Weapons from La Tène-culture assemblages

2.1. The history of research. An outline

The Celtic (or considered as such) military equipment from the Polish lands was a subject of interest already in the mid-19th century when Karol Rogawski in his work „Rzecz o starożytnościach leżajskich” [On the Antiquities from Leżajsk] linked the flint arrowheads found near Leżajsk with the Celts (ROGAWSKI 1856, 63). Rogawski’s ideas are today of anecdotal value only and the first actual discoveries of weapons in the La Tène culture assemblages took place in the late 19th century and come from accidentally discovered burials in Zottwitz, Kreis Ohlau¹ and Kentschkau, Kreis Breslau² (SEGER 1896, 404–409; JAHN 1931, 13, 114, fig. 6).

Martin Jahn’s publications about the weapons from the Iron Age and about the Celtic settlement in Silesia were milestones in the studies of La Tène military equipment in the Oder and Vistula basins (JAHN 1916; 1931). The materials from the Celtic burial grounds in Zottwitz and Glofenau, Kreis Nimptsch³, published in the following years, considerably enriched the available source base. The site in Zottwitz was also excavated in 1940 (HOFFMANN 1940). The state of research (till 1935) on the Celtic settlement and the influence of the La Tène

¹ At present Sobocisko, pow. Oława.

² At present Smolec, pow. Wrocław. Site known as Karncza Góra (DULĘBA 2019B, 378).

³ At present Głownin, pow. Strzelin.

culture on the local cultures in the lands of the inter-war Poland was presented by Janina Rosen-Przeworska (1947).

The 1950s saw mainly Barbara Czerska's excavations at the cemetery of Sobocisko, which yielded more burials with weapons. Altogether ten assemblages with weapons were found there, which makes it the largest group of La Tène burials with weapons from the Polish lands (CZERSKA 1966). The monograph by Zenon Woźniak (1970) of the La Tène culture settlement in the Polish lands presents an almost complete⁴ corpus of military equipment from the Celtic assemblages known before the late 1960s. Clearly, most of the discoveries were made in the period before the end of the Second World War. This is probably due to the economic development of Silesia which involved mining sand, clay, etc., but also to the activities of the people aware of the importance of the prehistoric finds who informed the conservators about accidental discoveries. In the post-war years the increase of the number of new finds was considerably smaller. Successive years brought the publications of the materials from a multicultural cemetery in Kietrz, pow. Głubczyce, where, i.a., two La Tène burials with weapons were uncovered (GEDL 1972, 106; 1978). Starting from the 1950s, rescue excavations connected with the construction and development of the ironworks in Nowa Huta near Cracow were conducted. The development of the ironworks and the residential areas adjoining it required rescue excavations and resulted in the discovery of numerous settlements of the La Tène culture. They did not yield many finds of military equipment: the single discoveries of Celtic weapons from the Cracow area were discussed by Paulina Poleska (POLESKA 2006, 159–160). In the late 1990s a grave with weapons was found in Wiązów, pow. Strzelin, known, unfortunately, only from a short mention (KOSICKI 1996, 276). The extensive development of the road network in the 1990s allowed for large-scale rescue excavations. During these works, at the route of Motorway A4 crossing Silesia and Little Poland, one Celtic burial with weapons, a cremation grave from Aleksandrowice, pow. Kraków (NAGLIK 2001, 318–319; 2009, 103; BOCHNAK 2005, 168, fig. 8:7, 7a) was found. This has been so far the last known discovery of a La Tène grave with weapons. At the beginning of the 20th century, iron links, possibly from a chain belt, as well as some fragments of chain belts have been discovered in a Celtic settlements at Podłęże, pow. Wieliczka, site 17, and at Zagórzyce, pow. Kazimierza Wielka (DZIĘGIELEWSKA, DZIĘGIELEWSKI 2008, 58; GRYGIEL 2017, 206, 207, fig. 4:15–17).

2.2. Sources

The weapons from the La Tène culture and the Tyniec group⁵ sites are not numerous and represent different states of preservation. They include 22 swords (many with scabbards), seven or eight chain belts and single links from ca three or four others, 23–24 rings (from ca nine assemblages) which are remains of organic sword belts, more than 20 heads of shafted weapons⁶, and six shaft end ferrules. The other pieces of protective military equipment are eight shield bosses (in sic assemblages also shield edge fittings were discovered and in five, shield grips). Parts of a mounted warrior's equipment are represented by two bridle bits and three spurs. Two spurs are linked with the Tyniec

⁴ Woźniak after Gromnicki, mentions a spearhead among the finds from feature 1/57 from Dalewice, pow. Proszowice (GROMNICKI 1959, 31, fig. 2; WOŹNIAK 1970, 318), however Przemysław Dulęba claims this poorly preserved object is a woodworking tool (information received from Przemysław Dulęba from the Institute of Archaeology, University of Wrocław to whom I am very grateful).

⁵ The Tyniec group, which developed in the vicinity of Cracow in phase LT D, is a syncretic cultural unit which has a number of La Tène features (DULĘBA 2009B).

⁶ It is not known how many heads were discovered in Nowa Cerekwia when basalt was mined there and the cultural affiliation of some finds cannot be clearly determined.

group and come from Kraków Nowa Huta-Mogiła (Fig. 5:1) (WOŹNIAK 1957, 81–82, fig. 2:d; 1970, 128). One more spur comes from the site of the Púchov culture from Marcinkowice, pow. Nowy Sącz (Fig. 5:2), and this is the only piece of military equipment from the assemblages of this culture from the Polish lands (ŻAKI 1966, fig. 15:2).

The biggest series of pieces of La Tène military equipment comes from Lower Silesia. Sobocisko and Głównin are the largest known Celtic necropolises at the area of modern Poland: respectively, ten and five assemblages⁷ with weapons were registered there. The next grave with weapons, known only from a short mention, comes from Wiązów, pow. Strzelin. According to the publication, the burial contained a sword in a scabbard and two spearheads⁸. The assemblage is dated to phase LT B (KOSICKI 1996, 276). A small head of a shafted weapon was found at Mount Ślęza at a cult site linked with the La Tène culture (PETERSEN 1937, 270–272, fig. 1). Its form is not very characteristic: such artefacts were found in the La Tène culture but also in the Przeworsk culture both in the Late Pre-Roman Period and in the Roman Period (Fig. 3:6).

Within the concentration of the La Tène sites in the Głubczyce Upland two inhumation burials of fully armed warriors (no 1699 and 1701) were found. In Nowa Cerekwia the above-mentioned votive deposit, including, i.a., spearheads, was discovered.

The list of pieces of Celtic military equipment from western Little Poland is slightly longer. They comprise two burials from Iwanowice⁹ and the above-mentioned burial from Aleksandrowice. The sword and a fragment of a chain belt from Kraków-Pleszów are probably of sepulchral character, as well as the sword from Kraków-Wyciąże and the head from Kraków-Witkowice (WOŹNIAK 1970, 128, 327, pl. XLVII; POLESKA 2006, 159–160, fig. 22:1–3, pl. 383:1). They probably come from disturbed burials. Shafted weapon heads are known also from Smoleń, pow. Olkusz, and Smroków, pow. Miechów, yet their cultural affiliation and chronology is not clear. The heads from Smoleń and Smroków are stray finds and their connection with the La Tène culture (or the Tyniec group) has not been confirmed¹⁰ (KOSTRZEWSKI 1919, 21; PIWOWARSKI 1935, 182). At the Tyniec group settlements of Kraków-Mogiła and Pełczyska spurs typical of the La Tène culture were discovered (WOŹNIAK 1957, 84, fig. 2; KONTNY, RUDNICKI 2002, 151, fig. 2:a).

The centre of La Tène culture in south-eastern Poland differs from the other zones in Lower Silesia, Głubczyce Upland, and Western Little Poland, settled by the population of that culture. Difficult natural conditions, relatively harsh climate, and unfertile soils were not favourable for settlement and the La Tène population penetrated the San river basin, as it seems, mainly because of the salt springs found there (BOCHNAK 2019). That area of ephemeral La Tène settlement there did not yield any piece of weaponry *sensu stricto*, yet one should not forget that in Pakoszówka, pow. Sanok, two bridle bits were found (Fig. 5:3, 4), which have parallels in the Celtic world, especially to the south of the Carpathians. These artefacts were found in two iron hoards typical of the La Tène culture, which can be found in

⁷ In 1904 so-called Grave 2/3 was discovered, which contained, i.a., two swords. It is believed, that in fact these are two burials (JAHN 1931, 50–51, fig. 45).

⁸ Pairs of spearheads are often found in the burial assemblages of the La Tène culture (REPKA 2015, 168–174), yet the grave from Wiązów contained rather a head and an spear-butt (information of Przemysław Dulęba from the Institute of Archaeology, University of Wrocław). I would like to thank Piotr Kieca for his help.

⁹ The La Tène culture graves from Iwanowice are traditionally called „assemblages” 9 and 34. It should be, however, reminded, that grave 9 was explored by the owner of the land and not a professional archaeologist (WOŹNIAK 1991). What is more, Zdzisław Durczewski says that the goods from grave 34 were determined by Leon Kozłowski as affiliated to the La Tène culture, yet he notes that the pottery from the discussed assemblage ‘does not support such dating’ and describes (and adds illustrations) the pottery typical of the Lusatian culture (KOZŁOWSKI 1912, 28, 33; DURCZEWSKI 1948, 27, pl. XVI:7–10).

¹⁰ The Miechów region was under the La Tène-culture influence and in the recent years a certain number of Celtic finds was made, i.a., a cremation burial <http://1163.miech.pl/archeologia/> (access: May 22nd, 2020).

Slovakia, Transcarpathian Ukraine, Hungary, Bohemia, Austria, Germany and Switzerland. The bits are not weapons but they are found mainly in assemblages with weapons, so they may be considered as elements of a warrior's equipment. Also, one sword in a scabbard was found in the river Wisłok in Rzeszów in south-eastern Poland, pow. Rzeszów (KUNYSZ 1959; 1962; WOŹNIAK 1970, 341; 1996, 11). Rzeszów was outside the La Tène culture centre located in the upper San area, yet the find of graphite pottery in the town of Boguchwała, pow. Rzeszów, indicates that La Tène artefacts reached the Wisłok river. The form of the sword from Rzeszów is typical for the late sub-phase LT B2 and early LT C1. This dating fits in the chronology of the S an concentration of the La Tène culture which developed mainly in phase LT C (BOCHNAK 2019).

In the Polish lands also a few finds of Celtic military equipment were found, the dating of which is earlier than the chronology of the earliest well-dated artefacts of latinised cultures. Besides the sword from the Wisłok river in Rzeszów there is also the find from the vicinity of Bydgoszcz, pow. Bydgoszcz (KACZMAREK 2012). As it is said in the publication the artefact has a flat lens-shaped blade, flat hilt and the transition between the blade and the tang was shaped in the way typical of the artefacts from the late LT B and early LT C¹¹. The dimensions of the sword from the vicinity of Bydgoszcz suggest the early LT C.

2.3. Analysis

The military equipment from the La Tène culture assemblages from the Polish lands can be effectively analysed with the use of the chronological and typological systems used for the materials from modern Bohemia, Moravia, and Slovakia, as well as Hungary, and the more distant areas of the Celtic world. The findings of Ilona Hunyady and then of Jan Filip and Mieczysław Domaradzki are today considerably outdated, yet the typologies worked out on the basis of the western Celts' weapons (HUNYADY 1944, 109–123; DOMARADZKI 1977) have been successfully adapted. In his analysis of the finds from Bohemia, Pavel Sankot successfully used Lejars' typology worked out for the materials of the sacrificial site of Gournay-sur-Aronde in Picardy (dép. Oise, France) and Miklós Szabó and Károly Tankó used the typology of strap bosses from Gournay-sur-Aronde elaborated by Rapin (BRUNAU, RAPIN 1988; LEJARS 1994; SZABÓ, TANKÓ 2012; SANKOT 2014). André Rapin, in turn, referred to the findings of the Balkan researchers and used the artefacts from Belgrad-Karaburma (okr. Beograd, Serbia) and Osijek (žup. Osječko-baranjska) as reference materials when determining the chronology of the weapons from the sanctuary in Gournay-sur-Aronde (BRUNAU, RAPIN 1988, 73).

As regards other categories of artefacts, the findings made by Rupert Gebhard about the chronology of the shield bosses are still valid (GEBHARD 1989). An important place is occupied by André Rapin's investigations of the changes in the Celtic weapons (including chain belts) in the 3rd century BC (RAPIN 1987; 1991). Some types of chain belts both from women's and men's burials have been analysed in detail by Jozef Bujna (BUJNA 2011). Although Rapin's findings concerning shafted weapons remained partly valid with respect to the finds from central Europe, in their study of the materials from Ludas-Varjúdűlő (kom. Heves, Hungary), Miklós Szabó and Károly Tankó compiled their own typology including not only the formal criteria but also secondary features allowing to distinguish the weapons for close

¹¹ The literature sometimes suggests the Celtic provenience of the swords from Ujście, pow. Piła, and Płock, pow. Płock. The said swords would be dated to the Early La Tène Period or the earlier part of the middle La Tène period (ROSEN-PRZEWORSKA 1964, 93, 94, 96, 238; ŁUCZKIEWICZ 1997, 183, 184, 203; 2000, 359, 421). In my opinion these hypotheses are not supported by the source materials (GAŁĘZOWSKA 1996, 168, 170, fig. 7; SZAFRAŃSKI 1980, 40–41; BOCHNAK 2005, 155, 241; 2014, 107).

and long-range combat. The typology can be used with respect to other materials for the Carpathian Basin (SZABÓ, TANKÓ 2012, 119–123, fig. 167).

In central Europe the chronological systems in use are based on the classic distinction of Paul Reinecke, who distinguished four phases of the La Tène Period (REINECKE 1902). This division was developed by the next generations of researchers (FILIP 1956; POLENZ 1971; 1982; STÖCKLI 1975). The currently used chronology has been compiled by Rupert Gebhard, Miklós Szabó, Jozef Bujna and Lászlo Horváth (GEBHARD 1989, 118, fig. 44; 1991; SZABÓ 1988; HORVÁTH 1997; BUJNA 2003). The latest presentation of chronology for phases LT B and LT C in the Carpathian Basin has been prepared by Dominik Repka (REPKA 2015, 16–17, fig. 2). In this author's opinion, the chronological division into phases LT B1a–b, LT B2a–b, LT C1a–b, sometimes with the use of horizons distinguished by Gebhard, should be used to analyse the Celtic burial assemblages with weapons found in the Polish lands. The more detailed chronological divisions, e.g., the system compiled by Bujna for the materials from Slovakia, cannot be applied, as they were made on the basis of the materials from female burials. I believe that it is not feasible to introduce the intermediate phase B2/C1 for the graves with weapons from the Polish lands. On the other hand, some types of weapons are found both in phase LT B2 and LT C1. This is understandable as the relative chronology of the La Tène period is based on the brooches and the respective phases have been distinguished on the basis of the changes in the fibulae and not weaponry.

The military equipment of the Celtic warriors from the Polish lands does not differ from that of the La Tène populations from the nearby Bohemia, Moravia and Slovakia. The most common model of military equipment embracing a sword in a scabbard, often with a chain belt, a head of a shafted weapon and a shield fitting, can be found both to the north and the south of the Carpathians. As Dominik Repka noted (referring to the unpublished doctoral dissertation by Michaela Látková), such sets of warriors' equipment were predominant in the middle Danube basin in phase LT B2 (REPKA 2015, 96). They are more frequent than the sets without a sword or shield fittings. The evident standardisation and relative wealth of the grave goods seem to correlate with the hypotheses connecting phase LT B2b with the migrations following the Celtic offensive in the Balkans.

During the whole Late Iron Age in temperate Europe the double-edged sword was, *par excellence*, a Celtic weapon. These weapons were not the most common, but were the most prestigious and, like no other one, underwent evolution and technological improvements (BRUNAU, LAMBOT 1987, 85). The Celtic swords and scabbards from the Polish lands manifest the same stylistic transformations as the finds from Bohemia, Moravia, and Slovakia and more distant Celtic lands. Some of the swords were found in iron scabbards so it is difficult to determine exactly their dimensions and morphology. However, it is possible to say that the majority of the swords from Silesia represent the tradition of phase LT B2 with rhomboid-shaped section blades and flat, bell-shaped hilts. Their total lengths seldom exceed 70 cm¹² and the long, sharp foible indicate that they were mainly used to perform thrusts (Fig. 1:1, 4). In some assemblages rivets used to fix organic hilt facings were found. The Middle La Tène tradition is represented by two swords from Głownin (so-called grave 2–3/1904) and the finds from Iwanowice, graves 9 and 34 and Aleksandrowice in Little Poland (Fig. 2:1, 3). These swords are longer and have lancet-shaped foibles (the one from Aleksandrowice may have been modified).

Celtic swords were matched with iron scabbards made with considerable skills or even mastery (Fig. 1:1a, 2a; 2:2a, 6, 6a). Whereas making a scabbard from organic materials is not very complicated, forging metal sheets of controlled thickness and fitting

¹² Such specimens belong to the category of 'long swords' after André Rapin and are slightly later than 'short swords' which were part of a set with scabbards with large and heavy chapes (RAPIN 1999, 51).

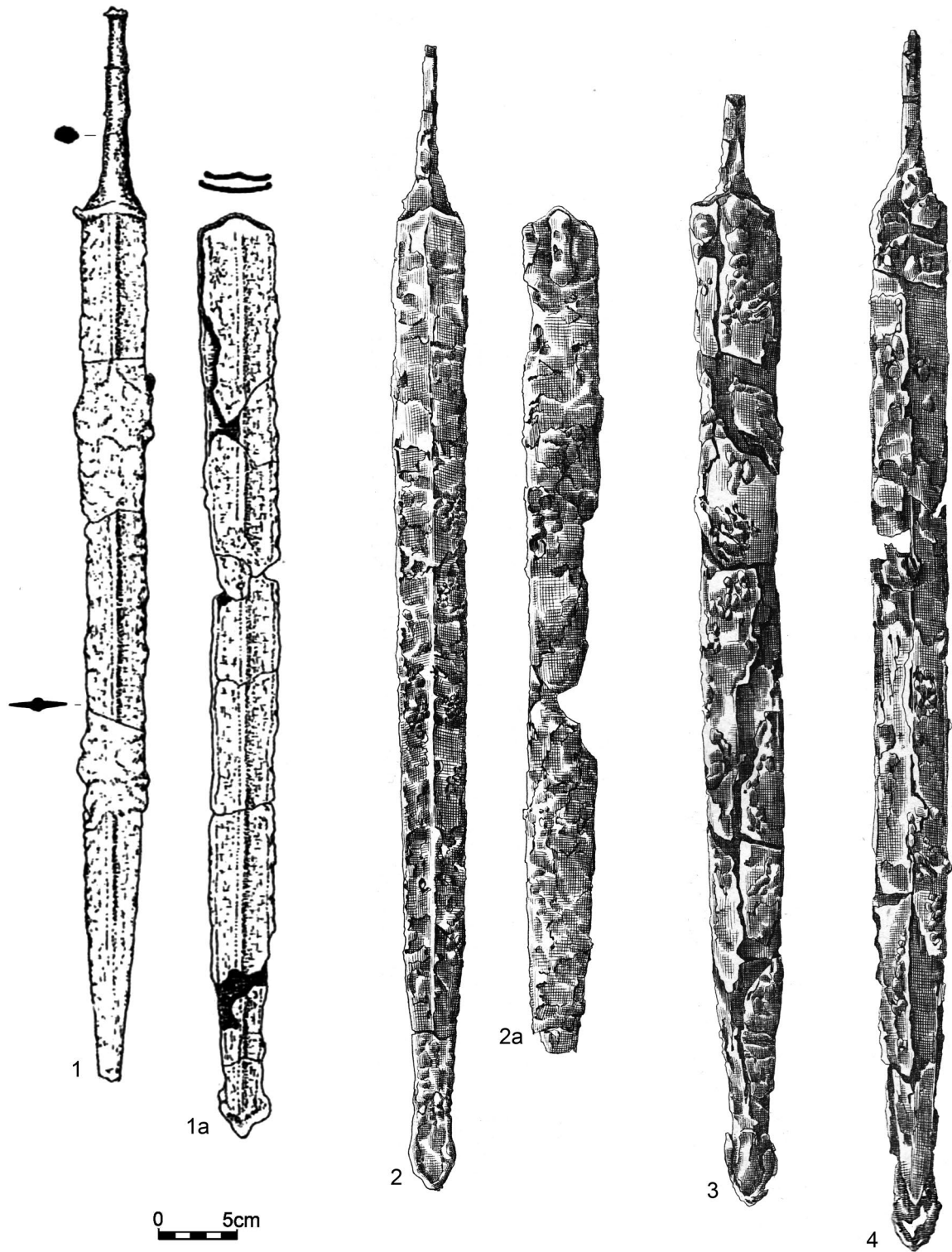

Fig. 1. Swords and scabbards of the La Tène culture: 1, 1a – Kietrz, grave 1701; 2, 2a – Sobocisko, grave 8; 3 – Sobocisko, grave 24; 4 – Sobocisko, grave 26. 1, 1a – according to GEDL 1978; 2–4 – according to HOFFMANN 1940

them exactly to respective blades, and making an iron chape, requires excellent know-how, based on the experiences of the predecessors representing the same technological tradition. Like the swords, the La Tène scabbards from the Polish lands are equivalent to the finds from the other side of the Carpathians. However, scabbards are slightly better chronological

determinants than the swords and the chapes are especially fine-tuned. Unfortunately, they are not always well preserved, despite having been made from relatively thick bars-throughs (Fig. 1:1a, 2a, 3, 4). Also, as it has been noted by André Rapin, it is easy to make an error when identifying corroded elements of a shoe, which may result in incorrect determinations (RAPIN 1999, 49, fig. 6).

Like in the other parts of the Celtic world, also in the Polish lands the chapes evolved from the heart-shaped to spur-shaped ones. There are no semi-circular drags, which are the earliest. The scabbard-slides are similar to those known from the other parts of Poland. In scabbards from phase LT B2 and LT C1 they are located relatively high, i.e., close to the mouth of the scabbard. In phase LT C2 the place of suspension is sometimes situated slightly lower, probably because the swords (and thus also scabbards) were longer and were carried in such a way that the scabbard-slide rested on the hip (RAPIN 1987).

The discussed assemblage includes a small number of decorated artefacts. One interesting find is the scabbard from Aleksandrowice, the upper part of which is decorated with representations of imaginary animals (Fig. 2:6). According to the publication, on the scabbard from Wisłok river in Rzeszów, there was an ornament of dragon pairs, but it cannot be seen after conservation. Possibly its suspension-loop bore an ornament of two parallel lines (KUNYSZ 1959).

In La Tène burials, besides the swords and their scabbards also parts of belts used to suspend swords, i.e., the so-called chain belts or rings for weapon hangers made from organic substances were often found.

Chain belts are a typical element of La Tène military equipment. They were used as weapon suspension, and together with the part made from an organic substance and circling the hip they constituted the sword belt. A set of chain belts was composed of two parts: the shorter one, ca 15 cm long, made up of 3–4 segments and ending with loops on either end, and the longer one, ca 50–55 cm long, composed of 5–12 elements with a ring at one end and a clasp with a mushroom-shaped projection at the other one (SZABÓ, TANKÓ 2012, 109). The military equipment from the Polish lands includes artefacts representing two basic types of chain belts found in Central Europe as presented by Jan Filip in his classic, but slightly outdated typology (FILIP 1956, 169–171); the earlier ones (Fig. 2:5) in which the links were eight-shaped and twisted twice along their axis (Głównin, so-called grave 1–2/1904¹³; Iwanowice, grave 34; Kraków-Pleszów, Sobocisko, grave 1/1952) and later ones (Fig. 2:4, 4a) in which the links were hammered and decorated with punched ornaments (Iwanowice, grave 9). The successive excavations yielded a number of other types and sub-types of belts for the whole Celtic area and a more precise chronology (BRUNAU, LAMBOT 1987, 126–127; GEBHARD 1989, 76–92; RAPIN 1987; 1991; 1999, 55–57, fig. 9; BUJNA 2011). Unfortunately, no belts with eight-shaped twice twisted links have been completely preserved and it is not always possible to determine whether they originally had large loops or small ones. This is quite significant as large loops determine so-called belts Type Ceretolo after Rapin¹⁴ and Type 5 after Brunaux and Lambot (RAPIN 1987, 284; BRUNAU, LAMBOT 1987, 126–127). These belts are found mainly in Champagne and the Carpathian Basin and the latter finds are, according to Jozef Bujna, a proof of migration of the Celts who took part in the invasion on Greece and Macedonia and then moved northwards (BUJNA 2007, 76, 218–219). These belts have a precise chronology as one of

¹³ The grave numbers from Głównin after Zenon Woźniak (WOŹNIAK 1960, 129).

¹⁴ According to Paulina Poleska the chain belts from Kraków-Pleszów and Iwanowice, grave 34, should be determined as Type Ceretolo (POLESKA 2006, 160, fig. 22:3, pl. 97:1), but the specimen from Kraków-Pleszów is partly preserved (without the ends) and the belt from Iwanowice with small rings represents Type 6 after Brunaux and Lambot (BRUNAU, LAMBOT 1987, 126–127).

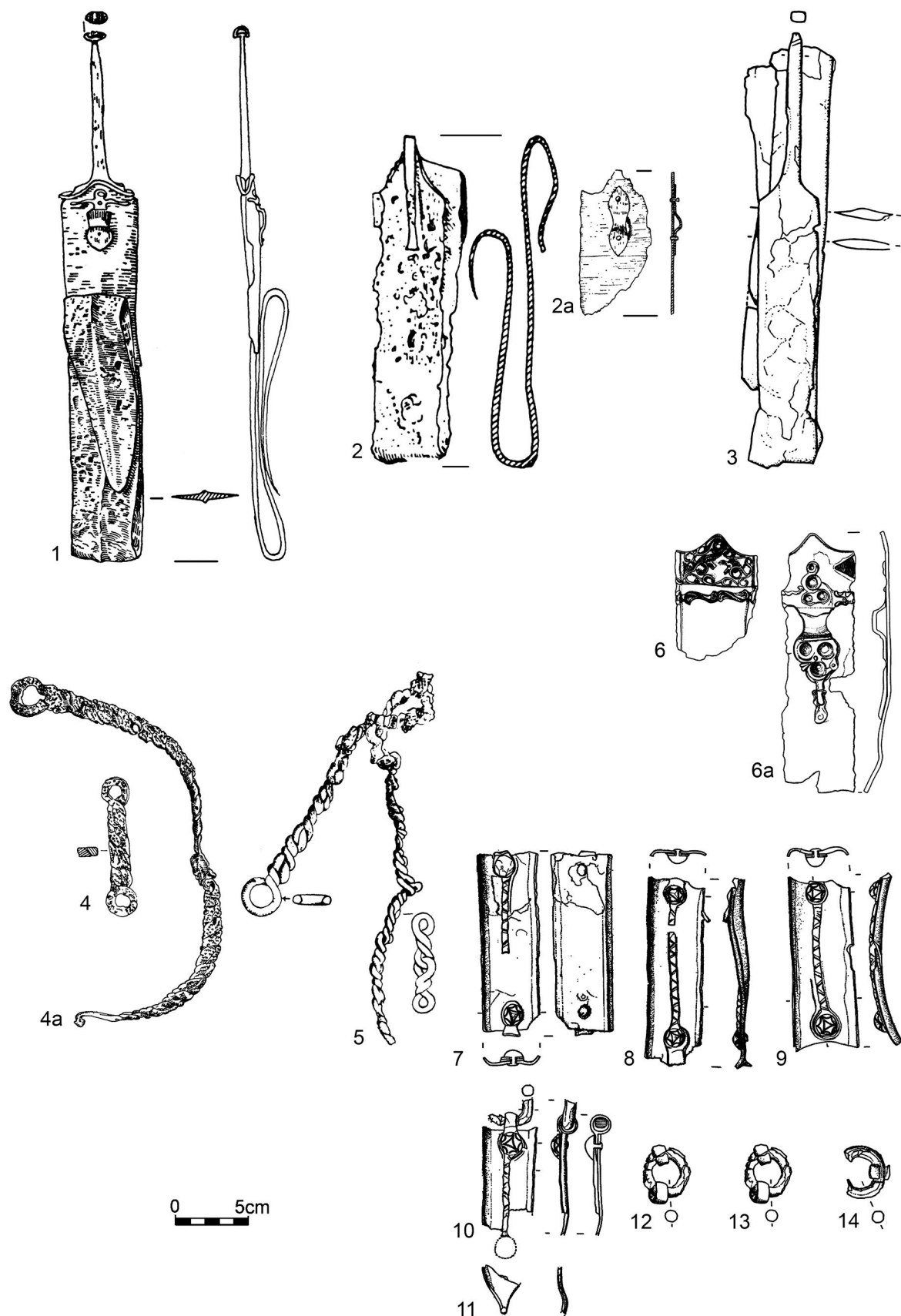

Fig. 2. Swords, scabbards and chain belts of La Tène culture: 1, 4, 4a – Iwanowice, grave 9; 2, 2a, 5 – Iwanowice, grave 34; 3, 6–14 – Aleksandrowice. According to BOCHNAK 2006

them unearthed in a burial in Ceretolo, prov. Bologna, was found together with a Greek oinochoe typical of the late 4th and the first half of the 3rd c. BC. Owing to the other dating artefacts from that burial it was possible to narrow down the assemblage from Ceretolo to the turn of the first and second quarter of 1st century BC (KRUTA POPPI 1979; REPKA 2015, 163–167, fig. 91).

The belts of the later type (*gedellter Gürtel* or *Panzergürtel* in German, *chaine „gourmette”* in French) were less flexible and provided greater stability for the scabbard. The above differences were defined already by Jan Filip who indicated the late belt from Iwanowice, grave 9 (Fig. 2:4, 4a), as a model example of the horizon of the warriors' graves with chain belts with punched decoration (FILIP 1956, 170). Also more rare types are found. In grave 6/1930 from Głównin fragments of a belt composed of alternating rings and oval links with bent ends was unearthed (Type 3 after RAPIN 1987). In grave 1/1930 from Głównin there was a belt slightly resembling a single foxtail chain construction but the bent links in it were hooked only once and tightened¹⁵ while in the single foxtail chain the links are hooked at either end of the bent preceding link (SCHÖNFELDER 1998, fig. 1). Both assemblages from Głównin may be dated to the earlier part of phase LT C1.

Not all warriors wore their swords using iron suspension system, some adapted lighter belts from organic materials (possibly leather). The remains of these belts are rings made of iron or bronze. Hollow rings and circles made from solid pieces of metal were used. The hollow rings are especially typical of the earlier phase of the La Tène period yet their horizon partly overlaps with the horizon of the circles made of solid rods. An example of such overlap is the assemblage from Kietrz, grave 1699, where one solid ring and two hollow ones were found. Sets of toroidal rings were also recorded in Sobocisko, grave 8/1940 (three bronze rings), 9/1940 (three bronze rings), 24/1940 (three iron rings), 3a/1955 (three bronze rings) and in Kietrz, grave 1699 (two specimens) and 1701 (three rings). A single bronze ring comes from an accidental discovery of so-called grave 1–2/1891¹⁶ from Sobocisko. Besides the assemblage from Kietrz, grave 1699, iron solid rings were recorded in Sobocisko, grave 7/1940 (two specimens) and grave 26/1940 (three specimens). Both hollow rings and solid rings are commonly found in graves with weapons from the Celtic circle (RAPIN 1987; RAFTERY 1988).

A specific variant of belt fittings is the find from the grave from Aleksandrowice. Iron segments linked with rings were attached to a hip belt made from organic materials (Fig. 2:7–14). The exact (and only) analogy of the belt from Aleksandrowice is the find from Brežice, obč. Brežice (Slovenia), tomb 47 (GUŠTIN 1984B, 114–120; SZABÓ, PETRES 1992, 109, 221, pl. 103). In both cases the metal segments with rings were found together with swords in scabbards so it can be assumed that they were parts of a belt from which the sword was suspended.

Heads of shafted weapons cannot be considered as good chronological or cultural markers. Many types are long-lasting and can be found at large areas. The heads found among the La Tène culture artefacts from the Polish lands can be divided only into some basic groups. The heads from the earliest assemblages (Fig. 3:1) are quite long with a laurel-shaped blades and prominent mid-ribs (Sobocisko grave 7/1940, grave 8/1940, grave 9/1940, grave 24/1940, grave 26/1940, grave 3a/1955; Kietrz, grave 1699, grave 1701). Spears with such wide heads could be used both for stabbing and slashing. In the assemblages from the Polish lands such heads co-occur with swords with long, sharp foibles which were mainly used for stabbing. Similar heads are found in Slovakia, e.g., in Hurbanovo, okr. Komárno

¹⁵ I have not seen this artefact and I base the description on Martin Jahn's publication (JAHN 1934, 120, fig. 15:4; 20).

¹⁶ The numbers of the graves from Sobocisko after Zenon Woźniak (WOŹNIAK 1960, 129).

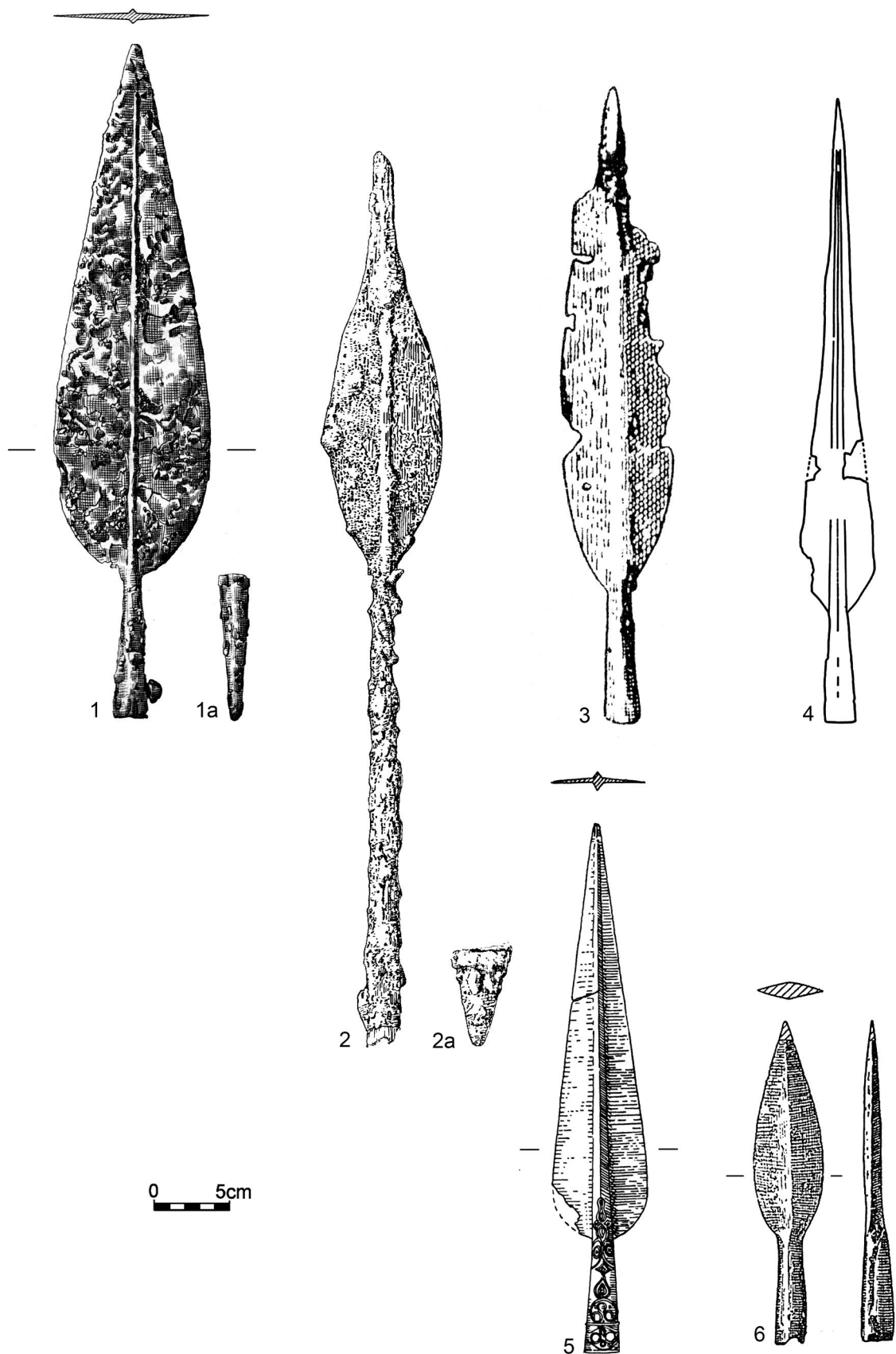

Fig. 3. Heads and spear-butts of pole weapons from the La Tène culture: 1, 1a – Sobocisko, grave 24; 2, 2a – Głownin, grave 1/1930; 3 – Kraków-Witkowice; 4 – Aleksandrowice; 5 – Iwanowice, grave 9; 6 – Mount Ślęza. 1, 1a – according to HOFFMANN 1940; 2, 2a – according to JAHN 1934; 3, 5 – according to WOŹNIAK 1970; 4 – according to BOCHNAK 2006; 6 – according to PETERSEN 1937

(Slovakia), site Bacherov majer, grave 4 and 5 (BENADIK, VLČEK, AMBROS 1957, 59–60, fig. 19:2, 3, pl. XXII:2, 9).

Among the heads found in Silesia the one from Głownin, grave 1/1930, with a long socket and a wide blade, is quite unique (Fig. 3:2). This is the only artefact of that type from the Polish lands but it has parallels on the southern side of the Carpathians, i.a., in Bajč Vlkanovo, okr. Komárno (Slovakia), graves 1 and 5, and Nový Bydžov, okr. Hradec Králové (Bohemia) (FILIP 1956, pl. XXII:6; BENADIK 1960, pl. I:6, II:12).

The heads from the mid-La Tène period are long and slim, with relatively short sockets, with their widest parts near the base. The slightly later heads are the narrower ones from Iwanowice, graves 9 and 34, Aleksandrowice (Fig. 3:4), and perhaps the less well preserved heads from Głownin, so-called grave 1–2/1904, Iwanowice, grave 34, and Witkowice (Fig. 3:3). There are analogies of these heads, i.a., at the cemetery in Kamenin, okr. Nové Zámky (Slovakia), stray find (BENADIK, VLČEK, AMBROS 1957, 112, 114, fig. 33:12, pl. XLII:2) and, respectively, to artefacts Type A2 after Szabó and Tankó from the burial ground in Ludas-Varjúdűlő (SZABÓ, TANKÓ 2012, 123, fig. 167). The decorated specimen from Iwanowice, grave 9 (Fig. 3:5), also has analogies in the Carpathian Basin, i.a., in Csabrendek, kom. Veszprém, but also in Neunkirchen, Niederösterreich, in Austria (ROSEN-PRZEWORSKA 1947, 209, 217; WOŹNIAK 1991; DULĘBA 2009B, 192, 196, fig. 8). According to André Rapin, the appearance of long, slim heads with high piercing power corresponds with the evolution of the swords, which were mainly used to slash (RAPIN 1995, 59). The combination of a long, slim head and a long sword with a pointed (and not triangular as before) foible is repeated in both assemblages from Iwanowice and from the grave in Aleksandrowice, which supports Rapin's hypothesis.

Shorter heads, like find from Mount Ślęza, which were probably used in weapons meant for close combat and for throwing, are not distinctive as they are commonly found both in the Celtic world and the other cultural circles (Fig. 3:6).

Strap shield bosses, like the swords with their scabbards and belts and shafted weapon heads from the La Tène burials from the Polish lands, do not differ from the ones found in the other parts of the Celtic world (BOCHNAK 2014B). The developmental cycle in phases LT B and LT C is the same, which is evidenced *grosso modo* at the cemetery in Chotin, okr. Komárno (Slovakia), from bivalve shield bosses to medium-sized strap shield bosses with rectangular rivet plates (RATIMORSKÁ 1981; GEBHARD 1989, fig. 27). The early bivalve shield bosses (Fig. 4:1, 2) sometimes have a vertical rod covering a vertical rib (spina). These rods ceased to be used at the end of phase LT B2 (RAPIN 1999, 57). The introduction of one-piece strap bosses is a proof of technological progress (for it was more difficult to make them than bivalve bosses) but also an important innovation: the bivalve bosses were directly fixed to the spine, which made it weaker, whereas bosses with wings were attached only to the shield plate at the sides of the vertical rib.

The one-piece bosses with wings typical of phase LT B2b and Horizons 5 and 6 after Gebhard (GEBHARD 1989, fig. 27) are quite prominent among the materials from the Polish lands (Fig. 4:3). Simultaneously with the appearance of the medium-sized strap bosses small strap bosses with semi-circular rivet plates were introduced and slightly later, slimmer forms sometimes with tapering rivet plates, like Iwanowice, grave 9 (Fig. 4:4) and 34. The last stage of the evolution of mid- La Tène bosses are large specimens with longer and wider rivet plates, typical of especially phase LT C2, also possibly late LT C1¹⁷. This scheme is valid both for the materials from central (KRÄMER 1962, 306; FILIP 1956, 166, 168), southern

¹⁷ Some researchers, e.g., Jovan Todorović, questioned the above scheme but it seems that their suggestions are not sufficiently substantiated. The earliest dating of the large bosses with rectangular rivet plates, which, according to Todorović were to be earlier than the bivalve ones, has not been confirmed (TODOROVIĆ 1966).

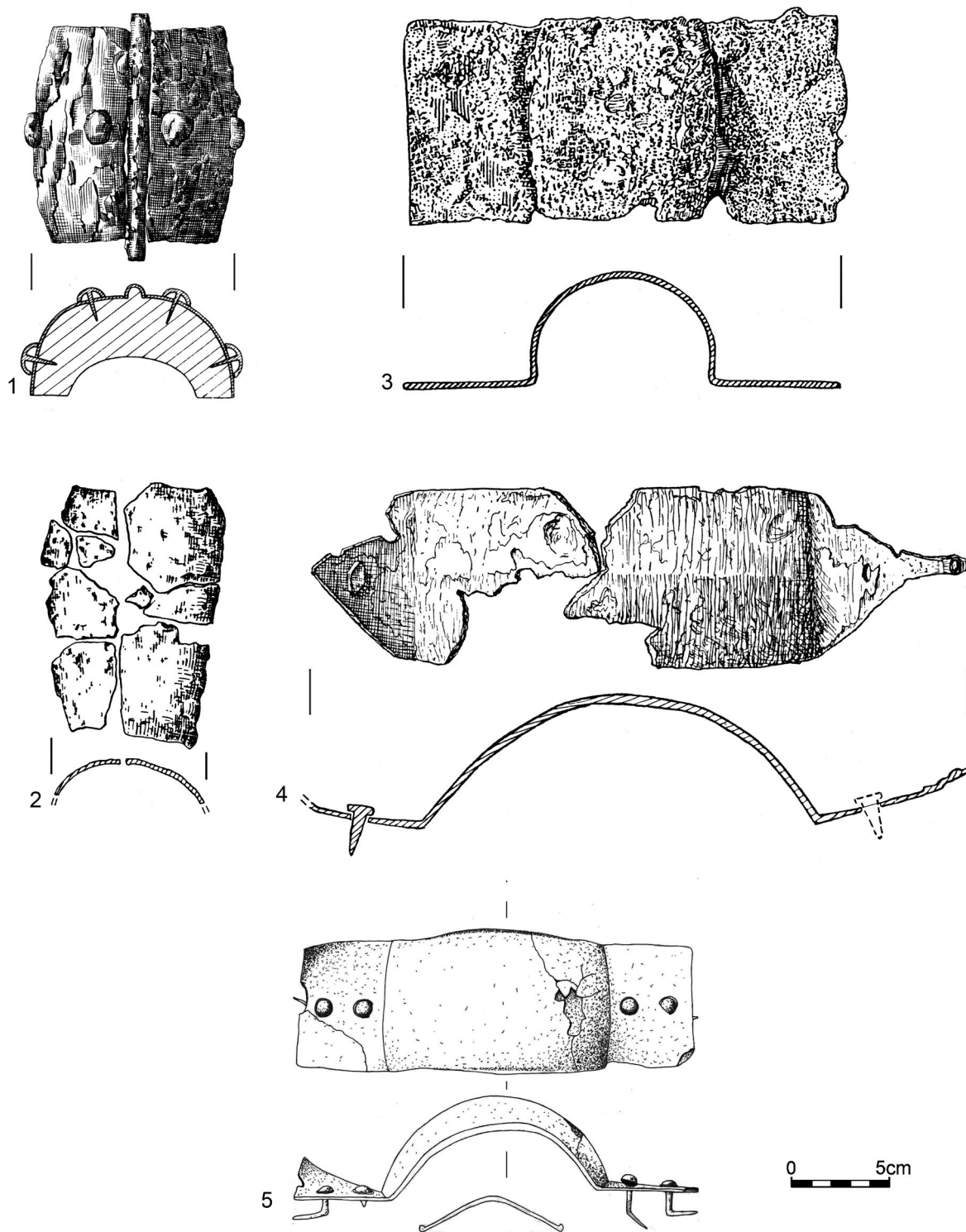

Fig. 4. Shield bosses of the La Tène and Przeworsk cultures: 1 – Sobocisko, grave 8/1940; 2 – Sobocisko, grave 1/1952; 3 – Głownin, grave 1/1930; 4 – Iwanowice, grave 9; 5 – Legionowo, grave 42. 1 – according to HOFFMANN 1940; 2 – according to CZERSKA 1966; 3 – according to JAHN 1934; 4 – according to WOŹNIAK 1970; 5 – drawn by M. Piorun

(BOŽIČ 1981; GUŠTIN 1984A) and western Europe (RAPIN 1995, 55, 59, fig. 9, 10). Among the La Tène culture assemblages from the Polish lands, the earliest variant is the bivalve shield boss from Sobocisko, grave 8/1940 and grave 1/1952, and the latest are the bosses from

Iwanowice, grave 9 and 34, representing slim forms with tapering rivet plates. These bosses are dated to stage LT C1b.

Shield handles were found in four or five La Tène assemblages from the Polish lands. In two cases (Kietrz, grave 1701 and Sobocisko, grave 9/1940) the handles have rectangular rivet plates, in the two other ones (Sobocisko, grave 7/1940 and grave 3a/1955) the plates are semi-circular. Possibly, fragments of another handle were discovered in Sobocisko, grave 1/1952. Other metal parts of shields were also recorded: trough-shaped fittings (Kietrz, grave 1699), and a disc resembling the ornament from the shield (Sobocisko, grave 1/1952).

In some La Tène burial assemblages iron shield handles (or rather iron fittings of handles) were found, but no traces of bosses. This situation is not unusual: similar cases were recorded, i.a., at the cemeteries at Zvonimirovo-Veliko polje, žup. Virovitičko-podravska (Croatia), grave LT 11, LT 32 and LT 41, but also at Dobova, obč. Brežice (Slovenia), Novo Mesto-Kapiteljska njiva, mestna obč. Novo Mesto (Slovenia), and Belgrad-Karaburma. It is believed that such finds also confirm the existence of wooden shields without a central metal reinforcement (GUŠTIN 1984A, 316; DIZDAR 2004, 53).

Spurs do not belong to the military equipment but they were used by riders and hence mounted warriors. The spurs found in the assemblages of the Tynec group were small, flat specimens typical of the Celtic world. Their analogies are found, i.a., among the finds from the oppida in Stradonice, okr. Kladno (Czech Republic) and Staré Hradisko, okr. Prostějov (Czech Republic), Bratislava-Devín, okr. Bratislava IV (Slovakia) and Velemszentvid, kom. Vas, in Hungary (JAHN 1921, 8–10, fig. 1, 2; MEDUNA 1961, 30–31, pl. 29:1–16; 1970, 51–52, fig. 6:2–4; PIETA 2005, 56, pl. XIV:10, 12, 13). The spurs from the Tynec group were found in the settlements and their exact dating is difficult to determine. They can be probably dated to LT D.

Another part of the rider's equipment found in graves with weapons are bridle bits. They are not common, but on the other hand, the majority of the known bridle bits come from burial assemblages, especially in the lower Danube basin. From the Polish lands three bits are known from the so-called hoard II from Pakoszkówka, dated to phase LT C1 (BOCHNAK, KOTOWICZ, OPIELOWSKA-NOWAK 2016, 232, fig. 11, 12:1, 12:2). These finds have analogies, i.a., in Ritopek, okr. Beograd in Serbia (TODOROVIĆ 1966, 156; 1971, 95, no 372, pl. 44:6; WERNER 1988, 38, fig. 18:121), Gališ-Lovačka, obl. Zakarpats'ska near Mukačevo in Transcarpathian Ukraine (LEHOCZKY 1897, fig. on p. 335, no 20; HUNYADY 1944, fig. 23:20, pl. 2) as well as in Manching, Lkr. Pfaffenhofen an der Ilm (Germany) and Stradonice (Pič 1903, pl. XXX; JACOBI 1974, 188).

The military equipment of Celtic warriors from the Polish lands basically did not differ from that of their kinsmen living to the south of the Carpathians. This is true not only for the military equipment: the numerous links of the Celtic people from the Polish lands with their kinsmen from Bohemia, Moravia, and Slovakia, confirmed by numerous finds typical of the middle Danube basin have been noted in literature for many years. A list of such finds from Little Poland has been recently compiled by Przemysław Dulęba (2014). Besides the above mentioned parallel of the head from Iwanowice, grave 9, he pointed at the enameled brooches and pottery: bowls, flask-shaped vases, as evidence of links with the Carpathian Basin. This is not surprising as the La Tène population from the Polish lands derived from the southern centres and the local economic and demographic potential seemed to be not high enough to create a market for highly qualified smiths-armorers who could develop their own decorative style or unique technologies. Even if some traces of smiths' activities are known from the Celtic lands in Poland it seems that these people were rather artisans fulfilling the demand for the most common and relatively simple iron artefacts: iron fittings, knives, needles, etc. No traces of Celtic blacksmithing typical exclusively of

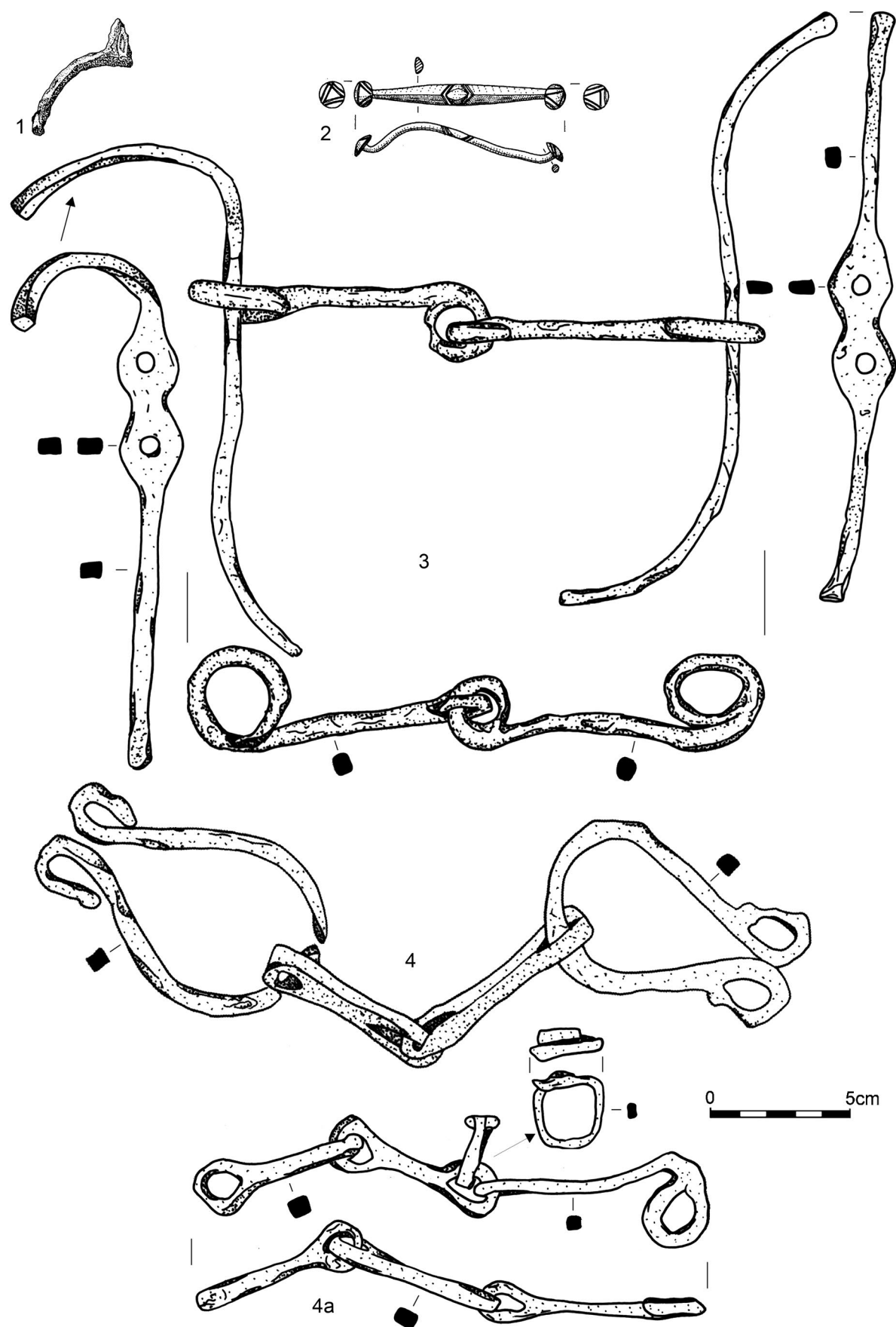

Fig. 5. Rider's equipment of La Tène and Pùchov culture: 1 – Mogiła; 2 – Marcinkowice; 3 – Pakoszówka, hoard I; 4, 4a – Pakoszówka, hoard II. 1 – according to WOŹNIAK 1957; 2 – according to ŹAKI 1966; 3, 4, 4a – according to BOCHNAK, KOTOWICZ, OPIEŁOWSKA-NOWAK 2016

the Polish lands have been found so far. It may be thus assumed that the Celtic swords with scabbards, chain belts, sometimes also shields and heads of shafted weapons found in the Polish lands were mainly if not exclusively produced in the workshops operating to the south of the Carpathians and in accordance with their style. This explains why both the morphological and typological features as well as the chronology of the materials from the Polish lands do not differ from those in the central Danube basin, yet it should be noted that the military equipment in the Oder and Vistula basins is less diverse than in Bohemia, Moravia, and Slovakia. Among the military equipment from the La Tène culture from the Polish lands there are no particularly opulent, richly decorated specimens of scabbards and there are no stamped or inlaid decorations on the swords. Also, there were no traces of forging the blades or of using complex smithing techniques: they appear in greater numbers only in phase LT C (BRUNAU, LAMBOT 1987, 88). So far no sword with a human-shaped hilt has been discovered and such specimens are considered as ceremonial weapons, possibly of ritual use (HORAK 2014, 687–688, with earlier literature). Also, there are no parts of carts or rich elements of horse trappings. This seems to reflect the peripheral character of the La Tène culture settlements in the Polish lands. Nevertheless some pieces of military equipment from the La Tène assemblages in Poland, quite similar to those from more distant areas, seem to indicate certain long-distance relations. The best example is the grave from Aleksandrowice where a sword belt was discovered, which has an analogy to the find from Brežice, tomb 47 (GUŠTIN 1984B, 114–120; SZABÓ, PETRES 1992, 109, 221, pl. 103).

2.4. Research perspectives

A corpus of a relatively small number of military artefacts from the Celtic culture assemblages has not been compiled yet. Generally, weapons are not as good chronological markers as costume and ornaments. It should be remembered that the chronology of the La Tène period is based mainly on the differences in the brooches and these artefacts are the key ones. This is very well illustrated by Rupert Gebhard's chronological system (GEBHARD 1989, 76–127). Nevertheless, a large part of weapons found in the Polish lands comes from burials and often co-occurs with brooches, which are precise dating elements. As it seems, at present there are no reasons to question the chronology of the military equipment from the La Tène assemblages from the Polish lands, yet in some cases the views on their relative chronology¹⁸ underwent some changes. An example here are two La Tène burials from Iwanowice, initially dated by Janina Rosen-Przeworska to the later part of the mid-La Tène period. She also indicated the possibility that these assemblages were separated by a considerable time difference and that they included elements typical of different regions of the Celtic world (ROSEN-PRZEWORSKA 1964, 19, 21). These views were contested by Zenon Woźniak according to whom although some of the grave goods from the burials from Iwanowice reveal certain typological and chronological differences (especially the chain belts) but others (e.g., brooches and shield bosses) are contemporary and both burials should be included in one time horizon (WOŹNIAK 1960, 135, 137). Paulina Poleska, in turn, mentions the chain belt from grave 34 as coming from the 'older' grave from Iwanowice (POLESKA 2006, 160). Zenon Woźniak initially tended to date the graves from Iwanowice to phase LT C2, yet in his later works he changed his views and opted for LT C1b (WOŹNIAK 1970, 108, 120–121, pl. XXIX:1, 1b, XXXI:1a; 1991). Such dating was also adopted by Przemysław Dulęba (DULĘBA 2009B, 13). Hence, the burials from Iwanowice and Aleksandrowice mark the latest horizon of the classic

¹⁸ During the previous half of the century the absolute chronology of the La Tène culture underwent radical changes and in the light of the current findings the dates presented in the earlier publications cannot be taken into account.

La Tène burials¹⁹ in Little Poland. This horizon is equivalent to Horizon 6 after Rupert Gebhard (GEBHARD 1989, 86, 91–92, fig. 26, 31). The earlier form of the chain belt in grave 34 from Iwanowice is a relic and shows a natural overlapping of artificially distinguished phases. A good analogy are the assemblages from Ludas-Varjúdűlő, graves 1140 and 1057 dated to LT C1a which contained belts from eight-shaped twisted links (SZABÓ, TANKÓ 2012, 111, pl. XLIII:1.a–c, XLVII:3).

The stylistic-typological studies seem to have a certain research potential. A detailed analysis of the diversity of the military equipment from the La Tène assemblages in the Polish lands may yield more precise knowledge about the cultural relations in the Celtic circle. The metallurgical analyses of the Celtic artefacts are especially promising. Although such analyses have already been conducted (PIASKOWSKI 1960; 1961; 1970, 390–391; 1973), new technologies, especially those related to the analyses of radioactive isotopes, may perhaps allow in the future to determine the provenience of the Celtic military equipment from the Polish lands.

3. Celtic weapons in latinised cultures in the Polish lands

3.1. The history of research

The problem of imports of Celtic weapons to the local latinised cultures was indicated already by Martin Jahn (1916) and Józef Kostrzewski (1919). It was also mentioned by Janina Rosen-Przeworska, but in her works the distinction between a La Tène artefact, i.e., one typical of the La Tène culture and a ‘La Tène’ one, i.e., coming from the La Tène period (as the Late Pre-Roman Period was then called), is not always clear (WOŹNIAK 1972, 183–184). The early 21st century saw the monographs of the military equipment from the Late Pre-Roman Period in the Polish lands, and the corpus of the Celtic imports in the Przeworsk and Oksywie cultures was published in 2014 (BOCHNAK 2005; 2014A; ŁUCZKIEWICZ 2006). The extensive discussion of the history of research on the imported Celtic military equipment from the Polish lands was presented in these works. In recent years the number of the Celtic imports was extended by two very interesting swords. One may mention an article by Piotr Kieca and Paweł Sobczyk presenting the untypical specimen from Siarzewo, pow. Aleksandrów Kujawski. The sword had bronze hilt elements (KIECA, SOBczyk 2018). In 2017 in the fields of the village of Bońkowo Kościelne, pow. Mława, a sword in a fragmentarily preserved, decorated scabbard was found (<https://naszamlawa.pl/wiadomosci/co-jeszcze-skrywa-pole-pod-bonkowem-niezwykle-odkrycie-rolnika/>, access: 04.04.2020)²⁰.

3.2. Sources

One of the most important issues connected with the La Tène military equipment found in the Polish lands is the use of Celtic elements by the warriors of the latinised cultures from these lands. Besides swords, heads of pole weapons and shield fittings, also rider’s equipment: bits and spurs, should be taken into account. At the Przeworsk culture sites ca 169 such artefacts in different states of preservation were found and in the Oksywie culture, ca 40 artefacts. Another double-edged sword comes from a ritual site at Pikule,

¹⁹ The finds from the site 2 of Modlniczka, pow. Kraków, indicate that the population of the Tyniec group and then of the Przeworsk culture used cremation combined with storing part of the post-cremation remains in separate places outside the settlement. In the case of Modlniczka the remains from that ossuary must have been disposed of in one act in a small water reservoir (BYRSKA-FUDALI, PRZYBYŁA 2010; 2012, 530–547).

²⁰ I would like to thank Mr Andrzej Grzymkowski, from the Museum of Zawkrze Land in Mława, and Andrzej Szela, Ph.D., from the Faculty of Archaeology, University of Warsaw, who is preparing a publication of the find.

pow. Janów Lubelski²¹. About 170 scabbards (many of them fragmentarily preserved), four heads of shafted weapons and one halberd-like axe (Alpine type) are known. The imported elements of protective gear are eight strap bosses or their fragments and two circular bosses, one mail and one helmet: all these artefacts come from the Przeworsk culture sites. The elements of Celtic rider's equipment comprise spurs²² and a bit (or two bits) from the Early Roman Period grave in Malkowice, pow. Staszów (BOCHNAK, WAROWNA 2015).

3.3. Analysis

The key issue in the analysis of the military equipment from the latinised cultures is to identify the Celtic imports. Showing that a given artefact has features typical of the La Tène culture is crucial for determining the impact of the Celtic world. This concerns especially the swords and scabbards which are the largest category of imported military equipment in the Polish lands. Some criteria of determining Celtic weapons such as the stamps on the blades (DULĘBA 2006; 2009A; DEUTSCHER 2012; REPKA 2015, 56–59) or complicated technology used for making the blades seem to be unquestionable. They are not the only markers of the Celtic provenience: it seems that the list of La Tène imports should include other types of military equipment. In my view the important premise is the presence of metal scabbards typical of the La Tène culture.

It seems that all the metal scabbards from the Polish lands are imports and contain imported swords. All the known to me artefacts from the Polish lands could have been found in the Celtic lands and there would be no grounds to call any of them as imports from the Vistula river basin. At the La Tène areas in Europe the youngest artefacts are the least numerous whereas they are common in the Przeworsk and Oksywie cultures, but this may result from the burial rites common in the large areas of the Celtic world. Lack of local traditions of production is, according to Deborah Olausson, one of the criteria for identifying the imports (OLAUSSON 1988). It should be also stressed that metal scabbards went out of use in the non-Celtic areas when the La Tène culture disappeared and the Celts ceased to use such scabbards. Such a clear distinction cannot be found in the case of the other kinds of military equipment. A large part of double edged sword types disappeared at the turn of phases A3 and B1, yet some forms identified as imports from the area of the Roman Empire occur both in the assemblages dated to the end of the Late Pre-Roman Period and in those from the beginning of the Roman Period (BIBORSKI 1978, 144–145). One-edged swords, being a local form, were used continually at the turn of the Late Pre-Roman Period and in the Roman Period. Similar is the case of the conical shield bosses, some handles and some types of shafted weapon heads, e.g., barbed heads Type F.1 after Piotr Kaczanowski (1995, 31, 70, pl. XVI:8). This continuation can be observed for other categories of finds, e.g., brooches, which appear at the end of the Late Pre-Roman Period and at the beginning of the Roman Period (DĄBROWSKA 1988, 61). As it is indicated above, the only category of metal artefacts occurring in significant numbers which disappears at the fall of the Celtic circle are the scabbards of double-edged swords. Importantly, the above turning point in the use of scabbards is not limited for the Polish lands but is valid with respect to the whole area of the *Barbaricum*.

²¹ The cultural affiliation of the materials from Pikule has not been finally determined. According to the majority of the researchers they represent a different cultural milieu than the Przeworsk and Oksywie cultures (GARBACZ 1991; 1994; 2009; WICHROWSKI 1997; KOKOWSKI, ŁUCZKIEWICZ 2002; ŁUCZKIEWICZ 2007).

²² In the Przeworsk culture assemblages eight spurs of undoubtedly Celtic provenience are known (BOCHNAK 2014A, 123–126). It is possible that more Przeworsk and Oksywie culture specimens are also La Tène imports, but these are standard, undecorated artefacts, relatively easy to make so it cannot be excluded that they are local products modelled on the Celtic ones.

It should be also added that the local craftsmen operating in the *Barbaricum* as a rule did not have at their disposal the tools and skills available for the Celtic workshops (HENNING 1991, 68–69). In the non-Celtic Europe, e.g., shafted weapon heads and shield bosses were produced. Also one-edged swords can be considered as local weapons, yet their quality and execution are much worse than those of the Celtic ones. It should be noted, however, that no specimen of a metal scabbard of an one-edged sword has been found. The low level of local blacksmithing traditions is evidenced by the absence of technically more difficult to produce large artefacts of local provenance. No find evidencing high level skills of the local blacksmiths has been discovered. It is thus difficult to assume that the local craftsmen produced scabbards for double-edged swords, the complex construction of which required high qualifications. One should remind that no more recent, dated to the Roman Period local artefacts, which would require similar skills have been found.

What is more, the relatively low technical skills presented by the local blacksmiths is supported by the low diversity of the blacksmith's tools found at the areas outside the Celtic settlement. The archaeological sources concerning blacksmithing in the last centuries BC are not very numerous but there is a clear disproportion in the wealth of blacksmith's tools used in the La Tène and Dacian culture and the other cultures of central and northern Europe. Joachim Henning (1991, 68–69) also notes the wide gamut of hammers of different morphologies and weights used in the Celtic areas (see JACOBI 1974, 5–8, 260–261, 270, pl. I; 1977, 20–21, pl. 20:13, 14; MAIER 1985, 240, 244, fig. 11:4, 5; ČIŽMÁŘ 2002, 306–307, fig. 9:1, 2; DERION 2006, 50–51, 82, 119–120, pl. 32:320–322, 33:323–327; PLEINER 2006, 76–84, fig. 30–34; MÖLDERS 2010, 36, 119, fig. 50), and a similar situation can be observed in the Dacian circle (TEODOR, ŞADURSCHI 1979, pl. 71:a.2; TEODOR 1980, 136, 138, fig. 5:5). This is very different from the situation in central and north European *Barbaricum* where blacksmiths' graves from the last centuries BC contained only one type of the hammer with a large central part (HENNING 1991, 68–69). The discussed tools were rather small and light which indicates that they were used to make small objects. It is hard to assume that this model, slightly differing in weight, was for some unknown reasons placed in graves of several different non-Celtic cultures as a *pars pro toto* of a hypothetical rich set of tools. In the Celtic world also various types of blacksmith's tongs (JACOBI 1974, 8–12, 260–261, 270, pl. 2, 3; 1977, 20, pl. 5:1; PLEINER 2006, 84, 87–90, fig. 37:1–5; MÖLDERS 2010, 41–43, 121, fig. 52) were found, whereas in the Barbarian areas they are far less diverse (ŻYGADŁO 2002, 169–170, fig. 7, 8). The low diversity of the tools used by the Przeworsk culture blacksmiths in Masovia in the Roman Period was also noted by Wojciech Sławiński (SŁAWIŃSKI 2002, 177). Timm Weski believes that specialised workshops could function in oppidum-like urban areas or in large trade centres, like the Early Medieval Haithabu (WESKI 1983, 133). So far no such centres from the Late Pre-Roman Period have been found in the Polish lands.

Also, no high quality iron semi-products, so called *Schwertbarren*, which were used to make swords, scabbards and some of the tools (BERRANGER 2009, 66–67; BERRANGER, FLUZIN 2011, 883) have been found in the Polish lands. It is difficult to imagine that a craftsman-specialist who produced luxury artefacts for the elites operated in small rural settlements and Timm Weski stresses that the written sources do not confirm such a situation (WESKI 1983, 133). The archaeological sources seem to confirm Weski's opinion. The La Tène and Dacian materials yielded numerous finds confirming metallurgical activities whereas discoveries of that type from the central European *Barbaricum* are much rarer (JACOBI 1974, 245–261; HENDERSON 1991, 111–118; MEYLAN, PERRIN, SCHÖNFELDER 2002, 79–91; PIETA 2002, 315–320; PLEINER 2006, 153–160, 231–234).

It is very difficult to identify workshops producing metal scabbards but it seems to be possible in some cases. It is known that the metal scabbards were made in the Aedui

oppidum of Bibracte/Mont Beuvray, dép. Nièvre and dép. Saône-et-Loire in France (BECK, GUILLAUMET 1985, 243, fig. 7:2; BOCHNAK, CZARNECKA 2005, 30–32, fig. 5–7; HAMM 2005, 69; GUILLAUMET, LABAUNE 2011, 898–899, fig. 2). Large numbers of fragments of metal scabbards were also found in the features related to the metallurgical activities in the oppidum of Manching, yet it seems that in this case they are remains of artefacts which were disassembled in order to obtain bronze raw material whereas only traces of production of small bronze rings of different sizes were found (SIEVERS 1989, 113; 2002, 178–179, fig. 5; 2009, 180–181; 2013; SIEVERS *ET ALII* 2000, 376–377). Traces of specialized, diverse crafts were also found in large open settlements such as Lovosice, okr. Litoměřice (Czech Republic), Berching-Pollanten, Lkr. Neumarkt i.d. Oberpfalz, Altendorf, Lkr. Bamberg, Karlstein, Lkr. Karlstein am Main (all the above-mentioned sites in Germany), Acy-Romance, dép. Ardennes and Aulnat, dép. Puy-de-Dôme in France (MEYLAN, PERRIN, SCHÖNFELDER 2002, 87–89). According to Lionel Orenge, the finds of bands of thin metal sheets known from the site of Clos Clidor in Aigueperse, dép. Rhône (France), suggest that scabbards and perhaps swords were made at that settlement (ORENGO 2003, 207). No such sites have been found in the Polish lands.

Another premise supporting the foreign provenience of metal scabbards are the traces of repairs recorded on some specimens found in the Polish lands (Beszowa, pow. Staszów; Kołoząb, pow. Płońsk, grave 392; Warszawa-Żerań). These scabbards were repaired by craftsmen whose skills were much lower than those of the producers. Yet it seems justified to assume that the Przeworsk and Oksywie culture owners of double-edged swords, including those who possessed the exclusive ones with openwork decoration represented the higher social strata and could use the best local craftsmen! (BOCHNAK, HARASIM 2015). A certain analogy may be provided by the materials from the Padea-Panagjurski Kolonii group. Nartsis Torbov and Jordan Anastassov underline that among the finds from that cultural unit the repaired artifacts are quite frequent, which indicates that their users representing the higher social strata had no possibility to replace the damaged equipment, possibly due to the fact that the centres of production and distribution of military equipment disappeared or were located at a considerable distance (TORBOV, ANASTASSOV 2008, 96).

To sum up, adopting *a priori* the possibility of local production of metal scabbards would mean that at the non-Celtic areas there functioned workshops which produced artefacts identical in the level of execution and appearance to the Celtic ones and these workshops would cease their functioning at the moment the La Tène culture disappeared and the craftsmen did not make any products stylistically and technologically related to the products they had made previously. Additionally the said craftsmen would have to have at their disposal a broad spectrum of tools allowing to make complicated products but in their graves only basic hammers, common in the whole Europe, can be found.

In my opinion such complicated assumptions are quite improbable so in the light of the current knowledge the metal scabbards of double-edged swords should be considered as imports. What follows, also the double-edged swords hidden in them should be considered as imports although Teresa Dąbrowska indicates that we should also take into account the possibility that craftsmen with skills equal to those of the Celtic ones came in considerable numbers to the Polish lands (DĄBROWSKA 2008, 45). Possibly, new discoveries will allow to prove that in the Polish lands there functioned incidental, local production of double-edged swords but it is hard to believe that such discoveries would change the general picture in which the majority of double-edged swords with their scabbards are imports.

However, in the Oder and Vistula basin there are numerous finds of swords without scabbards! Were they imports, too? It is highly probable. An important premise which may indicate the foreign provenance of the majority of double-edged swords from the latinised

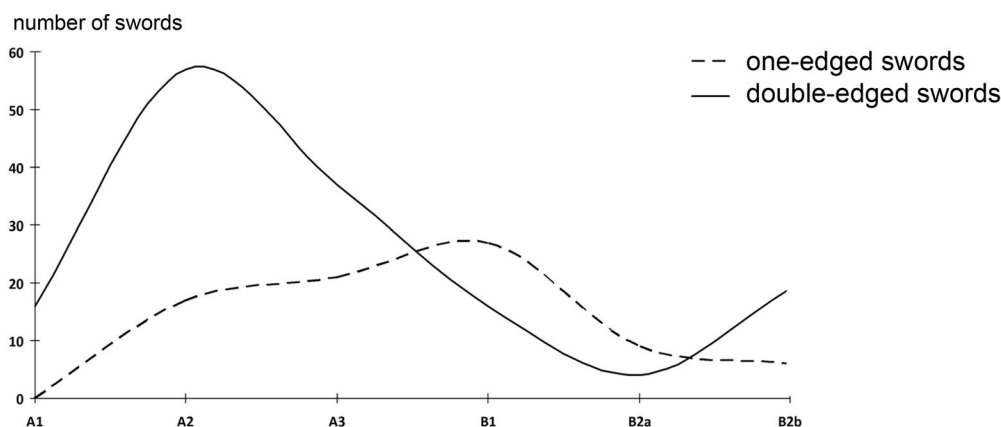

Fig. 6. The numbers of one- and two-edged swords in the Przeworsk culture in the Late Pre-Roman Period and in the Early Roman Period. According to BOCHNAK 2014

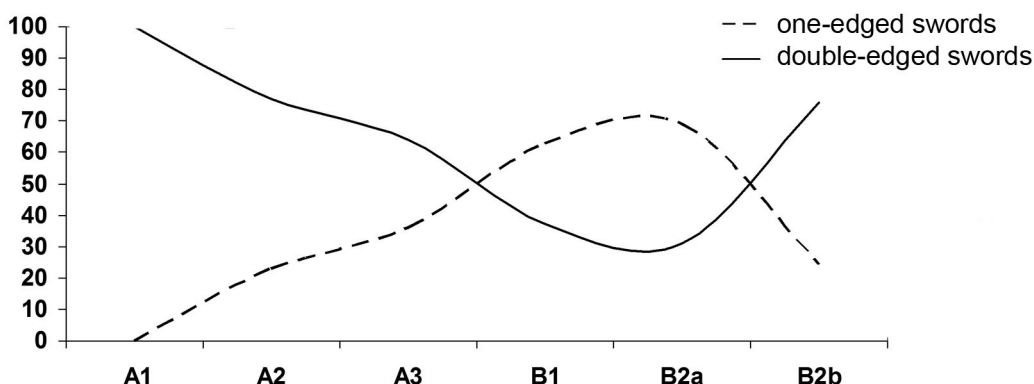

Fig. 7. The proportions of one- and two-edged swords in the Przeworsk culture in the Late Pre-Roman Period and in the Early Roman Period. According to BOCHNAK 2014

cultures is a comparison of the number of one- and double-edged swords in the Late Pre-Roman Period and in the Early Roman Period. In the Przeworsk culture the number of double-edged swords in the last centuries BC and at the beginning of the Roman Period decreased as the number of one-edged swords, which are considered to be local products, grew.

It may be supposed that the swords found without scabbards include specimens of La Tène origin which are the majority. This may be supported by the fact that ritually damaged double-edged swords broke more rarely than one-edged ones and could be bent to a greater extent. This may mean that there were differences in the quality of the metal from which these weapons were made or that the blacksmiths from the Polish lands could initially determine the quality of the raw material, sort it and then one-edged swords were made only from the worse metal or that the difference in the quality of the one- and double-edged swords reflects the differences in the origins of these weapons. The most convincing argument for the existence of the undetermined but considerable number of imported double-edged swords is the change of the proportions of one- and double-edged swords in the Przeworsk culture at the turn of the Late Pre-Roman Period and the Roman Period. The diagram (Fig. 6) illustrates the numbers of one- and two-edged swords in the Przeworsk culture in the Late Pre-Roman Period and in the Early Roman Period. The change in the proportions is clearer when we compare the proportions of one- and one-edged swords (Fig. 7).

The above-presented data concerning the Przeworsk culture should be complemented with analogous diagrams for the Oksywie culture. Due to the considerable differences in the proportions of swords in that cultural unit depending on the settlement zone (BOKINIĘC 2008, 247) the data concerning the materials from the Chełmno Land (Fig. 8) are presented separately from the other areas occupied by the Oksywie culture (Fig. 9) and finally, the phenomenon is presented globally without regional divisions (Fig. 10).

The diagrams presented in Fig. 6 and 7 show that at the beginning of the Roman Period the number of the double-edged swords decreased and the number of one-edged swords increased. This phenomenon was observed many years ago, yet so far no specific explanation has been suggested (BIBORSKI 1978, 141–142; GODŁOWSKI 1992, 78; KONTNY 2003, 152, diagram 4). The described changes were quite radical and the proportions of one- and two-edged swords in the Early Roman Period are almost exactly opposite to those from the Late Pre-Roman Period. The relation of one- and two-edged swords in the Przeworsk culture in phase B1 is 40:25 and resembles their ratio in the Oksywie culture assemblages (including the Chełmno Land) from phase A3 (44:22), however, it is lower (Fig. 6, 7, 8). This may be surprising as the northern Polish lands in the Late Pre-Roman Period are justly considered as ones with clearly marked local cultural background and were much less subjected to the influences from the south than the areas occupied by the Przeworsk culture, which explains the lower proportion of double-edged swords in the Oksywie culture assemblages.

In the Przeworsk culture in the Early Roman Period the relatively few (in comparison to the earlier phases) double edged swords certainly included specimens imported from the Roman Empire, yet it is not always possible to identify them (KAJZER 1969; BIBORSKI 1978, 114–115; KACZANOWSKI 1992, 13–22), which additionally decreases the number of the artefacts which can be determined as local products. The decreased popularity of two-edged swords may be even called a decline, which led to the common use of one-edged swords, which are simpler to make. This decline concerned only the highest quality armorers' products as in the case of shield bosses and shafted weapon heads such drastic changes cannot be observed.

We are not able to determine what transformations within the Przeworsk culture were the cause of such a clear change of the one- and two-edged sword ratio as there were no such well-marked changes in the other categories of metal artefacts. Also, the current archaeological methods do not allow to record the possible changes and crises in the development of local metal working at the turn of the eras. The development of the Przeworsk culture at the turn of the Late Pre-Roman Period and the Roman Period was not disturbed, on the contrary, the archaeological sources confirm the continuing prosperity. In Silesia and Greater Poland the areas abandoned in phase A2 were re-settled (GODŁOWSKI 1985, 35–36) and at the remaining areas (except for northern Masovia) the continuity of the use of the necropolises can be observed. The settlement studies indicate a stabilization of the structures within the earlier formed settlement concentrations (GODŁOWSKI 1985, 42, map 2, 3).

At the same time, both the archaeological sources and the written ones indicate far-reaching political and cultural transformations and to some extent, also ethnic ones, outside the Vistula and Oder rivers basins, namely, those caused by the fall of the Celtic world. The crisis of the predominant cultural centres in Central Europe must have had an impact on the neighbors of the Celtic people, which resulted in a decline of the mutual trade and political contacts. In my opinion this decline and the direct cause of increased production of one-edged swords in the Polish lands in the Early Roman Period were a reflection of very serious limitations in the influx of double-edged swords. The above approach may be slightly controversial as it involves an assumption that the majority of double-edged swords in the Przeworsk culture from the Late Pre-Roman swords are not local products. However, it is

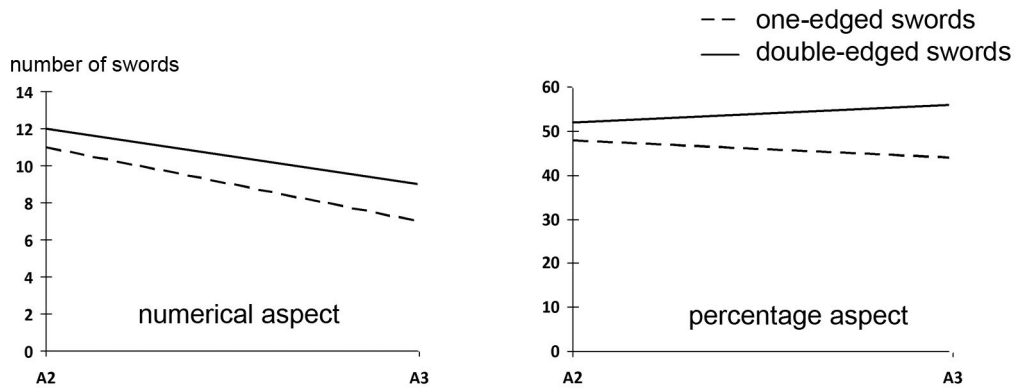

Fig. 8. The numbers and proportions of one- and two-edged swords in the Oksywie culture from the Chełmno Land. According to BOCHNAK 2014

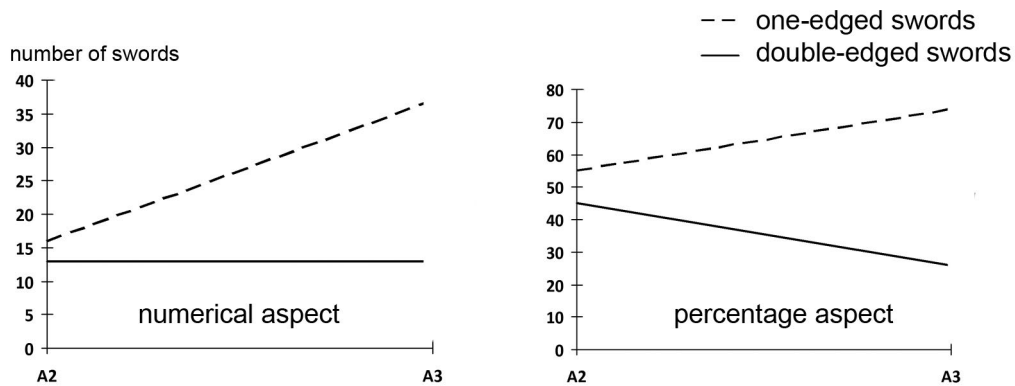

Fig. 9. The numbers and proportions of one- and double-edged swords in the Przeworsk culture from the Oksywie culture depending on the Chełmno Land. According to BOCHNAK 2014

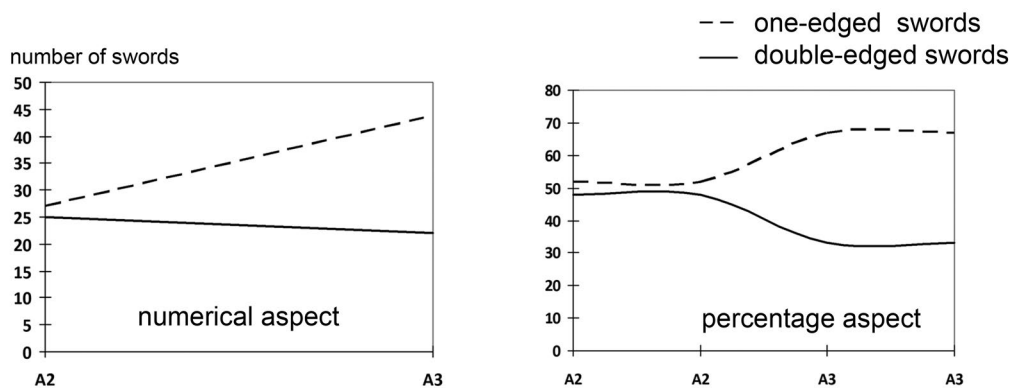

Fig. 10. The numbers and proportions of one- and two-edged swords in the Oksywie culture without regional divisions. According to BOCHNAK 2014

supported by the findings and hypotheses of Enrico Lehnardt who questions the potential of the Przeworsk culture iron smelters and the existence of local metallurgy in the Polish lands in the Late Pre-Roman Period (LEHNHARDT 2019).

3.4. Research perspectives

It seems that in the case of the latinised cultures in the Polish lands the traditional model of determining the imports with the use of the typological and stylistic analysis and macroscopic observation has lost its usefulness. This does not mean that we can clearly determine which artefacts are imports and which are local products. On the contrary, some determinations of the origins of a find are based on a series of hypothetical assumptions. For that reason we need a new, better tool and the best one should be connected with the metallographical analyses. Besides the small-scale studies by Jerzy Piaskowski, who analysed, i.a., selected metal artefacts from Warszawa-Wilanów (PIASKOWSKI 1981; 1983, 108–109), the sword from Pawłowice, pow. Jędrzejów, and swords and scabbards from Korytnica, pow. Jędrzejów, grave 4 (BIBORSKI, KACZANOWSKI, KĘDZIERSKI, STĘPIŃSKI 2002, 96, 100–101) were examined. These analyses have revealed, i.a., that the scabbard of one of the swords from Korytnica was partly made from brass sheet. The presence of the brass is a good chronological index: it is assumed that the appearance of this alloy in the Celtic metallurgy is an index of the increasing Roman influence during the times of the Gallic Wars (BUCHSENSCHUTZ 2004, 342–343; ISTENIČ, ŠMIT 2007; DECHEZLEPRÊTRE, PERNET 2013, 627; ISTENIČ 2015).

High hopes with regards to identification of imports (including La Tène artefacts) may be attached to the Instrumental Neutron Activation Analysis (INAA). The pioneering institution in the use of this method for analysing the artefacts from the Late Pre-Roman period is the Institute of Archeology (now Faculty of Archaeology) at the University of Warsaw, which conducted a series of analyses of the elemental composition of the iron artefacts from the Przeworsk culture cemetery in Legionowo, pow. Legionowo (PAŃCZYK, WALIŚ, ORLIŃSKI 2017)²³. These analyses have unexpectedly revealed that the majority of the finds previously considered on the basis of the typological and stylistical criteria as Celtic imports were made from metals of different elemental compositions than the raw materials used to make the artefacts typical of the Przeworsk culture. In one case there was a contradiction between the INAA and the determination made on the basis of the stylistic features. The analysis of the isotopes of trace elements has revealed that the strap shield boss from Legionowo, grave 47 (Fig. 4:5), determined as Type Nierstein and thus representing the Celtic tradition, was made from iron which had features similar to the metal used for the artefacts typical of the Przeworsk culture.

Was the boss from Legionowo a local product? This seems to be indicated by the INAA results. However, one should recall the ideas of Enrico Lenhardt about the origins of iron working in the Przeworsk culture. This researcher has noted that there are no sources supporting the existence of local metallurgical activity in the Late Pre-Roman Period and supposed on that basis that all (or almost all) iron artefacts known from the Przeworsk-culture assemblages (and also possibly the ones from Oksywie culture?) were imported from the Celtic circle in the form of semi-raw material²⁴. The local blacksmiths would thus produce only some (especially small) artefacts according to the local expectations and stylistics. If Lenhardt's hypothesis was true, the boss from Legionowo would be a product forged from Celtic iron for the client from the Przeworsk culture but strictly according to the Celtic style and the craftsman who made it had skills equal to those of the Celtic ones.

²³ The study concerned materials from one site so it is difficult to determine if the results, albeit very interesting, are representative for the finds from the other sites dated to the last centuries BC. To obtain a fuller picture of the differences in the composition of the metals from which the artefacts found at the area of the Przeworsk culture are made, it is necessary to work out a model (or models) of the raw materials typical of the La Tène culture.

²⁴ The possibility of importing iron semi-products from the Celtic circle has already been indicated (BOCHNAK 2014A, 168–171, 209).

However, this hypothesis has to be verified by a series of INAAs. First of all the metal artefacts from various La Tène culture sites should be analysed in order to determine if there is a uniform model of 'Celtic iron' in the Polish lands. The example of the shield boss from Legionowo, grave 47, shows how difficult it is to define a 'Celtic import' and the results of the most recent analyses only provoke more questions.

Translated by Sylwia Twardo

Streszczenie: Stan i potrzeby badań nad militariami lateńskimi na ziemiach polskich – w stulecie archeologii na UW

W artykule omówiono pokrótce historię badań oręza lateńskiego na ziemiach polskich, jego występowanie w poszczególnych skupiskach kultury celtyckiej w dorzeczu Odry i Wisły oraz przedstawiono podstawy przemian typologiczno-chronologicznych poszczególnych kategorii uzbrojenia. Problematyka militariów lateńskich na ziemiach polskich obejmuje dwa kluczowe problemy: militaria związane z lokalnym osadnictwem kultury celtyckiej oraz wpływ kręgu celtyckiego na zróżnicowanie typologiczne i funkcjonalne uzbrojenia kultur zlatenizowanych.

Uzbrojenie wojowników celtyckich z ziem polskich w zasadzie nie odbiega od wyposażenia ludności kultury lateńskiej z nieodległych terenów Czech, Moraw i Słowacji. Standardowy model wyposażenia grobowego, obejmujący miecz w pochwie, niejednokrotnie z pasem łańcuchowym, grot broni drzewcowej oraz okucia tarczy jest spotykany zarówno po północnej, jak i południowej stronie Karpat. Zarówno cechy typologiczne, jak i chronologia materiałów z ziem polskich nie odbiega od znalezisk ze środkowego biegu Dunaju, jednak zróżnicowanie form broni w dorzeczu Odry i Wisły jest skromniejsze niż w Czechach, na Morawach i Słowacji.

Drugim zagadnieniem związanym z problematyką militariów lateńskich z ziem polskich jest udział elementów celtyckich w wyposażeniu wojowników kultur zlatenizowanych z ziem polskich. Prócz mieczy, grotów broni drzewcowej i okuć tarczy, na uwagę zasługują także elementy wyposażenia jeździeckiego: wędzidło oraz ostrogi. Kluczową kwestią pozostaje identyfikacja importów celtyckich w uzbrojeniu kultury przeworskiej i oksywskiej. Niektóre kryteria, jak obecność stempli na klingach lub skomplikowana technologia produkcji głowni, zdają się nie podlegać dyskusji. Nie są to jednak jedyne wyznaczniki celtyckiej proveniencji; wydaje się, że lista importów celtyckich winna obejmować także inne egzemplarze uzbrojenia. Istotną – w moim przekonaniu – przesłanką pozostaje obecność metalowych pochew, typowych dla kultury lateńskiej.

Duże nadzieje na polu identyfikacji importów lateńskich można wiązać z metodą Instrumental Neutron Activation Analysis (INAA). Pionierem w zastosowaniu tej metody do badania zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego był Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Tomasz Bochnak
Institute of Archaeology
University of Rzeszów
ul. S. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów, Poland
e-mail: tbochnak@ur.edu.pl
ORCID: 0000-0002-0327-9575

Bibliography

- BECK, F., GUILLAUMET, J.-P.
1985 *La métallurgie du bronze en pays éduen*, [in:] L. Bonnamour, A. Duval, J.-P. Guillaumet (eds.), *Les âges du Fer dans la vallée de la Saône (VIIe-Ier siècles avant notre ère). Paléométaballurgie du bronze à l'âge du fer. Actes du 7ème colloque de l'A.F.E.A.F. tenu à Rully (12-15 mai 1983)*, Revue archéologique de l'Est et du Centre Est – Supplément 6, Paris, 237–245.
- BENADIK, B.
1960 *Besonders angelegte Gräber auf keltischen Gräberfeldern der Slowakei und ihre gesellschaftliche Bedeutung*, „Alba Regia” 14, 97–106.
- BENADÍK, B., VLČEK, E., AMBROS, C.
1957 *Keltské pohrebiska na juhozápadnom Slovensku. Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*, Bratislava.
- BERRANGER, M.
2009 *Le commerce du fer*, „Les Dossiers d'Archéologie” 335, *Artisans et savoir-faire des Gaulois*, 64–67.
- BERRANGER, M., FLUZIN, P.
2011 *Du métal au demi-produit. Propriétés et modes de circulation des matières premières ferreuses*, [in:] M. Reddé, Ph. Barral, F. Favory, J.-P. Guillaumet, M. Joly, J.-Y. Marc, P. Nouvel, L. Nuninger, Ch. Petit (eds.), *Aspects de la Romanisation dans l'Est de la Gaule 2*. Collection Bibracte 21, 877–886.
- BIBORSKI, M.
1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, „Materiały Archeologiczne” XVIII, 53–183.
- BIBORSKI, M., KACZANOWSKI, P., KĘDZIERSKI, Z., STĘPIŃSKI, J.
2002 *Badania nad technologią mieczy z młodszego okresu przedrzymskiego z obszaru kultury przeworskiej*, [in:] J. Andrzejowski, R. Prochowicz, A. Żórawska (eds.), *Varia Barbarica, Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica – Series Gemina 1, Warszawa-Lublin, 81–104.
- BOCHNAK, T.
2005 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, Rzeszów.
2014A *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i w kulturze oksywiejskiej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie – drogi napływu – kontekst kulturowy*, Rzeszów.
2014B *La Tène and Przeworsk strap shield bosses from Poland*, [in:] S. Crawford, K. Ulmschneider, Ch. Gosden (eds.), *Celtic Art in Europe. In Honour of Professor Vincent Megaw*, Oxford-Philadelphia, 183–195.
2016 *Problem datowania początków kultury przeworskiej*, [in:] M. Rybicka, N. Biłas (eds.), *Datowanie – chronologia – periodyzacja. Różne aspekty czasu w chronologii*, „Наукoвi студії” 9, 235–250.
2019 *Movement or stabilization? The upper San Basin in the second half of the 1st millennium BC*, „Acta Archaeologica Carpathica” LIV, 25–56.
- BOCHNAK, T., CZARNECKA, K.
2005 *Iron Scabbard-Plate Decorated in Open Work Technique (opus interrasile). Celtic Import or Local Forgery*, „Anodos. Studies of the Ancient World” 4–5, 2004–2005, 25–34.
- BOCHNAK, T., HARASIM, P.
2015 *Reparierte Waffen der vorrömischen Eisenzeit in der Przeworsk- und Oksywie-Kultur*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 45/4, 519–533.
- BOCHNAK, T., KOTOWICZ, P. N., OPIEŁOWSKA-NOWAK, Z.
2016 *Dwa celtyckie depozyty przedmiotów żelaznych z Pakosówki, pow. sanocki*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” 37, 209–246.
- BOCHNAK, T., WAROWNA, J.
2015 *Jerzy Okulicz pinxit – kielno z grobu kultury przeworskiej z Malkowic, pow. staszowski*, [in:] B. Kontny (ed.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 79–97.
- BOKINIEC, E.
2008 *Kultura oksywska na ziemi chełmińskiej w świetle materiałów sepulkralnych*, Toruń.
- BOŽIČ, D.
1981 *Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju*, „Arheološki vestnik” 32, 315–336.
- BRUNAU, J.-L., LAMBOT, B.
1987 *Guerre et armement chez les Gaulois (450-52 av. J.-C.)*, Paris.

- BRUNAU, J.-L., RAPIN, A.
1988 *Gournay II. Boucliers et lances, dépôts et trophées*, Paris.
- BUCHSENSCHUTZ, O.
2004 *Les Celtes et la formation de l'Empire romain*, „Annales, Histoire, Sciences Sociales” 59/2, 337–361.
- BUJNA, J.
2003 *Spony z keltských hrobov bez zbroje z územia Slovenska*, „Slovenská archeológia” 51/1, 39–108.
2007 *Das reich ausgestattete Kriegersgrab aus dem keltischen Gräberfeld in Hurbanovo-Konkol' (Bez. Komárno), südwestliche Slowakei*, „Pravěk – Nová řada” 16, 2006, 201–242.
- 2011 *Opasky ženského odevu z doby laténskej*, Nitra.
- BYRSKA-FUDALI, M., PRZYBYŁA, M. M.
2010 *Bog deposit of burnt human remains from site 2 in Modlniczka, dist. Cracow*, „Sprawozdania Archeologiczne” 62, 439–489.
2012 *Badania ratownicze na stanowisku 2 w Modlniczce, gm. Wielka Wieś*, [in:] S. Kadrow (ed.), *Raport 2007–2008*, t. 1, Warszawa, 509–553.
- CZERSKA, B.
1966 *Celtyckie cmentarzysko szkieletowe koło wsi Sobocisko, pow. Olawa*, „Wiadomości Archeologiczne” XXVII, 88–103.
- ČIŽMÁŘ, M.
2002 *Ökonomische Struktur des Oppidums Staré Hradisko*, [in:] C. Dobiat, S. Sievers, T. Stöllner (eds.), *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg vom 7. bis 11. Oktober 1998*, Bonn, 297–313.
- DĄBROWSKA, T.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.
- DERION, B.
2006 *Objets métalliques gaulois du site de Lacoste, Moullets-et-Villemartin, Gironde*, Bordeaux.
- DECHEZLEPRETRE, T., PERNET, L.
2013 *«Romanisations»: le regard du protohistorien*, [in:] S. Krausz, A. Colin, K. Gruel, I. Ralston, T. Dechezleprêtre (eds.), *L'âge du fer en Europe. Mélanges offerts à Olivier Buchsensschutz*, Collection Mémoires 32, Bordeaux, 619–631.
- DEUTSCHER, L.
2012 *Latènezeitliche Schwerter mit Stempelmarken*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 59, 245–363.
- DIZDAR, M.
2004 *Grob LT 11 iz Zvonimirova – primjer dvojnog pokopa latenske kulture / Grave LT 11 from Zvonimirovo – An example of a double La Tène Burial*, „Opvscvla archaeologica” 28, 41–89.
- DOMARADZKI, M.
1977 *Tarcze z okuciami metalowymi na terenie Celtyki wschodniej*, „Przegląd Archeologiczny” 25, 53–95.
- DULĘBA, P.
2006 *Importowane celtyckie miecze z odciskami stempli z terytorium kultury przeworskiej*, [in:] A. Bursche, R. Ciołek (eds.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska – Supplement 3, Warszawa, 177–206.
2009A *Celtic Long Swords with Punchmarks*, [in:] B. Kontny, A. Szela, J. Kleemann (eds.), *Światowit Supplement Series B: Barbaricum 8*, 52–76.
2009B *Przemiany kulturowe w Zachodniej Małopolsce w okresie od III do I wieku przed Chr. Przyczynek do kontaktów między Celtami a Germanami*, [in:] E. Droberjar, M. Karwowski (eds.), *Archeologia Barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim. Materiały i kontakty z IV Protohistorycznej Konferencji Sanok, 13–17 października 2008 / Archeologie der Barbaren 2008: Beziehungen und Kontakte in der barbarischen Welt. Materialien aus der IV. Frühgeschichtlichen Konferenz in Sanok, 13.-17. Oktober 2008*. Rzeszów, 11–35.
2014 *Geneza zachodniomałopolskiej enklawy kultury lateńskiej i jej powiązania z innymi regionami osadnictwa celtyckiego*, [in:] J. Čižmářová, N. Venclová, G. Březinová (eds.), *Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií*, Brno, 189–200.
2019A *La Tène culture in Silesia. Remarks on the state of research and new cognitive perspectives*, „Recherches Archéologiques – Nouvelle Serie” 10, 137–159.
2019B *On the Origins of the La Tène Culture in Silesia*, [in:] Ch. Bockisch-Bräuer, B. Mühlendorfer, M. Schönfelder (eds.), *Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa. Early Iron Age in Central Europe 2017*, Beiträge zur Vorgeschichte Nordostbayerns 9, Nürnberg, 369–389.
- DURCZEWSKI, Z.
1948 *Grupa górnośląsko-małopolska kultury lużyckiej w Polsce, cz. II: Materiały*, Kraków.

- DZIĘGIELEWSKA, M., DZIĘGIELEWSKI, K.
2008 *Na rubieżach celtyckiego świata. Badania wioski sprzed. 2200 lat w Podłężu koło Krakowa*, „Alma Mater” 99, 55–60.
- FILIP, J.
1956 *Keltové ve střední Evropě*, Praha.
- GAŁĘZOWSKA, A.
1996 *Materiały z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich z Kuźnicy Żelichowskiej, w woj. pilskim*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 4, 155–184.
- GARBACZ, K.
1991 *Nowo odkryte cmentarzysko (?) kultury przeworskiej w Pikulach, gm. Janów Lubelski, woj. Tarnobrzeg*, „Sprawozdania Archeologiczne” 43, 199–226.
1994 *Nowe materiały do poznania kultury przeworskiej – Pikule, st. 2, gm. Janów Lubelski, woj. Tarnobrzeg*, [in:] J. Gurba, A. Kokowski (eds.), *Kultura przeworska. Materiały z międzynarodowej konferencji w Lublinie, 21–23 wrzesień 1992 r.*, Lublin, 147–157.
2009 *Ergebnisse der Forschungen aus der grossen Nekropole in Pikule, Gemeinde Janów Lubelski – Beitrag zu den Studien über die jüngere vorrömische Eisenzeit in Polen*, „Sprawozdania Archeologiczne” 61, 297–379.
- GEBHARD, R.
1989 *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching 11, Stuttgart.
1991 *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching 14, Stuttgart.
- GEDL, M.
1972 *Wyniki badań na cmentarzysku z okresów lateńskiego i wpływów rzymskich w Kietrze, pow. Głubczyce*, „Sprawozdania Archeologiczne” 24, 103–120.
1978 *Gräber der Latènekultur in Kietrz, Bezirk Opole*, [in:] M. Gedl (ed.), *Beiträge zum Randbereich der Latènekultur*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Archeologiczne 26, Warszawa-Kraków, 9–72.
- GODŁOWSKI, K.
1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
1992 *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [in:] M. Głosek, M. Mielczarek, W. Świętosławski, K. Walenta (eds.), *Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej*, Łódź, 71–88.
- GROMNICKI, J.
1959 *Sprawozdanie z badań w Dalewicach, pow. Proszowice, w 1957 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” 7, 25–33.
- GRYGIEL, M.
2017 *Die Besiedlung der Tyniec-Gruppe in Zagórzyce, Landkreis Kazimierza Wielka / Osadnictwo ludności grupy tynieckiej w Zagórzycach, pow. Kazimierza Wielka*, [in:] M. Meyer, P. Łuczkiwicz, B. Rauchfuß (eds.), *Eisenzeitliche Siedlungskeramik der Przeworsk-Kultur – Keramik osadowa kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego*, Berlin Studies of the Ancient World 50, Berlin, 199–231.
- GUILLAUMET, J.-P., LABAUNE, Y.
2011 *Les activités artisanales de Bibracte et d'Autun. Une pérennité des savoir-faire*, [in:] M. Reddé, Ph. Barral, F. Favory, J.-P. Guillaumet, M. Joly, J.-Y. Marc, P. Nouvel, L. Nuninger, Ch. Petit (eds.), *Aspects de la Romanisation dans l'Est de la Gaule 2*, Collection Bibracte 21, Glux-en-Glenne, 895–906.
- GUŠTIN, M.
1984A *Die Kelten in Jugoslavien. Übersicht über das archäologische Fundgut*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 34, 305–365.
1984B *Pražgodovinski grobovi z vozovi na ozemlju Jugoslavije*, [in:] M. Guštin, L. Pauli (eds.), *Keltski voz. Keltski grobovi z vozom / Keltische Wagengräber*, Posavski muzej Brežice 6, Brežice, 111–132.
- HAMM, G.
2005 *L'artisanat des alliages base cuivre à Bibracte. Exploitation des données anciennes*, [in:] J.-P. Guillaumet, M. Szabó (eds.), *Études sur Bibracte 1*, Collection Bibracte 10, Glux-en-Glenne, 61–80.
- HENDERSON, J.
1991 *Industrial specialization in late Iron Age Britain and Europe*, „The Archaeological Journal” 148, 104–148.
- HENNING, J.
1991 *Schmiedegräber nördlich der Alpen. Germanisches Handwerk zwischen keltischer Tradition und römischen Einflüssen*, „Saalburg Jahrbuch” 46, 65–82.

HOFFMANN, W.

1940 *Neue Keltenfunde aus Mittelschlesien*, „Altschlesien” 9, 10–31.

HORAK, J.

2014 *Short pseudoanthropomorphic sword in Moravia, its function and significance of its bearer*, [in:] J. Čizmářová, N. Venclová, G. Březinová (eds.), *Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií*, Brno, 681–690.

HORVÁTH, L.

1997 *Einige chronologische Fragen des keltischen Gräberfeldes von Rezi*, „Zalai Múzeum” 8, 79–90.

HUNYADY, I.

1944 *Die Kelten im Karpatenbecken. Textband*, *Dissertationes Pannonicae* II:18, Budapest.

ISTENIČ, J.

2015 *Celtic or Roman? Late La Tène-Style Scabbards with Copper-Alloy or Silver Openwork Plates*, [in:] L. F. Vagalinsky, N. Sharankov (eds.), *Limes XXII: proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012*, Sofia, 755–762.

ISTENIČ, J., ŠMIT, Ž.

2007 *The beginning of the use of brass in Europe with particular reference to the southeastern Alpine region*, [in:] S. La Niece, D. R. Hook, P. T. Craddock (eds.), *Metals and mines. Studies in archaeometallurgy*, London, 140–147.

JACOBI, G.

1974 *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, *Ausgrabungen in Manching* 5, Wiesbaden.

JAHN, M.

1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit, etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, *Mannus-Bibliothek* 16, Würzburg.

1921 *Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung*, *Mannus-Bibliothek* 21, Leipzig.

1931 *Die Kelten in Schlesien*, *Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte* 1, Leipzig.

1934 *Neue skytische und keltische Funde*, „Altschlesien” 4, 112–126.

KACZANOWSKI, P.

1992 *Bemerkungen zur Chronologie des Zustroms römischer Waffenimporte in das europäische Barbaricum*, [in:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (eds.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet, Kraków-Karniowice 3.-7. Dezember 1990*, Kraków, 171–186.

1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, *Klasyfikacje zabytków archeologicznych* I, Kraków.

KACZMAREK, Ł.

2012 *Miecz obosieczny z okolic Bydgoszczy. Krótki przyczynek do badań nad uzbrojeniem w okresie przedrzymskim*, „*Studia Europaea Gnesnensia*” 5, 157–164.

KAJZER, L.

1969 *Niektóre problemy związane z identyfikacją mieczy „rzymskich” w Polsce*, „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria archeologiczna*” 16, 135–147.

KIECA, P., SOBCZYK, P.

2018 *The Celtic sword with bronze hilt elements from Siarzewo, Nieszawa Commune, Kuyavian-Pomeranian voivodeship*, „*Światowit*” LVII, 71–81

KOKOWSKI, A., ŁUCZKIEWICZ, P.

2002 *Pikule – ein militärischer Opferplatz (?) aus der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, [in:] C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski, P. Łuczkiwicz (eds.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt, Akten der Internationalen Tagung in Nałęczów, 23.-25.09.1999*, Lublin, 147–162.

KONTNY, B.

2003 *Przekaz z zaświatów. Analiza zestawów uzbrojenia z grobów w kulturze przeworskiej z okresu wczesnorzymskiego i początków młodszego okresu rzymskiego*, „*Światowit – Nowa Seria*” V (XLVI)/B, 111–178.

KONTNY, B., RUDNICKI, M.

2002 *Ostrogi z Pelczysk, pow. pińczowski. Nowe oblicze stanowiska z okresu lateńskiego i okresu wpływów rzymskich*, „*Światowit – Nowa Seria*” IV (XLV)/B, 145–157.

KOSICKI, A.

1996 *Der Forschungsstand über die Latènekultur in Niederschlesien*, [in:] Z. Woźniak (ed.), *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Materialien des Symposiums – Kraków 26.-29. April 1995*, Kraków, 273–279.

- KOSTRZEWSKI, J.
1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18–19, Leipzig.
- KOZŁOWSKI, L.
1912 *Opis cmentarzyska lużyckiego w Iwanowicach na górze Klin*, „Światowit” X, 25–48.
- KRÄMER, W.
1962 *Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961*, „Germania” 40, 293–317.
- KRUTA POPPI, L.
1979 *La sépulture de Ceretolo (Province de Bologne) et le faciès boïen du IIIe siècle avant notre ère*, „Etudes Celtiques” 16, 17–25.
- KUNYSZ, A.
1959 *Miecz celtycki z Rzeszowa*, „Rocznik województwa rzeszowskiego” 1 (3), 187–189.
1962 *Miecz celtycki z Rzeszowa*, „Wiadomości Archeologiczne” XXVIII, 86–87.
- LEHOCZKY, T.
1897 *Germánok emlékei Munkácsnál*, „Archæologiai Értesítő” 17, 333–338.
- LEHNHARDT, E.
2019 *Die Anfänge der Eisenverhüttung im Bereich der Przeworsk-Kultur*, Berlin Studies of the Ancient World 62, Berlin.
- LEJARS, T.
1994 *Gournay III. Les fourreaux d'épée. Le sanctuaire de Gournay-sur-Aronde et l'armement des Celtes de la Tène moyenne*, Paris.
- ŁUCZKIEWICZ, P.
1997 *Miecze lateńskie z obszaru kultury przeworskiej*, [in:] J. Gurba, A. Kokowski (eds.), *Kultura przeworska III*, Lublin, 169–226.
2000 *Zur späteisenzeitlichen Bewaffnung in Polen. Stand der Forschung*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 47, 355–437.
2006 *Uzbrojenie ludności ziem polskich w młodszym okresie przedrzymskim*, Lublin.
2007 *Späteisenzeitliche Waffenopferplätze in Polen*, [in:] S. Möllers, W. Schlüter, S. Sievers (eds.), *Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Akten des internationalen Kolloquiums in Osnabrück vom 29. März bis 1. April 2006*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 9, Bonn, 211–226.
- MAIER, R. A.
1985 *Ein römerzeitlicher Brandopferplatz bei Schwangau und andere Zeugnisse einheimischer Religion in der Provinz Rätien*, [in:] J. Bellot, W. Czysz, D. Krane (eds.), *Forschungen zur provinziäl-römische Archäologie in Bayerisch-Schwaben*, „Schwäbische Geschichtsquellen und Forschungen” 14, 231–251.
- MEDUNA, J.
1961 *Staré Hradisko. Katalog nálezů uložených v muzeu města Boskovic*, Fontes Archaeologiae Moravicae 2, Brno.
1970 *Das keltische Oppidum Staré Hradisko in Mahren*, „Germania” 48, 34–59.
- MEYLAN, F., PERRIN, F., SCHÖNFELDER, M.
2002 *L'artisanat dans les oppida d'Europe tempérée: un état de la question*, [in:] J.-C. Béal, J.-C. Goyon (eds.), *Les Artisans dans la Ville antique*, Collection Archéologie et Histoire de l'Antiquité 6, Paris, 77–99.
- MÖLDERS, D.
2010 *Die eisernen Werkzeuge aus Bibracte. Ein Beitrag zur Erforschung des keltischen Handwerks nach den Arbeiten von Jacques-Gabriel Bulliot und Joseph Déchelette. L'outillage en fer de Bibracte. Une contribution à l'étude de l'artisanat celtique d'après les travaux de Jacques-Gabriel Bulliot et Joseph Déchelette*, Collection Bibracte 18, Glux-en-Glenne.
- NAGLIK, R.
2001 *Sprawozdanie z badań ratowniczych prowadzonych w związku z budową autostrady A4 na terenie b. woj. krakowskiego i zachodniej części b. woj. tarnowskiego w latach 1996–1999*, [in:] Z. Bukowski (ed.), *Raport 96–99. Ogólnopolski Program ochrony archeologicznych dóbr kultury zagrożonych planowaną budową autostrad*, Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych – Seria B: Materiały archeologiczne, Warszawa, 308–352.
2009 *Archeologiczne odkrycia na trasie autostrady A4 w zachodniej Małopolsce*, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2/13.3, 97–106.
- OLAUSON, D.
1988 *Dots on a Map: Thoughts about the Way Archaeologists Study Prehistoric Trade and Exchange*, [in:] B. Hårdh, L. Larsson, D. Olausson, R. Petre (eds.), *Trade and Exchange in Prehistory: Studies in Honor of Berta Stjernquist*, Lund, 15–24.

ORENGO, L.

2003 *Forges et forgerons dans les habitats laténiens de la Grande Limagne d'Auvergne. Fabrication et consommation de produits manufacturés en fer en Gaule à l'Âge du Fer*, Montagnac.

PAŃCZYK, E., WALIŚ, L., ORLIŃSKI, W.

2017 *Analiza metodą INAA składu pierwiastkowego wybranych zabytków żelaznych z cmentarzyska kultury przeworskiej w Legionowie CSP*, [in:] W. Nowakowski, W. Orliński, M. Woińska (eds.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP*, Legionowo-Warszawa, 145–160.

PETERSEN, E.

1937 *Neue Grabungen auf dem Siling und ihre Ergebnisse*, „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit” 13, 270–272.

PIASKOWSKI, J.

1960 *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z okresu halsztackiego i lateńskiego, pochodzących z Małopolski*, „Materiały Archeologiczne” II, 197–224.

1961 *Badania żelaznych wyrobów celtyckich z Karnczy, Sobociska i Głownina (Dolny Śląsk)*, „Silesia Antiqua” 3, 88–102.

1970 *Metaloznawcze badania zapinek celtyckich znalezionych na ziemiach Polski*, „Archeologia Polski” 15, 387–417.

1973 *Metaloznawcze badania przedmiotów żelaznych z Sobociska, Nowej Cerekwi i Kościelisk*, „Sprawozdania Archeologiczne” 25, 151–172.

1981 *Hipotetyczne wyprowadzenie cech żelaza wytapianego w starożytnym ośrodku mazowieckim i ocena tego ośrodka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 29/4, 433–450.

1983 *Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów żelaznych z cmentarzyska ciałopalnego w Rumi, woj. gdańskie*, „Pomorania Antiqua” 11, 111–136.

Pič, J. L.

1903 *Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum*, *Starožitnosti Země České II/2 – Čechy na úsvitě dějin*, Praha.

PIETA, K.

2002 *Wirtschaftliche Strukturen des spätlätènezeitlichen Siedlungen in der Slowakei*, [in:] C. Dobiat, S. Sievers, T. Stöllner (eds.), *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg vom 7. bis 11. Oktober 1998*, Bonn, 315–323.

2005 *Spätlätènezeitliche Waffen und Ausrüstung im nördlichen Teil des Karpatenbeckens*, „Slovenská archeológia” 53, 35–84.

PIWOWARSKI, J.

1935 *Rejestr zabytków przedhistorycznych znajdujących się na terenie powiatu miechowskiego*, „Wiadomości Archeologiczne” XIII, 179–183.

PLEINER, R.

2006 *Iron in Archaeology. Early European Blacksmiths*, Praha.

POLENZ, H.

1971 *Mittel- und spätlätènezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach, Landkreis Offenbach am Main*, *Studien und Forschungen* 4, Langen.

1982 *Münzen in latènezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 vor Christi Geburt*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 47, 27–222.

POLESKA, P.

2006 *Celtycki mikroregion osadniczy w rejonie podkrakowskim*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 2, Kraków.

RAFTERY, B.

1988 *Hollow two-piece metal rings in La Tène Europe*, *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 11, Marburg an der Lahn.

RAPIN, A.

1987 *Le système de suspension des fourreaux d'épées laténiens aux IIIe siècle av. J.-C. Innovations techniques et reconstruction des éléments périssables*, [in:] D. Vitali (ed.), *Celti ed Etruschi nell'Italia Centro-Setentrionale dal V sec. a. C. alla romanizzazione*, Imola, 529–539.

1991 *Le ceinturon métallique et l'évolution de la panoplie celtique au IIIe siècle av. J.-C.*, „Etudes Celtiques” 28, 349–368.

1999 *L'armement celtique en Europe: chronologie de son évolution technologique du Ve au Ier s. av. J.-C.*, „Gladius” 19, 34–67.

- RATIMORSKA, P.
1981 *Keltské pohrebisko v Chotíne I*, „Západné Slovensko” 8, 15–88.
- REINECKE, P.
1902 *Zur Kenntnis der Latène-Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen*, [in:] *Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens des Römisch-Germanischen Centralmuseums zu Mainz*, Mainz, 53–109.
- REPKA, D.
2015 *Odras historických udalostí staršej doby laténskej v hrobovej výbave na keltských pohrebiskách v Karpatskej kotline*, Nitra.
- ROGAWSKI, K.
1856 *O wykopaliskach leżajskich rzecz archeologiczna*, Kraków.
- ROSEN-PRZEWORSKA, J.
1947 *Zabytki celtyckie na ziemiach polskich*, „Światowit” 19, 1946–1947, 179–323.
1964 *Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- SANKOT, P.
2014 *Laténský hrob 67/2005 v Mlčechvostech, okr. Mělník – s pohřbem amazonky z oblasti Lotrinska ve středních Čechách?*, „Praehistorica” 32/2, 285–294.
- SCHÖNFELDER, M.
1998 *Zu Fuchsschwanzketten in der Latènezeit*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 28, 79–93.
- SEGER, H.
1896 *Schlesische Funde der vorrömischen Eisenzeit*, „Schlesiens Vorzeit” 6, 401–458.
- SIEVERS, S.
1989 *Die Waffen von Manching unter Berücksichtigung des Übergangs von LT C zu LT D*, „Germania” 67, 97–120.
2002 *Wirtschaftliche Strukturen anhand des Fundstoffes von Manching*, [in:] C. Dobiat, S. Sievers, T. Stöllner (eds.), *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg vom 7. bis 11. Oktober 1998*, Bonn, 173–182.
2009 *Les dépôts de Manching*, [in:] M. Honegger, D. Ramseyer, G. Kaenel, B. Arnold, M.-A. Kaeser (eds.), *Le site de La Tène: bilan des connaissances – état de la question. Actes de la Table ronde internationale de Neuchâtel, 1-3 novembre 2007*, Archéologie neuchâteloise 43, 177–183.
2013 *Manching, un champ de bataille?*, [in:] S. Krausz, A. Colin, K. Gruel, I. Ralston, T. Dechezleprêtre (eds.), *L'âge du Fer en Europe. Mélanges offerts à Olivier Buchsenschutz*, Bordeaux, 645–649.
- SIEVERS, S., GEBHARD, R., LEICHT, M., SCHWAB, R., VÖLKEL, J., WEBER, B., ZIEGAUS, B.
2000 *Vorbericht über die Ausgrabungen 1996–1997 im Oppidum von Manching*, „Germania” 78, 355–394.
- SŁAWIŃSKI, W.
2002 *Techniki kowalskie stosowane na Mazowszu w okresie wpływów rzymskich – uwagi praktyka*, [in:] Sz. Orzechowski (ed.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*, Kielce, 177–181.
- STÖCKLI, W. E.
1975 *Chronologie der jüngeren Eisenzeit im Tessin*, Basel.
- SZABO, M.
1988 *Les Celtes en Pannonie: Contribution à l'histoire de la civilisation celtique dans la cuvette des Carpates*, Paris.
- SZABÓ, M., PETRES, E.
1992 *Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin*, *Inventaria Praehistorica Hungariae* 5, Budapest.
- SZABÓ, M., TANKÓ, K.
2012 *La nécropole celtique à Ludas – Varjú-Dűlő*, [in:] M. Szabó, K. Tankó, Z. Czajlik (eds.) *La nécropole celtique à Ludas – Varjú-Dűlő*, Budapest, 9–152.
- SZAFRAŃSKI, W.
1980 *Płock we wczesnym średniowieczu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- TEODOR, S.
1980 *Das Werkzeugdepot von Lozna (Kr. Botoșani)*, „Dacia – Nouvelle Série” 24, 133–150.
- TEODOR, S., ȘADURȘCHI, P.
1979 *Dépôts d'outils en fer d'époque la Tène de Lozna, dép. de Botosani*, *Inventaria Archaeologica Roumanie* 11 (R71), București.
- TODOROVIĆ, J.
1966 *Klasifikacija keltskih štitova otkrivenih u donjoj Panoniji i na Balkanskom Poluostrvu*, „Vesnik Vojnog Muzeja JNA” 11/12, 361–374.

- 1971 *Каталог праисторийских металних предмета*, Серийе збирке и легати Музея града Београда 3, Београд.
- TORBOV, N., ANASTASSOV, J.
- 2008 *Le groupe „Padea-Panagjurski Kolonii”: réexamen des ensembles funéraires des IIe et Ier s. av. J.-C. du nord-ouest de la Bulgarie*, [in:] V. Sirbu, I. Stingă (eds.), *The Iron Gates region during the Second Age: settlements, necropolises, treasures. Proceedings of the International Colloquium from Drobeta-Turnu Severin, June 12th–15th, 2008*, Drobeta-Turnu Severin, 95–107.
- WERNER, M. W.
- 1988 *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau*, *Prähistorische Bronzefunden* 16/4, München.
- WESKI, T.
- 1983 *Zum Problem spezialisierter Handwerker in der römischen Kaiserzeit*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 13, 111–114.
- WICHROWSKI, Z.
- 1997 *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego w Pikulach, stan. 2, woj. tarnobrzeskie*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej” 2, 98–105.
- WOŹNIAK, Z.
- 1957 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Mogile (Nowa Huta) w 1955 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” 4, 79–89.
- 1960 *Chronologia celtyckich cmentarzysk w Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne” XXVI, 119–141.
- 1970 *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1972 *Wybrane zagadnienia z problematyki późnego okresu przedrzymskiego (lateńskiego) na ziemi kieleckiej*, „Rocznik Świętokrzyski” 3, 183–202.
- 1991 *La nécropole d'Iwanowice et les Celtes en Pologne*, [in:] S. Moscati, O.-H. Frey, V. Kruta (eds.), *Les Celtes*, Venise, 378.
- 1996 *Kontakty wzdłuż szlaku bursztynowego na przełomie er. Wprowadzenie*, [in:] Z. Woźniak (ed.) *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*, Kraków, 10–14.
- ŻAKI, A.
- 1966 *Problem starożytnych fortyfikacji w sądeckim*, „Rocznik Sądecki” 7, 353–375.
- ŻYGADŁO, L.
- 2002 *Narzędzia żelazne związane z obróbką metali w kulturze przeworskiej*, [in:] Sz. Orzechowski (ed.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*, Kielce, 167–176.

PIOTR ŁUCZKIEWICZ

*Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
Institut für Prähistorische Archäologie, Freie Universität Berlin*

Stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem w międzyrzeczu Odry i Wisły w młodszym okresie przedrzymskim

1. Wstęp

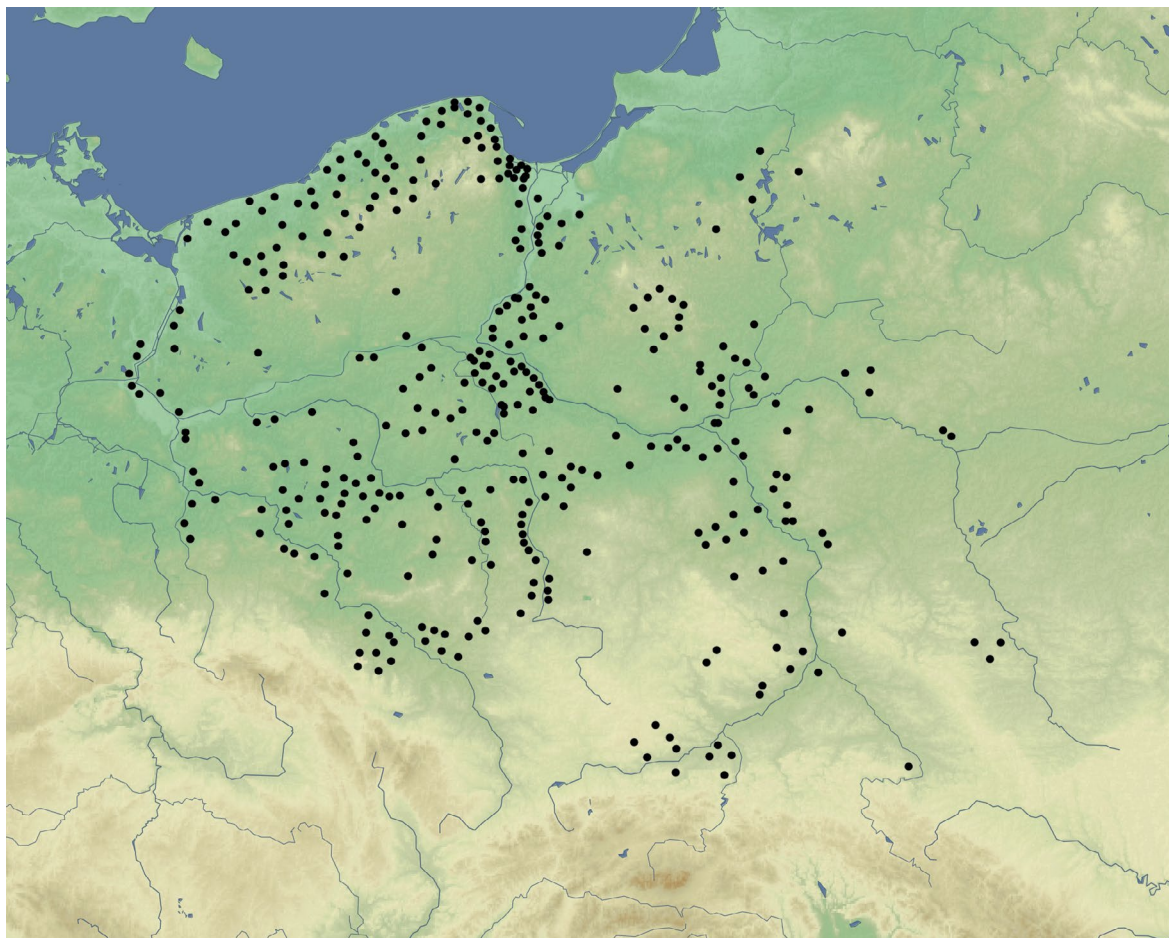
Niedługo minie 35 lat od publikacji „Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce” wydanej w Krakowie w 1986 r. i sumującej ówczesny stan badań oraz rysujące się problemy badawcze. Postęp w badaniach i aktywność publikacyjna sprawiły, że pożądanym byłoby jednak ponowne określenie „stanu źródeł archeologicznych dla tych epok, stopnia ich opracowania, jak również ocena potrzeb w tym zakresie”, parafrazując nieco wypowiedź Kazimierza Godłowskiego ze wstępu do wspomnianego tomu. Dotyczy to także problematyki uzbrojenia w młodszym okresie przedrzymskim, choć w tym przypadku potrzeba nie wydaje się aż tak paląca, gdyż ta kategoria źródeł doczekała się stosunkowo niedawno dwóch wyczerpujących opracowań, analizujących tę problematykę odpowiednio w kontekście kultury przeworskiej (BOCHNAK 2005) oraz całości ziem polskich w młodszym okresie przedrzymskim (ŁUCZKIEWICZ 2006). Sporo uwagi militariom poświęciła także Teresa Dąbrowska (2008, 40–57) w pracy dotyczącej młodszego okresu przedrzymskiego na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zbiorczo scharakteryzowane zostały też najwcześniejsze militaria z zespołów kultury bogaczewskiej (KONTNY 2007). Szeroko pojęte zagadnienia uzbrojenia, jego obecności w obrzędzie pogrzebowym, wojen i ich archeologicznych pozostałości były wreszcie przedmiotem nie tak dawnej konferencji „Waffen – Gewalt – Krieg”, która odbyła się w Rzeszowie w 2012 r. (WEFERS ET ALII 2015). Wspomniane wyżej opracowania, oraz odpowiednio 16 i 15 lat, jakie minęły od wydania monografii Tomasza Bochnaka i Piotra Łuczkiewicza to być może nieco za wcześnie na próbę ponownego, sumującego spojrzenia na temat uzbrojenia, pewne refleksje natury ogólnej są jednak jak najbardziej usprawiedliwione.

Truizmem jest stwierdzenie, że kultura przeworska to najbardziej „zmilitaryzowana” kultura archeologiczna w środkowym i późnym okresie lateńskim/młodszym okresie przedrzymskim spośród wszystkich nieceltyckich kręgów kulturowych oraz struktur etniczno-plemiennych w Europie. Dotyczy to także „kultury oksywskiej” – jeśli używać tu tego dyskusyjnego, nadal jednak występującego w literaturze fachowej terminu¹ – a więc ludności Pomorza i północnej Polski, od strefy dolnej Wisły i Zatoki Gdańskiej, aż po Pomorze Środkowe. Militaria, występujące praktycznie na każdym większym cmentarzysku, są jedną z liczniejszych grup znalezisk na ziemiach Polski (Ryc. 1), a baza źródłowa cały czas sukcesywnie się powiększa.

2. Źródła

Podstawę materiałową dla opracowania Tomasza Bochnaka (2005) stanowiły informacje o znaleziskach z 264 miejscowości (w tym również materiały kultury przeworskiej z Niemiec oraz zachodniej Ukrainy), a także pokaźny zbiór militariów o nieznannej lokalizacji. Z kolei

¹ Zaproszenie do dyskusji nad adekwatnością wydzielenia tej kultury – ŁUCZKIEWICZ 2018.

Ryc. 1. Znajdźiska z uzbrojeniem z ziem Polski z młodszego okresu przedrzymskiego. Wg: BOCHNAK 2005, 19, mapa 1; ŁUCZKIEWICZ 2006, 9, mapa 1, z uzupełnieniami. Rys. A. Kuzioła

bazę źródłową monografii autorstwa Piotra Łuczkiwicza (2006) tworzyły materiały z 372 stanowisk z obszaru kultury przeworskiej (w tym też z Niemiec i zachodniej Ukrainy), oraz strefy dolnej Wisły, Pomorza (od Zatoki Gdańskiej po Nizinę Szczecińską) i północno-wschodniej Polski, a także liczne znajdźiska luźne. W ciągu 15 lat, które upłynęły od tych dwóch opracowań, w literaturze pojawiły się informacje o przynajmniej 18 nowych stanowiskach zawierających militaria z analizowanego okresu, co dawałoby przyrost bazy źródłowej o ponad 5%, a są to z całą pewnością dane niepełne, tylko w niewielkiej części uwzględniające coraz większą aktywność legalnych i (niestety w większości) nielegalnych poszukiwaczy (por. FLOREK, KOKOWSKI 2020). Przykładami może tu być znajdźisko miecza w ażurowej pochwie z miejscowości Beszowa, pow. staszowski, woj. świętokrzyskie² oraz mityczne już Gąski-Wierzbiczany, pow. inowrocławski³. „Nowych” informacji o militariach z młodszego okresu mogą również dostarczać skrupulatne badania archiwaliów (por. np. KOKOWSKI, NIEMIROWSKI W DRUKU).

Znaczący przyrost informacji w ostatnich latach wynika też z faktu, iż część dużych, wcześniej badanych nekropoli ludności kultury przeworskiej została w międzyczasie

² http://kielce.gazeta.pl/kielce/1,47262,8665809,Niezwykly_celtyckie_znajdzisko_w_lesie_kolo_Beszowej.html; stan z dnia 18.12.2020.

³ Uprzejma informacja mgr. Marcina Rudnickiego, wówczas Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Materiały luźne ze stanowiska doczekały się już kilku opracowań, dotyczących jednak materiałów z okresu rzymskiego i wędrowek ludów: KONTNY, RUDNICKI 2016; 2020; RUDNICKI, RUDNICKI 2020.

opublikowana, np. Oblin, pow. garwoliński (CZARNECKA 2007), Siemiechów, pow. łaski (JAŹDZEWSKA, SICIŃSKI 2017), Kuny, pow. turecki (SKOWRON 2008), a do obiegu naukowego weszły też cmentarzyska w Oronnem, pow. garwoliński (CZARNECKA 2012), Wyszkwie-Zakręziu, pow. wyszkowski (MACHAJEWSKI 2007), Pajewie-Szwelicach, pow. ciechanowski (DŁUBAKOWSKI 2005), Legionowie, pow. legionowski (BOCHNAK 2017; ORLIŃSKI, WOIŃSKA 2017; CZARNECKA 2017), Ruszkowie Pierwszym, pow. kolski (MACHAJEWSKI, ROGALSKI 2016), Gołębiewie, pow. nidzicki (MACIAŁOWICZ 2008) i Goli, pow. jarociński (GRYGIEL, GRYGIEL, STASIAK 2019). Wciąż jeszcze czeka jednak na publikacje niezwykle ważne stanowisko w Zadowicach, pow. kaliski, przynajmniej w odniesieniu do materiałów z młodszego okresu przedrzymskiego (por. BOCHNAK 2005, 246 nr 254; ŁUCZKIEWICZ 2006, 325 nr 218, w obydwu publikacjach starsza lit.), a także Niechmirów-Mała Wieś, pow. wieluński (BOCHNAK 2005, 239 nr 136; ŁUCZKIEWICZ 2006, 311 nr 116, w obydwu publikacjach starsza lit.), Lemany, pow. pułtuski (BOCHNAK 2005, 237 nr 102; ŁUCZKIEWICZ 2006, 308 nr 92; przede wszystkim NARKIEWICZ 1990), Modła, pow. mławski (BOCHNAK 2005, 239 nr 130; ŁUCZKIEWICZ 2006, 310 nr 113, w obydwu publikacjach starsza lit.; por. także ANDRZEJOWSKI 2006), Glinki, pow. otwocki (BOCHNAK 2005, 234 nr 51; ŁUCZKIEWICZ 2006, 302 nr 43), Korytnica, pow. jędrzejowski (BOCHNAK 2005, 236 nr 82; ŁUCZKIEWICZ 2006, 306 nr 71, w obydwu publikacjach starsza lit.), Dęblin-Masów, pow. rycki (BOCHNAK 2005, 238 nr 120; ŁUCZKIEWICZ 2006, 310 nr 105; w obydwu publikacjach starsza lit.). Zbiorczego monograficznego opracowania wymagałoby cmentarzysko w Konopnicy, pow. wieluński, publikowane w częściach (ABRAMEK 1987; 1988; 1989; por. także ŁUCZKIEWICZ 2006, 306, nr 70).

Dla Pomorza i rejonu dolnej Wisły opublikowane zostało w ostatnich latach cmentarzysko w Nowym Targu, pow. malborski (FUDZIŃSKA, FUDZIŃSKI 2013), liczne archiwalia odnośnie do militariów z ziemi chełmińskiej zostały przedstawione w monografii Ewy Bokiniec z 2008 r. (BOKINIEC 2008). Ukazała się także monografia przedwojennych badań na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku (KLEEMANN 2017), wstępnie prezentowane są w literaturze wyniki nowszych prac na tym stanowisku (np. KLEEMANN, ŁUCZKIEWICZ, MÜNSTER 2013; KLEEMANN *ET ALII* 2018; ŁUCZKIEWICZ, KUZIOLA 2019), jak również na cmentarzyskach w Czarnówku, pow. łęborski (KRZYSIAK 2013; NIEDZIÓŁKA 2013; STROBIN 2014), Brzynie, pow. pucki (STROBIN 2013; 2016) i Wyczechowie, pow. kartuski (STROBIN 2007; 2011; 2012). Na publikację wciąż czekają natomiast – mające podstawowe znacznie źródłoznawcze – cmentarzyska w Gostkowie, pow. bytowski (tom ukaże się wkrótce w serii *Monumenta Archaeologica Barbarica*)⁴, a także w Żukczynie, pow. gdański, Różynach, pow. gdański i Pruszczu Gdańskim, pow. gdański, stan. 7.

Jako co najmniej zadowalający należałoby określić stopień analitycznego opracowania dostępnej bazy źródłowej. Progres w badaniach bronzoznawczych w ostatnich latach wynikał głównie z publikacji monografii Tomasza Bochnaka (2005) i Piotra Łuczkiwicza (2006). Zaproponowano w nich dwa różne systemy typologiczne dla wszystkich kategorii militariów (poza ostrogami), co wynikało z nieco odmiennego podejścia metodologicznego. Do dyspozycji stoi zatem szeroka gama narzędzi, pozwalająca na pełne usystematyzowanie materiałów, zarówno w sensie morfologiczno-typologicznym jak i chronologicznym oraz kulturowym. W miarę – nieuniknionego przecież – pojawiania się nowych form, obydwie te systemy typologiczne będą musiały być jednak modyfikowane i uzupełniane.

⁴ Uprzejma informacja dr. hab. Jacka Andrzejewskiego (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie) i mgr. Andrzeja Kasprzaka (Muzeum w Koszalinie).

3. Kierunki badawcze

Po etapie katalogowania bazy źródłowej, porządkowania materiału i jego typologizacji, którego podsumowaniem były dwie wspomniane prace, w studiach nad uzbrojeniem z młodszego okresu przedrzymskiego na ziemiach Polski zaczęły dominować inne kierunki badań. W literaturze toczy się żywa dyskusja nad kwestią uzbrojenia jako indykatora kontaktów międzykulturowych, a także powiązań ponadregionalnych, podobieństw i różnic między różnymi kręgami kulturowymi w środkowej i północnej Europie w ostatnich stuleciach naszej ery i u progu nowej ery (tutaj np. ŁUCZKIEWICZ 2015). Przed wszystkim dotyczy ona jednak kontaktów ze światem celtyckim, importów, dystrybucji oraz dróg napływu militariów na ziemie Polski. Tym zagadnieniom poświęcone były co prawda obszerne rozdziały w opracowaniach Tomasza Bochnaka (2005, 154–164) i Piotra Łuczkiwicza (2006, 173–223), a także duże partie kolejnej pracy Tomasza Bochnaka (2014, 72–126, 190–220) dotyczące importów celtyckich, wciąż jednak pojawiają się nowe materiały i nowe interpretacje.

Jedną z najczęściej dyskutowanych kwestii jest proveniencja i lokalizacja warsztatów produkujących miecze w pochwach z ażurowymi okładzinami: brązowymi/ze stopów miedzi i żelaznymi, zarówno o uproszczonym „kratkowym” ornamencie lub o skomplikowanym wzorze *opus interrasile*. Problematyka ta „wydaje się na pierwszy rzut oka dość wyeksploatowana, wciąż można jednak – m.in. przez dokładniejsze przyjrzenie się przedmiotom znanym już od dawna – odnaleźć nowe informacje”, trawestując jeden z tekstów Katarzyny Czarneckiej (2014, 75). Literatura w tym temacie jest olbrzymia (por. np. BOCHNAK 2014; BOCHNAK, CZARNECKA 2006; ŁUCZKIEWICZ 2009; CZARNECKA 2014; 2016A; 2016B; CZARNECKA, SICIŃSKI 2015; HARASIM 2018). Cała dyskusja toczy się w uproszczeniu wokół problemu czy pochwy te (razem z mieczami, z którymi stanowią integralną całość) to wyroby celtyckie, czy może występują tu także lokalne/germańskie wytwory, dowodzące transferu technologii (ostrożne stanowisko – DĄBROWSKA 2008, 44–45). Ta ostatnia ewentualność zakłada wysoki poziom lokalnych rzemieślników i ich znakomitą orientację w panujących aktualnie prądach stylistycznych, a także szybkie przejmowanie nowych technik i technologii. Ostatnio pojawiają się też interpretacje, oparte na wynikach analiz metaloznawczych egzemplarzy pochodzących z *Caput Adriae* (ISTENIČ 2010). Wynika z nich, że część z tych pochew może być wytworem warsztatów celtyckich lub postceltyckich z terenów zaanektowanych już przez *Imperium* i wprowadzających nowe technologie, jak np. zastosowanie mosiądzu. Wobec ogólnie bardzo małej liczby analiz metaloznawczych (por. np. Czarnecka 2014, 68–69) nie da się w większości przypadków jednoznacznie stwierdzić, czy dana pochwa to wyrób celtycki, czy germański. Rozwiązaniem tych wątpliwości byłby zatem wielokrotnie już artykułowany pogląd (np. ŁUCZKIEWICZ 2006, 197–198; 2009, 86–87; 2012, 122–123), że omawiane miecze wraz z pochwami dowodzą po prostu bardzo silnego procesu akulturacji i „internacjonalizacji” elit wojowników wśród Celtów, Germanów oraz na Bałkanach u schyłku okresu lateńskiego/młodszego okresu przedrzymskiego, a także ich ścisłych wzajemnych kontaktów. Pytanie czy broń ta została wykonana przez celtyckich, bałkańskich, zromanizowanych, czy germańskich rzemieślników, powinno zejść na drugi plan.

W zasadzie te same uwagi można odnieść do pochew (i tkwiących w nich mieczy) nawiązujących do zachodnioceltyckiego typu Ludwighshafen, w odniesieniu do których również prezentowane są dwa odmienne poglądy: zakładający ich produkcję lokalną, nawiązującą do celtyckich pierwowzorów, bądź też traktujący je jako importy z Galii lub strefy kontaktowej celto-germańskiej (BOCHNAK 2005, 51; 2014, 100–101; 2017, 36–37; ŁUCZKIEWICZ 2006, 187–189; 2009, 86–87; DĄBROWSKA 2008, 44–45; ostatnio: KORDOWSKA, KOWALSKA 2018, 49–50). Ogólny konsensus panuje natomiast w przypadku mieczy ze

stemplami z obszaru kultury przeworskiej oraz z północy Polski. Ich występowanie, proveniencja oraz znaczenie samych stempli zostały kilka razy omówione w literaturze (por. DULĘBA 2006; 2009; BIBORSKI, KACZANOWSKI 2010). Przedmiotem dogłębnych studiów, uwzględniających m.in. drogi ich napływu, były także miecze w pochwach zaopatrzonych w pary esownic (ostatnio: BOCHNAK, HARASIM 2013).

Militaria są jedną z istotniejszych kategorii źródeł w dywagacjach na temat mechanizmów i dróg napływu obcych wytworów na ziemię Polski (por. np. BOCHNAK 2010A; 2010B; 2014; BOCHNAK, HARASIM 2013; HARASIM 2013; 2018; ŁUCZKIEWICZ 2012; w tym kontekście także ŁUCZKIEWICZ, TERPILOVSKIJ 2013; MACIAŁOWICZ 2015). Podnoszone były powiązania z ponadregionalnymi szlakami komunikacyjnymi, kwestie handlu, kontaktów interpersonalnych, dyplomacji, mobilności różnych grup społecznych, wojowników i ich całych grup, rzemieślników, wpływ wydarzeń politycznych i militarnych na zachodzie i południu świata kultury lateńskiej, postulowane były drogi lądowe i morskie. Mimo wielości prezentowanych interpretacji i idei, problematyka ta z całą pewnością wymaga dalszych, dogłębnych studiów, nieograniczających się wyłącznie do warsztatu badawczego archeologii. Niezbędne wydaje się tu odniesienie się także do studiów socjologicznych, etnologicznych oraz z zakresu antropologii kulturowej⁵.

Ogólniejszym aspektem dyskusji nad proveniencją różnych rodzajów i typów militariów oraz uwarunkowań ich napływu jest fundamentalne pytanie, jaki udział w uzbrojeniu ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim miały egzemplarze obcego pochodzenia, bowiem większość rodzajów uzbrojenia używanych przez ludność kultury przeworskiej (w dużej mierze dotyczy to także strefy dolnej Wisły i północnej Polski) wywodzi się ze środowiska celtyckiego, lub – bardziej ogólnie – z kultury lateńskiej. W literaturze prezentowane są, np. w odniesieniu do mieczy obosiecznych, dwa podejścia (nie próbuję w tym miejscu streszczać argumentów ani oceniać ich zasadności): bardziej umiarkowane, sugerujące niemałe możliwości lokalnej produkcji (np. ŁUCZKIEWICZ 2006, 173–205, 217), oraz dużo bardziej radykalne, postulujące, że zdecydowana większość mieczy obosiecznych (a zatem i pochew) to importy celtyckie (np. BOCHNAK 2005, 166; 2014, 74–75, 101, 105, 240; HARASIM 2018). Z tym ostatnim poglądem koresponduje silnie artykułowany ostatnio (np. HARASIM 2013, 29–30; BOCHNAK 2014, 172–182; por. szczególnie LEHNART 2019, 122–179, 192–237, 333–336, 361–363, 365–370) daleko idący sceptycyzm co do możliwości i skali lokalnej produkcji metalurgicznej (ale nie samego kowalstwa!) na obszarze kultury przeworskiej i na Pomorzu w młodszym okresie przedrzymskim. Cytowani autorzy stoją na stanowisku, że żelazo było najpewniej prawie w całości importowane w postaci półsurowca do dalszej obróbki, i tylko przekuwane w licznych warsztatach na wschód od Odry.

Kolejną dyskutowaną w literaturze kwestią jest rola uzbrojenia w obrzędzie pogrzebowym, a więc pośrednio w systemach wierzeniowych ludności kultury przeworskiej. Było to analizowane przez pryzmat obecności militariów w grobach oraz doboru składanego do grobów uzbrojenia (np. CZARNECKA 2013), a także w kontekście studiów nad możliwymi regionalizmami w zwyczajach pogrzebowych. Podkreślana była przykładowo mała ilość broni lub wręcz jej brak na niektórych cmentarzyskach mazowieckich (np. w Kołozębnie, Krupicach, Suchodole czy Dąbku: por. DĄBROWSKA 2008, 107), gdzie jej występowanie jako element rytuału pogrzebowego zdaje się podlegać zróżnicowanym regułom; bardzo obszerne studium dotyczyło tego problemu w odniesieniu do całej strefy kultury przeworskiej (MACIAŁOWICZ, WOŹNIAK 2015). Znacznie mniej uwagi poświęcano natomiast tym zagadnieniom w odniesieniu do terenów północnej Polski, a czynione spostrzeżenia dotyczyły raczej pojedynczych stanowisk (por. np. uwagi odnośnie do obecności militariów

⁵ Jak np. w odniesieniu do materiałów z okresu rzymskiego: KONTNY 2019, 161–166.

na „jastorfskim” cmentarzysku w Troszynie – MACHAJEWSKI 2006, 86–88). Nie można tu jednakże pominąć krótkiego opracowania na temat metod rytualnego niszczenia („uśmiercania”) broni w pochówkach z Pomorza (HARASIM 2014).

Broń jest też wykorzystywana do analiz o charakterze socjologicznym, pod kątem badania jej znaczenia w świecie żywych (czego emanacją jest jej zróżnicowana obecność w obrządku pogrzebowym), jako wyznacznik statusu i pozycji społecznej właścicieli za życia i po śmierci. Wciąż intrygujące i pozwalające na różnorakie interpretacje jest – kilkakrotnie już analizowane – zjawisko multiplikacji różnych kategorii uzbrojenia w grobach, rejestrowane sporadycznie od Skandynawii po Bałkany i od Galii po wschodnie krańce *Barbaricum* (np. CZARNECKA 2007A, tam wcześniejsza lit.; ŁUCZKIEWICZ W DRUKU). Zachodzi pytanie, czy jest to symbol statusu, świadectwo pozycji pochowanej osoby w hierarchii danej społeczności, a może w grę wchodzi inne możliwości, np. pochówki zbiorowe? Obszernego opracowania doczekała się także kwestia struktury wewnętrznej grupy wojowników z południowych wybrzeży Bałtyku i występujących podobieństw i różnic w całej strefie bałtyckiej (ŁUCZKIEWICZ 2015). Z nurtem „socjologicznym” można też łączyć studium na temat śladów napraw na broni z kultury przeworskiej i północnej Polski (BOCHNAK, HARASIM 2015), podnoszące kwestie znaczenia militariów dla użytkowników, a także możliwej skali i zakresu lokalnej wytwórczości (produkcji uzbrojenia), na podstawie krytycznej oceny umiejętności fachowych rzemieślników dokonujących tych napraw.

4. Perspektywy

Jako perspektywy na przyszłość przede wszystkim należałoby podkreślić akcentowaną już wcześniej potrzebę konsekwentnego publikowania źródeł i w rezultacie przyrost ilości informacji. Wciąż jeszcze wiele stanowisk o fundamentalnym charakterze dla szeroko pojętych badań nad uzbrojeniem czeka na swoją kolej. Widoczne wcześniej zaniedbania, szczególnie w odniesieniu do północnej Polski, zostały w pewnym stopniu zniwelowane przez zauważalny w ostatnich latach renesans zainteresowania tą strefą, dysproporcja źródeł wciąż jest jednak oczywista. Nowe perspektywy badawcze – nie tylko w lokalnym kontekście – powinna stworzyć publikacja – zawierających duże serie uzbrojenia, a znanych tylko z wstępnych artykułów – cmentarzysk z Brzyna⁶ i Czarnówka⁷, a także publikacja nowych (powojennych) badań na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku⁸, nie wspominając o spodziewanej w najbliższym czasie monografii cmentarzyska w Gostkowie. Kiedy natomiast zostanie opublikowane stanowisko 7 w Pruszczu Gdańskim?

Widoczny jest też pewien dysonans odnośnie do bazy źródłowej: z jednej strony w dyspozycji jest szeroka gama (i to funkcjonujących!) narzędzi typologicznych do systematyzowania materiału, ale z drugiej – wciąż pozostaje mnóstwo pola dla nowych interpretacji. Wydaje się, że w pierwszej kolejności odnosić się to do grotów broni drzewcowej, choć zdają sobie sprawę, że jest to kamyk wrzucony do własnego ogródka. Na ile stworzone, skomplikowane systemy typologiczne, opierające się na danych metrycznych i proporcjach, odzwierciedlają sposób myślenia (i działania) starożytnych kowali? Jaki efekt przyniosłaby na przykład próba powiązania typologii grotów z długością ręki, przedramienia i wielkością dłoni charakterystycznymi dla proporcji człowieka przeciętnego wzrostu w ostatnich stuleciach przed naszą erą?

⁶ Przynajmniej 16 grobów z bronią (uprzejma informacja dr Anny Strobin; por. STROBIN 2013; 2016).

⁷ Przynajmniej dziesięć zespołów z uzbrojeniem (uprzejma informacja dr Anny Strobin; por. KRZYSIAK 2013; NIEDZIÓŁKA 2013; STROBIN 2014).

⁸ Dotychczas: KLEEMANN, ŁUCZKIEWICZ, MÜNSTER 2013; KLEEMANN *ET ALII* 2018; ŁUCZKIEWICZ, KUZIOŁA 2019; zob. także ŁUCZKIEWICZ W DRUKU; ŁUCZKIEWICZ, KUZIOŁA W DRUKU.

Na pewno wskazana jest dalsza intensyfikacja badań nad importami militariów, szczególnie pod kątem dróg ich napływu i mechanizmów nimi sterujących. W żaden sposób nie zdeprecjonowało się bowiem stwierdzenie prof. Teresy Dąbrowskiej ze „Stanu i potrzeb badań...”, że młodszy okres przedrzymski to „okres niezwyklej ruchliwości barbarzyńskich ludów w tej części Europy, wyrażający się w wielokierunkowości powiązań i istotnych przemieszczeniach [ludnościowych]”.

Niezbędne są dalsze studia dotyczące roli uzbrojenia w obrządku pogrzebowym. Militaria mają też kapitalne znaczenie w studiach nad zróżnicowaniem społecznym i strukturą socjalną społeczności zamieszkujących ziemie dzisiejszej Polski w ostatnich stuleciach naszej ery i na przełomie er; w tym temacie na pewno nie powiedziano jeszcze ostatniego słowa (o ile w ogóle da się powiedzieć). Postulatem badawczym są także dogłębne studia nad rzemiosłem i wytwórczością uzbrojenia na ziemiach Polski w analizowanym okresie, w kontekście próby określenia skali lokalnej produkcji. Postęp we wszystkich tych obszarach może zapewnić – oprócz analizy gabinetowej materiałów funkcjonujących już w obiegu naukowym – stałe i szybkie publikowanie nowo pozyskiwanych źródeł. Jak się wydaje, jest jeszcze co robić w dziedzinie uzbrojenia.

Czy nam się to podoba czy nie, należy też wypracować jakiś prawny i etyczny konsensus z coraz bardziej aktywnym środowiskiem „poszukiwaczy starożytności”. Być może ta ocena jest nieco przesadzona, ale jeśli to nie nastąpi, to następne generacje archeologów zajmujących się epoką metali (w tym – co jest oczywiste – nie tylko ci zajmujący się militariami), będą zmuszone pracować korzystając li tylko z archiwaliów, materiałów znanych z publikacji i tych oczekujących w magazynach na swoją kolej publikacji. Nowych źródeł praktycznie już nie będzie.

Summary: The State of and Needs for Research on Weapons in the Przeworsk Culture and in Pomerania in the Late Pre-Roman Iron Age

Militaria are one of the most numerous groups of finds in Poland dated to the Pre-Roman Period. This category of sources has recently been a subject of two comprehensive studies: on the Przeworsk culture (BOCHNAK 2005) and the entirety of Poland (ŁUCZKIEWICZ 2006). These works, despite some differences resulting from the adopted methodology, systematised the material in the morphological and typological as well as chronological and cultural terms. However, the database has grown significantly in the last 15 years. There is a lot of information about new sites with weapons (at least 34); many sites (new and already known) were also published, e.g. Oblin, Siemiechów, Kuny, Gola, Wyszaków-Zakrzęzie, Pajewo-Szwelice, Legionowo, Ruszków Pierwszy, Oronne, Gołębiewo, Nowy Targ, Malbork-Wielbark (pre-war research).

However, the extremely important cemeteries in Zadowice, Niechmirów-Mała Wieś, Lemany, Modła, Glinki, Korytnica, Masów, and from Pomerania: Czarnówko, Brzyno, Wyczechowo, Żukczyn, Różyny and above all Gostkowo and Pruszcz Gdański, site 7, are still awaiting publication.

After cataloguing the source database, organizing the material, and typological studies (the culmination of which were the two previously mentioned works), different areas of research are now dominant in the studies on armaments from Polish territory from the Late Pre-Roman Iron Age. The conference *Waffen – Gewalt – Krieg* (WEFERS ET ALII 2015) has reviewed and summarised the topic. There is a lively discussion in the literature on the issue of armaments as an indicator for supra-regional contacts, as well as links with the Celtic world and imports from that zone. Various groups of military items (most often

double-edged swords and their scabbards) are being analysed, as well as their distribution and influx routes. Also hotly debated is the general issue of the share of weapons of a foreign origin in the armaments of the population from the current Polish territory in the Pre-Roman Period.

Another discussed issue is the importance of armament in the funeral rites, i.e. in the belief systems of the Przeworsk culture population. The weaponry is also used for sociological analyses, in terms of its importance for the world of the living, as a determinant of the status and social position of its owners during life and after death. The issue of the internal structure of warrior groups in the entire zone of the Baltic Sea was also extensively studied. Finally, the issues of the possible scale and scope of local arms production in the Przeworsk culture and Pomerania region were raised.

As a postulate for the future, one should above all emphasise the need for continuous publication of the sources – new and archival ones. It is still possible to supplement or improve the existing typological systems, in the first place – that of spearheads. It is advisable to intensify research on the mechanisms behind the influx of foreign weapons, also in terms of sociology and ethnology. Militaria are still to be fully integrated into the study of social diversity and structure, as well as in the research of crafts and manufacturing in Poland in the Late Pre-Roman Iron Age.

Translated by Aneta Kuzioła and Eugeniusz Cyran

dr hab. Piotr Łuczkiwicz, prof. UMCS
Instytut Archeologii UMCS
Plac M. Curie-Skłodowskiej 4
20-031 Lublin
e-mail: piotr_luczkiwicz@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5320-1816

Freie Universität Berlin
Institut für Prähistorische Archäologie
Fabeckstraße 23-25
14195 Berlin

Bibliografia

ABRAMEK, B.

1987 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy, stanowisko 7, województwo sieradzkie (część 1)*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 4, 45–96.

1988 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy na stanowisku 7 w województwie sieradzkim (część 2)*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 5, 77–134.

1989 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy na stanowisku 7 w województwie sieradzkim (część 3)*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 6, 81–131.

ANDRZEJOWSKI, J.

2006 *Nekropola ze schyłku starożytności w Modle koło Mławy*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, 15–44.

BIBORSKI, M., KACZANOWSKI, P.

2010 *Celtycki miecz z Mazowsza*, [w:] A. Urbaniak, R. Prochowicz, I. Jakubczyk, M. Levada, J. Schuster (red.), *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Łódź-Warszawa, 155–165.

BOCHNAK, T.

2005 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, Rzeszów.

2010A *Północna droga napływu importów celtyckich na ziemie polskie – zarys problematyki*, [w:] B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza*, Biskupin-Wrocław, 391–419.

2010B *L'itinéraire maritime et fluvial entre la Celtique occidentale et le bassin de la Vistule: une route méconnue du Second âge du Fer?*, [w:] J.-P. Le Bihan, J.-P. Guillaumet (red.), *Routes du monde et passages obligés de la Protohistoire au haut Moyen Âge*, Actes du colloque international d'Ouessant, 27 et 28 septembre 2007, Quimper, 251–272.

2014 *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i kulturze oksywiejskiej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie – drogi napływu – kontekst kulturowy*, Rzeszów.

2017 *Importowane militaria kultury lateńskiej z cmentarzyska w Legionowie CSP*, [w:] NOWAKOWSKI ET ALII 2017, 27–42.

BOCHNAK, T., CZARNECKA, K.

2006 *Iron scabbard-plates decorated in openwork technique (opus interrasile). Celtic import or locally made copy?*, [w:] K. Kuzmová, Z. Turzová (red.), *Proceedings of the International Symposium ARMS AND ARMOUR THROUGH THE AGES (from the Bronze Age to the Late Antiquity). Modra-Harmónia, 19th-22nd November 2005*, „ANODOS. Studies of the Ancient World” 4–5, 2004–2005, 25–34.

BOCHNAK, T., HARASIM, P.

2013 *Interregional and multidirectional contacts of local elites: the case of S-shape ornamented sheaths of Northern Poland*, „Archaeologia Baltica” 18, 59–85.

2015 *Reparierte Waffen der vorrömischen Eisenzeit in der Przeworsk- und Oksywie-Kultur*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 45/4, 519–533.

BOKINIEC, E.

2005 *Podwiesk, Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmer Land*, Monumenta Archaeologica Barbarica XI, Warszawa-Toruń.

2008 *Kultura oksywska na ziemi chełmińskiej w świetle materiałów sepulkralnych*, Toruń.

CZARNECKA, K.

2007A *„Brothers-in-arms”? Graves from the Pre-Roman Period furnished with a double set of weaponry*, [w:] A. Bliujienė (red.), *Weapons, weaponry and man: in memoriam Vytautas Kazakevičius*, „Archaeologia Baltica” 8, 47–57.

2007B *Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica XIII, Warszawa.

2012 *Materiały z wielokulturowej osady i cmentarzyska kultury przeworskiej na stanowisku 1 i 2 w Oronnem, pow. garwoliński*, „Wiadomości Archeologiczne” LXIII, 115–144.

2013 *Warriors in this World and the After-life. Przeworsk Culture Graves Containing Weapons*, [w:] M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (red.), *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference. Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, Zagreb, 163–175.

2014 *Pochwa z ażurową okładziną z Witaszewic – szczególnie import ze środkowej Polski*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *In medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, Monumenta Archaeologica Barbarica – Series Gemina III, Warszawa, 65–78.

2016A *Late La Tène scabbards with openwork decorative fittings*, „Recherches Archéologiques – Nouvelle Serie” 8, 85–142.

2016B *Import, imitation, or inspiration? Scabbard plates decorated in openwork technique (opus interrasile) in Barbaricum at the time around the birth of Christ*, [w:] X. Pauli Jensen, T. Grane (red.), *Imitation and Inspiration. Proceedings of the 18th International Roman Military Equipment Conference held in Copenhagen, Denmark, 9th-14th June 2013*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 17, 23–33.

2017 *Unikatowe zdobienie (?) tulejek grotów z cmentarzyska kultury przeworskiej w Legionowie CSP*, [w:] NOWAKOWSKI ET ALII 2017, 43–50.

CZARNECKA, K., SICIŃSKI, W.

2015 *Unikatowa pochwa miecza z cmentarzyska kultury przeworskiej w Orenicach, pow. łęczycki*, „Wiadomości Archeologiczne” LXVI, 320–330.

- DĄBROWSKA, T.
2008 *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu: zarys kulturowo-chronologiczny*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” VII, 5–246.
- DŁUBAKOWSKI, Z.
2005 *Stanowisko wielokulturowe w miejscowości Pajewo-Szwelice, woj. mazowieckie*, *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 9, Warszawa, 11–218.
- DULĘBA, P.
2006 *Importowane celtyckie miecze z odciskami stempli z terytorium kultury przeworskiej*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska – Supplement 3, Warszawa, 177–206.
2009 *Celtic Long Swords with Punchmarks*, [w:] B. Kontny (red.), *Światowit Supplement Series B: Barbaricum* 8, Warszawa, 53–76.
- FLOREK, M., KOKOWSKI, A.
2020 *Archaeology in a scrapyard, or how a monument ceases to be a monument*, „*Analecta Archaeologica Ressoviensia*”, 15, 187-193.
- FUDZIŃSKA, E. (RED.)
2013 *XVIII Sesja Pomorzoznawcza, t. 1: Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza. Materiały z konferencji 16–18 listopada 2011*, Malbork.
- FUDZIŃSKA, E., FUDZIŃSKI, P.
2013 *Wielokulturowe cmentarzysko w Nowym Targu stan. 6, gm. Stary Targ*, Malbork.
- GODŁOWSKI, K., MADYDA-LEGUTKO, R. (RED.)
1986 *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce. Materiały z konferencji, Kraków, 14–16 listopad 1984*, Kraków.
- GRYGIEL, M., GRYGIEL, R., STASIAK, W.
2019 *Gola pod Jaraczewem w pradziejach*, Łódź.
- HARASIM, P.
2013 *Studia nad lateńskimi i prowincjonalnorzymskimi importami w kulturze oksywskiej*, „*Wiadomości Archeologiczne*” LXIV, 3–48.
2014 *Rzadkie metody rytualnego niszczenia militariów kultury oksywskiej*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *In Medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in Memoriam*, *Monumenta Archaeologica Barbarica – Series Gemina III*, Warszawa, 91–98.
2018 *Metallene Scheiden zweischneidiger Schwerter der Oksywie-Kultur: Erzeugnisse germanischer oder keltischer Werkstätten?*, [w:] S. Wefers, I. Balzer, M. Augstein, J. Fries-Knoblach, Ch. Later, K. Ludwig, C. Tappert, P. Trebsche, J. Wiethold (red.), *KunstHandWerk - Beiträge der 26. Tagung der AG Eisenzeit gemeinsam mit der Keltenwelt am Glauberg und der hessenARCHÄOLOGIE im Landesamt für Denkmalpflege Hessen in Bad Salzhausen – 3.-6. Oktober 2013*, *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 84, Langenweissbach, 79–90.
- ISTENIČ, J.
2010 *Late La Tène scabbards with non-ferrous openwork plates*, „*Arheološki Vestnik*” 61, 121–164.
- JAŹDŻEWSKA, M., SICIŃSKI, W.
2017 *Siemiechów, stanowisko 2, województwo łódzkie. Cmentarzysko i osada kultury przeworskiej*, Łódź.
- KLEEMANN, J.
2017 *Die Ausgrabungen des Städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle I in den Jahren 1927–1932, 1934 und 1936*, Lublin.
- KLEEMANN, J., ŁUCZKIEWICZ, P., MÜNSTER, J.
2013 *Stand und Perspektiven der Erforschung der Fundstelle I von Malbork-Wielbark, Wojw. Pomorskie*, [w:] FUDZIŃSKA 2013, 175–188.
- KLEEMANN, J., CHANKO, J., CHMIEL-CHRZANOWSKA, M., MISTEREK, K.
2018 *Wielbark Archaeological Field School – Ausgrabungen in Malbork-Wielbark (pomorskie) in den Jahren 2014 und 2015*, [w:] E. Trawicka (red.), *XX Sesja Pomorzoznawcza*, Gdańsk, 125–139.
- KOKOWSKI, A., NIEMIROWSKI, W.
W DRUKU *O Gotach w gazecie – czyli znane i nieznanne informacje o grobach kultury wielbarskiej z miejscowości Sławianowo w pow. złotowskim*, „*Wiadomości Archeologiczne*”.
- KONTNY, B.
2007 *Najwcześniejsze elementy uzbrojenia w kulturze bogaczewskiej w świetle zewnętrznych wpływów kulturowych*, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Warszawa, 73–111.
2019 *Not only the Tisa River basin. The martial activities of the Przeworsk culture peoples and their allies in the Roman Period*, „*Acta Archaeologica Carpathica*” LIV, 159–190.

KONTNY, B., RUDNICKI, M.

2016 *Finds of Purse Fastenings from the Iron Age 'Central Place' at Gąski-Wierzbiczany in Kuyavia (Central Poland)*, „Acta Archaeologica Carpathica” LI, 307–318.

2020 *Roman Origin and Migration Period Military Equipment from Kujawy*, [w:] A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska (red.), *Migration Period Between the Oder and the Vistula*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450 59:2, Leiden-Boston, 500–538.

KORDOWSKA, M., KOWALSKA, K.

2018 *Łęgonice Male, stan. II. Cmentarzysko kultury przeworskiej nad dolną Pilicą*, Monumenta Archaeologica Barbarica – Series Gemina VII, Warszawa.

KRZYSIAK, A.

2013 *Czarnówko, stan. 5, gm. Nowa Wieś Lęborska, pow. Lębork. Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 2008-2010 roku*, [w:] FUDZIŃSKA 2013, 133–156.

LEHNART, E.

2019 *Die Anfänge der Eisenverhüttung im Bereich der Przeworsk-Kultur*, Berlin Studies of the Ancient World 62, Berlin.

ŁUCZKIEWICZ, P.

2006 *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*, Archaeologia Militaria II, Lublin.

2009 *Ostgermanische Eliten der jüngeren vorrömischen Eisenzeit im Spiegel des archäologischen Fundgutes*, [w:] M. Egg, D. Quast (red.), *Aufstieg und Untergang: Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes „Studien zu Genese und Struktur von Eliten in vor- und frühgeschichtlichen Gesellschaften”*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien 82, Mainz, 79–105.

2012 *Fragen zu Handelsrouten und Fernkontakten im ostgermanischen Raum am Ende der vorrömischen Eisenzeit*, [w:] C. Tappert, Ch. Later, J. Fries-Knoblach, P. C. Ramsel, P. Trebsche, S. Wefers, J. Wiethold (red.), *Wege und Transport. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während der 80. Verbandstagung des West- und Süddeutschen Verbandes für Altertumsforschung e.V. in Nürnberg 2010*, Langenweissbach, 111–130.

2015 *Kriegergemeinschaften im Ostseebereich während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, [w:] WEFERS ET ALII 2015, 175–207.

2018 *Fragen zur Oksywie-Kultur. Oder: Über die Katze von Cheshire, die langsam verschwindet, bis nichts mehr als ein Grinsen übrigbleibt*, [w:] A. Michałowski, J. Schuster (red.), *Kulturkonzepte und konzipierte Kulturen. Aussagemöglichkeiten und Grenzen einer systematischen Erfassung archäologischer Funde des eisenzeitlichen Mittel- und Nordeuropas, Akten des Internationalen Colloquiums anlässlich des 100. Jahrestages des Erscheinens des Fundkataloges von Erich Blume im Jahr 1915. Puszczkowo 2015, 6.-9. Mai*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 23, Bonn, 27–50.

W DRUKU *„The Witcher“ von Malbork-Wielbark und ähnliche übernormativ ausgestattete Waffengräber aus der jüngeren vorrömischen Eisenzeit im Osten Germaniens*, [w:] A. Michałowski (red.), *Ze świata dawnych barbarzyńców. Studia pradziejowe i wczesnodziejowe*, Poznań.

ŁUCZKIEWICZ, P., KUZIOLA, A.

2019 *Malbork-Wielbark (woj. pomorskie / PL) und die Keltiké: Neues von einer fast vergessenen Nekropole*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 49/4, 527–542.

W DRUKU *Iron, ugly and long used. Late derivatives of Kostrzewski's A brooches from the cemetery in Malbork-Wielbark, site 1 (5)*, [w:] A. Michałowski (red.), *Typologia dziejów – dzieje w typologii. Postrzeganie świata młodszego okresu przedrzymskiego w 100 lat po „Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit” Józefa Kostrzewskiego*, Poznań.

ŁUCZKIEWICZ, P., TERPILOVSKIJ, R.W.

2013 *Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Mutyn na północno-wschodnie Ukrainie*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” XXXIII, 2012, 155–174.

MACHAJEWSKI, H.

2006 *Cmentarzysko ludności kultury jastorfskiej z fazy marianowickiej oraz grób z młodszego okresu przedrzymskiego w Troszynie, pow. Kamień Pomorski*, [w:] W. Nowakowski (red.), *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu*, Materiały z konferencji „Goci na Pomorzu Środkowym”, Koszalin 28–29 października 2005, Koszalin, 83–105.

2007 *Cmentarzysko kultury przeworskiej*, [w:] L. Czerniak (red.), *Od paleolitu do nowożytności. Archeologiczne badania na terenie budowy obwodnicy Wyszkowa*, Gdańsk, 111–152.

MACHAJEWSKI, H., ROGALSKI, B.

2016 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Ruszkowie Pierwszym, stan. 27, pow. kolski, woj. wielkopolskie*, Prace Archeologiczne 2, Zielona Góra.

- MACHAJEWSKI, H., SIKORSKI, A.
1985 *La Tène III, période romaine et période des migrations des peuples en Poméranie centrale*, Inventaria Archaeologica Pologne LIII, Warszawa-Łódź.
- MACIAŁOWICZ, A.
2008 *Das Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Gołębiewo (ehm. Taubendorf). Geschichte und neue Perspektiven der Forschung*, „Archäologisches Nachrichtenblatt” 13/1, 50–57.
2015 *Handwerk, Handel und Heirat? Neues über Kontakte der Boier mit den Germanen anhand von Fibelfunden*, [w:] M. Karwowski, V. Salač, P. Sievers (red.), *Boier zwischen Realität und Fiktion. Akten des internationalen Kolloquiums in Český Krumlov vom 14.–16.11.2013*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 21, Bonn, 273–293.
- MACIAŁOWICZ, A., WOŹNIAK, M.
2015 *Vanishing weapons. The cemetery at Kleszewo and ‚pacifistic’ burial customs in the Przeworsk Culture during the Late Pre-Roman Period*, [w:] WEFERS ET ALII 2015, 229–269.
- NARKIEWICZ, A.
1990 *Cmentarzysko z okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Lemanach, woj. ostrołęckie*, niepublikowana praca magisterska na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- NIEDZIÓŁKA, K.
2013 *Pochówek kultury oksywskiej z cmentarzyska w Czarnówku 5, a kwestia początków kultury oksywskiej w pradolinie Łeby – Redy*, [w:] FUDZIŃSKA 2013, 157–163.
- NOWAKOWSKI, W., ORLIŃSKI, W., WOIŃSKA, M. (RED.)
2017 *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP*, Warszawa-Legionowo.
- ORLIŃSKI, W., WOIŃSKA, M.
2017 *Katalog*, [w:] NOWAKOWSKI ET ALII, 255–266.
- PIETRZAK, M.
1997 *Pruszcz Gdański, Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica IV, Kraków.
- RUDNICKI, M., RUDNICKI, M.
2020 *Kujawy (Central Poland) between Antiquity and Middle Ages*, [w:] A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska (red.), *Migration Period Between the Oder and the Vistula, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450* 59:1, Leiden-Boston, 469–499.
- SKOWRON, J.
2008 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Kunach na stanowisku 4, w Wielkopolsce wschodniej*, [w:] J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy*, t. II, Łódź, 11–210.
- STROBIN, A.
2007 *Sprawozdanie z badań ratowniczych na stanowisku 9 w Wyczechowie, gmina Somonino*, [w:] G. Nawrońska (red.), *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada–02 grudnia 2005*, Elbląg, 135–139.
2011 *Cmentarzysko kultury oksywskiej w Wyczechowie, powiat kartuski: badania w roku 2008*, [w:] M. Fudziński (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, t. I: *Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Gdańsk, 297–306.
2012 *Grób wojownika kultury oksywskiej odkryty na stanowisku 13 w Wyczechowie, gm. Somonino, pow. kartuski*, [w:] A. Jaszewska (red.), *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Zielona Góra, 203–212.
2013 *Wielokulturowe stanowisko w Brzynie, pow. pucki*, [w:] FUDZIŃSKA 2013, 165–170.
2014 *W czasach wojowników i kowali. Ludność kultury oksywskiej na cmentarzysku w Czarnówku*, [w:] J. Andrzejowski, J. Schuster (red.), *Okruch złota w popiele ogniska... Starożytne nekropole w Czarnówku i ich tajemnice*, Łębork-Warszawa, 35–51.
2016 *Wojownicy z Pomorza – dwa interesujące zespoły grobowe kultury oksywskiej z miejscowości Brzyno, pow. pucki*, „Światowit – Nowa Seria” X (LI), 2012, 105–126.
- WEFERS, S., KARWOWSKI, M., FRIES-KNOBLACH, J., TREBSCHKE, P., RAMSL, P. (RED.)
2015 *Waffen – Gewalt – Krieg. Beiträge zur internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 19.-22. September 2012*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 79, Langenweissbach.

BARTOSZ KONTNY

Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Historia, stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem z ziem polskich okresów rzymskiego i wędrowek ludów. Spojrzenie subiektywne (pomimo dobrych chęci)

1. Wstęp

Od czasu, kiedy śp. Piotr Kaczanowski dokonał podsumowania stanu badań nad uzbrojeniem z obszaru *Barbaricum* okresu rzymskiego (KACZANOWSKI 2001) minęło 20 lat. Przyrost wiedzy w tej sferze okazał się skokowy, także dzięki dokonaniom tegoż autora, choć wciąż wskazać można obszary wymagające zintensyfikowania badań. Banalne stwierdzenie o nowych perspektywach badawczych, które otwierają się w momencie poszerzenia dotychczasowych horyzontów, znajduje zastosowanie również i na polu uzbrojenia. Zadaniem niniejszej pracy jest zatem nie tylko wskazanie najważniejszych osiągnięć bronioznawców okresu protohistorycznego, ale również zdefiniowanie na tej podstawie celów dalszych studiów.

2. Okres przedwojenny

Pierwsze prace poświęcone uzbrojeniu z obszaru dzisiejszej Polski miały charakter przekrojowy i obejmowały swoim zakresem szersze terytorium. Wymienić można choćby artykuł Gustafa Kossiny (1905) o dekorowanych grotach broni drzewcowej, obejmujący znaleziska z okresu przedrzymskiego i rzymskiego. Praca zachowała wartość głównie historyczną, choć jest też źródłem wiedzy na temat zaginionych zabytków. Dziełem zupełnie innej rangi jest opublikowana dysertacja doktorska Martina Jahna (1916A). Autor przedstawił tu syntetyczną wiedzę na temat uzbrojenia germańskiego okresów przedrzymskiego i rzymskiego, ale nakreślił także problematykę broni celtyckiej i rzymskiej, a zatem modeli, które wywarły niezaprzeczalny wpływ na broń Germanów. Praca ta opiera się na solidnie zebranym katalogu, będącym owocem peregrynacji autora po muzeach europejskich, zwłaszcza w latach 1910–1913 (SZTER 2011, 170). Poza zawartymi tu, wciąż zapładniającymi intelektualnie koncepcjami, dzieło zachowuje wartość źródłową, przywoływane są tu bowiem liczne zabytki, które zaginęły później w trakcie II wojny światowej. Dodatkowo zachowała się znaczna część kartoteki Jahna, przechowywana na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, dzięki czemu możliwa jest weryfikacja i uzupełnienie danych z książki. Publikacja ta wciąż pozostaje kamieniem milowym w badaniach bronioznawczych i nawet dziś trudno podejmować studia w tym obszarze bez sprawdzenia czy i co pisał na ten temat wrocławski archeolog.

Przedstawił on drukiem także inne zagadnienia dotyczące uzbrojenia: dekorowanej broni z obszaru Śląska (1916B) oraz ostróg (1921). Szczególnie istotna jest druga z prac, która na długie lata ustaliła kanon wiedzy w zakresie genezy i rozwoju ostróg do okresu wędrowek ludów, wykraczając przy tym poza obszary środkowoeuropejskie i prezentując rozległą wiedzę źródłową. Z dzisiejszej perspektywy książka nie zachowuje już swojej aktualności, szczególnie, jeśli chodzi o klasyfikację tej grupy zabytków, choć i w tym przypadku nie sposób podjąć się ich badania bez zmiernienia się z poglądami Jahna.

Również wprowadzone wówczas terminy, z niefortunnymi „ostrogami krzesłowatymi” (niem. *Stuhlsproten*), których kształt nie przypomina w niczym przywołanego mebla, na dobre zagościły w warsztacie archeologa okresu protohistorycznego. Także na poziomie źródłoznawczym dzieło zachowuje swoją wartość. Z pokorą stwierdzić trzeba, że wiele współczesnych prac poświęconych ostrogom nie osiąga poziomu wyznaczonego przez Jahna.

Przywołany artykuł poświęcony ornamentowanej broni śląskiej (JAHN 1916B), jak i podobnie zdeterminowana chronologicznie i terytorialnie praca Rudolfa Jamki (1938), uwzględniająca także dekorowane narzędzia, dotyczą zjawiska definiowanego obecnie jako kultura przeworska. Jamka uwzględnił obszerniejszy katalog, ale prace uznać należy za komplementarne. Do dekoracji grotów, szczególnie do motywu tamg, odwoływał się jeszcze Włodzimierz Antoniewicz (1919), a problematykę znaków na zabytkach przeworskich ze Śląska podejmował m.in. Kurt Tackenberg (1926), ale są to prace nieposiadające aktualnie poważniejszej wartości naukowej.

3. Kultura przeworska – pierwsze studia

Nie inaczej ocenić trzeba pierwszą pracę podejmującą zagadnienie uzbrojenia ludności kultury przeworskiej, w której tytule zastosowano ten właśnie termin (ELANTKOWSKA 1961), znowu zawężoną do obszaru Śląska i uwzględniającą statyczny podział na starszy i młodszy okres rzymski. Przyznać jednak należy, że przez pewien czas była to praca cytowana, choć nie znajdziemy w niej nowych ustaleń.

Właśnie badania nad armamentarium wspomnianej kultury na długi czas wyznaczyły kierunki badań bronioznawczych dotyczących barbarzyńskiej Europy. Obfitość grotów broni drzewcowej, okuć tarcz, mieczy i ostróg w grobach z ziem środkowej i południowej Polski sprawiła, że studia nad tym zagadnieniem mogły objąć znaczący statystycznie zespół zabytków. Nieuczciwym byłoby jednak pominięcie prac autorstwa Klaus Raddatza, poświęconych ogólnie uzbrojeniu germańskiemu w młodszym okresie przedrzymskim (RADDATZ 1966), młodszym okresie rzymskim (RADDATZ 1967) i szerokiemu spektrum od młodszego okresu przedrzymskiego po okres wędrówek ludów (RADDATZ 1985). W swoim czasie ważkie, w niedostatecznym stopniu uwzględniały wewnętrzne zróżnicowanie kulturowe świata „germańskiego”, prezentując zagadnienie z perspektywy przede wszystkim północnoeuropejskiej. Przejawem tego niech będzie fakt, że w pracy syntetyzującej wiedzę o uzbrojeniu (RADDATZ 1985), nie została zacytowana żadna z prac Kazimierza Godłowskiego, znajdziemy za to przestarzały już wówczas artykuł Janiny Elantkowskiej (1961).

4. Kultura przeworska – ośrodek krakowski

Wśród najważniejszych opracowań wymienić należy z pewnością dysertację doktorską Kazimierza Godłowskiego, w której przedstawił on podział chronologiczny dla – zgodnie z ówczesną nomenklaturą – okresu późnorzymskiego (dziś odcinek czasu dzielony jest na młodszy i późny okres rzymski) oraz wczesnego okresu wędrówek ludów w środkowej Europie (GODŁOWSKI 1970). W przypadku kultury przeworskiej badacz wyróżnił tzw. horyzonty grobów z bronią, sięgając w tym przypadku aż do fazy B₂, a zatem do czasów poprzedzających zakres określony w tytule pracy (GODŁOWSKI 1970, 11–13, tabl. I–IV). Uwzględniając przede wszystkim źródła z obszaru kultury przeworskiej, choć także (w sposób niereprezentatywny, z czego jednak trudno czynić zarzut, biorąc pod uwagę ówczesny stan badań) obszarów bałtyjskich i kultury wielbarskiej (nazywanej wówczas

wschodniopomorsko-mazowiecką), zaproponował klasyfikację ostróg, którą posługiwano się z powodzeniem przez ponad 20 lat (GODŁOWSKI 1970, 8, ryc. 2)¹. Pomysł na opisanie chronologicznej zmienności grobów z bronią, odzwierciedlającej mody w uzbrojeniu, okazał się niezwykle trafny. Do idei tej nawiązali później m.in. Jørgen Ilkjær, który, zainspirowany propozycją Godłowskiego, sporządził analogiczny system dla północnej Europy (ILKJÆR 1990, 257–333) oraz Jan Bemmman i Güde Hahne – im z kolei zawdzięczamy na polu alternatywną koncepcję grup grobów z bronią ze Skandynawii od młodszego okresu rzymskiego po okres wędrówek ludów (BEMMANN, HAHNE 1994, 289–355). Kazimierz Godłowski rozbudował swój system, czyniąc go bardziej szczegółowym i uwzględniając cały okres wczesnorzymski (GODŁOWSKI 1992; 1994). Choć dalsze prace przerwała śmierć badacza, poczynione wówczas spostrzeżenia zachowały swoją aktualność i stworzyły podstawę dla dalszych studiów nad uzbrojeniem, nie tylko w kulturze przeworskiej.

Z bronioznawczą „szkołą krakowską” wiązać należy jeszcze co najmniej dwu badaczy: Marcina Biborskiego i Piotra Kaczanowskiego. Pierwszy z wymienionych zasłużył się przede wszystkim badaniami mieczy, poczynając od klasyfikacji egzemplarzy przeworskich z okresu rzymskiego (BIBORSKI 1978), poprzez szereg prac dedykowanych egzemplarzom importowanym z obszaru całego *Barbaricum*, w tym zdobionym inkrustacją i opatrzonym stemplami płatnerskimi (BIBORSKI 1994A; 1994B; 1994C; 1994D; 1999); opracował także znaleziska aplikacji balteusów z obszarów barbarzyńskich (BIBORSKI 1997). Zwieńczeniem tych studiów jest dwutomowe opracowanie mieczy z duńskiego stanowiska ofiarnego Illerup, zawierające klasyfikacje mieczy dwusiecznych i ich opraw z okresu rzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów (BIBORSKI, ILKJÆR 2006). Konkurencyjnym opracowaniem w tym obszarze pozostaje dzieło Christiana Miksa (2007), mniej dokładne w zakresie badań mieczy, za to obszerniejsze, kiedy idzie o pochwy. Wśród prac Marcina Biborskiego przywołać należy ponadto artykuły: poświęcony dekorowanej broni z przeworskiej nekropoli w Gaci (BIBORSKI 1986), grotom skandynawskiej proveniencji z cmentarzyska w Mokrej (BIBORSKI 2009) oraz ważną wypowiedź na temat rytualnej destrukcji broni z grobów oraz północnoeuropejskich stanowisk ofiarnych (BIBORSKI 1981). Bardzo istotnym nurtem badań ośrodka krakowskiego (ponownie Marcin Biborski i Piotr Kaczanowski) były badania nad identyfikacją mieczy rzymskich przy zastosowaniu wyników analiz metaloznawczych, prowadzone we współpracy z badaczami z Akademii Górniczo-Hutniczej (zwłaszcza BIBORSKI *ET ALII* 1982; 2003), których efektem było wypracowanie nowych kryteriów pozwalających na ustalenie proveniencji broni białej, a także chronologii, dynamiki i przyczyn ich napływu na teren *Barbaricum* (KACZANOWSKI 1992; 1994A)². Współpraca Marcina Biborskiego i Piotra Kaczanowskiego zaowocowała również m.in. głosem w dyskusji nad pacioremi mieczowymi, ich chronologią i funkcją (BIBORSKI, KACZANOWSKI 2013), co wykracza już jednak zasadniczo poza obszar Polski.

Piotrowi Kaczanowskiemu zawdzięczamy jednak przede wszystkim klasyfikację grotów broni drzewcowej (KACZANOWSKI 1995). Będąca najistotniejszym z plonów znacznie wcześniejszej pracy doktorskiej (streszczenie: KACZANOWSKI 1976), doprowadziła do zanegowania powszechnego uprzednio poglądu, że grotów broni drzewcowej nie poddają się klasyfikacji. Przez lata sądzono, że grot wykonać mógł każdy kowal, co miało wykluczać kierowanie się modami i skutkować zupełnym zindywidualizowaniem form (ciekawe, że refleksji tej nie przejawiano w odniesieniu do części stroju, w zdecydowanej większości

¹ Chciałbym wierzyć, iż spotykane do dziś (sic!) przypadki stosowania tej propozycji wynikają li tylko z przyzwyczajenia badaczy.

² Badania nad mieczami rzymskimi mają długą historię i nie sposób przytoczyć wszystkich opracowań dotyczących tego zagadnienia. Wymienić jednak należy przede wszystkim prace Jerzego Kolendo, który ujmował to zagadnienie z punktu widzenia epigrafika (analiza napisów na mieczach – zarówno wykonanych techniką *punctum*, jak i stempli płatnerskich) i historyka (DĄBROWSKI, KOLENDO 1967; KOLENDO 1982; 1998).

również wykonywanych przez lokalnych rzemieślników). Pracę przyjęto z mieszanymi uczuciami – jak się wydaje przede wszystkim dlatego, że wymagała ona wykonania dokładnych pomiarów i posłużenia się współczynnikami kształtu, co w zhumanizowanym środowisku archeologicznym nie było dobrze postrzegane. Można sądzić, że stąd właśnie wynikało opóźnienie w prezentacji wyników ustaleń z doktoratu, a do podjęcia decyzji o publikacji przyczyniły się rewelacyjne wyniki podobnych studiów poczynionych dla obszaru północnej Europy (ILKJÆR 1990). Pracy rzeczywiście zarzucić można nadmierne technicyzowanie i brak „wprowadzenia dla humanistów”, choćby różnicującego wagę kilkunastu kryteriów, decydujących o przyporządkowaniu do określonego typu. Mimo to, trudno dziś sobie wyobrazić pominięcie tej publikacji w opracowaniu materiałów kultury przeworskiej, choć przecież zastosowanie typologii wymaga dużego doświadczenia. Co więcej, okazało się, że grotty mogą służyć jako precyzyjny element datujący, niekiedy nie gorszy od zapinek! Dowodem na znaczenie tego niewielkiego objętościowo dzieła (77 jakże ważnych stron) jest podjęcie przez innych badaczy podobnych studiów nad grotami z młodszego okresu przedrzymskiego (BOCHNAK 2005; ŁUCZKIEWICZ 2006). Ustalenie typologii i chronologii grotów umożliwiło podjęcie dalszych studiów bronzonawczych w różnych aspektach, dzięki możliwości precyzyjnego określenia chronologii grobów z bronią, datowanych dotychczas bardzo szeroko.

Oprócz wymienionych prac autorstwa Piotra Kaczanowskiego przypomnieć należy jego studia poświęcone barbarzyńskim grotom inkrustowanym, wciąż zachowujące swoją aktualność (KACZANOWSKI 1988) i znaleziskom broni barbarzyńskiej z terenu Imperium Rzymskiego (KACZANOWSKI 1994b), a także przypomnieć, że praca habilitacyjna (KACZANOWSKI 1992) dotyczyła nie tylko napływu importów mieczy, ale także innych kategorii broni rzymskiej, a nawet barbarzyńskiej (wsuwane zawieszki pochew mieczy); co prawda ustalenia w tym obszarze w znacznej mierze straciły na ważności, z racji na niewielką liczebność zabytków znanych wówczas autorowi. W konsekwencji – w obliczu zwiększenia się zbioru i pojawienia szeregu nowych opracowań³ – zasadne byłoby ponowne podjęcie tego zagadnienia.

Z bronzonawczego środowiska krakowskiego wyszły także ważne prace poświęcone ostrogom przeworskim (GINALSKI 1991) oraz toporom (KIEFERLING 1994). Szczególnie istotne znaczenie ma pierwsza z wymienionych: choć katalog do niej zamknięty został na początku lat 80. XX w., a w stosunku do wielu szczegółowych propozycji należy zachować sceptycyzm, to jednak mamy do czynienia z propozycją zasadniczo aktualną, wymagającą nie tyle zmiany, co uzupełnień. Inaczej przedstawia się praca poświęcona toporom, w której podjęto bardzo wiele wątków w sposób nadto skrótowy, niepogłębiony i tym samym niezbyt przekonujący. Można to rzucić na karb ograniczeń objętości tekstu, co jednak nie zmienia faktu, że tekst ów zachował swoją aktualność przede wszystkim dzięki propozycji skodyfikowanego opisu zróżnicowania form toporów, która jest stosowana do dziś w materiałowych opracowaniach broni obuchowej.

³ Zanegowano np. wyłącznie rzymskie pochodzenie niektórych kolczug z terenu Barbaricum (WIJNHOFEN 2015; MATEŠIĆ 2015, 208–223), pojawiła się pierwsza szczegółowa analiza *pugio* z dawn. Ilischken (CHILIŃSKA-FRÜBOES, KONTNY 2018), nowe ustalenia dotyczą również hełmów, okuć pochew mieczy i aplikacji baltei, a także umb (m.in. MATEŠIĆ 2015). Podważają one rzymskie pochodzenie wielu zabytków uznawanych dotychczas za importy z obszaru cesarstwa, akcentując zjawisko lokalnych naśladownictw śródziemnomorskich wzorców. Proste kryterium surowcowe, tj. zastosowanie brązu jako dowód na rzymską proveniencję zabytku, również przestaje obowiązywać, a obraz skomplikować może systematyczne prowadzenie badań składu pierwiastkowego przedmiotów wykonanych ze stopów miedzi.

5. Kultura przeworska – reszta świata

Koniec lat 90. XX w. i początek XXI w. to okres w którym stopniowo przełamany został (w sposób całkowicie pokojowy) quasi-monopol na badania bronzoznawcze, związany ze środowiskiem archeologów krakowskich. Dotyczy to młodszego okresu przedrzymskiego (zob. ŁUCZKIEWICZ, w niniejszym tomie), ale również okresów rzymskiego i wędrówek ludów.

I tak badania nad grotami z obszaru kultury przeworskiej zostały pogłębione, przede wszystkim w zakresie analizy dekoracji. Naturalnie, odnośne prace Piotra Kaczanowskiego (1988; 1995) nadal uznaje się za wartościowe, ale niektóre zagadnienia dotyczące barbarzyńskich grotów inkrustowanych (w tym przeworskich) zostały podjęte na nowo (HACHMANN 1993). Ponadto opracowane zostały – znane przede wszystkim z kultury przeworskiej, lecz ujęte na szerokim tle – groty dekorowane motywem ścięgowym (KONTNY 2008A) oraz tzw. negatywowym (KONTNY 2017A). Zwrócono także uwagę na, dostrzegalne na tulejkach grotów, ślady zabiegów (CZARNECKA, KONTNY 2008), które towarzyszyły wykonaniu otworów na nity (nacięcia lub obustronne podcięcia tulejki), dekoracji o niejednoznacznej symbolice (motyw oka zogniskowany wokół otworu na nit) oraz przytwierdzeniu niezachowanych ozdób lub emblematów organicznych (otwory w tulejce, najczęściej w bezpośredniej bliskości podłużnego szwu). Dodać do tego należy opracowanie nielicznej, lecz istotnej grupy grotów ze schyłkowych faz kultury przeworskiej, o liściach wykonanych ze złamanych główki mieczy osadzonych w rozcięciu tulejki za pomocą nitów; idea wykonywania grotów tą metodą ma nomadyczne korzenie (CZARNECKA 2010). Z kolei rosyjskim badaczom zawdzięczamy opracowanie tamg sarmackich oraz motywów wzorowanych na tamgach, lecz nieznanymi dokładnymi analogiami w środowisku sarmackim, a występujących na grotach z kultury przeworskiej (VORONÁTOV, MAČINSKIĀ 2010, 58–65); są one najbardziej spektakularnym wyrazem kontaktów germańsko-sarmackich w sferze militarnej w 2. połowie II w. i początkach III w.

Niegdyś zwracano uwagę na wzrost bojowej roli łuku i strzał w kulturze przeworskiej oraz ogólnie w *Barbaricum* u progu młodszego okresu rzymskiego (przy czym proces miał być zapoczątkowany jeszcze w fazie B₂), co tłumaczono kontaktem ze środowiskiem rzymskim lub koczowniczym (KACZANOWSKI 2001, 62–63). Źródła archeologiczne nie potwierdzają jednak tej tezy – liczba grotów strzał w grobach w kulturze przeworskiej jest znikoma, a ponadto reprezentowane są niemal bez wyjątku przez formy liściowate, rzadko z zadziarami. Znajdowały one zastosowanie w polowaniach (pozostawiają obficie broczące rany, ułatwiające wytopienie postrzałka po śladach farby), ale – czego dowiodły eksperymenty – okazały się nieskuteczne w kontakcie z tarczą. Ponadto różnice we frekwencji grotów strzał w inwentarzach grobów przeworskich w poszczególnych subfazach są pomijalne (KONTNY 2008B, 127, 130, ryc. 13, 14). Inaczej rzecz przedstawia się w Skandynawii, gdzie w młodszym i późnym okresie rzymskim poświadczono są coraz liczniejsze i coraz skuteczniejsze w walce groty igłowate z kości, poroża i żelaza. Co więcej z północnoeuropejskich stanowisk ofiarnych, w których złożono zdobyczną broń, poświadczono są długie łuki równikowe, jeszcze o stosunkowo niewielkiej sile naciągu (zob. PAULI JENSEN 2009A, tam dalsza lit.), uznawane jednak za broń. Wydaje się to zasadne także z powodu stwierdzonej organizacji oddziałów w Skandynawii tego czasu, poświadczonej analizą zestawów broni. Skuteczne użycie łuku klóci się ze – spektakularnymi lecz nierealnymi – filmowymi popisami elfa Legolasa z Jacksonowej adaptacji arcydzieła Tolkiena. Taktyczne wykorzystanie tej broni wymagało istnienia formacji łuczników. Źródła skandynawskie potwierdzają taką

ewentualność, ale przeworskie – zdecydowanie nie⁴. Przeciw inspiracji rzymskiej przemawia także zupełnie odmienny kształt grotów strzał, Rzymianie zaadaptowali bowiem trójlistne groty koczowników i Persów, niemal nieznaną z kultury przeworskiej. Wyjątek stanowią jedynie znaleziska z kilku stanowisk z południowej Polski, datowanych wszak wcześniej, bo na przełom er, które przypisać można Sarmatom, bądź ich inspiracji (KONTNY, GRABAREK, JASKULSKA 2019, 376–381). Zjawisko to ma jednak tylko lokalne i ograniczone czasowo rozmiary. Zróznicowanie morfologiczne strzał zaproponował onegdaj Klaus Raddatz (1963), ale ograniczało się ono do znalezisk z jeziornego stanowiska ofiarnego z Nydam. Do obszernych części *Barbaricum* odnosi się natomiast klasyfikacja Xenii Pauli Jensen (2009B, 51–105), jednak kwerenda źródłowa w odniesieniu do ziem polskich wykazuje tu tak znaczące braki, że nie może to być narzędzie wiążące dla obszaru kultury przeworskiej. Mamy zatem do czynienia z polem do zagospodarowania przez bronioznawców.

Wydawać by się mogło, że okucia tarcz z obszaru kultury przeworskiej zostały opracowane w sposób satysfakcjonujący, skoro stały się one podstawą wydzielenia grup grobów z bronią. W rzeczywistości pod względem typologicznym wciąż stosuje się pracę Martina Jahna (1916A), zasadniczo wyczerpującą w zakresie zróznicowania zabytków wczesnorzymskich, daleką jednak od doskonałości, jeśli chodzi o późniejsze okucia tarcz. Nadal pozostaje aktualna uwaga Piotra Kaczanowskiego, co do potrzeby studiów typo-chronologicznych nad umbami z tęym kolcem oraz imaczami typu Jahn 9 z niewyodrębnionymi płytkami do nitów (KACZANOWSKI 2001, 58). Perspektywy są w tym obszarze obiecujące, na co zdaje się wskazywać już wstępna propozycja podziału analogicznych imaczy, a szczególnie umb z kręgu zachodniobałtyjskiego (KONTNY 2019A, 132–136, ryc. 25). Względna aktualność klasycznej pracy Jahna wynika zatem z braku sensownej alternatywy⁵. Nastąpił za to niewątpliwy postęp w pracach nad odtworzeniem konstrukcji tarcz przeworskich, przede wszystkim dzięki analizie amuletów w kształcie miniatur tarcz (ANDRZEJOWSKI 2000; por. KONTNY, RUDNICKI 2009, 35–38, ryc. 3, 4), co pozwoliło na odróżnienie tarcz stosowanych ofensywnie od używanych defensywnie, w szyku, występujących od młodszego okresu rzymskiego przede wszystkim w północnej Europie (KONTNY 2006A, 199–208; 2019A, 203–204), a także doprowadziło do sformułowania hipotezy o pokrywaniu powierzchni tarcz przeworskich organiczną, zapewne skórzaną powłoką, do mocowania której służyły rynienkowate okucia krawędzi lub małe gwoździe/kołki (KONTNY 2006A, 199–208; 2019A, 204–205). Przekonująca jest także sugestia Jacka Andrzejewskiego o prawdopodobnym wykorzystaniu podwójnych, prostokątnych płytek żelaznych połączonych parą nitów, do wzmocnienia lub naprawy płyt tarcz (ANDRZEJOWSKI 1998, 71–72). Ciekawe obserwacje wynikają ponadto z porównania rozmiarów umb i imaczy: okazuje się m.in., że krótkie imacze z młodszego i późnego okresu rzymskiego mieściły się w całości pod umbem, chroniącym ich mocowanie, co wskazuje na wprowadzenie ósemkowatych, tj. przewężonych otworów w centrum tarcz lub też dwu mniejszych otworów

⁴ Wyjątkiem jest znalezisko kościanych grotów igłowatych z grobu 306 w Karczyniu/Witowach na Kujawach, które traktować należy jako unikalne importy z północnej Europy (BEDNARCZYK, ROMAŃSKA 2015, 28–30, tabl. XLIV, XLV, CXV).

⁵ Trudno nie zgodzić się z uwagą Piotra Kaczanowskiego (2001, 58), że nie stanowi jej dzieło Norberta Zielinga (1989), przede wszystkim z powodu mechanicznego potraktowania kryteriów wydzielenia pewnych zjawisk, w efekcie czego niektóre z wyróżnionych tam typów okuć tarcz zostały przyporządkowane do szerokiego spektrum czasowego, przedzielonego okresami ich nieobecności. Wartość pracy obniża również niewyczerpujący charakter zbioru zabytków z kultury przeworskiej. Nie podważa to możliwości posługiwania się typologią Zielinga w zakresie zmienności okuć tarcz ze schyłkowych stadiów kultury przeworskiej, nieujętych w pracy Jahna. Konkurencyjne nie jest także opracowanie Jørgena Ilkjæra (1990, 34–36, ryc. 199, 200; 2001), bowiem zaproponowany podział typologiczny umb i imaczy z okresu wczesnorzymskiego powiela schemat Martina Jahna, zaś uszeregowanie późniejszych egzemplarzy odzwierciedla inny rozwój uzbrojenia, niż w środkowej Europie (zjawisko zapoczątkowane w młodszym okresie rzymskim) i tym samym jest bezużyteczne dla badań nad kulturą przeworską.

różnej formy (KONTNY 2019A, 33, 209–210). Przede wszystkim jednak możliwe stało się prześledzenie zmian kształtu umb w funkcji ich bojowego zastosowania (KONTNY 2004, 150; 2019A, 32, 206–207). Uzasadnienie uzyskało także domniemanie o zastosowaniu tarcz wykonanych w całości z materii organicznej, w tym zarówno o konstrukcji z organicznymi umbem i imaczem, jak również bez umba, za to z dwoma uchwytami – obejmującym ramię/przedramię oraz trzymany w dłoni (KONTNY 2006A, 203; 2008B, 121–122, 126–127; 2019A, 210–211).

Spośród broni ochronnej na obszarze kultury przeworskiej wskazać można jeszcze kolczugi, jednak znaleziska kompletnych zbroi kolczych lub dużych ich fragmentów są na tyle rzadkie, że trudno wątpić, iż pełniły one rolę wyznaczników pozycji, nie mając statystycznie istotnego znaczenia dla sposobów walki (por. KACZANOWSKI 1992, 57–60, zestawienie 12, 13). Nie zmienia tego obrazu szereg znalezisk drobnych fragmentów kolczug z grobów kobiecych i dziecięcych, występujących w wąskim spektrum czasowym przypadającym na wojny markomańskie oraz czasy nieco późniejsze. Wykonywano z nich amulety (CZARNECKA 1994), zapewne o symbolice apotropeicznej (KONTNY 2019A, 39–40). Na pewno warto byłoby przyjrzeć się ich pochodzeniu i chronologii, co jest już możliwe w świetle przytaczanych wyżej opracowań, różnicujących kolczugi rzymskie od barbarzyńskich i pozwalających na ustalenie pewnych prawidłowości w zakresie zróżnicowania w czasie. Pozwoliłoby to na weryfikację hipotezy, że kolczugi pozyskano podczas wojen markomańskich (KONTNY 2004, 155), w których partycypowała co najmniej część ludności kultury przeworskiej.

Postęp prac objął także oporządzenie jeździeckie. Udało się zwrócić uwagę na nieliczne, lecz dobrze już rozpoznawalne ostrogi z końcowych stadiów kultury przeworskiej, jedynie śladowo obecne w pracy Jerzego Ginalskiego (1991)⁶. Wśród nich wskazano importy rzymskie (KONTNY, RUDNICKI 2002, 148–150, ryc. 2:f; 2006) oraz szereg miejscowych naśladownictw, bądź rozwiązań inspirowanych rzymskimi wzorami (KONTNY, MICHALAK 2020). Wciąż natomiast nie doczekały się właściwego opracowania – prawda, że nieliczne w kulturze przeworskiej – ostrogi krzesłowate. Propozycję Edyty Roman (1998) należy uznać za nie tylko niedopracowaną pod względem typologicznym i chronologicznym, ale przede wszystkim niesatysfakcjonującą w zakresie zbioru poddanego badaniu, pomieszania porządków kulturowych oraz nieporozumień, jak np. uwzględnienie w analizie ostróg nitowanych z grupy olsztyńskiej, datowanych na późny okres wędrówek ludów. Z kolei artykuł Emilii Smółki-Antkowiak, porządkujący stan wiedzy na temat tej grupy ostróg (2016), nie zawiera własnej propozycji klasyfikacji i nie wykracza poza poziom postulatów badawczych. Póki co nieodzowne jest zatem posługiwanie się pracami Nielsa Bantelmanna (1971) czy Jaroslava Tejrala (2002), podejmującymi problematykę ostróg krzesłowatych jedynie marginalnie, a ponadto dalekimi od adekwatnej znajomości materiałów z ziem polskich. Dla porządku wspomnieć warto opracowanie ostróg typu *Dreikreisplattensporen*, z przełomu er (VÖLLING 1992), póki co na ternie Polski poświadczonych tylko przez pojedyncze egzemplarze.

Elementy rzędu końskiego w grobach kultury przeworskiej odnotować można zupełnie wyjątkowo. Przypadki te zebrane zostały jeszcze przez Tadeusza Baranowskiego który uwzględnił także szersze tło kulturowe (1973; por. KONTNY 2009). Poczynione przezeń ustalenia i propozycje typologiczne zastąpione zostały nowszymi rozwiązaniami obejmującymi obszary *Barbaricum*; jedno zogniskowane jest na materiałach północnoeuropejskich (ØRSNES 1993), inne w istotnym stopniu uwzględnia specyfikę bałtyjską (WILBERS-ROST 1994), wreszcie najnowsze i – jak się wydaje – najlepsze, autorstwa Niny Lau, wychodzące z materiałów ze stanowiska ofiarne w Thorsberg, przedstawia jednak

⁶ Lukę tę przypisać należy zmianom w obrządku pogrzebowym, niemal zupełnie wykluczającym tę kategorię broni z inwentarzy grobowych.

zagadnienie w całej jego złożoności (2014, 6–66). Do opracowań pojedynczych znalezisk rzędów z wódzami łańcuchowymi oraz ogniów wodzy znajdujących na osadach kultury przeworskiej rekomendować można to właśnie narzędzie. W uzupełnieniu przywołać należy unikatowy w kulturze przeworskiej, wczesnorzymski munsztuk typu trackiego z Malkowic, opracowany ponownie i w pełni kompetentnie przez Tomasza Bochnaka (2015).

Piotr Kaczanowski zwracał uwagę na fakt rzadkiego podejmowania badań nad zestawami broni w grobach (niem. *Waffenkombinationen*), jak również niską jakość nielicznych analiz w tym zakresie. Podkreślał znaczenie takich studiów dla opisanie sztuki wojennej barbarzyńców, choć dostrzegał poważne trudności metodologiczne w tym obszarze. Wynikały one z niedoszacowania pewnych zjawisk z powodu nieścisłości chronologicznych, tj. zaniżeniu znaczenia grobów wyposażonych w proste zestawy, datowanych na kilka faz, co skutkowało fałszywym dowartościowaniem dobrze datowanych grobów z bronią, z inwentarzami pełniejszymi. Przypominał także o zniekształceniach rzeczywistego uzbrojenia przez wierzenia, wpływające na wyposażenie zmarłych. Znacznie wyżej oceniał pod tym względem perspektywę badań nad ofiarnymi stanowiskami jeziornymi⁷, choć zaznaczał, że odniesienie tych wyników do środkowoeuropejskiego *Barbaricum* nie jest zasadne, z uwagi na odmienny rytm zmian uzbrojenia w młodszym okresie rzymskim, z którego pochodzi większość depozytów (KACZANOWSKI 2001, 58–60). W świetle dzisiejszego stanu wiedzy wątpliwości te można rozwiązać. Narzędzie do precyzyjnego datowania grotów przeworskich (KACZANOWSKI 1995) pozwala na doprecyzowanie wyniku i uzyskanie dynamicznego obrazu zmian zestawów grobowych. Możliwe jest także dostrzeżenie deformacji obrazu, spowodowanych obrzędowością pogrzebową, poprzez uwzględnienie przekazów źródeł pisanych, ikonografii oraz kontekstu archeologicznego. Dzięki temu powstać mogło opracowanie zestawów grobów z bronią z kultury przeworskiej w okresie rzymskim i wczesnym okresie wędrówek ludów, uwzględniające powyższe problemy interpretacyjne (KONTNY 2002; 2003A). W konsekwencji udało się w dynamiczny sposób ukazać zmiany dotyczące zestawów broni w rytuale pogrzebowym (m.in. symboliczne traktowanie broni – szczególnie tarcz – zwłaszcza od fazy C₂), zręby hierarchii w grupie wojowników, okresową standaryzację uzbrojenia i skokowy przyrost liczby grobów z bronią w subfazie B_{2b} (co tłumaczyć można militaryzacją poprzedzającą wojny markomańskie – KONTNY 2005), wreszcie zmiany sposobów walki (KONTNY 2001; 2008B). Tym samym badania nad uzbrojeniem wkroczyły w nieeksplorowaną dotąd strefę. Przy tej okazji warto wspomnieć, że przydatność północnoeuropejskich stanowisk jeziornych dla odtworzenia zestawów uzbrojenia także warunkowana jest względami rytualnymi (por. ILKJÆR 2003; NØRGÅRD JØRGENSEN 2013, 246–264), w niektórych odcinkach czasu i na niektórych stanowiskach na tyle poważnie, że podjęcie analogicznej próby staje się niewiarygodne. Z drugiej strony, w depozytach skandynawskich znaleźć można broń pochodzącą z ziem na południe od Bałtyku, tj. kultury przeworskiej, kręgu zachodnobałtyjskiego, może także wielbarskiej (o czym mowa w dalszej niniejszego tekstu), zasadne jest zatem posługiwanie się tą kategorią źródeł także dla badań nad bronią z ziem polskich.

Poruszając kwestie rytualne, nie sposób pominąć destrukcji broni, poprzedzającej złożenie jej do grobu. Zasadnicze jest przy tym rozróżnienie zniszczeń warunkowanych sakralnie od tych, które powstają w wyniku walki. Zagadnienie to było podejmowane, oprócz wspomnianej wcześniej pracy (BIBORSKI 1981), również przez autora niniejszego tekstu, we współpracy z Katarzyną Czarnecką (CZARNECKA, KONTNY 2009). Dokładnego zbadania wymaga natomiast charakter zniszczeń rytualnych (ich stopień, zastosowane

⁷ Posłużył się on – powszechnie stosowanym do niedawna – terminem: stanowiska bagienne. Pojęcie to jest jednak mylące, gdyż wszelkie badania wskazują, że w momencie składania ofiar z broni, miejsca te były jeszcze jeziorami, a dopiero później proces eutrofizacji przekształcił je w torfowiska.

narzędzia, pozycja w grobie, etc.), wybór określonych kategorii uzbrojenia przeznaczonych do destrukcji, chronologiczna dynamika tego zjawiska i zmiany w tym zakresie. Bardzo obiecujące są podjęte niedawno próby dotyczące tego zagadnienia (SARNA 2020).

Podsumowując niedostatecznie zbadane zagadnienia bronioznawcze z kultury przeworskiej, wskazać należy studia typologiczne i chronologiczne nad umbami i imaczami z młodszego i późnego okresu rzymskiego, oraz początku okresu wędrówek ludów, a w konsekwencji uszczegółowienie grup grobów z bronią z tego odcinka czasu. Potrzebne jest także kompleksowe opracowanie grotów strzał i zagadnień związanych z bronią myśliwską. Z pewnością zasadne, choć pracochłonne, byłoby omówienie zróżnicowania rozprzestrzenienia poszczególnych typów broni, co pomogłoby ukazać wewnętrzne podziały w obrębie kultury przeworskiej, przynajmniej na poziomie makro- i mezoregionalnym, na co zresztą zwracał uwagę Piotr Kaczanowski (2001, 59). Wnikliwego zbadania wartę są ponadto kolczugi i ich fragmenty, co może doprowadzić do sfalsyfikowania tezy o ich rzymskiej proveniencji. Na pewno bardzo starannie i wieloaspektowo należałoby opisać destrukcję broni. Na koniec: nie można wykluczyć, że badania metalograficzne grotów broni drzewcowej mogą prowadzić do interesujących wniosków. Analogiczne badania grotów z jutlandzkiego stanowiska ofiarnego Illerup dały wnioski tyleż niespodziewane, co znaczące, sugerując realizację dużego zamówienia w jednym warsztacie, być może na potrzeby konkretnego przedsięwzięcia militarnego (ILKJÆR, JOUTTIJÄRVI, ANDRESEN 1994). Pierwsze badania grotów z ziem polskich zostały już przeprowadzone (MARTYKA 2013; ŻABIŃSKI 2016A; 2016B; SKÓRA, ŻABIŃSKI, MIŚTA-JAKUBOWSKA 2019), ale na przeprowadzenie wiarygodnych porównań trzeba jeszcze poczekać.

6. Krąg zachodniobałtyjski

Problematyka bronioznawcza przez lata pozostawała na marginesie rozważań nad jednostkami kulturowymi wchodzącymi w skład kręgu zachodniobałtyjskiego, a uwagi dotyczące broni bałtyjskiej nie wykraczały poza stwierdzenia banalne. Trzeba przy tym wspomnieć o specyfice archeologii bałtyjskiej, korzystającej przeważnie ze źródeł znanych fragmentarycznie, które przepadły w okresie II wojny światowej. Z tego powodu przez lata szczegółowe studia musiały się opierać na nowych, nielicznych materiałach. Dopiero odnalezienie części kolekcji dawnego *Prussia-Museum* w Berlinie i Kaliningradzie w latach 90. XX w. umożliwiło postęp w badaniach. Niezwykle ważne było także wprowadzenie do obiegu naukowego szeregu źródeł archiwalnych, co pozwoliło m.in. na identyfikację odnalezionych zabytków i uzupełnienie przeważnie niezwykle okrojonych danych z przedwojennych publikacji (w odniesieniu do uzbrojenia – zob. KONTNY 2019A, 115–117, tam dalsza lit.). Wymienić należy szczególnie archiwa *Prussia-Museum* (*Prussia-Archiv* dostępne w berlińskim Archiwum Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego i tzw. „księgi inwentarzowe” *Prussia-Museum* – plan ponownej inwentaryzacji, prowadzonej w latach 30. XX w.) oraz prywatne kartoteki archeologów czynnych w okresie międzywojennym, zajmujących się problematyką bałtyjską lub bronioznawczą (niektóre opublikowano). Wśród tych ostatnich szczególną przydatnością w badaniach nad uzbrojeniem cechują się kartoteki Herberta Jankuhna w *Museum für Archäologie Schloss Gottorf* w Szlezewiku, Feliksa Jakobsona w *Latvian Nācionalais Vēstures Muzejs* w Rydze oraz Kurta Voigtmanna w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* w Berlinie, ale nie sposób zbyć milczeniem nieocenionego archiwum Martina Jahna, przechowywanego na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Zwiastunem zmian były prace Wojciecha Nowakowskiego, w których zwracał on uwagę na rzadkość mieczy w tym kręgu kulturowym; ich substytutem miały być długie noże (NOWAKOWSKI 1994; 2007). Pogląd ten należy zrewidować, ale nie zmienia

to wartości pionierskich dokonań. Choć istotnie miecze są dość rzadkim elementem inwentarzy grobowych, to istnieją inne przesłanki wskazujące na posługiwanie się tą bronią, tj. znajdowane w grobach elementy opraw, a także miecze z wodnych stanowisk ofiarnych (KONTNY 2017B, tam dalsza lit.). Trudna do utrzymania jest również koncepcja Wojciecha Nowakowskiego, mówiąca o bojowej wartości noży, zbyt krótkich, by służyć takim celom. Choć stanowiły one element ekwipunku wojowników, to do celów militarnych stosowane być mogły jedynie w ostateczności, nie należy ich zatem traktować jako broń *sensu stricto* (KONTNY 2019A, 128–129). Także miecze i okucia pochew saksów z okresu wędrówek ludów (grupy elbląska i olsztyńska) doczekały się opracowania (KONTNY 2013A; 2019A, 142–147). Warto zwrócić uwagę na niedawną książkę, poświęconą oryginalnej broni bałtyjskiej – sztylęto-nożom (niem. *Dolchmessern*), autorstwa Jarosława Prassolowa (2018). Jej zastosowanie w odniesieniu do ziem polskich jest jednak bardzo ograniczone, gdyż z okresu, na który przypada szczyt ich popularności (faza D), niemal nie znamy bałtyjskich grobów z bronią.

Ostatnie lata przyniosły poważny przełom w zakresie bronioznawstwa bałtyjskiego, możliwy w znacznej mierze dzięki uwzględnieniu archiwaliów i odnalezionych fragmentów królewieckiej kolekcji. Opracowane zostały najwcześniejsze (KONTNY 2007A) i najpóźniejsze (KONTNY 2008C) znaleziska broni z kultury bogaczewskiej, co pozwoliło nakreślić ramy czasowe zjawiska wkładania broni do grobów: od schyłku młodszego okresu przedrzymskiego po subfazę C_{1b}. Kompleksowo przeanalizowane zostały poszczególne kategorie broni obuchowej, tj. siekiery tulejkowe (broń charakterystyczna dla kręgu zachodnio-bałtyjskiego i niektórych obszarów wschodniej Europy) i topory z obszaru Litwy (MALONAITIS 2008). Analogiczne studia przeprowadzono również w przypadku kultur bogaczewskiej i sudowskiej (KONTNY 2016A; 2018), proponując typologie zabytków, a także analizując ich zróżnicowanie terytorialne i chronologiczne. Podjęte zostało ponadto zagadnienie posługiwania się organiczną bronią obuchową, której popularność w środowisku bałtyjskim sugeruje przekaz Tacyta o *fustis*. Uznano (KONTNY 2015A), że broń taka była stosowana w kulturze kurhanów zachodniobałtyjskich, ale najprawdopodobniej nie odgrywała już istotniejszej roli w okresie rzymskim, a przekaz Tacyta jest w tym aspekcie anachroniczny.

Niesatysfakcjonująca jest klasyfikacja grotów broni drzewcowej z terenu Litwy (KAZAKAVIČIUS 1988, 12–63), przede wszystkim z powodu nieprecyzyjnej chronologii. W przypadku ziem polskich istotnym dla dalszych badań było ustalenie, że groty z kultury bogaczewskiej naśladują rozwiązania znane z kultury przeworskiej, choć wykazują pewne cechy lokalne (np. częste stosowanie mocowania tulejki na drzewcu za pomocą pojedynczego gwoźdźca, a nie nitu, jak na to miejsce w kulturze przeworskiej). Z kolei w kulturze sudowskiej podobne inspiracje wskazać można jedynie w najwcześniejszym stadium jej istnienia i nie są one liczne. Broń drzewcowa wpisuje się za to w litewski schemat zaproponowany przez Vytautasa Kazakevičiusa (KONTNY 2007B); spotyka się również importy skandynawskie. Mamy zatem do czynienia z wyraźną odmiennością kulturową. W przypadku kultury sudowskiej możliwe było także podjęcie próby rekonstrukcji rozmiarów broni drzewcowej, dzięki analizie położenia grotów w grobach szkieletowych (KONTNY 2019A, 119–124). Zwrócono także uwagę na niewielkie znaczenie oszczepów w obu kulturach, co manifestuje się sporadycznym występowaniem więcej niż jednego grotu w wyposażeniu grobów (KONTNY 2019A, 119, tabela 1) oraz unikalnością grotów z zadziorami (NOWAKOWSKI 2014). Nieco częstsza obecność par grotów w grobach kultury bogaczewskiej tłumaczyć można wpływem przeworskim. Oddziaływania kultury przeworskiej dostrzec można także w dekoracji grotów (zob. KONTNY 2008A; 2017A; CZARNECKA, KONTNY 2008). Niewątpliwie badań nad bałtyjską bronią drzewcową nie można jednak uznać za zakończone: brakuje pogłębionej analizy chronologii i zróżnicowania terytorialnego, a za pilną potrzebę uznać

należy ponadto opracowanie grotów z kultury Dollkeim-Kovrovo. W chwili obecnej można jedynie odnieść wrażenie, że zróżnicowanie grotów z tego obszaru przypomina sytuację z kultury sudowskiej, wymaga to jednak weryfikacji.

Niedawno podjęty został temat łuku i strzał z kultur sudowskiej i bogaczewskiej, które wykorzystywano zasadniczo do celów myśliwskich (KONTNY 2019A, 137–139). Niewykluczone, że w miarę dokonywania nowych odkryć pojawi się zagadnienie grotów trójlistnych, na razie sygnalizowane zaledwie przez dwa znaleziska; może ono wskazywać na istnienie relacji ze światem koczowniczym, prawdopodobnie sarmackim (por. KONTNY, GRABAREK, JASKULSKA 2019). Z kolei groty trójlistne o liściach rombowlanych z okresu wędrówek ludów, wskazują bardziej na przyjęcie wzorców nomadycznych w środowisku bałtyjskim niż – jak sądzono – świadectwa najazdów huńskich (omówienie tej problematyki: BITNER-WRÓBLEWSKA, KONTNY 2006).

Oporządzenie jeździeckie jest dobrze reprezentowane na obszarach bałtyjskich, czego świadectwem są dość liczne znaleziska ogłowia i rzędu z wózkami łańcuchowymi. Choć komentarze wskazujące na ten fenomen zamieszczono w wielu pracach, wciąż nie doczekaliśmy się pełnego studium na ten temat. Całościowego opracowania wymagają ponadto ostrogi. Dotychczasowa próba podjęcia tego tematu poczyniona została w oparciu o niereprezentatywny zbiór źródeł (SMÓLKA 2014, 60–61), co podważa zasadność rezultatów. Wnioski z pełnego opracowania dla kultur bogaczewskiej i sudowskiej zostały wprawdzie opublikowane (KONTNY 2019A, 139–141), ale tylko w wersji skrótovej, konieczne jest zatem przedstawienie drukiem pełnej argumentacji i analizy. Uzupełnieniem może być także opracowanie bałtyjskich ostróg z wczesnego okresu wędrówek ludów (KONTNY, NATUNIEWICZ-SEKUŁA 2009), nawiązujących do pierwowzorów rzymskich (KONTNY, MICHALAK 2020), a ponadto analiza ostróg z późnego okresu wędrówek ludów z grup olsztyńskiej (RUDNICKI 2006; 2019, 204) i elbląskiej (KONTNY 2011). Nie są to jednak opracowania prezentujące pełne spektrum form i zasadne są kompletne studia nad bałtyjskimi ostrogami z późnego okresu wędrówek ludów. Można poza tym wyrazić nadzieję na nowe odkrycia ostróg zdobionych emalią; póki co odkryto jeden taki egzemplarz w Janówce pod Augustowem (zob. KONTNY, LEWOC 2018) i kolejnych – obok znalezisk z kurhanu 2 w Szwajcarii (KONTNY 2013B, 138, ryc. 3) – okuć siodeł. Perspektywiczne wydaje się także zrekonstruowanie rzędu, w tym ogłowia w kręgu zachodniobałtyjskim, szczególnie w kulturze sudowskiej. Niestety, niedawna próba (PIORUN 2014) nie jest satysfakcjonująca, z powodu licznych błędów faktograficznych, braku odniesień do innych jednostek kulturowych, nieuwzględnienia szeregu nowych opracowań oraz braku krytycznego podejścia do publikowanych ustaleń. Na pewno pokazuje ona jednak potencjał, tkwiący w tym zagadnieniu.

Na tym tle niekorzystnie wypadają badania nad tarczami bałtyjskimi z ziem polskich, tym bardziej, że znaleziska litewskie doczekały się opracowania (KIULKYS 2010), a stało się to także udziałem tarcz z kultury Dollkeim-Kovrovo (RADÛŠ, SKVORCOV 2008). Niestety, zastosowanie pierwszej z wymienionych do analizy materiałów z północno-wschodniej Polski jest ograniczone, bowiem zbiór objęty badaniami jest stosunkowo nieliczny i często nieprecyzyjnie datowany. Z kolei do pracy dotyczącej tarcz z kultury Dollkeim-Kovrovo należy zgłosić szereg zastrzeżeń w obszarze datowania (bezkrytyczne przyjęcie ustaleń w tym zakresie, adekwatnych dla innych obszarów barbarzyńskiej Europy, niekoniecznie jednak dla kręgu zachodniobałtyjskiego), jak i faktografii (liczne błędy wynikające z braku weryfikacji źródeł archiwalnych).

Jak uczy przykład kultury przeworskiej (GODŁOWSKI 1992; KONTNY 2019A, 32–35, ryc. 4–6) czy Skandynawii (ILKJÆR 1990, 272–322, ryc. 199, 200; 2001), badania nad elementami tarcz mają fundamentalne znaczenie dla datowania zespołów grobowych i z tego powodu konieczne jest kompleksowe podjęcie tego tematu również dla obszaru

Polski północno-wschodniej. Rozproszone komentarze (KONTNY 2004; 2007c; JUGA-SZYMAŃSKA, KONTNY 2006, 81–83; DEMIDZIUK, KONTNY 2009; KONTNY 2014, 363; 2015b, 308–315; 2017c, 27–30; 2019a, 132–135) podważają możliwość bezkrytycznego zastosowania – i tak niekompletnej – klasyfikacji umb i imaczy środkowoeuropejskich do analizy egzemplarzy bałtyjskich. Co więcej, tarcze bałtyjskie wykazują inny rytm popularności i rozwoju morfologicznego metalowych części, a przy tym szereg prymitywizmów (umba montowane z dwu części łączonych nitami) i archaizmów konstrukcyjnych (np. stosowanie wielu punktów mocowania brzegu umb, wykorzystywanie gwoździ i nitów o dużych główkach jeszcze w okresie rzymskim). Ważne jest również dostrzeżenie dużego zróżnicowania morfologicznego umb z tępym kolcem i prawdopodobieństwo popularności umb drewnianych (KONTNY 2019a, 132–133, ryc. 25), a także stosowanie metalowych wzmocnień konstrukcji tarcz (KONTNY 2019a, 136, ryc. 30). Bez wątplenia istotne byłoby przedstawienie kompletnego opracowania tarcz z kultur bogaczewskiej i sudowskiej w formie jednego, obszernego studium, uwzględniającego rekonstrukcję kształtów tarcz⁸, a także wykorzystanie tych ustaleń dla wypracowania chronologii grobów z bronią. Jedyna propozycja w tym zakresie przedstawiona została przez Kazimierza Godłowskiego (1994, 170–171, ryc. 2). Choć nie brakuje w niej zaskakujących i trafnych obserwacji, nie uwzględnia ona jednak ogromnego przyrostu materiałów od 2. połowy lat 90. XX w., wewnętrznego zróżnicowania kulturowego kręgu zachodniobałtyjskiego, a ponadto pomija źródła datowane na okres wczesnorzymski. Z tego powodu propozycję tę uznać należy jedynie za przesłankę do przeprowadzenia dalszych badań w tym obszarze.

Konkludując należy raz jeszcze wskazać potrzebę podsumowania badań nad tarczami i chronologią grobów z bronią, pogłębienie badań grotów broni drzewcowej, ostróg i ogłowa, wreszcie podjęcie studiów nad uzbrojeniem broni z terenów sambijsko-natangijskich. Swego rodzaju rewolucję w problematyce uzbrojenia bałtyjskiego spowodować mogą w najbliższych latach wyniki badań, prowadzonych przez Tomasza Nowakiewicza (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego) oraz Aleksandrę Rzeszotarską-Nowakiewicz (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk) na stanowisku ofiarnym w Czaszkowie. Publikacja broni składanej dawniej w jeziorze Nidajno jest potrzebą pierwszej chwili!

7. Kultura wielbarska

Z uwagi na specyfikę obrządku pogrzebowego (tabu na broń w wyposażeniu zmarłych) badania nad uzbrojeniem kultury wielbarskiej mają krótką historię. Zostały one zapoczątkowane przez studium autorstwa Piotra Kaczanowskiego i Jakuba Zaborowskiego (1988), w którym wykorzystane zostały pojedyncze znaleziska broni z grobów, tłumaczone przeżywaniami się oksywskich tradycji w okresie formowania się kultury wielbarskiej, albo przeworskich – na dawnych obszarach przynależnych do tej jednostki kulturowej, zajętych następnie przez ludność wielbarską. Obficie wykorzystane zostało źródło archiwalne – kartoteka Martina Jahna, w której znaleźć można zapiski i szkice prezentujące znaleziska broni z Pomorza.

Autorzy nie odnieśli się jednak do przekazów źródeł pisanych, zwłaszcza do szczególnie istotnej uwagi Tacyta (Tacyt, *Germania* 44, 1) na temat krótkich mieczy i okrągłych tarcz, które miały wyróżniać ludy Gotones, Rugii i Lemovii, łączone z obszarem kultury wielbarskiej. Luka ta została uzupełniona, co stało się okazją do weryfikacji części źródeł archeologicznych do rekonstrukcji uzbrojenia wielbarskiego i uzupełnienia ich listy (KONTNY

⁸ Zob. wciąż istotny artykuł Wolfganga La Baume'a, dotyczący tej kwestii (1941) oraz rekonstrukcję kształtu tarcz sudowskich, przedstawioną na podstawie położenia elementów tarcz w grobach szkieletowych (KONTNY W DRUKU A).

2006A; 2008D). Przydatność zapisu Tacyty dla odtworzenia broni z okresu rzymskiego okazała się być niewielką, ale wyszło na jaw, że rzymski autor korzystał ze źródeł nie zawsze aktualnych (opis pasuje do obrazu uzbrojenia kultury oksywskiej). Odkrycia mieczy jednosiecznych z Walkowic (GAJDA 2006, 231–233, ryc. 2) i Opalenia, grób 335 (ADAMSKA, TUSZYŃSKA 2011, 369, 372, tabl. II), ponowna analiza odkrycia z Żarnowca (KONTNY 2006B), a także znaleziska elementów balteusu z grobu 5 w Kamienicy Szlacheckiej (TUSZYŃSKA 1998, 114, 115, ryc. 1, 2; por. PRZYBYŁA 2010, 104, 108, ryc. 10, 12:2) i obiektu 114 z Linowa (KURZYŃSKA 2015, 39–40, 72–73, tabl. XXX:2–4, XC:2) oraz łódkowatej głowicy miecza dwusiecznego z grobu 27 w Krośnie (zidentyfikowanej wśród materiałów z dawnych badań – zob. KONTNY, NATUNIEWICZ-SEKUŁA 2006, 311–317, ryc. 2:5) istotnie poszerzyły bazę źródłową i posłużyły do sformułowania roboczej hipotezy o wpływie modelu przeworskiego na uzbrojenie wielbarskie w okresie wczesnorzymskim i początkach młodszego okresu rzymskiego, a następnie zastąpieniu go przez wzorzec skandynawski (KONTNY 2006B, 152; 2008D, 195). Koncepcja ta zyskała na prawdopodobieństwie, kiedy do podobnych wniosków doprowadziła analiza pasów męskich (MADYDA-LEGUTKO 2015). Pojawiła się zatem potrzeba weryfikacji proponowanego obrazu, z wykorzystaniem możliwie kompletnego korpusu wielbarskich militariów tym bardziej, że sprawę skomplikowało odkrycie grobu szkieletowego z mieczem i paciorem mieczowym w miejscowości Juskowo koło Pruszcza Gdańskiego, a zatem w rejonie ważnego centrum osadniczego kultury wielbarskiej. Grób datuje się na fazę D₂, czyli na czas zaniku tej jednostki kulturowej (DYRDA, KONTNY, MĄCZYŃSKA 2014; KONTNY, MĄCZYŃSKA 2015). Synteza uzbrojenia wielbarskiego została dokonana niedawno (KONTNY 2019A, 69–113). Wykorzystano w niej szereg pominiętych lub nieprawidłowo opracowanych źródeł archiwalnych, inne wyłączone z dotychczasowego zbioru, korygując nieścisłości i nieporozumienia zawarte w pionierskiej pracy (KACZANOWSKI, ZABOROWSKI 1988). Złożyć je należy na karb braku wypracowanej metodyki pracy z takim źródłem, w czasie, w którym powstawał artykuł. Dzięki temu udało się potwierdzić przeworskie inspiracje dla uzbrojenia wielbarskiego w okresie wczesnorzymskim i subfazie C_{1a}, a także dostrzec późniejsze wpływy modelu północnoeuropejskiego. Do obrazu tego dodano jeszcze prawdopodobne (choć liczba źródeł jest już w tym przypadku znikoma) wejście w orbitę oddziaływań nomadycznych w schyłkowym stadium funkcjonowania kultury wielbarskiej, sugerujące, że mamy w niej wówczas do czynienia z uzbrojeniem typu wschodniogermańskiego, w którym wpływy koczownicze są dobrze widoczne i wyrażają się w adaptacji łuku i strzał trójlistnych o rombowlastych liściach, *spathae* typu azjatyckiego, może także mieczy/sztyletów typu meockiego (z parzystymi wycięciami u nasady głowni) i wąskich saksów. Przy tej okazji udało się również sfalsyfikować niektóre koncepcje sformułowane w pionierskim opracowaniu. I tak odrzucono przypuszczenie o wielbarskim pochodzeniu ornamentu negatywowego na grotach broni drzewcowej (KONTNY 2017A), a także o istotnej pozycji łuku w arsenale wielbarskim (KONTNY 2019A, 85–87), bowiem groty strzał są tu znajdowane rzadko, niemal wszystkie mają charakter symboliczny – wykonano je z brązu (z czego część stanowią odkryte na złożu wtórnym egzemplarze z kultury łużyckiej⁹), a przy tym reprezentują mało skuteczne w walce formy liściowate. W świetle aktualnego stanu badań zasadny wydaje się natomiast pogląd o istotnym znaczeniu toporów (KONTNY 2019A, 83–85; 2019C, 154–158).

Znaleziska toporów pochodzą jednak, póki co, ze słabo rozpoznanego, a nawet jedynie domniemywanego źródła, tj. z jeziornych stanowisk ofiarnych: oprócz diskutowanego wielokrotnie depozytu z Żarnowca (KONTNY 2006B, tam dalsza lit.) wymienić można także topór z bagna w Pile, oraz pojedyncze znalezisko z jeziora Krępsko na Pojezierzu Krajeńskim

⁹ Dotyczy to także grupy masłomęckiej.

(KONTNY 2019B, 156, ryc. 4, tam dalsza lit.). Domniemywać można, że przyszłe znaleziska z takiego właśnie kontekstu (może także z rzek oraz depozytów narzędzi i broni w typie Czarnkowa czy Starego Dłuska – por. REMBECKI 2019; KONTNY W DRUKU B) pozwolą na doprecyzowanie obrazu uzbrojenia wielbarskiego.

W odróżnieniu od broni, ostrogi wielbarskie poddawano analizie wielokrotnie. Przypomnieć należy w tym miejscu propozycję Kazimierza Godłowskiego (1970, 8, ryc. 2), która uwzględniała m.in. ostrogi z Pomorza, Andrzeja Kokowskiego (1993), który przedstawił ostrogi z kręgu kultur gockich, wreszcie opracowania ostróg z niektórych nekropoli, zwłaszcza Weklic (KONTNY, NATUNIEWICZ-SEKUŁA 2009; 2010; 2013), ale także Jartypor (ANDRZEJOWSKI, RAKOWSKI, WATEMBORSKA 2011), co stało się okazją do zaproponowania datowania poszczególnych typów. Nowa klasyfikacja ostróg wielbarskich (SMÓŁKA 2014, 48–51), wspomniana została w formie niemalże telegraficznego skrótu niepublikowanej pracy magisterskiej i stąd trudno odnieść się do niej w szczegółach i poddać ocenie. Niewątpliwie jest natomiast, że ostrogi z okresu wczesnorzymskiego i początkowego odcinka młodszego okresu rzymskiego zasadniczo powielają schemat przeworski – przy oczywistych różnicach surowcowych (brak egzemplarzy żelaznych w grobach, co jest warunkowane obrządkiem pogrzebowym), niewielkich morfologicznych oraz większej popularności egzemplarzy krzesłowatych. W późniejszym odcinku czasu dostrzec należy wyraźniejsze wpływy północnoeuropejskie, jednak przy zachowaniu szeregu form rodzimych (KONTNY 2019A, 87–88), a u schyłku istnienia kultury wielbarskiej wskazać można przykłady ostróg importowanych bądź inspirowanych rozwiązaniami rzymskimi (KONTNY 2020, 673–675; KONTNY, MICHALAK 2020). Obserwacje te w dużej mierze wpisują się w ogólną dynamikę zmian uzbrojenia wielbarskiego.

Jako postulat badawczy uznać należy publikację klasyfikacji ostróg autorstwa Emilii Smółki lub pogłębienie prac poświęconych tej kategorii zabytków oraz intensyfikację badań nad depozytami wodnymi.

8. Inne obszary

Dużo liczniej reprezentowane jest uzbrojenie z tzw. grupy lubuskiej, lokalizowanej nad dolną Odrą, w okresie wczesnorzymskim i początkach młodszego okresu rzymskiego. Jednostka ta charakteryzowała się stosowaniem kremacji i składaniem w grobach przepalonej, niekiedy – zwyczajem przeworskim – zniszczonej broni. Wciąż jednak nie zostało opublikowane pełne opracowanie tego zagadnienia, mimo, że wypowiedziano się w tej kwestii już dość dawno (WOŁĄGIEWICZOWIE 1964), a nawet powstała na ten temat praca magisterska (CZARNECKA 1995). Zawarte tam tezy zdezaktualizowały się jednak z uwagi na skokowy przyrost materiałów, szczególnie w związku z badaniami wykopaliskowymi przeprowadzonymi na nekropolach w Górzycy (SOCHA, SÓJKOWSKA-SOCHA 2012, 211–213) i Czelinie (ROGAŁSKI 2015; zob. tekst tegoż w niniejszym tomie), publikacją dawnych materiałów ze Starych Łysogórek (HAUPTMANN 2001) oraz badaniami jeziornego stanowiska ofiarnego w Lubanowie (KONTNY, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2016; KONTNY, NOWAKIEWICZ, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ 2016; KONTNY 2016B). Na podstawie dotychczasowych obserwacji należy uznać, że model uzbrojenia bardzo przypomina rozwiązania znane z kultury przeworskiej (KONTNY 2019B, 349). Formy grotów broni drzewcowej, mieczy jedno- i dwusiecznych, umb i imaczy, a nawet grotów strzał i ostróg (z udokumentowanymi egzemplarzami kabłąkowymi i krzesłowatymi) odpowiadają przeworskim pierwowzorom. Z cmentarzysk grupy lubuskiej nie znamy dotąd toporów, co odróżnia ją od kultury wielbarskiej i jeszcze mocniej wiąże z uzbrojeniem kultury przeworskiej. Ich obecność stwierdzono za to na stanowiskach ofiarnych; być może znaleziona tam broń została zdobyta

na pokonanych, wielbarskich najeźdźcach ze wschodu (podobną interpretację przyjmuje się dla analogicznych depozytów północnoeuropejskich). U schyłku istnienia grupy lubuskiej nieliczne już przykłady broni nawiązują do rozwiązań znanych w Skandynawii. Prawdopodobne jest zatem, że zachodziła tu zmiana, analogiczna do procesu znanego z kultury wielbarskiej. Tak czy inaczej, pilną potrzebą pozostaje całościowe opracowanie uzbrojenia z grupy lubuskiej, z wykorzystaniem źródeł archiwalnych i zabytków z badań przedwojennych z kolekcji Muzeum Narodowego w Szczecinie oraz Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie.

W zasadzie zupełnie nieznane pozostaje uzbrojenie grupy dębczyńskiej, która zastąpiła kulturę wielbarską na Pomorzu Zachodnim w młodszym okresie rzymskim, a funkcjonowała do okresu wędrówek ludów. Miała ona heterogeniczny charakter; można w niej wskazać szereg cech skandynawskich i nadłabskich, jednak do ciałopalnych i szkieletowych grobów nie wkładano broni, co wyklucza wiarygodną rekonstrukcję uzbrojenia. Teoretycznie domniemywać można zastosowanie toporów; znany jest unikalny egzemplarz z grobu w Niekursku (KOKOWSKI 2006, 132–133, ryc. 1–3, fot. 1–5). Wspomnieć można także liściowaty, żelazny grot strzały z tego obiektu, pojedyncze groty strzał i broni drzewcowej z osad w Dębczynie, stan. 3 i 6 oraz Nawinie, stan. 3 (MACHAJEWSKI 1992A, 68–69), a także kielzno z wodzami łańcuchowymi z Żabina (KONTNY 2019A, 88, ryc. 22), a także brązową patrycę do formowania łódkowatych głowic mieczy, poświadczonych w Skandynawii, ale i w kulturze wielbarskiej, znalezioną w Lubieszewie (RAU, BLANKENFELDT, SCHUSTER 2015). Mogłoby to sugerować zbieżność z modelem wielbarskim (uformowanym pod wpływem skandynawskim) lub nadłabskim. Zaprezentowane dane są jednak nazbyt wątki, by formułować przekonujące wnioski. Z grupą dębczyńską wiązano niegdyś broń (umbo, dwusieczne miecze i pochwy, groty broni drzewcowej) z grobów szkieletowych z Główczyca, z 2. połowy V w. (MACHAJEWSKI 1992B, 77–78, 92, tam dalsza lit.), jest ona jednak wyrazem innego zjawiska kulturowego – migracji ze Skandynawii, przy czym osadnicy zamieszkiwali w strefie nadmorskiej, w okolicach jezior przybrzeżnych, będących wówczas prawdopodobnie zatokami. Wydaje się oczywiste, że przyszłość badań nad uzbrojeniem w grupie dębczyńskiej leży w nowych odkryciach z wodnych stanowisk ofiarnych.

Również w przypadku kultury luboszyckiej brakuje syntetycznego opracowania problematyki uzbrojenia w ujęciu typologiczno-chronologicznym¹⁰. Znaleźiska broni zostały zebrane w monografii tej kultury; zwracano przy tym uwagę na odmienności od przeworskiego modelu uzbrojenia, wyrażające się w stosowaniu toporów (zapropozowano ich klasyfikację), a także zaobserwowano pojedyncze nawiązania do wzorów skandynawskich (DOMAŃSKI 1979, 43–54), jednak nie znajdziemy tu wyczerpującej analizy zagadnienia. Obecne standardy wymagałyby zwrócenia szczególnej uwagi na groty broni drzewcowej, będące czułym wyznacznikiem kulturowym. Powstała w ostatnim czasie dysertacja, poświęcona uzbrojeniu w kulturze luboszyckiej, niestety nie ukazała się drukiem (DEMKOWICZ 2014). Opublikowane zostały jedynie niektóre z poruszonych w niej zagadnień (DEMKOWICZ 2012; ANDRZEJEWSKA, DEMKOWICZ 2015A; 2015B; 2016). Wskazują one na wzorowanie się – przy drobnych modyfikacjach – na przeworskim modelu uzbrojenia, w pierwszych stadiach rozwojowych kultury luboszyckiej (w fazie C₁), na co wskazują choćby formy grotów i ostróg, podczas gdy nowe elementy, jak asymetryczne topory nadłabskich form, stały się liczne dopiero od fazy C₂ (ANDRZEJEWSKA, DEMKOWICZ 2015a, 102–103). Elementy skandynawskie reprezentowane są m.in. przez noże z długim trzpieniem, charakterystyczne zasadniczo dla faz C₁–C₂ i jednoznacznie związane z ryszunkiem wojowników (ANDRZEJEWSKA, DEMKOWICZ 2016), choć w mojej ocenie nie służące do walki. Wśród skandynawskich

¹⁰Zasadność wydzielenia tej jednostki kulturowej bywa przekonująco kwestionowana (SCHUSTER 2011).

form wskazać można również szereg grotów broni drzewcowej, przede wszystkim z faz C_{1b} – C_2 (ANDRZEJEWSKA, DEMKOWICZ 2015B, 119) oraz umbo typu Ilkjær 6c (1990) i imacz Ilkjær 5a (2001, 321–322, fig. 305) z subfazy C_{1b} z grobu XII w Grzmiącej (MARCINKIAN 1978, 98, ryc. 14:g, h).

9. Podsumowanie

Oprócz wskazanych wyżej postulatów badawczych zauważyć należy nowe możliwości, który zaistniały w chwili, w której poznany został obraz zróżnicowania uzbrojenia kultur przeworskiej, sudowskiej, bogaczewskiej i wielbarskiej (zob. synteza badań bronzioznawczych – KONTNY 2019A), a także – sięgając poza granice Polski – północnoeuropejskiego *Barbaricum*, i – po części – Połabia. Daje to możliwości dokonywania porównań modeli uzbrojenia, wskazywania wzajemnych oddziaływań i odtwarzania ich mechanizmów. Już w tej chwili udało się wskazać kulturotwórczą pozycję przeworskiego wzoru uzbrojenia w okresie wczesnorzymskim i subfazie C_{1a} ; w późniejszym okresie podobną rolę odgrywać zaczął model skandynawski, choć wpływ ten nie był aż tak ujednociający (KONTNY 2019C). Możliwa była także identyfikacja materiałów przeworskich i bałtyjskich na wybranych stanowiskach ofiarnych w Skandynawii (KONTNY 2017C; 2019E), ale także i na Krymie (KONTNY 2013C). Pozwoliło to sformułować hipotezę o przedsięwzięciu w okresie rzymskim nawet dalekosiężnych ekspedycji militarnych przez wojowników z obszaru dzisiejszej Polski, uczestniczących w nierzadko heterogenicznych etnicznie drużynach (KONTNY 2003B; 2019D). Po części może to także wyjaśniać niektóre zmiany zasięgów kulturowych. Pełniejsze poznanie obrazu zróżnicowania uzbrojenia w *Barbaricum* (ze zwróceniem szczególnej uwagi na analizę grotów broni drzewcowej, będących dobrym wyznacznikiem przynależności kulturowej), pozwoli na kontynuację podobnych porównań i pogłębienie wiedzy na temat historii wojen w *Barbaricum*, na dodatek odtwarzanej bez dokładnych danych ze źródeł pisanych. Północnoeuropejskie stanowiska ofiarne pokazały ogromny potencjał, jaki dają owe podobne studia. Jest to kierunek tym bardziej obiecujący, że badania zidentyfikowanych niedawno na terenie Polski depozytów jeziornych i rzecznych powinny stworzyć nowe perspektywy badawcze, choć niekoniecznie muszą mieć one identyczny charakter jak – przecież niejednorodne – stanowiska skandynawskie. Ekscytujących tematów najwyraźniej nie zabraknie!

Summary: History, State of and Necessity for Research on the Roman and Migration Period Military Equipment from Poland. Subjective Approach (Despite Good Intentions)

Significant studies on military equipment from the Roman Period have been initiated by Martin Jahn (1916A; 1921). For many years his works have been the main point of reference for research on weaponry of the Germanic peoples. This picture has not been changed radically by the post-war works of Klaus Raddatz, devoted mostly to the Germanic military equipment in the Late Pre-Roman Period (1966), Younger Roman Period (1967), and wide spectrum from the Late Pre-Roman until the Migration Period (1985). Although important at the time, they were insufficiently involving inner cultural diversity of the ‘Germanic’ world, presenting the issue from the first and foremost northern European perspective.

After the war the studies on weaponry of the Central European *Barbaricum* have been based mostly on the materials of the Przeworsk culture, due to abundance of military equipment in graves of this cultural unit. It is a chronicler’s duty to mention rather unsuccessful work of Janina Elantkowska (1961), but then underline also the fundamental

works of Kazimierz Godłowski in the field of chronology of weapon graves (1970; 1992; 1994), enabling further, more precise works on armaments of the Przeworsk culture. This scholar has educated several hoplologists, experts in archaeological military equipment (active – just like him – at the Jagiellonian University) who broaden the knowledge in this field considerably. Among those one should name especially Piotr Kaczanowski (1988) – the author of the studies on inlaid pole weapon heads, finds of imported weapons from the area of *Barbaricum* (KACZANOWSKI 1992) or the classification of heads of shafted weapons from the Przeworsk culture (KACZANOWSKI 1995). The latter is especially important, because establishing typologies and chronology of the pole weapon heads enabled further studies on military equipment in multiple aspects, thanks to the ability to precisely date graves equipped only with spear- or javelin heads, until that time dated very widely. Equally important person ‘descended’ from Kraków is Marcin Biborski, to whom academics owe research on Barbarian and Roman swords from the Barbarian Europe (BIBORSKI 1978; 1994A; 1994B; 1994C; 1994D; BIBORSKI, ILKJÆR 2006); he has also begun the discourse on the ritual weapon destruction (BIBORSKI 1981), as well as decorations of shafted weapon heads and swords (1986). Both aforementioned researchers have initiated the metal analysis of swords, which enabled devising of criteria for identification of the Roman imports (BIBORSKI *ET ALII* 1982; 2003). In the Kraków’s academia the classification of spurs has also been developed (GINALSKI 1991), as well as axes (KIEFERLING 1994). A complement to the abovementioned is the study of weapon sets from graves, i.e. Germ. *Waffenkombination* issue (KONTNY 2001; 2002; 2003A; 2008B), and – embracing broader territorial range – studies on pole weapon heads ornamented with a stitch-like pattern (KONTNY 2008A) and negative ornament on their blades (KONTNY 2017A), or an eye-motif decoration placed at the sockets (CZARNECKA, KONTNY 2008), as well as the newest registers of watery deposits of weapons from the area of Poland (KONTNY FORTHCOMING B).

Piotr Kaczanowski has also initiated the studies on weaponry of the Wielbark culture (KACZANOWSKI, ZABOROWSKI 1988). Due to the specifics of burial rituals (taboo on weapons in grave goods) the research on arms of the Wielbark culture has a rather short history. In the aforementioned work singular finds of weapons from graves have been used, interpreted by enduring traditions of the Oksywie culture – in the period of the Wielbark culture formation – or the Przeworsk culture – at the former areas of this cultural unit, later occupied by the Wielbark culture peoples. What was used there abundantly was the archival source – the files of Martin Jahn, in which one could find notes and sketches presenting finds of weapons from, i.a. Pomerania. However, the authors did not refer to written sources, especially very important remark of Tacitus (Tacyt, *Germania* 44, 1) about short swords and round shields, which were supposed to be distinctive for the peoples of *Gotones*, *Rugii*, and *Lemovii*, associated with the area of the Wielbark culture. This gap has been filled, which gave an opportunity for verification of the part of archaeological sources for reconstruction of the Wielbark military equipment and complementing their list (KONTNY 2006A; 2008D).

The usefulness of the accounts of Tacitus for the reconstruction of weapons from the Roman Period occurred to be insignificant, but it came to light that the Roman author had not always used the contemporaneous sources (the aforementioned description fits the picture of weaponry of the Oksywie culture). Discoveries of further Wielbark military objects as well as the renewed analysis of the discovery from Żarnowiec (KONTNY 2006B) considerably broaden the database of sources and were used to formulate the working hypothesis about the influence of the Przeworsk model on the Wielbark military equipment in the Early Roman and the beginnings of the Younger Roman Period, later replaced by the Scandinavian pattern (KONTNY 2006B, 152; 2008D, 195). The probability of this concept grew, since the analysis of male belts led to similar inferences (MADYDA-LEGUTKO 2015). Therefore, the

need for verification of the suggested picture occurred, with the use of possibly complete corpus of Wielbark military finds; all the more because the issue was complicated by the discovery of the inhumation burial with a sword and sword bead in Juszkowo near Pruszcz Gdański, i.e. in the area of the important settlement centre of the Wielbark culture. The grave is dated to the time of the decline of this cultural unit (DYRDA, KONTNY, MĄCZYŃSKA 2014; KONTNY, MĄCZYŃSKA 2015). In effect, the synthesis of the Wielbark military equipment has been developed (KONTNY 2019A, 69–113), in which it was possible to confirm the Przeworsk inspirations to Wielbark armaments in the Early Roman Period and subphase C1a, as well as to notice later influences of the northern European weaponry model. What was added to this picture was the probable introduction into the sphere of nomadic influences in the terminal stadium of the Wielbark culture, suggesting, that it was in fact the eastern-Germanic-type weaponry then, in which the nomadic influences are quite noticeable, manifesting in the adaptation of bow and trilobate arrows with rhomboid blades, as well as *spathae* of the Asian type. It was also possible to classify some conceptions formulated in the pioneering work; thus, the suggestion of the Wielbark origins of the negative ornament on shafted weapon heads has been rejected (KONTNY 2017A), as well as the one about the important role of a bow in the Wielbark armamentarium (KONTNY 2019A, 85–87). On the other hand, in the light of current research the idea of the axes' importance seems valid (KONTNY 2019A, 83–85; 2019C, 154–158).

As opposed to the weapons, the Wielbark spurs were analyzed on multiple occasions. The newest classification of Wielbark spurs (SMÓLKA 2014, 48–51) was mentioned only in the form of summary of the unpublished M.A. thesis and therefore it is hard to refer to it in details and evaluate it. It is beyond doubt, however, that spurs from the Early Roman and the beginnings of the Younger Roman Period, in principle, were based on Przeworsk forms – with obvious differences in material (the lack of iron examples in graves, which is conditioned by the burial rituals), slight morphological ones, as well as the larger popularity of the chair-shaped examples (Germ. *Stuhlsproren*). In the later timespan one should notice more explicit northern European influences, although along with the preservation of a range of local forms (KONTNY 2019A, 87–88), and at the dawn of the Wielbark culture's existence one might indicate the examples of spurs having been imported or inspired by Roman solutions (KONTNY 2020, 673–675; KONTNY, MICHALAK 2020). These observations, to the large extent, inscribe into the general dynamics of changes in the Wielbark military equipment. As a research objective one should recognise the intensification of studies on watery deposits, as at some sacrificial sites of this kind Wielbark-culture arms have been discovered.

In the last few years there has been a huge advancement in the research on weapons of the West Balt cultural circle from the area of north-eastern Poland. This issue has been basically unrecognised until recently, and the progress is owed to discovery and dissemination of the archives and collections of the former *Prussia-Museum*, as well as private files of scholars active in the pre-war period. Currently the researchers have at their disposal the studies on Bogaczewo and Sudovian cultures' swords from the Roman Period (KONTNY 2017B; see NOWAKOWSKI 1994; 2007) as well as seaxes of the Elbląg and Olsztyn group from the Late Migration Period (KONTNY 2013A; 2019A, 142–147; see PRASSOŁOW 2018). Besides, the idea of the use of battle knives has been rejected, as they were too short to serve this purpose (KONTNY 2019A, 128–129). The earliest (KONTNY 2007A) and latest (KONTNY 2008C) finds of weapons from Bogaczewo culture have been elaborated, which allowed to establish the timeframes of the phenomenon of including weapons in grave inventories: from the dawn of the Late Pre-Roman Period until subphase C1b. Particular categories of blunt weapons have been comprehensively analyzed, i.e. socketed axes (weapon characteristic

for the West Balt circle and some areas of eastern Europe) and axes from Bogaczewo and Sudovian cultures (KONTNY 2016A; 2018). Furthermore, the issue of using the organic blunt weapons has been introduced, which popularity in the Balt milieu is suggested by the Tacitus' remark about *fustis*. It has been established (KONTNY 2015A) that such weapon has been used in the West Balt Barrows culture, but most probably it has not played any important role in the Roman Period, and the account of Tacitus is (in this aspect) anachronic. Elaboration of shafted weapon heads (KONTNY 2007B) has shown that examples from the Bogaczewo culture imitate solutions known from the Przeworsk culture, although they show some local features (e.g. a socket is frequently mounted on a shaft with a use of a single nail, and not rivet, as it was in the Przeworsk culture). On the other hand, in the Sudovian culture similar inspirations might be indicated only in the earliest stadium of its development and they are rather scarce. Shafted weapons match, however, the Lithuanian pattern, proposed by Vytautas Kazakâvičius (KAZAKÂVIČIUS 1988, 12–63). One can also encounter here the Scandinavian imports. In the case of the Sudovian culture it was also possible to attempt to reconstruct sizes of shafted weapons, thanks to the analysis of the position of their heads in inhumation graves (KONTNY 2019A, 119–124). It was also indicated that the significance of javelins in both cultures is rather scarce, which manifests in the sporadic presence of more than one weapon head in grave inventories (KONTNY 2019A, 119, table 1), as well as the sparsity of barbed heads (NOWAKOWSKI 2014). The influences of the Przeworsk culture are noticeable also in the decorations of weapon heads (see: KONTNY 2008A; 2017A; CZARNECKA, KONTNY 2008). Only recently the topic of bow and arrows from the Bogaczewo and Sudovian cultures has been introduced. They were mainly used for hunting purposes (KONTNY 2019A, 137–139). Equine equipment is quite well-represented in the Balt area, the proof of which are quite numerous finds of headgear and horse tack with chain reins, requiring – similarly to spurs – comprehensive studies (see KONTNY 2019A, 139–141). On the presented background the research on Balt shields from the area of Poland seems at a disadvantage. It is necessary to challenge the possibility of an uncritical use of the (still incomplete) classification of middle-European shield-bosses and grips for the analysis of the Balt examples, as they indicate a different rhythm of popularity and morphological development, and in the same time also a range of primitive features (shield-bosses assembled from two parts, joint with rivets) and archaisms in construction (e.g. many attaching points at the brim; using big disc-headed nails and rivets as late as the Roman Period). It is also important to notice the large diversification in morphology of shield-bosses with blunt apex and probability of popularity of wooden shield-bosses (KONTNY 2019A, 132–133, fig. 25), as well as the use of metal supports of shield constructions (KONTNY 2019A, 136, fig. 30). The reconstruction of the shape of Sudovian culture shields was also proposed, on the basis of the location of shield elements in inhumation graves (KONTNY FORTHCOMING A).

Numerous are the finds of the military equipment of the so-called Lubusz group (see the paper by Bartłomiej Rogalski in the hereby volume), located by the lower Oder River in the Early Roman Period and the beginnings of the Younger Roman Period. Distinctive feature of this cultural unit is the use of cremation and including into graves burnt and sometimes – by the Przeworsk custom – destroyed weapons. Studies of this issue still have not been fully published, although it has been approached for some time now (WOLAĞIEWICZOWIE 1964); a M.A. dissertation was even written on this topic (CZARNECKA 1995). The theses, which have been included there, became obsolete due to the rapid increase in the archaeological record, i.a. thanks to the fieldwork at the necropolis in Czelin, as well as the lake sacrificial site in Lubanowo. On the basis of the hitherto observations, it has to be acknowledged that the model of the military equipment is very similar to the solutions known from the Przeworsk culture (KONTNY 2019B, 349). The forms of shafted weapon heads, single- or double-edged

swords, shield-bosses, grips, and even arrowheads and spurs (with the documented examples of the so-called bow-shaped – Germ. *Bügelsporen* – and chair-shaped spurs correspond with the Przeworsk prototypes. There are no axes known from burial grounds of the Lubusz group so far, which diversifies it from the Wielbark-culture armament, and shows even more ties with the military equipment of the Przeworsk culture. However, their presence has been confirmed at the sacrificial sites; it is possible that the weapons discovered there have been seized from the defeated Wielbark-culture invaders from the east (similar interpretation is accepted for the analogical northern European deposits). Scarce examples of weapons from the dawn of the Lubusz group refer to the solutions known from Scandinavia. It is thus probable that the change, which can be observed here, is analogous to the process known from the Wielbark culture.

Basically unrecognised remains the military equipment of the Dębczyno group, which superseded the Wielbark culture in Western Pomerania in the Younger Roman Period and functioned until the Migration Period. Also in the case of Luboszyce culture what is lacking is the synthetic approach towards the issue of military equipment from the typological and chronological point of view. The finds of weapons were collected in the monograph of this culture; the attention has been paid in this case to the diversity from the Przeworsk model of military equipment, expressed in the use of axes (their classification was proposed); singular ties to the Scandinavian patterns have been observed (DOMAŃSKI 1979, 43–54), although one cannot find here comprehensive analysis of the issue. A dissertation devoted to military equipment of the Luboszyce culture has been written lately; unfortunately, it was not printed (DEM KOWICZ 2014); only some of the issues approached there were published (ANDRZEJEWSKA, DEM KOWICZ 2015A; 2015B; 2016). They indicate the emulation – with slight modifications – the Przeworsk-culture model of weaponry in the early phases of development of the Luboszyce culture (phase C1), which might be indicated e.g. by the forms of shafted weapon heads and spurs, while new elements, such as asymmetric axes parallel to the ones known from the Elbe region, became numerous only from the C2 phase (ANDRZEJEWSKA, DEM KOWICZ 2015A; 2015B; 2016). Scandinavian elements are represented i.a. by the knives with a long grip, associated with the equipment of warriors (ANDRZEJEWSKA, DEM KOWICZ 2016), although most probably not used in battle. Among the Scandinavian forms one might indicate also range of pole weapon heads (ANDRZEJEWSKA, DEM KOWICZ 2015B, 119), as well as a shield-boss and grip from the grave XII at Grzmiąca (MARCINKIAN 1978, 98, fig. 14: g, h).

One has to notice new possibilities which occurred in a moment when the picture of diversities in the military equipment of the cultures: Przeworsk, Sudovian, Bogaczewo, and Wielbark has been recognised (see the synthesis of the hoplological research: KONTNY 2019A), as well as – reaching beyond the borders of Poland – northern European *Barbaricum*, and – partly – Elbe circle. It presents possibilities of creating comparative models of military equipment, indicating mutual influences and reconstructing their mechanisms. Already now it was possible to indicate the culture-forming position of the Przeworsk pattern of military equipment in the Early Roman Period and subphase C1a; in the later time a similar role was played by the Scandinavian model, although this influence was not that standardizing (KONTNY 2019C). It was also possible to identify Przeworsk-culture and Balt archaeological materials at the chosen sacrificial sites in Scandinavia (KONTNY 2017C; 2019E), as well as Crimea (KONTNY 2013C). It allowed to form a hypothesis on undertaking even far-going military expeditions by the warriors from the area of current Poland in the Roman Period, while participating in frequently ethnically heterogeneous war bands (KONTNY 2003B; 2019D); it can clarify, to some extent, also some changes in cultural ranges. Fuller knowledge of the picture of military equipment diversity in *Barbaricum* (paying attention especially to the analysis of the shafted weapon heads, being a good indication of the cultural affiliation)

will allow to continue similar comparisons and deepen the knowledge in the field of history of wars in *Barbaricum*, on the top of that, reconstructed without any precise data from the written sources. Northern European sacrificial sites showed huge potential which is presented by this kind of studies. Such direction is even more promising because the studies of lake and riverine deposits identified lately in the area of Poland should create new research perspectives, although they not necessarily have a character identical to – truly not homogeneous – Scandinavian sites. It seems that there is an abundance of the most exciting topics for a long time!

Translated by Małgorzata Mileszczyk, revised by the author

Bartosz Kontny
Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
email: bdkontny@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-3627-046X

Bibliografia

Źródła pisane

Tacyt, *Germania* Tacyt (P. Cornelius Tacitus), *Germania*. Przekład T. Płóciennik, wstęp i komentarz J. Kolendo, Poznań 2008.

Literatura

- ADAMSKA, E., TUSZYŃSKA, M.
2011 *Dalsze odkrycia na cmentarzysku w Opaleniu, gmina Gniew, stanowisko I*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza 1: Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Gdańsk, 367–374.
- ANDRZEJEWSKA, A., DEMKOWICZ, K.
2015A *Uzbrojenie z cmentarzyska kultury luboszyckiej w Sadzarzewicach, pow. Krosno Odrzańskie*, „Acta Universitatis Lodzianis – Folia Archaeologica” 30, 91–108.
2015B *Groty broni drzewcowej o cechach skandynawskich w kulturze luboszyckiej*, „Acta Universitatis Lodzianis – Folia Archaeologica” 30, 109–135.
2016 *Noże z pełnym trzpieniem w kulturze luboszyckiej*, „Acta Universitatis Lodzianis – Folia Archaeologica” 31, 7–18.
- ANDRZEJOWSKI, J.
1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica V, Kraków.
2000 *Wczesnorzymska miniaturka tarczy z Nadkole nad Liwcem*, [w:] R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (red.), *Superiores barbari. Księga ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków, 23–47.
- ANDRZEJOWSKI, J., RAKOWSKI, T., WATEMBORSKA, K.
2011 *Grób z ostrogami z nekropoli kultury wielbarskiej w Jartyporach nad Liwcem*, „Wiadomości Archeologiczne” LXII, 49–63.
- ANTONIEWICZ, W.
1919 *Żelazne oszczepy inkrustowane w Kamienicy w pow. jarosławskim*, „Przegląd Archeologiczny” I, 99–111.
- BANTELMANN, N.
1971 *Hamfelde, Kreis Herzogtum Lauenburg. Ein Urnenfeld der römischen Kaiserzeit in Holstein*, Offa-Bücher 24, Neumünster.

- BARANOWSKI, T.
1973 *Rząd koński z wozami łańcuchowymi na terenie Europy środkowej w okresie wpływów rzymskich*, „Archeologia Polski” 18/2, 391–477.
- BEDNARCZYK, J., ROMAŃSKA, A.
2015 *Karczyn/Witowy stan. 21/22. Birytualne cmentarzysko kultury przeworskiej z Kujaw*, Poznań–Inowrocław.
- BEMMANN, J., HAHNE, G.
1994 *Waffenführende Grabinventare der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. Studie zur zeitlichen Ordnung anhand der norwegischen Funde*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 75, 283–653.
- BIBORSKI, M.
1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, „Materiały Archeologiczne” XVIII, 53–165.
1981 *Grób wojownika kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich z Gostomi, woj. Radom a niektóre aspekty związane z rytualnymi śladami niszczenia broni*, „Materiały Archeologiczne” XXI, 49–63.
1986 *Zdobiona broń z cmentarzyska ciałopalnego z okresu wpływów rzymskich z Gaci k. Przeworska*, „Materiały Archeologiczne” XXIII, 113–134.
1994A *Römische Schwerter mit Verzierung in Form von figürlichen Darstellungen und symbolischen Zeichen*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. Marburger Kolloquium 1994, Lublin-Marburg 1994, 109–135.
1994B *Römische Schwerter im Gebiet des europäischen Barbaricum*, [w:] C. van Driel-Murray (red.), *Military Equipment in Context. Proceedings of the Ninth International Roman Military Equipment Conference*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 5, 169–197.
1994C *Die Schwerter des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. aus dem römischen Imperium und dem Barbaricum*, „Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae” XI, 1993, 91–130.
1994D *Typologie und Chronologie der Ringknaufschwerter*, [w:] J. Stuppner, J. Tejral (red.), *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium “Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet” Wien 23.-26. November 1993*, Spisy Archeologického Ústavu av ČR Brno, Brno, 85–97.
1997 *Balteusschliesse aus dem Hortfund von Lubiana, Gem. Kościerzyna, woiv. Gdańsk, vor dem Hintergrund anderen Fundstücke dieser Art*, [w:] J. Gurba (red.), *Kultura Przeworska III*, Lublin, 243–255.
1999 *Typologische Differenzierung der Schwerter und ihren Scheiden im europäischen Barbaricum in der ersten Hälfte des 1. Jh. n. Chr.*, [w:] J. Andrzejowski (red.), Comhlan. *Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, 81–107.
2009 *Groty typu skandynawskiego z cmentarzyska kultury przeworskiej z Mokrej, stan. 8, woj. śląskie*, [w:] A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 687–692.
- BIBORSKI, M., ILKJÆR, J.
2006 *Illerup Ådal II: Die Schwerter. Textband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:11, Aarhus.
- BIBORSKI, M., KACZANOWSKI, P.
2013 *Magic swords pendants*, „A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve” 55, 423–430.
- BIBORSKI, M., KACZANOWSKI, P., KĘDZIEŃSKI, Z., STĘPIŃSKI, J.
1982 *Metallographische Untersuchungen als Kriterium einer Identifikation römischer Schwerter*, [w:] J. Piaskowski, M. Biborski (red.), *Ancient iron manufacture centres in northern central Europe*, Archaeologia Interregionalis III, Warszawa-Kraków, 65–98.
2003 *Manufacturing Technology of double- and single-edged swords from the 1st B.C and 2nd century A.D.*, [w:] *Archaeometalurgy in Europe. International Conference 1*, Milano, 97–108.
- BITNER-WRÓBLEWSKA, A., KONTNY, B.
2006 *Controversy about three-leaf arrowheads from Lithuania*, „Archeologia Litwana” 7, 104–122.
- BOCHNAK, T.
2005 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, Rzeszów.
2015 *Jerzy Okulicz pinxit – kielzno z grobu kultury przeworskiej z Malkowic, pow. staszowski*, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 79–97.

CHILIŃSKA-FRÜBOES, A., KONTNY, B.

2018 *Po jantar! Rzymski trop w dalekim kraju albo raz jeszcze o znaleziskach z dawnego Ilischken*, „Światowit – Nowa Seria” XIII–XIV (LIV–LV), 2015–2016, 73–106.

CZARNECKA, K. (KATARZYNA)

1994 *The re-use of Roman military equipment in barbarian context. A chain-mail souvenir?*, [w:] C. van Driel-Murray (red.), *Military Equipment in Context*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 5, 245–253.

2010 *Nietypowe groty włóczni ze schyłku starożytności z ziem polskich*, „Wiadomości Archeologiczne” LXI, 111–132.

CZARNECKA, K. (KLAUDIA)

1995 *Uzbrojenie grupy lubuskiej w okresie wpływów rzymskich*, niepublikowana praca magisterska na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.

CZARNECKA, K., KONTNY, B.

2008 *Simply ornament or something more? Marks of undetermined function found on Barbarian lance- and spear-heads*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 16, 17–42.

2009 *Traces of Combat or Traces of Ritual Destruction? The Damage of Weapons in the Przeworsk Culture*, [w:] H.-J. Schalles, A.W. Busch (red.), *Waffen in Aktion. Akten des 16. ROMEC, Xanten, 13.-16. Juni 2007*, „Xantener Berichte” XVI, 29–40.

DĄBROWSKI, K., KOLENDO, J.

1967 *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej*, „Archeologia Polski” 12/2, 383–426.

DEMIDZIUK, K., KONTNY, B.

2009 *Materials of the East Lithuanian Barrows Culture from the area of Smorgon basing on the files from the territory of Silesia*, „Archeologia Litwana” 10, 167–173.

DEMKOWICZ, T.

2012 *Tak zwane „miecze rapierowate” kultury luboszyckiej na tle podobnych znalezisk z obszaru Europy*, [w:] M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Barbarzyńcy u bram. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Monografia oparta na materiałach z VI Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego Wolin 5-7 sierpnia 2011*, Toruń, 23–24.

2014 *Uzbrojenie kultury luboszyckiej na tle europejskiego Barbaricum*, niepublikowana dysertacja doktorska w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

DOMAŃSKI, G.

1979 *Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II–IV wieku*, Wrocław.

DYRDA, K., KONTNY, B., MĄCZYŃSKA, M.

2014 *Niezwykłe odkrycie grobu wojownika z wczesnego okresu wędrówek ludów w Juszkowie, gm. Pruszcz Gdański*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 111–134.

ELANTKOWSKA, J.

1961 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w okresie rzymskim na Śląsku*, „Zeszyty Naukowe UAM – Archeologia, Etnografia” 2, 51–160.

GAJDA, E.

2006 *Groby szkieletowe w łodziach wyposażone w broń z wczesnego okresu rzymskiego odkryte w Walkowicach, gmina Czarnków*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Poznań, 231–236.

GINAŁSKI, J.

1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, „Przegląd Archeologiczny” 38, 53–84.

GODŁOWSKI, K.

1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, Kraków.

1992 *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [w:] M. Głosek, M. Mielczarek, W. Świętosławski, K. Walenta (red.), *Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7–8 maja 1992 r.*, Łódź, 71–88.

1994 *Die Chronologie der germanischen Waffengräber in der jüngeren und späten Kaiserzeit*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Marburg-Lublin, 169–178.

HACHMANN, R.

1993 *Verzierte Lanzenspitzen der jüngeren Kaiserzeit*, [w:] A. Lang, H. Parzinger, H. Küster (red.), *Kulturen zwischen Ost und West. Das Ost-West-Verhältnis in vor- und frühgeschichtlicher Zeit und sein Einfluss auf Werden und Wandel des Kulturraums Mitteleuropa*, Berlin, 327–423.

HAUPTMANN, TH.

2001 *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Alt Lietzegörcke (Stare Łysogórki, woj. Szczecin)*, [w:] M. Meyer (red.), TRANS ALBUM FLUVIUM. *Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag*, Internationale Archäologie. Studia honoraria 10, Rahden/Westf., 251–284.

ILKJÆR, J.

1990 *Illerup Ådal 1: Die Lanzen und Speere. Textband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:1, Aarhus.

2001 *Illerup Ådal 9: Die Schilde. Textband* Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:9, Aarhus.

2003 *Danish war booty sacrifices*, [w:] L. Jørgensen, B. Storgaard, L.G. Thomsen (red.), *The Spoils of Victory. The North in the shadow of the Roman Empire*, Copenhagen, 44–65.

ILKJÆR, J., JOUTTIJÄRVI, A., ANDRESEN, J.

1994 *Illerup Ådal. Proveniensbestemmelse af jern fra Illerup ådal – et pilotprojekt*, Aarhus 1994.

JAHN, M.

1916A *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit, etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, *Mannus-Bibliothek* 16, Würzburg.

1916B *Die schlesischen verzierten Waffen der Eisenzeit*, „Schlesien Vorzeit“ N.F. VII, 93–112.

1921 *Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung*, *Mannus-Bibliothek* 21, Leipzig.

JAMKA, R.

1938 *Ozdoby oręża i narzędzi z podokresu późno-lateńskiego i okresu rzymskiego, odkrytych na Śląsku*, „Polska Akademia Umiejętności – Prace Prehistoryczne” 3, 1–44.

JUGA-SZYMAŃSKA, A., KONTNY, B.

2006 *Szkló z Nikutowa przez szkiełko i oko. Rzadki import rzymski z Pojezierza Mazurskiego*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek, R. Chowaniec (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum – Polen, Supplement III*, Warszawa, 79–92.

KACZANOWSKI, P.

1976 *Die Bewaffnung der Bevölkerung der Przeworsk-Kultur in der römischen Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit*, „Recherches Archéologiques” 1975, 81–85.

1988 *Chronologia inkrustowanych grotów broni drzewcowej z okresu wpływów rzymskich z obszaru europejskiego Barbaricum*, [w:] M. Gedl (red.), *Scripta Archaeologica*, Uniwersytet Jagielloński Varia CCXXXI, Kraków, 51–75.

1992 *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum*, Kraków.

1994A *Aus den Forschungen an der territorialen Differenzierung des Zustroms römischer Waffenimporte im Barbaricum*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Marburg-Lublin, 207–222.

1994B *Einige Bemerkungen über die „barbarischen” Waffenfunde von römischen Boden*, [w:] *Die römische Reich und seine Nachbarn im Bereich der Karpaten. Kolloquium. Pécs 15-16. Oktober 1993*, „Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae” XI, 1993, 131–156.

1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, *Klasyfikacje zabytków archeologicznych I*, Kraków.

2001 *Uwagi o stanie i potrzebach badań nad uzbrojeniem na terenie Barbaricum w okresie wpływów rzymskich*, „Acta Universitatis Lodziensis – Folia Archaeologica” 23, 59–70.

KACZANOWSKI, P., ZABOROWSKI, J.

1988 *Bemerkungen über die Bewaffnung der Bevölkerung der Wielbark-Kultur*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim I*, Lublin, 221–239.

KAZAKÂVIČIUS, V. (Казакявичюс, В.)

1988 *Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы*, Вильнюс.

KIEFERLING, G.

1994 *Bemerkungen zu Äxten der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Marburg-Lublin, 335–356.

KIULKYS, D.

2010 *Senajo ir vidurinio geležies amžiaus skydai Lietuvoje*, „Archaeologia Lituana” 11, 33–114.

KOKOWSKI, A.

1993 *L'art. militaire des Goths a l'époque romaine tardive (D'après les données archéologiques)*, [w:] F. Vallet, M. Kazanski (red.), *L'armée romaine et les barbares de IIIe au VIIe siècle*, Mémoires publiées par l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne et Musée des Antiquités Nationales V, Paris, 335–354.

2006 *Krajna Złotowska w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, [w:] W. Nowakowski (red.), *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu. Materiały z konferencji „Goci na Pomorzu Środkowym” Koszalin 28–29 października 2005*, Koszalin, 127–141.

KOLENDO, J.

1982 *Nowo odkryte napisy na dwóch mieczach rzymskich ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, „Wiadomości Archeologiczne” XLVII, 3–14.

1998 *Miecz rzymski ze Starachowic. Przyczynek do organizacji produkcji broni w Cesarstwie Rzymskim*, [w:] J. Kolendo (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I, Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum – Supplement I*, Warszawa, 65–69.

KONTNY, B.

2001 *Wojna oczami archeologa. Uwagi na temat sposobów walki ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich w świetle źródeł archeologicznych*, „Światowit – Nowa Seria” III (XLIV)/B, 91–119.

2002 *Broń, jako wyraz zmian w obrządku pogrzebowym. Analiza zestawów uzbrojenia w kulturze przeworskiej od młodszego okresu wpływów rzymskich do początków okresu wędrówek ludów*, „Światowit – Nowa Seria” IV (XLV)/B, 101–144.

2003A *Przekaz z zaświatów. Analiza zestawów uzbrojenia z grobów w kulturze przeworskiej z okresu wczesnorzymskiego i początków młodszego okresu rzymskiego*, „Światowit – Nowa Seria” V (XLVI)/B, 111–178.

2003B *Z motyką na Słońce? Możliwości odzwierciedlenia instytucji drużyny w materiale archeologicznym*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo*, Warszawa, 253–267.

2004 *Broń z cmentarzyska kultury kurhanów wschodnioliteńskich w Słobódce (?) na Białorusi w świetle podobnych odkryć*, [w:] A. Juga-Szymańska, W. Nowakowski, P. Szymański (red.), *Światowit Supplement Series B: Barbaricum 7*, Warszawa, 249–263.

2005 *Time of war or well-being? Changes in weapon sets in the Przeworsk culture burials from the late stage of phase B2*, [w:] P. Łuczkiwicz, M. Gładysz-Juścińska, M. Juściński, B. Niezabitowska, S. Sadowski (red.), *Europa barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, Lublin, 215–232.

2006A *„Breves gladii et rotunda scuta”. Uwagi na temat uzbrojenia Gotów na marginesie przekazu Tacyty*, [w:] W. Nowakowski (red.), *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu*, Koszalin, 159–183.

2006B *Powracający temat. Głos w sprawie odkrycia z Żarnowca*, [w:] W. Nowakowski (red.), *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu*, Koszalin, 101–118.

2007A *Najwcześniejsze elementy uzbrojenia w kulturze bogaczewskiej w świetle zewnętrznych wpływów kulturowych*, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji, Warszawa, 26–27 marca 2003*, Seminarium bałtyjskie I, Warszawa, 73–111.

2007B *Foreign influences on the weaponry of Bogaczewo and Sudovian cultures. The case of the shafted weapon*, [w:] A. Bliujienė (red.), *Weapons, weaponry and Man. In memoriam Vytautas Kazakevičius*, „Archaeologia Baltica” 8, 117–132.

2007C *Zabytki bałtyjskie w zbiorach wrocławskich, czyli nowe (stare?) materiały kultury kurhanów wschodnioliteńskich z miejscowości Słobotka*, „Silesia Antiqua” 43, 2006, 157–173.

2008A *Dawna technika na nowo odkryta – uwagi na marginesie znaleziska grotu z Łodzi-Łagiewnik*, „Silesia Antiqua” 44, 135–169.

2008B *The war as seen by an archaeologist. Reconstruction of barbarian weapons and fighting techniques in the Roman period based on the analysis of burials containing weapons. The case of the Przeworsk Culture*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 16, 1–39.

2008C *The latest weapons in the Bogaczewo culture*, [w:] B. Niezabitowska, M. Juściński, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski (red.), *The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, t. II, Lublin, 89–104.

2008D *Breves gladii et rotunda scuta. Remarks on the Goths' weapons on the margin of Tacitus' text*, [w:] K. Карнап-Борнхайм, В. Новаковский, А. Симоненко, О. Щеглова, В. Шименас (red.), *Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Сборник материалов*, Калининград, 180–209.

- 2009 *Horse and its use in the Przeworsk Culture in the light of the archaeological evidence*, [w:] A. Bliujienė (red.), *The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*, „Archaeologia Baltica” 11, 92–114.
- 2011 *Weaponry*, [w:] B. Kontny, J. Okulicz-Kozaryn, M. Pietrzak, *Nowinka Site 1. The cemetery from the Late Migration Period in the northern Poland*, Gdańsk-Warszawa, 86–97.
- 2013A *Outside influence or local development? Seaxes from the cemeteries of the balt tribes in northern Poland (the Elbląg group)*, [w:] M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (red.), *Weapons and military equipment in funerary context. Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference. Zagreb 2010*, Zagreb, 215–233.
- 2013B *New traces in old barrow. A reinterpretation of particular finds from barrow 2 at Sz wajcaria cemetery (Sudovian culture)*, „Archaeologia Baltica” 19, 132–143.
- 2013C *New traces to solve the riddle: weapons from Chatyr-Dag in the state of current research*, [w:] I. Khrapunov, F.A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Northern barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Kristiansand-Simferopol, 196–212.
- 2014 *Grot z grobu 73 w Spychówku, z badań Emila Hollacka w 1903 r. Rzecz o poszukiwaniu najstarszych militariów kultury bogaczewskiej*, [w:] B. Kontny, A. Wiśniewska, A. Juga-Szymańska, A. Jaremek (red.), *Światowit Supplement Series B: Barbaricum 10*, Warszawa, 363–368.
- 2015A *Was Tacitus right? On the existence of hitting weapons of organic materials amongst the Balt tribes*, [w:] S. Wefers, M. Karwowski, J. Fries-Knoblach, P. Trebsche, P.C. Ram (red.), *Waffen, Gewalt, Krieg. Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego – Rzeszów 19.-22. September 2012*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, Langenweissbach, 271–283.
- 2015B *This came out of the swamp. Wolka See revisited: some debatable problems concerning Balt weapons*, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, *Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11*, Warszawa, 307–331.
- 2016A *Siekiery tulejkowe z kultur bogaczewskiej i sudowskiej*, „Wiadomości Archeologiczne” 47, 37–64.
- 2016B *Miejsce ofiarne w Lubanowie na tle podobnych stanowisk z europejskiego Barbaricum / A Sacrificial Site in Lubanowo in Comparison with Similar Sites from the European Barbaricum*, [w:] T. Nowakiewicz (red.), *Starożytnemiejsce ofiarne w jeziorze w Lubanowie (d. Herrn-See) na Pomorzu Zachodnim / Ancient Sacrificial Place in the Lake in Lubanowo (former Herrn-See) in West Pomerania*, Warszawa, 285–302.
- 2017A *Smok (?) z Łabapy. Ze studiów nad ornamentowanymi grotami z okresu rzymskiego*, [w:] J. Andrzejowski, C. von Carnap-Bornheim, A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Orbis barbarorum. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Schleswig-Warszawa, 191–207.
- 2017B *Really Unique? On the Swords in the West Balt Circle*, „Študijné zvesti archeologického ústavu SAV” 61, 85–116.
- 2017C *Brothers-in-arms. Balt warriors and their interregional contacts in the Roman and Migration periods (the case of the Bogaczewo and Sudovian cultures)*, „Lietuvos Archeologija” 42, 11–62.
- 2018 *Topory bałtyjskie z okresu wpływów rzymskich na ziemiach polskich*, [w:] S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur*, t. 2, Warszawa-Białystok-Olsztyn, 69–97.
- 2019A *Archeologia wojny. Studia nad uzbrojeniem barbarzyńskiej Europy okresów wpływów rzymskich i wędrówek ludów*, Oświęcim.
- 2019B *Axes from Lake Lubanowo (Pomerania, Poland) and Their Possible Function on the Background of Watery Finds of the Roman Period and Middle Ages*, [w:] A. Chołuj, M. Mileszczyk, M. Nowakowska (red.), *Archaeology: Just Add Water. Underwater Research at the University of Warsaw*, *Światowit Supplement Series U: Underwater Archaeology 2*, Warszawa, 153–187.
- 2019C *Cultural influence or migrations? The Przeworsk culture model of military equipment in the European Barbaricum in the Roman Period*, [w:] K. Kot-Legieć, A. Michałowski, M. Olędzki, M. Piotrowska (red.), *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*, Łódź, 327–357.
- 2019D *Not only the Tisa River basin. The martial activities of the Przeworsk culture peoples and their allies in the Roman Period*, „Acta Archaeologica Carpathica” LIV, 159–190.
- 2019E *Dogs of war in the Baltic Sea area. The case of Balt retinues in the Roman Period and Migration Periods*, [w:] A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD*, *Neue Studien zur Sachsenforschung 9*, Warszawa-Braunschweig-Schleswig, 101–122.
- 2020 *The Making of the Vidivarrii: Germanic and Baltic Interculturation in the Late 5th Century*, [w:] A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska (red.), *The Migration Period between the Oder and the Vistula*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450 59:2, Leiden-Boston, 649–688.

- W DRUKU A *Szczyt hipotetyczności? O rekonstrukcji szczytów sudowskich*, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Różne oblicza archeologii. Pamięci Jana Jaskanisa*, Warszawa.
- W DRUKU B *Newly Found Sacrificial Weapon Deposits from the Territory of Poland*, [w:] E. Deschler-Erb, S. Hoss (red.), *Weapons in Ritual Context*, „Journal of Roman Military Equipment Conference” 21.
- KONTNY, B., GRABAREK, A., JASKULSKA, E.
- 2019 *A unique Sarmatian-type arrowhead from feature 109 from a Przeworsk culture necropolis in Podlesie, Oleśnica district, Świętokrzyskie voivodeship*, „Sprawozdania Archeologiczne” 71, 359–385.
- KONTNY, B., LEWOC, I.
- 2018 *Pierwsza ostroga zdobiona polami emalii z ziem polskich, albo o radości płynącej z bycia archeologiem*, [w:] B. Niezabitowska-Wiśniewska, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski, M. Stasiak-Cyran, M. Erdrich (red.), *Studia Barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*, t. I, Lublin, 332–353.
- KONTNY, B., MĄCZYŃSKA, M.
- 2015 *Ein Kriegergrab aus der frühen Völkerwanderungszeit von Juszkowo in Nordpolen*, [w:] Ch. Ruhmann, V. Brieske (red.), *Dying Gods. Religious beliefs in northern and eastern Europe in the time of Christianisation*, *Neue Studien zur Sachsenforschung* 5, Hannover, 241–261.
- KONTNY, B., MICHALAK, A.
- 2020 *Jedna jaskółka wiosny nie czyni, ale kolejna? Zachodnioprowincjonalnorzymska ostroga z Krakowa-Mogiły na tle podobnych znalezisk ze środkowoeuropejskiego Barbaricum*, [w:] A. Michałowski (red.), *Ze świata dawnych barbarzyńców. Studia pradziejowe i wczesnodziejowe*, Poznań.
- KONTNY, B., NATUNIEWICZ-SEKUŁA, M.
- 2006 *Wyjątek od reguły? Zaskakujące znalezisko z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, pow. pasłęcki*, [w:] A. Szela, W. Nowakowski (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Warszawa, 305–320.
- 2009 *A spur from Myślęcín (?) as an odd piece in a puzzle*, [w:] B. Kontny, A. Szela, J. Kleemann (red.), *Światowit Supplement Series B: Barbaricum* 8, Warszawa, 153–160.
- 2010 *„Jeździec bez głowy” et alii, czyli znaleziska ostróg z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach*, [w:] A. Urbaniak, R. Prochowicz, J. Schuster, M. Levada (red.), *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, *Monumenta Archaeologica Barbarica – Series Gemina* II, Łódź-Warszawa, 333–345.
- 2013 *Astonishing finds in a well-known site. Newly found spurs from Weklice (the Wielbark culture)*, [w:] J. Maik (red.), *From Studies on Ancient Arms and Armour Production Technology*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 26, 11–24.
- KONTNY, B., NOWAKIEWICZ, T., RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, A.
- 2016 *Analiza archeologiczna znalezisk z lubanowskiego jeziora / An Archaeological Analysis of the Finds from the Lake in Lubanowo*, [w:] T. Nowakiewicz (red.), *Starożytne miejsca ofiarne w jeziorze w Lubanowie (d. Herrn-See) na Pomorzu Zachodnim / Ancient Sacrificial Place in the Lake in Lubanowo (former Herrn-See) in West Pomerania*, Warszawa, 236–280.
- KONTNY, B., RUDNICKI, M.
- 2002 *Ostrogi z Pelczysk, pow. pińczowski. Nowe oblicze stanowiska z okresu lateńskiego i okresu wpływów rzymskich*, „Światowit – Nowa Seria” IV/XL, fasc. B, 145–157.
- 2006 *Zagadka rzymskiej ostrogi nitowanej z Pelczysk, pow. pińczowski*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek, R. Chowaniec (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum – Polen. Supplement – tom III*, Warszawa, 63–78.
- 2009 *Miniatura tarczy z Pelczysk – mały przedmiot, wielkie sprawy*, [w:] B. Kaim (red.), *Blisko i daleko. Księga jubileuszowa Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa, 29–40.
- KONTNY, B., RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, A., NOWAKIEWICZ, T.
- 2016 *Katalog/Catalogue*, [w:] T. Nowakiewicz (red.), *Starożytne miejsca ofiarne w jeziorze w Lubanowie (d. Herrn-See) na Pomorzu Zachodnim / Ancient Sacrificial Place in the Lake in Lubanowo (former Herrn-See) in West Pomerania*, Warszawa, 122–164.
- KOSSINA, G.
- 1905 *Über verzierte Eisenlanzenspitzen als Kennzeichen der Ostgermanen*, „Zeitschrift für Ethnologie” 37, 369–408.
- KURZYŃSKA, M.
- 2015 *Linowo stanowisko 6. Birytualne cmentarzysko kultury wielbarskiej z północno-wschodniej części ziemi chełmińskiej*, Grudziądz-Toruń.
- LA BAUME, W.
- 1941 *Der altpreussische Schild*, „Alt-Preußen” 6/1, 5–12.

LAU, N.

2014 *Die Pferdegeschirre – germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegerischer Reiterei im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum*, Das Thorsberger Moor 1, Neumünster-Hamburg.

ŁUCZKIEWICZ, P.

2006 *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*, Archaeologia Militaria II, Lublin.

MACHAJEWSKI, H.

1992A *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty*, Poznań.

1992B *Skandynawskie elementy kulturowe na Pomorzu Zachodnim z okresu wędrówek ludów (2 połowa IV w. – początek VI w.)*, „Przegląd Archeologiczny” 40, 71–96.

MADYDA-LEGUTKO, R.

2015 *Bemerkungen zur Männertracht bei der Bevölkerung der Wielbark-Kultur auf der Grundlage der metallenen Gürtelteile*, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 437–446.

MALONAITIS, A.

2008 *Geležiniai siaurrašmeniai kirviai Lietuvoje. Monografija*, Vilnius.

MARCINKIAN, A.

1978 *Cmentarzysko z II/III w. n.e. w Grzmiącej woj. Zielona Góra*, „Silesia Antiqua” 20, 87–108.

MARTYKA, K.

2013 *Żelazne elementy broni drzewcowej z kolekcji wschodnipruskich w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie*, Olsztyn.

MATEŠIĆ, S.

2015 *Die militärischen Ausrüstungen. Vergleichende Untersuchungen zur römischen und barbarischen Bewaffnung*, Das Thorsberger Moor 3, Schleswig.

MIKS, CH.

2007 *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit. Text*, Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 8, Rahden/Westf.

NØRGÅRD JØRGENSEN, A.

2013 *Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl – Schlußfolgerungen und Zusammenfassung*, [w:] A. Nørgård Jørgensen, H.Chr.H. Andersen, *Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1. Jh.v.Chr. bis zum frühen 5. Jh.n.Chr.*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter LXXX, Moesgård, 232–264.

NOWAKOWSKI, W.

1994 *Krieger ohne Schwerter – Die Bewaffnung der Aestii in der römischen Kaiserzeit*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Marburg-Lublin, 379–391.

2007 *Aestiorum Gladii. Swords in the West Balt Circle in the Roman Period*, [w:] A. Bliujienė (red.), *Weapons, Weaponry and Man. In memoriam Vytautas Kazakevičius*, „Archaeologia Baltica” 8, 85–94.

2014 *Kaiserzeitliche Speerspitzen mit Widerhaken aus Masuren*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kazanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 195–204.

PAULI JENSEN, X.

2009A *North Germanic archery. The practical approach – results and perspectives*, [w:] H.-J. Schalles, A.W. Busch (red.), *Waffen in Aktion. Akten des 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC), Xanten, 13.–16. Juni 2007*, „Xantener Berichte” 16, 369–375.

2009B *Die Bögen und Pfeile*, [w:] X. Pauli Jensen, L.Ch. Nørbach (red.), *Illerup Ådal 13: Die Böger, Pfeile und Äxte*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:13, Aarhus, 11–258.

PIORUN, P.

2014 *Elementy rzędu końskiego w kulturze sudowskiej*, „Pruthenia” IX, 65–108.

PRASSOLOW, J.A.

2018 *Die völkerwanderungszeitlichen Dolchmesser der samländisch-natangischen Kultur auf dem Gebiet Ostpreußen*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 15, Neumünster.

PRZYBYŁA, M.

2010 *Bemerkungen zu einigen lokalen Formen der Schwertgürtelschließen vom sog. Balteus-Typ aus dem Barbaricum*, „Recherches Archéologiques – Nouvelle Serie” 2, 93–184.

RADDATZ, K.

1963 *Pfeilspitzen aus dem Moorfund von Nydam*, „Offa” 20, 49–56.

- 1966 *Die germanische Bewaffnung der vorrömischen Eisenzeit*, „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-Historische Klasse” 11, 429–446.
- 1967 *Die Bewaffnung der Germanen in der jüngeren römischen Kaiserzeit*, „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-Historische Klasse” 1.
- 1985 *Die Bewaffnung der Germanen vom letzten Jahrhundert v.Chr. bis zur Völkerwanderungszeit*, [w:] H. Temporini (red.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II. Principat 12/3. Künste*, Berlin-New York, 281–361.
- RADUŠ, O., SKVORCOV, K. (РАДЮШ, О., СКВОРЦОВ, К.)
- 2008 *Находки деталей щитов в ареале самбийско-натангйской культуры*, [w:] К. Карнап-Борнхайм, В. Новаковский, А. Симоненко, О. Щеглова, В. Шименас (red.), *Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Сборник материалов*, Калининград, 122–145.
- RAU, A., BLANKENFELDT, R., SCHUSTER, J.
- 2015 *Production of Scandinavian-Style sword hilts on the southern Baltic coast?*, [w:] L. Larsson, F. Ekengren, B. Helgesson, B. Söderberg (red.), *Small Things – Wide Horizons. Studies in honour of Birgitta Hårdh*, Oxford, 191–198.
- REMBECKI, D.
- 2019 *Depozyt przedmiotów żelaznych z miejscowości Stare Dłusko, pow. międzyrzecki*, niepublikowana praca magisterska na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- ROGALSKI, B.
- 2015 *Uzbrojenie w okresie wpływów rzymskich na dolnym Nadodrzu na przykładzie cmentarzyska w Czelinie, gm. Mieszkowice, stan. 23*, [w:] A. Chludziński (red.), *Nadodrzańskie Spotkania z Historią III. Konferencja Naukowa Mieszkowice, 17 kwietnia 2015 r.*, Pruszcz Gdański-Mieszkowice, 11–35.
- ROMAN, E.
- 1998 *Ostrogi krzesłowate z terenu ziem polskich*, [w:] J. Ilkjær, A. Kokowski (red.), *20 lat archeologii w Masłomęczu*, t. I, Lublin, 165–188.
- RUDNICKI, M.
- 2006 *Ostrogi z haczykowatymi zaczepami odgiętymi na zewnątrz z obszaru grupy olsztyńskiej w świetle źródeł archiwalnych. Próba nowego spojrzenia*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, 349–362.
- 2019 *The Olsztyn Group in the Early Medieval Archaeology of the Baltic region. The Cemetery at Leleszki*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 52, Leiden-Boston 2019.
- SARNA, G.
- 2020 *Rytualna destrukcja uzbrojenia w kulturze przeworskiej*, niepublikowana praca magisterska na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- SCHUSTER, J.
- 2011 *Wielbark - Przeworsk - Luboszyce. Z badań nad stosunkami kulturowymi na przełomie II/III wieku między środkową Łabą a Odrą*, [w:] G. Domański (red.), *Nadodrże w starożytności. Konferencja, Grabice, 23–30 czerwca 2004 roku*, Zielona Góra, 141–161.
- SKÓRA, K., ŻABIŃSKI, G., MIŚTA-JAKUBOWSKA, E.A.
- 2019 *Weaponry of the Przeworsk Culture in the light of metallographic examinations. The case of the cemetery in Raczkowice*, „Praehistorische Zeitschrift” 94/2, 1–45
- SMÓŁKA, E.
- 2014 *The presence of spurs in the south-eastern Baltic area in the Roman Iron Age and Migration period – some remarks*, „Archaeologia Lituana” 15, 47–64.
- SMÓŁKA-ANTKOWIAK, E.
- 2016 *Ostrogi krzesłowate w okresie wpływów rzymskich – stan i potrzeby badań*, „Acta Universitatis Lodzianis – Folia Archaeologica” 31, 19–34.
- SOCHA, K., SÓJKOWSKA-SOCHA, J.
- 2012 *Uzbrojenie społeczności grupy lubuskiej z cmentarzyska w Górzycy, pow. ślubicki*, [w:] A. Jaszewska (red.), *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Zielona Góra, 223–237.
- SZTER, I.
- 2011 *Martin Jahn – eine biographische Skizze*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit” 19, 1943, 168–175.
- TACKENBERG, K.
- 1926 *Heilzeichen der schlesischen Wandalen*, „Altschlesien” I, 81–85.

TEJRAL, J.

2002 *Die Sporen*, [w:] J. Peška, J. Tejral (red.), *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren*, t. 2, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien 55, Mainz, 141–188.

TUSZYŃSKA, M.

1998 *Cmentarzysko płaskie kultury wielbarskiej z późnego okresu rzymskiego w Kamienicy Szlacheckiej, gmina Stężyca, woj. gdańskie, stanowisko 3*, [w:] M. Dworaczyk, P. Krajewski, E. Wilgocki (red.), *XII Sesja Pomoroznawcza Szczecin 23.–24. października 1997*, Acta Archaeologica Pomoranica I, Szczecin, 113–120.

VÖLLING, TH.

1992 *Dreikreisplattensporen. Anmerkungen zu einem Spornfund aus Hopferstadt, Ldkr. Würzburg*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 22, 393–402.

VORONÁTOV, S.V., MAČINSKIJ, D.A. (Воронятов, С.В., Мачинский, Д.А.)

2010 *О времени, обстоятельствах и смысле появления сарматских тамг на германских копьях*, [w:] О. Щеглова, М. Казанский, В. Новаковский (red.), *Germania-Sarmatia*, t. II, Калининград-Курск, 57–77.

WIJNHOFEN, M.

2015 *The iron tunic from Vimose (Funen, Denmark): Further research into the construction of mail garments*, „Gladius” XXXV, 77–104.

WILBERS-ROST, S.

1994 *Pferdegeschirr der römischen Kaiserzeit in der Germania libera. Zur Entstehung, Entwicklung und Ausbreitung des „Zaumzeugs mit Zügelketten”*, Veröffentlichungen des urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseum zu Hannover 44, Oldenburg.

WOŁĄGIEWICZOWIE, M.D. I R.

1964 *Uzbrojenie ludności Pomorza Zachodniego u progu naszej ery*, „Materiały Zachodniopomorskie” IX, 9–166.

ZIELING, N.

1989 *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, BAR International Series 505, Oxford.

ŻABIŃSKI, G.

2016A *Badania technologiczne żelaznych grotów broni drzewcowej z Lubanowa / Technological Analyses of Iron Heads of Shafted Weapons from Lubanowo*, [w:] T. Nowakiewicz (red.), *Starożytne miejsce ofiarne w jeziorze w Lubanowie (d. Herrn-See) na Pomorzu Zachodnim / Ancient Sacrificial Place in the Lake in Lubanowo (former Herrn-See) in West Pomerania*, Warszawa, 165–184.

2016B *Wyniki badań technologicznych zabytków żelaznych z Lubanowa na tle uwag o technologii produkcji grotów w starożytności i średniowieczu / The Results of Technological Examinations of Iron Artefacts from Lubanowo with Remarks about Head Manufacturing in the Antiquity and the Middle Ages*, [w:] T. Nowakiewicz (red.), *Starożytne miejsce ofiarne w jeziorze w Lubanowie (d. Herrn-See) na Pomorzu Zachodnim / Ancient Sacrificial Place in the Lake in Lubanowo (former Herrn-See) in West Pomerania*, Warszawa, 185–207.

ØRSNES, M.

1993 *Zaumzeugfunde des 1.-8. Jahrh. nach Chr. in Mittel- und Nordeuropa*, „Acta Archaeologica” 64, 183–292.

ANDRZEJ JANOWSKI

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

PIOTR N. KOTOWICZ

Muzeum Historyczne w Sanoku

Stan badań nad uzbrojeniem wczesnośredniowiecznym w Polsce – w 65 lat po studiach Andrzeja Nadolskiego

Opublikowana w 1954 r. w Łodzi monografia „Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku” pióra Andrzeja Nadolskiego jest zasadniczo jedyną w dziejach archeologii polskiej próbą syntezy uzbrojenia wczesnośredniowiecznego (por. NADOLSKI 1954A)¹ – syntezy holistycznej, uwzględniającej wszystkie regiony ówczesnego władztwa Piastów, włącznie z Pomorzem Zachodnim, a bez terenów zajętych przez plemiona bałtyjskie, i wszystkie kategorie uzbrojenia indywidualnego – zarówno broni zaczepnej, jak i ochronnej oraz oporządzenia jeździeckiego. Praca ta przez dekady stanowiła punkt odniesienia dla wszelkich studiów bronioznawczych i choć zaprezentowane tam propozycje typologiczne nadal są wykorzystywane, to stały przyrost znalezisk siłą rzeczy bardzo zdezaktualizował zawartą w niej bazę źródłową. Szereg nowo odkrytych militariów nie przystaje również do, skostniałych z perspektywy czasu, ustaleń klasyfikacyjnych A. Nadolskiego. Pewnym mankamentem tej pracy było także położenie nacisku na rozwój uzbrojenia jedynie w okresie kształtowania się państwa wczesnopiastowskiego (X–XII w.), a z pominięciem okresu wcześniejszego, co było już podnoszone w literaturze wkrótce po ukazaniu się monografii (por. ŻAK 1954A, 726).

65 lat, które minęły od ukazania się tego dzieła to dobry moment aby podjąć próbę jego konfrontacji z dzisiejszym stanem badań nad uzbrojeniem wczesnośredniowiecznym w Polsce². W studiach nad tą kategorią zabytków wydzielić można dwa okresy: pierwszy do roku 1989 i drugi po tej dacie, do dnia dzisiejszego. Cezura ta nie jest przypadkowa. Demokratyzacja życia publicznego, związana ze zmianą ustrojową, wpłynęła bowiem bez wątpienia na mentalność kolejnych pokoleń badaczy, umożliwiła również łatwiejszy dostęp do zagranicznej literatury co znalazło odzwierciedlenie w szerszej perspektywie badawczej.

W niniejszym tekście spróbujemy scharakteryzować najważniejsze opracowania militariów i zmiany jakie nastąpiły w samym podejściu do nich, a także nowe metody badawcze, które pozwalają w sposób pełniejszy niż kiedyś wypowiedzieć się na temat technologii i techniki oraz ośrodków produkcji poszczególnych typów broni. Spróbujemy również pokusić się o kilka postulatów na przyszłość.

Dorobek prof. dr. hab. Andrzeja Nadolskiego (1921–1993), publikowany w latach 1947–1993, to łącznie 217 prac poświęconych w znacznej części (około 30%) uzbrojeniu i wojskowości. Co ciekawe opublikowana w 1954 r. w Łodzi monografia „Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku”, będąca osią niniejszego tekstu, była jedną z pierwszych w jego dorobku pracą poświęconą tej tematyce – powstała na podstawie

¹ Studium Andrzeja Feliksa Grabskiego z 1959 r. jest pozbawione jakichkolwiek akcentów archeologicznych, a skupia się jedynie na taktyce i bitwach z X–XII w. (GRABSKI 1959; por. NADOLSKI 1960B).

² W ostatnich dwóch dekadach powstało kilka prac, których autorom przyświecał podobny cel – por. m.in. GŁOSEK 2001; BOGACKI 2004; ŚWIĘTOSŁAWSKI 2014B.

rozprawy doktorskiej obronionej w 1951 r. (por. ABRAMOWICZ 1994). Z czasem zaczęły powstawać kolejne (najważniejsze prace poświęcone militariom wczesnośredniowiecznym to m.in. NADOLSKI 1955; 1956; 1959; 1962; 1963A; 1963B; 1966; 1968; 1971; 1979), niektóre w całości traktujące również o uzbrojeniu późnośredniowiecznym (m.in. GŁOSEK, NADOLSKI 1970) a nawet wczesnonowożytnym (NADOLSKI 1974).

Monografia Andrzeja Nadolskiego była pierwszym w polskiej literaturze większym opracowaniem, które w studiach nad wojskowością uwzględniało wyniki badań archeologicznych i pozyskane w ten sposób źródła³. Praca obejmowała ponadto wszystkie kategorie uzbrojenia indywidualnego. Badacz ten jako pierwszy podjął próbę usystematyzowania materiału. Tam gdzie było to możliwe (np. klasyfikacja mieczów) korzystał z już wypracowanych wzorów, jedynie modyfikując je na potrzeby polskich militariów. W innych miejscach tworzył nowe standardy. Z wielu względów było to zatem dzieło pionierskie i przełomowe, bez którego późniejsze studia bronioznawcze byłyby prawie niemożliwe⁴. Można zaryzykować stwierdzenie, że pracą tą wywarł wpływ również na powstające w latach 60. i 70. XX w. bronioznawcze opracowania radzieckie (A.N. Kirpičnikov) i czeskosłowackie (A.T. Ruttkay).

Do dorobku Andrzeja Nadolskiego oprócz indywidualnych osiągnięć naukowych zaliczyć należy również działalność popularyzatorską oraz organizacyjną. Choć sam od początku kariery naukowej związany był z Uniwersytetem Łódzkim to po roku 1953, kiedy powstał Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, zaczął łączyć obowiązki pracy w obu instytucjach. To właśnie w drugiej z nich, w ramach Zakładu Archeologii Polski Środkowej, zorganizował w 1967 r. kilkusobową grupę przekształconą później w Pracownię Historii Dawnego Uzbrojenia. Ukształtowany wówczas zespół przez kolejne dekady nadawał ton studiom nad dawnym uzbrojeniem i zapracował na określenie „łódzka szkoła bronioznawstwa archeologicznego”. To w ramach tej Pracowni powstały najpierw doktoraty: o znakach i napisach na mieczach średniowiecznych z ziem polskich (1971 r. – por. GŁOSEK 1973), ikonografii uzbrojenia w średniowiecznej Małopolsce (1973 r. – por. KAJZER 1976) i ikonografii uzbrojenia Piastów Śląskich (1975 r. – por. WAWRZONOWSKA 1976), a później również rozprawy habilitacyjne poświęcone uzbrojeniu wojsk krzyżackich (NOWAKOWSKI 1980) i mieczom średniowiecznym z Europy Środkowej (GŁOSEK 1984; por. GŁOSEK 1992A; ABRAMOWICZ 1994). Opracowania te weszły na stałe do kanonu środkowoeuropejskiej literatury bronioznawczej, choć nie wszystkie dotyczyły wyłącznie wczesnego średniowiecza. Uczniowie kontynuowali dzieło mistrza w tematyce lub okresie chronologicznym, którym on sam się nie zajmował. Część z nich odeszła później na uniwersytety lub, jak ich mistrz, łączyła pracę w obu placówkach.

Andrzej Nadolski był jednym z pomysłodawców i realizatorów pierwszej w dziejach powojennej Polski wystawy militariów. Na ekspozycji „Broń średniowieczna z ziem polskich” otwartej w maju 1978 r. w salach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, która towarzyszyła VIII kongresowi Międzynarodowego Stowarzyszenia Muzeów Broni i Historii Wojskowej (IAMAM), pokazano ponad 200 najróżniejszych militariów (por. NADOLSKI 1978).

W 1986 r. w łódzkim Oddziale Instytutu Historii Kultury Materialnej (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii) PAN zaczęto wydawać czasopismo „Fasciculi Archaeologiae

³ Co prawda już w 1857 r. opublikowana została praca Józefa Łepkowskiego „Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie”, dotyczy ona jednak tylko jednej kategorii broni, a wczesnośredniowieczne źródła archeologiczne praktycznie w niej nie istnieją (ŁEPKOWSKI 1857). Późniejsze rozprawy Tadeusza Korzona (1923) i Władysława Dziewanowskiego (1935) bazowały jedynie na źródłach pisanych i ikonograficznych.

⁴ Pomimo swojej doniosłości rozprawa Andrzeja Nadolskiego spotkała się również z krytyką (por. ŻAK 1954A; odpowiedź: NADOLSKI 1954B).

Historicae”. Założycielem periodyku i jego pierwszym redaktorem był Andrzej Nadolski, a artykuły bronioznawcze i tematyka militarna wypełniały znaczną część objętości każdego numeru.

Bronioznawstwo archeologiczne, choć w największym stopniu związane z ośrodkiem w Łodzi, praktykowane było również w innych regionach kraju. W Poznaniu, w Instytucie Prahistorii Uniwersytetu Adama Mickiewicza już w latach 50. XX w. prace takie prowadzili Zofia Hilczerówna i Jan Żak. Głównym polem zainteresowania obojga badaczy były elementy oporządzenia jeździeckiego. W przypadku Zofii Hilczerówny zainteresowanie to było co prawda incydentalne, ale zaowocowało opublikowaną pracą magisterską poświęconą ostrogom z X–XII w. (HILCZERÓWNA 1956A; por. też HILCZERÓWNA 1956B). Jak znacząca i ważna jest to monografia niech świadczy fakt, że do dnia dzisiejszego nie powstał dla materiałów z ziem polskich lepszy schemat klasyfikacyjny i w dalszym ciągu jest on powszechnie wykorzystywany, a młodsza o trzy dekady systematyka Krzysztofa Wachowskiego jest jego rozwinięciem, uwzględniającym bardziej szczegółowo formę i kształt bodźca i zaczepów ostróg (por. WACHOWSKI 1984, 31–61). Zainteresowania Jana Żaka również objęły ostrogi, ale badacz ten skupił się na zabytkach z zaczepami haczykowatymi (ŻAK 1954B; 1959A; 1959B). Dokonał on ich pierwszej klasyfikacji, był również przeświadczony o bardzo wczesnej chronologii niektórych okazów (niektóre miały pochodzić już z VI w.) oraz zwolennikiem tezy o ciągłej ewolucji jakiej miały podlegać. Wyróżnione przez niego odmiany różniły się długością wewnętrzną kabłąka, a każda kolejna miała niejako zastępować odmianę starszą. Zaowocowało to traktowaniem ostróg haczykowatych jako precyzyjnych wyznaczników chronologii i na ponad dwie dekady istotnie wpłynęło na datowanie stanowisk, na których ostrogi takie odkryto. Dopiero wraz z rozwojem i upowszechnieniem analiz radiowęglowych i dendrochronologicznych możliwe było zweryfikowanie tych hipotez. Fala krytyki i kontrargumenty (por. SZYMAŃSKI 1987, 350–359; PARCZEWSKI 1988, 96–101) zmusiły Jana Żaka do pewnego przewartościowania wcześniejszych ustaleń, zwłaszcza w kwestii chronologii i ewolucji ostróg (por. ŻAK, MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988; ŻAK 1990). Niestety również ta propozycja nie znalazła uznania (por. niżej oraz por. JANOWSKI 2017; tu starsza literatura). Dorobek bronioznawczy Jana Żaka obejmuje również prace poświęcone innym elementom oporządzenia jeździeckiego (por. ŻAK 1952; 1955) oraz innym kategoriom militariów: grotom włóczni (ŻAK 1959C) i mieczom (ŻAK 1960). W dwóch ostatnich przypadkach analizy militariów były jedynie pretekstem do podjęcia rozważań nad kontaktami słowiańsko-skandynawskimi. Tematyka ta znalazła swoje ukoronowanie w trzynomowej rozprawie habilitacyjnej (ŻAK 1963; 1967A; 1967B). Wśród zabytków poddanych analizie znalazły się również 24 elementy uzbrojenia, w tym 17 odkrytych na ziemiach polskich (por. ŻAK 1967A, 293–306). Praca, choć nie negowała całkowicie kontaktów międzyetnicznych, w znaczący sposób marginalizowała wpływ obcych na powstanie i rozwój miejscowych elit i używanych przez nie przedmiotów. W przypadku analizowanej broni badacz ten w większości przypadków opowiedział się jednak za jej zamiejscowym pochodzeniem⁵.

Zainteresowania bronioznawcze żywe był również w środowisku wrocławskim, gdzie działała Wanda Sarnowska. Badaczka ta opublikowała w latach 50. i na początku 60. XX w. kilka prac poświęconych militariom. Najbardziej znaczące dotyczyły mieczów (SARNOWSKA 1955) i toporów (SARNOWSKA 1962), ale było też kilka mniejszych opracowań (SARNOWSKA 1956A; 1956B). Co ciekawe, artykuł na temat mieczy powstał w oparciu o pracę magisterską na ten temat obronioną już w 1939 r., a z jego maszynopisu korzystał Andrzej Nadolski w 1949 r.

⁵ We wcześniejszych pracach badacz był bardziej krytyczny (ŻAK 1954A, 727–730; por. NADOLSKI 1954B, 731). Jan Żak w rozprawie o importach nie ustrzegł się również błędów tworząc nieistniejące byty jak np. trzy trzewiki pochew mieczy z Wolina (por. DUCHNIEWSKI 2002).

w trakcie pisania swoich „Studiów...” (por. NADOLSKI 1957). Z kolei opracowanie toporów, choć ograniczone terytorialnie do Śląska, przez kolejne trzy dekady pozostawało w zasadzie jedynym szerszym omówieniem tej kategorii militariów z ziem polskich. Późniejsze studia nad uzbrojeniem w ośrodku wrocławskim były kontynuowane głównie w oparciu o materiały z Ostrówka w Opolu i dotyczyły przede wszystkim oporządzenia jeździeckiego (ostrogi i ich garnitury, strzemiona, wędzidła) oraz broni strzelczej i drzewcowej (por. CZERSKA 1972; WACHOWSKI 1982; 1984). Zasługą Krzysztofa Wachowskiego jest m.in. modyfikacja i uszczegółowienie systematyki ostróg autorstwa Zofii Hilczerówny. Ten sam badacz podjął również studia nad wpływami obcymi, merowińskimi, karolińskimi i wielkomorawskimi, w uzbrojeniu Słowian Zachodnich, które śledził analizując ostrogi i topory (por. WACHOWSKI 1981; 1987).

Opracowań elementów uzbrojenia nie brakuje również z innych regionów kraju i ośrodków naukowych, w zdecydowanej większości były to jednak raczej krótkie (niekiedy zaledwie kilkudzaniowe) wzmianki lub artykuły, które dziś nazwalibyśmy *case studies*. Do najliczniej publikowanych militariów należały bez wątpienia miecze, co wynikało nie tylko z unikatowości takich znalezisk, ale i rangi jaką oręż ten odgrywał we wczesnym średniowieczu. Wspomnieliśmy wcześniej o kilku ważniejszych, monograficznych opracowaniach (SARNOWSKA 1955; GŁOSEK 1973; 1984), ale powstało też szereg drobniejszych prac (SZYDŁOWSKI 1957; GARCZYŃSKI 1960; GŁOSIK 1963; RAUHUT, TWOREK, ZIENCIK 1968; GRUSZCZYŃSKA 1971; 1979; MACIUKIEWICZ-CZARNECKA 1989). Na uwagę zasługuje przy tej okazji zapoczątkowanie w końcu lat 50. XX w. wykonywania badań i analiz metaloznawczych, które miały odpowiedzieć na pytania o technologię i technikę wytwarzania (por. PIASKOWSKI 1959; RAUHUT, TWOREK, ZIENCIK 1968; DUNIN-KARWICKI 1978). Badania takie wykorzystywano również do analizowania elementów oporządzenia jeździeckiego (NOSEK 1966; MAZUR, NOSEK 1967). Opracowania tegoż były najliczniejszymi obok opracowań mieczy. Tylko jedna autorka podjęła próbę całościowego spojrzenia na zagadnienie rzędu końskiego (PUCHALSKA 1989), pozostałe prace skupione były na poszczególnych jego elementach: wędzidłach (KULCZYCKA 1960; CABALSKA 1966; 1970; CHMIEŁOWSKA 1984) i strzemionach (HACHULSKA-LEDWOS 1965; NOWAKOWSKA-CWETSCH 1986). W tym ostatnim przypadku mamy do czynienia z pierwszą w polskiej literaturze poważniejszą próbą ich sklasyfikowania. Powstało też kilka drobniejszych, niż omówione wyżej, opracowań ostróg (m.in. WOŁCZYK 1961; GAJEWSKI 1984; CHMIEŁOWSKA 1984; ZAWADZKA-ANTOSIK 1987). Podkreślić należy, iż w pierwszym wyróżnionym przez nas okresie (lata 1954–1989) na marginesie zainteresowań pozostawały kwestie związane z bronią strzelczą (por. WERNER 1974; WACHOWSKI 1982), rejestrowaną na ogół jedynie w postaci żelaznych grotów, oraz uzbrojeniem ochronnym, co tłumaczyć można bardzo niewielką liczbą tego typu znalezisk w trakcie badań archeologicznych (por. NADOLSKI 1960A; 1966; STEFAŃSKA 1964; RAJEWSKI 1973). Dziwić może brak szerszych studiów nad bronią drzewcową (NADOLSKI 1961; GŁOSIK 1966; GÓRECKI 1968), choć mogło być to wynikiem niewielkiej zmienności typologicznej i tym samym trudności w prawidłowej identyfikacji chronologicznej materiałów wczesnośredniowiecznych (por. NADOLSKI 1954A, 53). Na całkowitym marginesie, z racji incydentalności znalezisk, znalazły się publikacje poświęcone niektórym typom broni obuchowej: kiścieniom (GURBA, CZEREPIŃSKI 1965; 1968) i buławom (HORBACZ 1976), czy procy (WIKLAK 1957). Również incydentalnie roztrząsane były kwestie dotyczące broni zespołowej czyli machin i przyrządów oblężniczych wykorzystywanych podczas zdobywania grodów. Siłą rzeczy dywagacje te oparte były wyłącznie na źródłach pisanych (por. MIŚKIEWICZ 1957; SZYMCAK 1979).

Oprócz prac, w których militaria były głównymi bohaterami, pojedyncze elementy uzbrojenia, a niekiedy większe jego serie, stawały się przedmiotem analizy m.in. przy okazji

opracowywania materiałów z cmentarzysk, jak choćby słynnych nekropoli w Lutomierniku (NADOLSKI, ABRAMOWICZ, POKLEWSKI 1959) i Ciepłem (ŻAK 1957), czy – mniej znanej ale nie mniej ważnej – w Pokrzywnicy Wielkiej (RAUHUT, DŁUGOPOLSKA 1971, 334–337).

Gdyby chcieć podsumować pierwszy okres powojennych studiów bronioznawczych to po stronie plusów zaliczyć należy bez wątpienia już sam fakt ich podjęcia i uwzględnienie w nich materiałów archeologicznych. Na uwagę zasługuje ponadto rozszerzenie studiów formalno-typologicznych o wyniki analiz średniowiecznej ikonografii (SUCHODOLSKI 1962, NADOLSKI 1963B; KAJZER 1976; WAWRZONOWSKA 1976; WYBRANOWSKI 1987) oraz zapoczątkowanie wykonywania analiz technologicznych. Po stronie braków wskazać należy natomiast całkowity brak badań pól bitewnych oraz niewielkie zainteresowanie studiami nad uzbrojeniem plemiennym z okresu przed X w. W orbicie szerszych zainteresowań znalazły się jedynie datowane na ten czas ostrogi (por. m.in. ŻAK 1959A; 1959B; WACHOWSKI 1981, 156–163; 1987; ŻAK, MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988) i topory (WACHOWSKI 1981, 154–156), a jedyną próbą całościowego spojrzenia pozostawała, nacechowana nacjonalizmem, praca Ernsta Petersena (1939).

Na początku lat 90. XX w. nastąpiły zmiany w strukturze środowiska bronioznawców. Uczniowie profesora Andrzeja Nadolskiego podjęli prace w różnych placówkach, kontynuując dotychczasowe zainteresowania. W 1991 r. Andrzej Nowakowski rozpoczął pracę na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie w Instytucie Archeologii powstał Zakład Historii Uzbrojenia. Działał on aż do jego przejścia na emeryturę w 2009 r. Z kolei w Łodzi w 1994 r. pracę w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego podjął Marian Głosek, któremu w 1996 r. powierzono kierowanie nowopowstałą Katedrą Bronioznawstwa. Instytucja ta w takim kształcie przetrwała do 2011 r., a pod zmienioną nazwą istnieje do dnia dzisiejszego.

Po upadku komunizmu w 1989 r. wraz z demokratyzacją życia publicznego (w tym naukowego) zarówno w Polsce a później również w sąsiednich krajach dawnego bloku wschodniego, nastąpiła również wyraźna zmiana w mentalności kolejnych pokoleń badaczy. Możliwość nieskrępowanych ideologią kontaktów międzynarodowych i wymiany doświadczeń oraz łatwiejszy dostęp do najnowszej literatury znalazły dość szybko odzwierciedlenie w szerszej perspektywie badawczej.

Prace wydane tuż po przełomie politycznym nie zapowiadały jeszcze tych gruntownych zmian. Jednak zarówno monografia strzemion średniowiecznych autorstwa Witolda Świętosławskiego (1990), jak i syntetyczne opracowanie polskiej techniki wojskowej do 1500 roku napisane pod redakcją Andrzeja Nadolskiego (1994) powstawały jeszcze w dawnej rzeczywistości. W tym ostatnim opracowaniu świetnie podsumowany został dorobek nauki polskiej na polu badań nad uzbrojeniem indywidualnym ostatniego półwiecza (por. też GŁOSEK 1992B; 2001, 103–106). Jej uszczuploną wersją był skrypt dotyczący wojskowości średniowiecznej dla studentów opracowany przez Andrzeja Nowakowskiego (1991).

Lata 90. XX w. przyniosły przede wszystkim szereg opracowań krytycznie oceniających pozyskane do tej pory wczesnośredniowieczne źródła archeologiczne. Tendencja ta zapoczątkowana już wcześniej (wspomniane prace Wojciecha Szymańskiego i Michała Parczewskiego) rozwinęła się najpełniej w opracowaniu Jacka Poleskiego, poświęconym podstawom datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce. Autor omówił w nim również poszczególne kategorie militariów i ukazał ich rzeczywisty potencjał jako niezależnych wyznaczników chronologicznych (POLESKI 1992, 15–28). W podobnym duchu utrzymane były również prace Marka Dulnicza dotyczące północnej części dawnej Słowiańszczyzny Zachodniej (2001, 95–102; 2006, 127–138). Zabytkami uzbrojenia, którym poświęcono wówczas najwięcej uwagi były ostrogi o zaczepach haczykowatych zagiętych do wnętrza, których wczesne datowanie (VI w.) zostało po raz

kolejny silnie zanegowane (WACHOWSKI 1991; POLESKI 1992, 20–24; 2000, 424). Dyskusja nad zagadnieniem genezy, chronologii i wewnętrznego rozwarstwienia tej grupy zabytków rozpała zresztą umysły badaczy po dziś dzień (KONIAREK 1996A; DULINICZ 2001, 98–101; RUDNICKI 2014), ale jej wyniki nie doprowadziły do wypracowania jednolitego stanowiska. Warto natomiast wspomnieć, iż w pracy Jacka Poleskiego po raz pierwszy została zaznaczona silna obecność militariów o rodowodzie karolińskim i wielkomorawskim na terenie południowej Polski (POLESKI 1992, 15–28), co znalazło też potwierdzenie w innych, bardziej szczegółowych opracowaniach (TYNIEC 1991; WACHOWSKI 1992; 1994A; 1994B; POLESKI 1997; GINALSKI 1997; JAWORSKI 1997).

Tymczasem w środowisku łódzkich bronioznawców, skupionych wówczas głównie na finalizacji opracowywanego od lat, monumentalnego dzieła dotyczącego problematyki uzbrojenia z terenu późnośredniowiecznej Polski (NADOLSKI 1990; NOWAKOWSKI A. 1998), powstał niezwykle oryginalny i pionierski pomysł przyjrzenia się militarnym śladom XIII-wiecznej obecności Mongołów na ziemiach polskich. Opracowania tego zagadnienia podjął się Witold Świątosławski i zaowocowało ono zarówno artykułami wprowadzającymi w tę problematykę (ŚWIĘTOSŁAWSKI 1994A; 1996A), jak i dwiema monografiami – jednej poświęconej generalnie uzbrojeniu ludów Wielkiego Stepu w XII–XIV w. (ŚWIĘTOSŁAWSKI 1996B), a drugiej skupionej już tylko na ich śladach pozostawionych w XIII w. na terenie Europy Środkowej (ŚWIĘTOSŁAWSKI 1997; recenzja – KOTOWICZ 2001).

Broń była również niezwykle ważnym elementem dla badaczy zajmujących się problematyką obcoetnicznych wojowników przebywających na terenie państwa piastowskiego. Dyskusję na ten temat podjął Michał Kara, który skupił swą uwagę na kilku cmentarzyskach z terenu Wielkopolski i Polski Środkowej, na których wydzielił groby uznane przez niego za pochówki Skandynawów, pozostających na usługach władców piastowskich u schyłku X i w początkach XI stulecia. Ich wyróżnikiem miało być przede wszystkim uzbrojenie, charakterystyczne dla kręgu normńskiego (KARA 1991; 1992; 1993). Teza ta została przyjęta początkowo z dużym entuzjazmem, choć pojawiały się również głosy krytyczne (SKALSKI 1995), a dyskusja nad tym zagadnieniem rozwinęła się po roku 2000 (por. niżej).

Stale również powiększała się baza źródłowa poświęcona interesującej nas kategorii zabytków wczesnośredniowiecznych. Skutkowało to licznymi publikacjami, zarówno pojedynczych militariów jak i ich większych zbiorów odkrywanych w trakcie prac archeologicznych i – coraz częściej – jako znaleziska przypadkowe (GANCARSKI 1996; BIENIA 1998; TOKARSKI 1999). Bardziej szczegółowym analizom i nowym interpretacjom poddano też niektóre istotniejsze zabytki odkryte w poprzednim okresie, w tym z nieco zaniedbanej do tej pory pod tym względem (por. KOTOWICZ 2013A), wschodniej ściany naszego kraju (MACIUKIEWICZ-CZARNECKA 1989; 1990; 1991; 1992; SAWICKI 1990; NOWAKOWSKI P.A. 1998; KOŚCIELECKI 1999). Nadal tylko nieliczne zabytki poddawano analizom specjalistycznym, ukierunkowanym na poznanie technik ich wykonania (GINALSKI 1997, 235–236; BARANOWSKI, GAJEWSKI, HENSEL 1998), choć zdawano sobie sprawę jak istotne mają one znaczenie dla studiów nad dawnym uzbrojeniem (por. ŚWIĘTOSŁAWSKI 1994B). Powstawały też pierwsze od dłuższego czasu próby podsumowania wiedzy o poszczególnych kategoriach zabytków – dotyczące przede wszystkim ostróg przedromańskich i mieczów (WACHOWSKI 1991; WRZESIŃSKI 1998).

Okres pomilenijny charakteryzuje intensyfikacja badań nad militariami wczesnośredniowiecznymi. Jej zaczynem były trzy doniosłe wydarzenia, zainicjowane w różnych ośrodkach naukowych.

Pierwsza z inicjatyw powstała w łódzkim ośrodku bronioznawczym i dotyczyła nowego – po półwieczu od ukazania się monografii Andrzeja Nadolskiego – opracowania

militariów wczesnośredniowiecznych z różnych regionów Polski. Niestety, ten ambitny plan został zrealizowany jedynie częściowo. W 2002 r. Piotr Świątkiewicz opublikował swą rozprawę doktorską dotyczącą uzbrojenia wczesnośredniowiecznego na Pomorzu Zachodnim (ŚWIĄTKIEWICZ 2002; por. 2007)⁶, a cztery lata później ukazała się podobna monografia, przygotowana przez Piotra Strzyżę, a dotycząca uzbrojenia we wczesnośredniowiecznej Małopolsce (STRZYŻ 2006A). Mimo pewnych mankamentów (por. np. KOTOWICZ, MICHALAK 2008; KOTOWICZ 2013A) prace te stanowiły punkt zwrotny w badaniach bronioznawczych nad uzbrojeniem wczesnośredniowiecznym w Polsce, chociażby poprzez ukazanie aktualnej, wzbogaconej o setki nowych zabytków bazy źródłowej. Żałować należy, że do skutku nie doszły dalsze opracowania z tej serii.

Drugą ważną, a może wręcz przełomową inicjatywą było rozpoczęcie udostępniania szerszemu gronu badaczy uzbrojenia, niezwyklej znalezisk dokonanych przez archeologów z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w trakcie badań podwodnych prowadzonych w Jeziorze Lednickim w Wielkopolsce. Badania te realizowane w sąsiedztwie jednego z najważniejszych ośrodków władzy pierwszych Piastów i rozpoczęte jeszcze w latach 60. XX w. (por. NADOLSKI 1966) zintensyfikowano w latach 80. XX w. i trwają one właściwie po dziś dzień. W sąsiedztwie odkrytych przy dnie jeziora reliktyw dwóch linii mostów łączących Ostrów Lednicki ze stałym lądem natrafiono na kilkaset zabytków uzbrojenia, które niejednokrotnie przetrwały w środowisku wodnym wraz z doskonale zachowanymi elementami organicznymi. Szczegółowe analizy specjalistyczne, którym poddano po raz pierwszy w warunkach polskich organiczne części konstrukcyjne, pozwoliły na określenie technik wykonywania i wyglądu całych okazów broni i narzędzi. Uzyskano też informacje o preferowanych gatunkach drewna i skór zwierzęcych stosowanych przy ich konstruowaniu. Wstępne wyniki tych nowatorskich na polskim gruncie badań przybliżyła publikacja Tomasa Stępnika (1996), ale w szerszym zakresie wykorzystane one zostały w pierwszych sumarycznych opracowaniach zabytków uzbrojenia odkrytych tzw. mostu gnieźnieńskiego (wschodniego) (GŁOSEK, KIRPIČNIKOV 2000; TOKARSKI 2000) i w pracy ukazującej Ostrów Lednicki na tle innych ośrodków władzy piastowskiej (GÓRECKI 2001A, 126–148; por. tenże 2001B). W 2008 r. ukazała się też publikacja kontrowersyjnej (por. STRZYŻ 2008; PARCZEWSKI 2009) pracy magisterskiej dotyczącej odkrytych na terenie ośrodka lednickiego toporów, autorstwa Boromira R. Borowczaka, w której autor zaproponował m.in. nową próbę typologii odkrytych tam zabytków (BOROWCZAK 2008). Waga opisywanych odkryć spowodowała, iż w 2011 r. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy rozpoczęło wszechstronną publikację znalezisk militariów z tego ośrodka, wzbogaconą o liczne analizy specjalistyczne, zarówno archeobotaniczne, archeozoologiczne jak i archeometalurgiczne. Do tej pory ukazały się trzy opracowania, poświęcone mieczom, toporom oraz broni drzewcowej i uzbrojeniu ochronnemu (por. BIBORSKI, STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI 2011; JANOWSKI 2011B; KUCYPERA, PUDŁO 2011; 2013; PUDŁO, ŻABIŃSKI 2011; SANKIEWICZ 2011; 2013; 2018A; 2018B; 2018C; STĘPNIK 2011; 2013; 2018; WIĘCEK *ET ALII* 2011; KOTOWICZ 2013B; KUCYPERA, RYBKA 2013; 2018; RADEK 2013; WRZESIŃSKI 2013; POKLEWSKA-KOZIEŁŁ, SIKORA 2018; WILKE 2018). W międzyczasie ukazał się też tom poświęcony odkryciom w obrębie tzw. mostu poznańskiego (zachodniego), w którym znajdowały się również artykuły omawiające poszczególne kategorie uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego oraz rzędu końskiego (GŁOSEK 2014A; 2014B; KAŹMIERCZAK 2014A; KOLA 2014; POPEK 2014; WILKE 2014). Mnogość znalezisk militariów odkrytych w jeziorze Lednickim pozwoliła również na wysunięcie tezy, wedle której są one przede wszystkim materialnymi śladami niewzmiankowanej w źródłach pisanych bitwy, która miała się tutaj rozegrać pod koniec lat 30. XI w., w trakcie najazdu na Wielkopolskę czeskiego

⁶ Dekadę wcześniej w środowisku szczecińskich historyków powstało kilka prac poświęconych uzbrojeniu średniowiecznemu opartych głównie na analizie materiałów sfragistycznych (por. WYBRANOWSKI 1992; 1993).

księcia Brzetysława (WILKE 2006; 2018, 73–78). Teza ta zyskała dużą akceptację środowisk naukowych, chociaż pojawiły się też głosy nakazujące ostrożność w tej kwestii i wskazujące inne możliwości dostania się niektórych z tych przedmiotów do wód jeziora (por. SŁUPECKI 2006, 68; KOTOWICZ 2018A, 160).

W 2004 r. z inicjatywy Piotra Kotowicza, Muzeum Historyczne w Sanoku zorganizowało międzynarodową konferencję naukową pt. „Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu”, której towarzyszyła również wystawa najciekawszych militariów średniowiecznych odkrytych na terenie południowo-wschodniej Polski (KOTOWICZ 2004; 2005C). Materiały z tej konferencji postanowiono opublikować w powołanym do tego celu nowym periodyku poświęconym średniowiecznemu uzbrojeniu pt. „Acta Militaria Mediaevalia”, którego pierwszy numer ukazał się w 2005 r. (MACHNIK, KOTOWICZ 2005). Twórcy tej inicjatywy nie przewidywali wówczas, iż rocznik ten na dłużej wpisze się w annały polskiego bronioznawstwa historycznego. Do tej pory ukazało się piętnaście numerów i jest to jedyne czasopismo w Polsce i w Europie poświęcone wyłącznie problematyce uzbrojenia średniowiecznego. Początkowo czasopismo udostępniało głównie studia i materiały bazujące na znaleziskach dokonywanych na terenie Polski, ale ostatnie lata przyniosły odwrócenie proporcji i obecnie gości na swych łamach autorów z niemal całej Europy, a także Azji oraz Stanów Zjednoczonych. Dzięki temu „Acta Militaria Mediaevalia” stały się znakomitym ambasadorem polskiego bronioznawstwa, rozpoznawalnym i chętnie cytowanym przez specjalistów z całego świata.

Inicjatywy te spowodowały, iż w środowisku bronioznawczym nastąpiła swoista zmiana warty i uaktywnili się badacze młodego pokolenia, ukierunkowani zarówno na badania regionalne, związane z miejscem ich zawodowego angażu, jak też podejmujący się opracowań o charakterze bardziej ogólnym. W okresie tym doczekaliśmy się pierwszej na rodzimym rynku wydawniczym polsko- i anglojęzycznej wersji książki podsumowującej wiedzę nad mieczami wczesnośredniowiecznymi zarówno w Polsce jak i w Europie autorstwa Lecha Marka (2004; 2005; recenzja – STRZYŻ 2006B), monografii treści ideowych broni rycerskiej w średniowieczu pióra Olgierda Ławrynowicza (2005A; recenzja – WYBRANOWSKI 2007), czy kompleksowego opracowania toporów wczesnośredniowiecznych z terenu ziem polskich, którego autorem był Piotr Kotowicz (2014; 2018A; recenzja – ŚWIĘTOSŁAWSKI 2016). Dodatkowo, Zbigniew Robak, na co dzień pracownik Słowackiej Akademii Nauk w Nitrze, opublikował dwutomową monografię okuć rzemieni w typie karolińskim (w tym do ostróg) z terenu Europy Środkowej (ROBAK 2013; 2014). Powstawały również mniejsze prace syntetyzujące, poświęcone poszczególnym kategoriom zabytków uzbrojenia. I tak Przemysław Sikora, a następnie Andrzej Janowski zestawili znaleziska wczesnośredniowiecznych trzewików z terenu ziem polskich (SIKORA 2001; 2003; JANOWSKI 2006), Arkadiusz Michalak omówił problematykę dotyczącą średniowiecznych głowic buław (MICHALAK 2005), P. Kotowicz zajął się wczesnośredniowiecznymi ciężarkami kiścieni (KOTOWICZ 2006B; 2008D)⁷, a Paweł M. Rudziński omówił problematykę tarcz na terenie całej Słowiańszczyzny (RUDZIŃSKI 2009).

Nie znaczy to, iż starsze i średnie pokolenie badaczy zupełnie oddało pola „młodzieży”. Swoją przygodę z uzbrojeniem wschodnim kontynuował Witold Świątosławski, który opublikował monografię śladów koczowniczych na ziemiach polskich w X–XII w. (ŚWIĘTOSŁAWSKI 2006; por. 2007A), a ostatnio poszerzył krąg swych zainteresowań o tematy bronioznawczo-religioznawcze (ŚWIĘTOSŁAWSKI 2007B; 2018). Z kolei historyk Jan Szymczak, autor cennego artykułu dotyczącego uzbrojenia we wczesnośredniowiecznych źródłach

⁷ W literaturze zwrócono już uwagę na fakt, iż niektóre z zabytków, które mogłyby być uznane za głowice buław (lub ciężarki kiścieni), w rzeczywistości mogą wiązać się z zupełnie niemilitarną sferą aktywności człowieka we wczesnym średniowieczu (np. MICHALAK, ZAMELSKA-MONCZAK 2015; FLOREK 2019A).

pisanych dotyczących ziem polskich (SZYMCZAK 2001), podsumował niedawno swój bogaty dorobek na polu bronioznawczym (głównie dotyczący jednak późnego średniowiecza) serią trzech monografii, w których znajdujemy sporo odniesień do zagadnień z interesującego nas okresu (SZYMCZAK 2017A; 2017B; 2019). Nie mniejszą aktywność przejawiał Marian Głosek, autor m.in. opracowań militariów lednickich czy unikatowej tarczy ze Szczecina (por. GŁOSEK, KIRPIČNIKOV 2000; GŁOSEK 2014A; 2014B; por. też GŁOSEK, UCIECHOWSKA-GAWRON 2011).

Napływ „świeżej krwi” spowodował konieczność częstszej wymiany doświadczeń pomiędzy badaczami reprezentującymi różne ośrodki i niemającymi na co dzień możliwości wymiany oraz konfrontacji poglądów. Możliwość tę stworzyły przede wszystkim konferencje organizowane cyklicznie zarówno przez łódzki Oddział Polskiej Akademii Nauk w ramach Kolokwium im. Andrzeja Nadolskiego⁸, jak i osoby związane ze środowiskami uniwersyteckimi Łodzi, Torunia i Wrocławia. Ich efektem były artykuły prezentowane zarówno na łamach „Fasciculi Archaeologiae Historicae” (por. KOTOWICZ, MICHALAK 2013; GAN 2017; JANOWSKI 2017; KUCYPERA 2017; OŚCIŁOWSKI 2017), jak i oddzielnych, poświęconych im wydawnictw pokonferencyjnych (BOGACKI 2009B; JANOWSKI, KURASIŃSKI 2009; KUCYPERA, KURASIŃSKI, PUDŁO 2009; 2011; RYBKA 2009; 2011; ŁAWRYNOWICZ 2011; 2012; JANOWSKI, KURASIŃSKI, PUDŁO 2012; KOTOWICZ 2012; BAGIŃSKA *ET ALII* 2013; PUDŁO 2013A; STĄPÓR 2013). Okazją do prezentacji nowych materiałów i przemyśleń były również księgi jubileuszowe dedykowane przedstawicielom starszego pokolenia bronioznawców: prof. Andrzejowi Nowakowskiemu (DĘBSKI, KÓČKA-KRENZ 2007; KURASIŃSKI, DUDAK 2007; WRZESIŃSKI, WRZESIŃSKA 2007), prof. Janowi Szymczakowi (KURASIŃSKI 2010) i prof. Marianowi Głoskowi (CHODYŃSKI 2011; KURASIŃSKI 2011; ŚWIĄTKIEWICZ 2011; WRZESIŃSKI 2011), a także publikacje poświęcone konkretnym zagadnieniom związanym ze średniowieczną wojskowością: np. niemilitarnym elementom wyposażenia wojowników (por. np. KOTOWICZ 2008E; MICHALAK, WOLANIN 2008). Z zainteresowaniem badaczy spotkały się też tematy wcześniej rzadko poruszane w literaturze bronioznawczej, jak choćby ślady urazów powstałe od broni, a widoczne na kościach osób pochowanych na średniowiecznych cmentarzyskach (por. DZIEDZIC, MICHALAK, SZCZEPANEK 2011). Podjęto również tematykę związaną ściśle z występowaniem broni na cmentarzyskach, w czym celuje przede wszystkim T. Kurasiński (2004; 2005A; 2005B; 2006A; 2009; 2010; 2011; 2014; por. też WRZESIŃSKA, WRZESIŃSKI 2005; WRZESIŃSKI, WRZESIŃSKA 2007; KOTOWICZ 2008A; WRZESIŃSKI 2011; 2013; KURASIŃSKI, SKÓRA 2012).

Doczekaliśmy się też kilku monograficznych podsumowań stanu wiedzy o wczesnośredniowiecznej broni i wojskowości polskiej. Środowisko historyków wojskowości reprezentuje od jakiegoś czasu Michał Bogacki, autor nowej próby przedstawienia przemian wojskowości polskiej w okresie monarchii wczesnopiastowskiej (BOGACKI 2007A; por. też BOGACKI 2007B) i książki prezentującej uzbrojenie średniowieczne w Polsce (BOGACKI 2009A). Tej drugiej publikacji nie można uznać za w pełni udaną. Zaprezentowany w niej obraz uzbrojenia wykorzystywanego we wczesnośredniowiecznej Polsce został w znacznym stopniu zniekształcony, przede wszystkim ze względu na uwzględnienie przez autora militariów ze wschodnich rubieży dzisiejszej Polski, które we wczesnym średniowieczu znajdowały się pod władzą książąt ruskich. Z kolei Andrzej Nowakowski w 2005 r. wydał monografię poświęconą średniowiecznej wojskowości polskiej. Praca ta, niestety, bazowała głównie na stanie wiedzy sprzed ponad dekady (NOWAKOWSKI 2005). Nie do końca, jak się wydaje, wykorzystana została również szansa promocji dorobku polskiego bronioznawstwa dla anglojęzycznego odbiorcy, którą stworzyła synteza przemian wojskowości polskiej

⁸ Ostatnie z nich odbyło się w 2019 r. w Sanoku. Materiały przedstawione w ramach jej obrad ukazały się właśnie drukiem w 33 tomie Fasciculi Archaeologiae Historicae.

między 966 a 1500 r. opublikowana jako 445 numer w słynnej serii „Men-et-arms” angielskiego wydawnictwa Osprey (SARNECKI, NICOLLE 2008; recenzja: NOWAKOWSKI P.A. 2008).

Ostatni okres związany jest też z intensyfikacją nowocześnie prowadzonych badań na licznych stanowiskach archeologicznych z wczesnego średniowiecza w Polsce. Niektóre z nich dostarczyły niezwykle interesujących znalezisk militariów, niekiedy pozwalających na nowo interpretować sytuację kulturowo-społeczną na terenie Polski w interesującym nas okresie. Niezwykle istotne są zwłaszcza znaleziska dokonywane na terenie stanowisk (głównie grodzisk) o silnie rozbudowanej stratygrafii, których datowanie jest precyzyjnie określane przy pomocy np. dendrochronologii. Wśród ważniejszych wspomnieć można znaleziska militariów z Kalisza (BŁOŃSKI 2000), Szczecina (PUDŁO, SŁOWIŃSKI 2009; GŁOSEK, UCIECHOWSKA-GAWRON 2011; DOWEN *ET ALII* 2019), Tumu koło Łęczycy (STASIAK, GRYGIEL 2014, 182–193), czy Wrocławia (MAREK 2018). Ogromne emocje bronioznawców wyzwały też prace archeologiczne prowadzone na nowoodkrytym cmentarzysku szkieletowym w Bodzi na Kujawach (KARA 2013; 2015) i – znanym jeszcze z okresu przedwojennego – cmentarzysku w Ciepłym na Pomorzu Wschodnim (GARDELA *ET ALII* 2019; WADYL 2019; WADYL, KUCYPERA 2019). Dużą wartość mają również syntezы cmentarzysk wczesnośredniowiecznych z Mazowsza Płockiego (KORDALA 2006) i Podlasia (DZIK 2015, 231–237). Odkrycia dokonane w wodach jeziora Lednickiego stały się impulsem do wdrożenia programu realizowanego pod kierunkiem Wojciecha Chudziaka przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, a mającego na celu rozpoznanie badaniami podwodnymi najciekawszych akwenów słodkich na terenie Niżu Polskiego. Przyniosły one rewelacyjne efekty i kolejne liczne zbiory militariów średniowiecznych (CHUDZIAK, KAŻMIERCZAK, NIEGOWSKI 2011; 2016; por. też CHUDZIAK 2006), wśród których wyróżnia się niewątpliwie, datowany generalnie na XI w., zestaw pozyskany w Jeziorze Zarańskim, w sąsiedztwie miejscowości Żółte na Pomorzu (KAŻMIERCZAK 2014B). Opublikowano również szereg pojedynczych zabytków o wyjątkowym znaczeniu dla badań bronioznawczych. Wśród nich wyróżniają się przede wszystkim dwie XII-wieczne tarcze odkryte w trakcie badań grodu szczecińskiego (GŁOSEK, UCIECHOWSKA-GAWRON 2011; JAGIELSKA 2011; DOWEN *ET ALII* 2019), ale również IX-wieczne, zdobione żeleźce czekana z Barkowic Mokrych, pow. piotrkowski (GÓRA, KOTOWICZ 2009), IX–X-wieczny pałasz (?) znaleziony w miejscowości Terka, pow. leski (KOTOVIČ 2019), bogato zdobione żeleźce topora z cmentarzyska szkieletowego odkrytego w miejscowości Pień, pow. bydgoski (DROZD, JANOWSKI 2007; JANOWSKI 2011A), srebrne okucie pochwy miecza z XI-wiecznego skarbu z grodziska w Trzciny, pow. jasielski (GANCARSKI 1996), czy znalezisko hełmu z Silniczki, pow. radomszczański, datowanego na XI i pierwszą połowę XII w. (RYCHTER, STRYŻ 2016).

Pierwszorządne znaczenie dla studiów bronioznawczych ma również znaczące wypełnienie białych plam, widocznych na mapach dołączonych do monografii Andrzeja Nadolskiego (1954A). Chodzi tutaj głównie o wschodnie tereny dzisiejszej Polski, które we wczesnym średniowieczu przez dłuższy czas stanowiły część dominium Rurykowiczów. Wśród nich wyróżniają się przede wszystkim militaria odkrywane w trakcie badań tzw. Grodów Czerwieńskich – głównie Czerwna (Czerwienia) i Gródka (Wołynia) na Lubelszczyźnie, ale też z terenu Podlasia i Podkarpacia (BIENIA 1998; KOKOWSCY 2003; 2009; KUŚNIERZ 2003; 2005; 2006; 2009; GINALSKI, KOTOWICZ 2004; KOTOWICZ 2005A; 2006A; 2013D; 2016B; TERESZCZUK 2005; WOŁOSZYN 2005; BIBORSKI, STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI 2006; JANOWSKI, KOTOWICZ, MICHALAK 2008; STANKIEWICZ 2009; BAGIŃSKA *ET ALII* 2013; KOTOWICZ, FEDYK 2015; KOTOWICZ, ŚNIEŻKO 2018). Podjęto także problem występowania militariów o charakterze wschodnim na terenie wczesnośredniowiecznej Polski (por. KOTOWICZ, MICHALAK 2006; SVENTOSLAVSKIJ 2009).

Okres ten to również – niestety – zaktywizowanie się nielegalnych poszukiwaczy skarbów zaopatrzonych w nowoczesne detektory. Proces ten rozpoczął się jeszcze w latach 90. XX w. (por. LODOWSKI, WRÓBEL 1999; PANASIEWICZ 2000; PARCZEWSKI 2003), ale po roku 2000 rozwinął na niespotykaną wcześniej skalę. Działalność detektorystów doprowadziła do odkrycia najpewniej setek (o ile nie tysięcy) militariów z interesującego nas okresu, z których tylko nieliczne – i niestety pozbawione już kontekstu – trafiły do obiegu naukowego i (niekiedy) zbiorów placówek muzealnych (por. np. ŁAWRYNOWICZ, STRZYŻ 2001; TERESZCZUK 2003; 2019; BODNAR, ROZMUS, SZMONIEWSKI 2006; KLISZ 2006; DMOCHOWSKI, WRZESIŃSKI 2007; KURASIŃSKI, DUDAK 2017; BIBORSKI *ET ALII* 2012; BAGIŃSKA *ET ALII* 2013; FLOREK 2014; 2019B; JANOWSKI 2015A; 2015B; KOTOWICZ, FEDYK 2015; SIWIAK 2015; STRZYŻ, ZIĘTEK 2015; KAJKOWSKI 2017; KUCZKOWSKI 2017; MICHALAK, SOCHA 2017; KOTOWICZ 2018B). Większość, zwłaszcza tych szczególnie cennych, stała się przedmiotem handlu i być może trafiła w ręce polskich i zagranicznych kolekcjonerów. Sytuacja ta jednak zdaje się powoli normalizować i coraz większa grupa poszukiwaczy, uświadamiając sobie wagę swych odkryć, nawiązuje współpracę z archeologami i uzyskuje na swe prospekcje pozwolenia konserwatorskie, zobowiązujące ich do przestrzegania podstawowych reguł metodyki archeologicznej (por. np. JANOWSKI, SZCZEPAŃSKI 2018).

Wszystkie te odkrycia w sposób diametralny zwiększyły bazę źródłową poszczególnych kategorii militariów. Za przykład podać można opracowany ostatnio zbiór wczesnośredniowiecznych toporów z ziem polskich, którego liczbę określono w 2014 r. na 891 egzemplarzy (KOTOWICZ 2014; 2018A)⁹, przy 178 znanych Andrzejowi Nadolskiemu (1954A, 158–174, 218), a liczba ta stale rośnie (por. BAJKA, FLOREK, KOTOWICZ 2016; KOTOWICZ, MIECHOWICZ 2016; KAJKOWSKI 2017; LISOWSKA 2017; KOTOWICZ 2018B; TERESZCZUK 2019). Podobnie jest także z mniej popularnymi kategoriami znalezisk, jak chociażby głowicami buław (MICHALAK 2005, por. też NOWAKIEWICZ 2000; STRZYŻ 2005; MICHALAK 2006; 2007A; 2007B; ZAITZ 2006; KURASIŃSKI, DUDAK 2007), czy trzewikami pochew mieczowych (JANOWSKI 2006; por. też DMOCHOWSKI, WRZESIŃSKI 2007; JANOWSKI 2007A; 2007B; 2012; JANOWSKI, FUDZIŃSKA 2006; WYRWA, JANOWSKI 2014; KOTOWICZ, FEDYK 2015; SIWIAK 2015; MICHALAK, SOCHA 2017; KOTOWICZ, ŚNIEŻKO 2018; WOŁOZYŃ *ET ALII* 2018; JANOWSKI, ZAMELSKA-MONCZAK, GAN 2019). Przyrost liczby zabytków wpłynął też na większe zróżnicowanie wewnętrzne poszczególnych ich rodzajów. Okazało się, iż istniejące typologie są już niewystarczające do ich opisanie. Niekiedy różnice te są nieznaczne i wystarczają niewielkie tylko korekty (MICHALAK 2005, 193–198). Czasem jednak zróżnicowanie to jest tak duże, iż dla opisanie dużych zbiorów proponowane są nowe rozwiązania klasyfikacyjne (KOTOWICZ 2018A, 43–52). W polu zainteresowań badaczy pojawiły się również nowe kategorie militariów, jak choćby – zupełnie nieznane Andrzejowi Nadolskiemu w latach 50. XX w. – ciężarki kiścieni (KOTOWICZ 2006B; 2008D) czy metalowe okucia nahajek (por. np. KOKOWSCY 2003; 2009).

Okres po roku 2000 przyniósł także liczne dyskusje nad szczególnie kontrowersyjnymi zabytkami uzbrojenia. Niewątpliwie palmę pierwszeństwa przyznać tutaj należy grupie zabytków zdobionych motywem rogatego zwierza (tura) – miezom, żeleźcom toporów i strzemionom, których historia badań sięga jeszcze XIX w. (JENTSCH 1883). Impulsem do ponownego zajęcia się tymi zabytkami było intrygujące odkrycie bogatego grobu naczelnika złotoordyńskiego w miejscowości Olen'-Kolodeż nad Donem

⁹ Piotr Kotowicz poprzedził wydanie tych monografii serią artykułów prezentujących pojedyncze znaleziska tego typu uzbrojenia (KOTOWICZ 2008B; 2009; 2012; por. też KOTOWICZ, ŚWIĄTEK 2006; GÓRA, KOTOWICZ 2009) lub szczegółowe zagadnienia z nimi związane (KOTOWICZ 2008C; 2011; 2013B; 2013C). Znaleziska tej kategorii uzbrojenia cieszyły się zainteresowaniem także innych badaczy (KURASIŃSKI 2005A; WOŹNIAK 2006; DROZD, JANOWSKI 2007; KULAWCZUK, LIS 2007; TERESZCZUK 2007; JANOWSKI 2011A; KUCZKOWSKI 2011; ŚWIĄTKIEWICZ 2011).

w Rosji, datowanego na koniec XIII i początek XIV w (por. ÈFIMOV 2000). Dało to asumpt Klausowi Raddatzowi do wysnucia teorii, że topory z tak zdobionymi żeleźcami stanowiły elementy wyposażenia Mongołów z 1. połowy XIII w. (RADDATZ 2002). Pogląd ten został jednak dość szybko podważony, zarówno przez Felixa Biermanna (2002) jak i Witolda Świątosławskiego (2014A). Pierwszy z nich uważał, iż miejscem powstania całej grupy tak zdobionych zabytków były tereny południowo-wschodniej części basenu Morza Bałtyckiego, z kolei drugi z nich wskazywał na obszar Europy Środkowej. Kolejne odkrycia (por. KULAKOV 1998, 13, ryc. 9; MANDEL 2003; KOŁODA 2007, 11, ryc. 4; BORN, NEUMAYER 2014) i zmapowanie wszystkich znalezisk pozwoliło na stwierdzenie, że zabytki te były produktem XIII-wiecznych warsztatów zlokalizowanych najpewniej na terenie Litwy (KOTOWICZ 2018A, 64; MICHALAK 2019, 160). Koncepcję tę zdają się wspierać najnowsze odkrycia tego typu broni na cmentarzyskach ciałopalnych zlokalizowanych na terenie współczesnej, północnej Białorusi (KOTOWICZ, KUBIK, MICHALAK 2019, 177; MICHALAK 2019, 160). Drugą grupą zabytków, które wzbudzają ogromne zainteresowanie są tzw. ostrogi zdobione motywami zoomorficznymi (nazywane niekiedy błędnie ostrogami zoomorficznymi). Po raz pierwszy zabytki te odkryte zostały w trakcie badań cmentarzyska w Lutomińsku w Polsce Środkowej i zinterpretowane jako okucia łąku siodła (NADOLSKI 1954A, 88, tabl. XLII; NADOLSKI, ABRAMOWICZ, POKLEWSKI 1959, 57–59, tabl. LV:2). Interpretacja ta po latach wzbudziła jednak wiele wątpliwości (por. GABRIEL 1988, 191–194; WACHOWSKI 2001, 158; WOŁOSZYN 2004, 255–257) i dopiero szczegółowa analiza okazji takiej ostrogi pochodzącego z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu (por. WACHOWSKI 2006) oraz kompletnie zachowane okazy odkryte na cmentarzysku w Ciepłym na Pomorzu (GARDEŁA, KAJKOWSKI, RATAJCZYK 2019; GARDEŁA *ET ALII* 2019, 146–147, tabl. 38–39) przesądziły o właściwej identyfikacji. Mapa znalezisk pozwoliła na konstatację, iż ostrogi te nie są wyrobem skandynawskim, jak pierwotnie sądzono, a najpewniej rodzimym, powstałym w środowisku Słowian Zachodnich (por. GARDEŁA, KAJKOWSKI, RATAJCZYK 2019). Dodać jeszcze należy, iż baza źródłowa tego typu zabytków – odkrywanych nie tylko na terenie ziem polskich – ostatnio wyraźnie się zwiększyła (por. WADYL, SKVORCOV 2018; GARDEŁA, KAJKOWSKI, SÖDERBERG 2019; MICHALAK, GARDEŁA 2020)¹⁰.

Krytyce poddane zostały również wspomniane wcześniej koncepcje Michała Kary, a także podążające za nimi hipotezy Tomasza Kordali (2006), wedle których pośród grobów szkieletowych z Wielkopolski, Polski Środkowej i Mazowsza, datowanych na schyłek X i XI w. miały znajdować się pochówki zbrojnych Skandynawów, pozostających na usługach pierwszych władców piastowskich. Ponowna i szczegółowa analiza zabytków wchodzących w skład wyposażenia tych pochówków wykazała, iż problem ten jest bardziej skomplikowany, a jednoznaczne konotacje etniczne wydają się być nieuzasadnione (BOGACKI 2005; BOGACKI, KUCYPERA, PUDŁO 2011; SIKORA 2013, 414–415; GARDEŁA 2014, 27–33, 38–43; 2015; KOTOWICZ 2018A, 180–181; por. KUCYPERA 2019B). Mimo tych ustaleń próby podobnych jednoznacznych interpretacji nadal pojawiają się w literaturze przedmiotu (GRYGIEL 2014).

Ostatni okres zaowocował również licznymi pracami poświęconymi wieloaspektowym badaniom specjalistycznym wczesnośredniowiecznych militariów. Szczególną aktywność w tej materii przejawia Grzegorz Żabiński, inicjator niezwykle ważnego, monograficznego opracowania poświęconego technologii wykonywania głowni mieczowych na terenie Polski od okresu lateńskiego po wczesny okres nowożytny (ŻABIŃSKI, STĘPIŃSKI, BIBORSKI 2014), a także szeregu innych prac dotyczących tej problematyki

¹⁰ Jeszcze jeden fragment takiej ostrogi został odkryty przez poszukiwacza skarbów w 2018 r. w obwodzie czernichowskim (Ukraina) i wystawiony na sprzedaż na aukcji internetowej Vioity (uprzejma informacja dr Sergeja Kainova z Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie, za którą składamy serdeczne podziękowania).

(BIBORSKI, STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI 2006; 2011; PUDŁO, ŻABIŃSKI 2011; BIBORSKI *ET ALII* 2012). Badania metaloznawcze, obejmujące zabytki wykonane zarówno ze stali jak i metali kolorowych, wykorzystujące metody metalograficzne, mikroskopowe, radiograficzne, czy termowizyjne wykonywane są coraz chętniej również przez innych badaczy (por. DZIEDZIC, MICHALAK 2008; KUCYPERA, KURASIŃSKI, PUDŁO 2009; RYBKA 2009; 2011; KLIMEK *ET ALII* 2011; KLIMEK, PUDŁO 2011; KUCYPERA, PUDŁO 2011; WIĘCEK *ET ALII* 2011; BAGIŃSKA *ET ALII* 2013; KLIMEK, KURASIŃSKI, SKÓRA 2013; KUCYPERA, RYBKA 2013; 2018; SIEROSŁAWSKI, WEKER 2013; STĘPNIK *ET ALII* 2014; GAN, HENSEL 2015; HENSEL 2015; GAN 2017; KOTOWICZ, ŚNIEŻKO 2018; GAN 2019; JANOWSKI, ZAMELSKA-MONCZAK, GAN 2019; KUCYPERA 2019A). Coraz częściej badaniom technologicznym poddawane są również elementy broni wykonane ze skóry, drewna i tekstyliów. Wspomnieliśmy wcześniej, iż analizom takim poddano szereg zabytków z jeziora Lednickiego, ale ostatnie lata przyniosły również publikacje kolejnych znalezisk tego typu (MICHALAK, WOLANIN 2008; KURASIŃSKI, MAIK, ŚWIĘTOSŁAWSKI 2010; SIKORSKI 2010; KOTOWICZ 2011, 442–443, 454, 456; 2018A, 139–142, 148, 151–152; STĘPNIK 2011; 2013; 2018; MAIK 2012; MICHNIEWICZ 2012; RADEK 2013; KAŻMIERCZAK 2014B, 248; KOSZAŁKA 2015, 142; BADURA, SKRZYŃSKI 2019, 302).

Zdecydowanie mniej miejsca, aniżeli zabytkom archeologicznym poświęcano natomiast wyobrażeniom ikonograficznym wczesnośredniowiecznej broni. Podjęto ponownie badania nad przedstawieniami uzbrojenia na monetach (KOPICKI 2004; ŁUKOMIAK 2015), pieczęciach (WYBRANOWSKI 1992; 1993), misach brązowych (JANOWSKI 2009) czy na słynnym posągu tzw. Światowida ze Zbrucza (ŚWIĘTOSŁAWSKI 2007B), oraz – po raz kolejny – szachowej figurce z Krakowa (NIEMIEC 2018). Odrębne prace poświęcono też wczesnośredniowiecznym manuskryptom, zawierającym miniatury z przedstawieniami zbrojnych (ŁAWRYNOWICZ 2012; PUDŁO 2013A) czy też zagadnieniom szczegółowym oferowanym przez ikonografię, jak rekonstrukcji sposobów noszenia pasów mieczowych (ŁAWRYNOWICZ 2005B).

Niewiele też nowego pojawiło się w kwestii interpretacji wczesnośredniowiecznych źródeł pisanych dotyczących uzbrojenia z terenu ziem polskich. Poza wspomnianymi wyżej pracami Szymczaka i Bogackiego warto nadmienić drobniejsze opracowania dotyczące broni w dziełach Thietmara (ŁAWRYNOWICZ 2011) czy oręża słowiańskich bogów (ŚWIĘTOSŁAWSKI 2018).

Coraz większym zainteresowaniem badaczy cieszą się natomiast symboliczne aspekty wczesnośredniowiecznego uzbrojenia. Uwagę poświęcano zarówno pojedynczym znakom lub symbolom zdobiącym różne rodzaje broni (JANOWSKI, FUDZIŃSKA 2006; KURASIŃSKI 2006B; DROZD, JANOWSKI 2007; JANOWSKI 2011A; JANOWSKI, KURASIŃSKI, PUDŁO 2012; KOTOWICZ 2013C), jak też elementom i wątkom zdobniczym, interpretowanym jako odwzorowania konkretnych motywów symbolicznych (CHUDZIAK 2006; GARDEŁA, KAJKOWSKI, RATAJCZYK 2019). Rzadsze są natomiast studia nad symboliką socjalną, symboliczną i rytualno-religijną poszczególnych kategorii uzbrojenia (por. np. KOTOWICZ 2018A, 167–171).

Nie należy też zapominać o promocji dokonań polskiego bronioznawstwa wśród specjalistów z całej Europy. Służą temu zarówno spotkania na poświęconych tej tematyce międzynarodowych konferencjach (np. KOTOWICZ 2011; 2016B; KOTOWICZ, GLINIANOWICZ, MICHALAK 2019), jak i publikacje w zagranicznych periodykach bronioznawczych (DOWEN *ET ALII* 2019).

Podjęmowano także próby promocji osiągnięć rodzimego bronioznawstwa wśród społeczeństwa, czego dowodem chociażby wystawa „Oręż wieków minionych” zorganizowana w 2003 r. w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie (por. STRYŃIAK 2003), czy trwająca (od 20 października 2019 r.) w momencie pisania

niniejszego tekstu wystawa „Piast Total War. Wojskowość w Polsce wczesnopiastowskiej” zorganizowana wspólnie przez Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie i Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze.

Powyższy, skrócony z oczywistych względów przegląd problematyki badań nad uzbrojeniem wczesnośredniowiecznym na terenie ziem polskich ukazuje ogromny postęp jaki dokonał się od czasów opublikowania monografii Andrzeja Nadolskiego. Jest to postęp ilościowy – szacunkowo na terenie ziem polskich odkryto do tej pory kilkanaście tysięcy różnych elementów związanych z militarnym wyposażeniem wojowników z przedziału obejmującego głównie okres od VIII po połowę XIII stulecia – ale nie tylko. Silnie rozbudowane kontakty międzynarodowe, dostęp do najnowszej literatury, coraz bardziej precyzyjne możliwości datowania poszczególnych zabytków, spowodowały, iż jest to również progres jakościowy. Warto jednak nadmienić, iż szlaki wytyczone przez Andrzeja Nadolskiego i jego kontynuatorów – zwłaszcza ustalenia metodyczne i metodologiczne – są wciąż aktualne. Nadal pozostaje jednak wiele białych plam, których wypełnienie stoi przed środowiskiem bronioznawców. Przyjrzyjmy się bliżej najważniejszym postulatom badawczym, które należałoby zrealizować w najbliższej przyszłości.

Wydaje się, iż nadszedł już odpowiedni moment aby podsumować wiedzę na temat militariów pochodzących z okresu, który tylko marginalnie poruszony został w wielokrotnie przytaczanej monografii Andrzeja Nadolskiego z 1954 r., a mianowicie okresu plemiennego. Wzrost zainteresowania tym zagadnieniem obserwujemy bowiem zarówno w pracach autorów, dla których militaria były ważną, ale tylko jedną z wielu kategorii zabytków, służących do szerszego spojrzenia na przemiany kulturowe, zachodzące wówczas w poszczególnych częściach współczesnej Polski (por. POLESKI 1992, 15–28; 2013, 123–128; DULINICZ 2001, 95–102; 2006, 127–138; JAWORSKI 2005, 266–269, 272–273, 283–285; KARA 2009, 79–80, 121–123, 228–229), jak i wśród badaczy publikujących nowe źródła dotyczące tego okresu (por. np. TYNIEC 1991; KONIAREK 1996A; KOTOWICZ 2005B; 2008A; 2009; 2016A; 2018B; TERESZCZUK 2007; GÓRA, KOTOWICZ 2009; JANOWSKI 2010; 2015A; 2015B; 2017; 2018; BIBORSKI *ET ALII* 2012; ROBAK 2013; 2014; RUDNICKI 2014; LISOWSKA 2017; KOTOWICZ, GLINIANOWICZ, MICHALAK 2019; KOTOVIČ 2019). Monograficzne opracowania tego zagadnienia pozwoliłyby na stwierdzenie na ile uzbrojenie z tego okresu tkwiło jeszcze w tradycji późnej starożytności i na ile wpłynęło na kształt wyposażenia militarne wojsk pierwszych Piastów.

Niezwykle ważnym przedsięwzięciem byłaby również inicjatywa wznowienia opracowania monografii dotyczących uzbrojenia z okresu wczesnopiastowskiego z poszczególnych, ważniejszych regionów wczesnośredniowiecznej Polski. Jak wspomnieliśmy wyżej dotąd ukazały się opracowania uzbrojenia z Pomorza Zachodniego i Małopolski (ŚWIĄTKIEWICZ 2002; STRZYŻ 2006A), ale na swą kolej czeka Mazowsze (z Podlasiem i ziemią chełmińską¹¹), Wielkopolska, Polska Środkowa, Pomorze Gdańskie¹² czy Śląsk¹³. Ich opublikowanie byłoby znakomitym punktem wyjścia dla całościowego podsumowania uzbrojenia w czasach poprzedzających połowę XIII stulecia.

¹¹ W 2018 r. Maciej Majewski obronił w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu rozprawę doktorską „Uzbrojenie średniowieczne w ziemi chełmińskiej” (MAJEWSKI 2018). Praca ta nie została jeszcze opublikowana.

¹² W 1994 r. córka Andrzeja Nadolskiego – Krystyna – obroniła rozprawę doktorską „Uzbrojenie wczesnośredniowieczne na Pomorzu Gdańskim” (NADOLSKA 1994). Praca ta nie ukazała się jednak drukiem.

¹³ W 1996 r. Łukasz Koniarek obronił w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego rozprawę doktorską „Uzbrojenie wczesnośredniowieczne na Śląsku” (KONIAREK 1996B). Niestety i ta praca ta nie ukazała się drukiem.

Osobnym zagadnieniem wymagającym kompleksowych studiów jest uzbrojenie odkrywane na wschodnich rubieżach dzisiejszej Polski, wchodzących we wczesnym średniowieczu w skład dominium Rurykowiczów. Zintensyfikowane badania w tym regionie – o czym pisaliśmy wyżej – doprowadziły do pozyskania imponującej bazy źródłowej, częściowo zresztą udostępnionej w formie obszernych artykułów (por. np. GINALSKI, KOTOWICZ 2004; KUŚNIERZ 2005; 2006; KOTOWICZ 2013D). Podsumowanie tej wiedzy, skonfrontowane z najnowszymi ustaleniami badaczy wschodnioeuropejskich, pozwoliłoby na uzyskanie rzeczywistego obrazu potencjału militarnego księstw zachodnioruskich.

Przechodząc do zagadnień bardziej szczegółowych zacząć należy od problematyki roli militariów w interpretacji konkretnych wydarzeń historycznych. W szerszym zakresie są to chociażby ślady obecności obcych wojsk na terenie dzisiejszej Polski związane potencjalnie z najazdami (por. np. ŚWIĘTOSŁAWSKI 1994A; 1996B; 1997; 2006). Mniej uwagi poświęcano dotychczas szczegółowej analizie rozrzutu militariów w kontekście prowadzonych oblężeń grodów (np. KUŚNIERZ 2005; por. też np. STANKIEWICZ 2009). Właściwie nie prowadzono do tej pory żadnych większych prac na terenach uznawanych za miejsca wczesnośredniowiecznych bitew (poza Cedynią)¹⁴.

Niezwykle ważne byłoby podjęcie kompleksowych, nowoczesnych studiów nad wybranymi kategoriami zabytków, lub ich poszczególnymi odmianami. Jak wspomniano wcześniej, ostatnio doczekaliśmy się kompleksowej analizy toporów wczesnośredniowiecznych z terenu ziem polskich (KOTOWICZ 2014; 2018A), lecz na swą kolej czekają inne rodzaje broni obuchowej, a także miecze¹⁵ i elementy ich pochew, broń drzewcowa¹⁶, uzbrojenie ochronne¹⁷, broń strzelcza¹⁸, czy poszczególne elementy oporządzenia jeździeckiego¹⁹.

Niezbędne jest zintensyfikowanie działań poszerzających naszą wiedzę o zabytkach militarnych widzianych nie tylko jako broń w wąskim tego słowa znaczeniu, ale też jako przedmioty mające funkcje pozautilitarne, nośniki symboliki – zarówno pogańskiej jak i chrześcijańskiej, czy wyznaczniki statusu społecznego. Ważną rolę pełnić będą tutaj analizy zabytków uzbrojenia w kontekście rytuałów pogrzebowych, czy deponowania

¹⁴ W 2018 r. z inicjatywy Stowarzyszenia Eksploracyjno-Historycznego Księstwa Legnickiego i pod auspicjami Muzeum Miedzi w Legnicy, podjęto planowe poszukiwania przy użyciu detektorów rozległego terenu uznawanego za możliwe miejsce bitwy pod Legnicą (1241 r.). Do tej pory odbyły się trzy edycje tych poszukiwań, a z doniesień medialnych wynika, iż dotychczas nie udało natrafić się na artefakty, które można jednoznacznie uznać za jej materialne ślady. Gwoli ścisłości należy jednak wspomnieć, iż w trakcie tych badań natrafiono na militaria (głównie groty bełtów), o metryce średniowiecznej.

¹⁵ Niestety, nadal w maszynopisie pozostaje obroniona przed kilku laty praca doktorska Piotra Pudło (2012) poświęcona mieczom wczesnośredniowiecznym z terenu ziem polskich. Badacz ten, po opublikowaniu – z reguły z innymi autorami – serii istotnych artykułów poświęconych tej problematyce (por. MICHALAK, PUDŁO 2008; KUCYPERA, KURASIŃSKI, PUDŁO 2009; PUDŁO, SŁOWIŃSKI 2009; PUDŁO, RYCHTER 2010; KLIMEK *ET ALII* 2011; KLIMEK, PUDŁO 2011; KUCYPERA, PUDŁO 2011; PUDŁO, ŻABIŃSKI 2011; JANOWSKI, KURASIŃSKI, PUDŁO 2012; PUDŁO 2013B; 2014; STĘPNIK *ET ALII* 2014) zrezygnował z czynnego uprawiania nauki. Tymczasem problematyka mieczy wczesnośredniowiecznych niezmiennie cieszy się dużym zainteresowaniem (MACIUKIEWICZ-CZARNECKA 1989; SAWICKI 1990; WRZESIŃSKI 1998; BIENIA 1998; LECHOWICZ, TWARDOWSKI 2003; BIBORSKI, STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI 2006; MICHALAK 2007C; 2018; JANOWSKI, KOTOWICZ, MICHALAK 2008; SIWIAK, ZAJĄCZKOWSKA 2008; VOLKMANN 2008; JANOWSKI, KURASIŃSKI 2009; CHODYŃSKI 2011; BAGIŃSKA *ET ALII* 2013; JANOWSKI 2014; STĘPNIK *ET ALII* 2014; KUCYPERA 2017; OŚCIŁOWSKI 2017).

¹⁶ Nieliczne opracowania poświęcone zostały elementom broni drzewcowej (por. MACIUKIEWICZ-CZARNECKA 1991; CHUDZIAK 2006; KLISZ 2006; PIOTROWSKI 2009; FLOREK 2014; KURASIŃSKI 2014; JANOWSKI 2018).

¹⁷ Te stosunkowo rzadkie znaleziska przyniosły kilka, niezwykle istotnych opracowań (KOŚCIELECKI 1999; RUDZIŃSKI 2009; GŁOSEK, UCIECHOWSKA-GAWRON 2011; JAGIELSKA 2011; RYCHTER, STRZYŻ 2016; DOWEN *ET ALII* 2019).

¹⁸ Wśród artykułów poświęconych tej kategorii zabytków wyróżniają się opracowania poświęcone grotom z tordowanymi sztykami (DUDAK, KURASIŃSKI 2005; STĄPÓR 2013).

¹⁹ Z wyjątkiem ostróg z okresu plemiennego, badacze tylko sporadycznie poświęcali osobne studia wyposażeniu jeździeckiemu (BŁOŃSKI 2003; WRZESIŃSKA, WRZESIŃSKI 2005; GRUSZKA, MICHALAK 2007; BANASZAK, TABAKA 2017; MICHALAK, SINKOWSKI 2017; WOJENKA 2017; WADYL, SKVORCOV 2018; GARDEŁA, KAJKOWSKI, RATAJCYK 2019; MICHALAK, GARDEŁA 2020).

ich w akwenach wodnych i bagnach. Nie tracą też swego znaczenia postulatory badań technologicznych broni, zarówno ich metalowych, jak i organicznych części. Niekiedy, jak w przypadku zabytków ze stopów miedzi czy ołowiu, mogą mieć one znaczenie dla prób określania proveniencji poszczególnych egzemplarzy.

Niezwykle ważna dla wychowania nowego pokolenia historyków wojskowości specjalizujących się w uzbrojeniu średniowiecznym jest popularyzacja tej dziedziny w ośrodkach akademickich, wśród studentów historii, historii sztuki i archeologii. Tylko w ten sposób dorobek polskiej szkoły bronioznawczej może zostać zachowany i nadal się rozwijać. Nie zapominajmy też o całej grupie pasjonatów uzbrojenia wczesnośredniowiecznego zrzeszających się w ruchu odtwórstwa historycznego, którzy pełnymi garściami czerpią z ustaleń środowisk naukowych. Konieczne jest wyjście w kierunku tego środowiska poprzez popularyzację wiedzy o uzbrojeniu i ogólnie wojskowości wczesnego średniowiecza. Nada to naszym działaniom wymiar istotny społecznie.

Jak widać przed środowiskiem bronioznawców zajmujących się wczesnośredniowiecznym uzbrojeniem w Polsce jest jeszcze mnóstwo pracy i wyzwania.

Summary: The State of Research on Early Medieval Weaponry in Poland – 65 Years After Studies by Andrzej Nadolski

Andrzej Nadolski's monograph "Studies of the early medieval arms and armour from the Polish lands in the 10th-12th centuries" that was published in 1954 was the first major work in Polish scholarship that made use of archaeological sources in studies on military affairs. Earlier works by Józef Łepkowski, Tadeusz Korzon and Władysław Dziewanowski were actually solely based on written and iconographic sources. The period of 65 years which has passed since the publication of Andrzej Nadolski's book is a good moment for undertaking an attempt at confronting it with the present state of research on early medieval weaponry in Poland. Nadolski's typological proposals are still in use; on the other hand, due the growth in the number of finds the source basis of his book has become significantly obsolete.

It is possible to isolate two periods in studies on early medieval arms and armour: until 1989 and after this date. This caesura is not a matter of incident. There is no doubt that democratisation of public life after the fall of communism in Poland significantly influenced the mentality of subsequent generations of researchers. Furthermore, it facilitated access to foreign literature, which was manifested in a broader research perspective.

In the first period, activities in the Łódź research centre come to the forefront. These were examinations undertaken both by Andrzej Nadolski himself (in the years 1947–1993 he published about 70 works on weaponry and military affairs) or by his students gathered in the Atelier for History of Old Weaponry in the Institute of History of Material Culture of the Polish Academy of Sciences. A research team that was formed here was termed "the Łódź school of archaeological arms and armour studies". Within the framework of this Atelier a few research works originated which became canonical in Central European arms and armour literature. What is more, Nadolski was one of initiators and authors of the first arms and armour exhibition in the history of post-war Poland (1978). He was also a founder and the first editor of the *Fasciculi Archaeologiae Historicae* periodical. It has been issued since 1986 by the Łódź Branch of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences. Papers on weaponry and military issues have constituted a significant part of each volume of this journal.

Archaeological arms and armour studies before 1989 were also pursued in other research centres. In Poznań, it was as early as the 1950s that Zofia Hilczerówna and Jan Żak

were carrying out studies on equestrian equipment and parts of horse tack. Among researchers who were active in Wrocław one must mention Wanda Sarnowska and later on Krzysztof Wachowski. A dozen of so works also originated in other research centres; these works, however, were rather short (sometimes a few sentences long) mentions or papers which could be now termed *case studies*. Among these studies, the greatest number concerned swords, parts of horse tack and spurs. It must be underlined that it was as early as in the late 1950s that metallurgical examinations and analyses commenced to be used in order to answer questions concerning the technology and methods of weaponry manufacture.

To sum up the first period of post-war arms and armour studies, the very fact that such research was undertaken and that archaeological finds were taken into consideration was of significance. What also deserves attention was the use of results of analyses of medieval iconography in formal and typological studies, as well as the first cases of technological examinations. As regard deficiencies, one must mention an almost complete absence of research works on battlefields, a rather low interest in studies on staff and butt weapons, as well as in research concerning the period before the 10th c.

After the fall of communism in 1989 certain changes took place in the structure of the community of weaponry researchers. Students of Nadolski formed arms and armour research centres at the Nicolaus Copernicus University in Toruń and at the University of Łódź.

The 1990s first of all brought a number of studies which critically assessed early medieval archaeological sources that had been gathered so far. Their criticism especially concerned the importance of weapons as chronology markers, with special reference to spurs with hook-shaped terminals. In the Łódź centre a study of Polish military technique until 1500 and two volumes of history of late medieval weaponry were completed in this time. Furthermore, research on stirrups and weaponry of nomadic peoples were also carried out. On the other hand, the most important issue in the Poznań centre was the presence of Scandinavian weaponry and warriors in the territory of the Piast State. Furthermore, individual finds of weaponry were still published in various regions of Poland. Sometimes these finds underwent more in-depth specialist analyses, aimed at identifying their technology of manufacture. More extensive studies on pre-Romanesque spurs and swords can be seen as exceptions.

The post-millennium period is remarkable for an intensification of studies on early medieval weaponry. This intensification was spurred by three initiatives which were undertaken independently in various research centres. The first of these came into being in the Łódź centre and concerned a new study on early medieval weaponry from various regions of Poland. This ambitious plan was only partially fulfilled by means of publications of arms and armour from Western Pomerania and Lesser Poland. The second initiative was related to the fact of undertaking systematic underwater examinations in Lake Lednica by the Nicolaus Copernicus University in Toruń. The assemblage of weaponry that was gathered in the course of this research is one of the most numerous in Poland. Apart from papers of various size, it was also discussed in three monographs concerning axes, swords as well as staff weapons and protective equipment. The third initiative is the foundation of a new periodical "Acta Militaria Mediaevalia" which focuses on medieval weaponry. The idea of this journal was proposed by Piotr Kotowicz and the first volume was published in 2005.

Due to these initiatives it came to a sort of "changing of the guard" in the arms and armour research community. Researchers from a new generation came into prominence. They were focusing both on regional research, related to place of their employment, but were also undertaking more general studies. This resulted in a number of new works. Apart from swords and axes, which were also often dealt with in previous studies, more attention

was paid to spur thong fittings, sword scabbard chapes, mace heads, flail striking ends and to shields. A separate research trend were works devoted to ideological significance of weapons, their religious and symbolic meanings as well as studies on trauma inflicted by weapons. Cyclical meetings within the framework of the Andrzej Nadolski Colloquia have become an opportunity for exchange of ideas and presentation of research results. The same role has been fulfilled by *Festschriften* for doyens of Polish arms and armour studies. Analogously to the previous period, however, a number of weaponry studies came into being beyond the main trends. In result of this, numerous arms and armour papers sometimes appeared in niche publications.

Regrettably, the last two decades have also brought an increase in activity of illegal treasure hunters equipped with advanced metal detectors. Their activity has led to a discovery of an unspecified number of finds of weaponry (hundreds, if not thousands). Out of these, only few found their way to the academic discourse and (sometimes) to collections of museum institutions. Discoveries of the last 65 years have dramatically enlarged the source basis of weaponry finds. For instance, the number of axes (178 specimens were known to Nadolski) has increased five times (891 finds in 2014). This is also the case with other categories of finds. In such a huge assemblage of artefacts there are finds which cannot be classified with the use of existing typologies. This enforced corrections of typologies which are in use or creations of new ones. The recent period has also brought numerous works discussing multi-aspect specialist analyses of arms and armour, also including studies on weapon parts made from organic materials (leather, wood and textiles). On the other hand, as compared with archaeological finds, much less attention was paid to iconographic depictions of weaponry and interpretation of written sources.

This overview of issues in research on early medieval weaponry in the territory of Poland demonstrates an enormous progress which has taken place since the publication of Nadolski's monograph. This is first of all a quantitative progress – it can be speculated that about a dozen or so thousand of various finds related to military equipment of 8th–mid-13th c. warriors have been discovered so far in the territory of Poland. Due to international contacts, access to the most recent literature and a possibility of a more and more precise dating of artefacts, this progress is also qualitative in its nature. In the discussed period, some categories of weapons became subjects of separate studies (e.g., axes or swords), while other still wait for their monographers. Concerning other research postulates, one must mention a need for a comprehensive analysis of sources from the so-called tribal period or weapons from eastern borderlands of present-day Poland. It is also necessary to renew monographic studies for individual regions of the country. As it can be seen, the community of students of early medieval weaponry in Poland still face a great deal of work and numerous challenges.

Translated by Grzegorz Żabiński

Andrzej Janowski
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
ul. Kuśnierska 12/12a
70-536 Szczecin
a.janowski@iaepan.szczecin.pl
ORCID: 0000-0002-3272-3444

Piotr N. Kotowicz
Muzeum Historyczne w Sanoku
ul. Zamkowa 2
38-500 Sanok
p_kotowicz@o2.pl
ORCID: 0000-0002-9091-2470

Bibliografia

- ABRAMOWICZ, A.
1994 *Andrzej Nadolski – archeolog, mediewista, bronzoznawca 26 XI 1921 – 24 XII 1993*, „Archeologia Polski” 39/1–2, 163–178.
- BADURA, M., SKRZYŃSKI, G.
2019 *Drewno, węgle drzewne i diaspory z wybranych pochówków*, [w:] S. Wadył (red.), *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk, 295–302.
- BAGIŃSKA, J., KOTOWICZ, P.N., KUCYPERA, P., RYBKA, K.
2013 *Sword fragment from Nowosiółki Kardynalskie, Tomaszów Lubelski District. Materials and Conservation Remarks*, [w:] L. Marek (red.), *Weapons Brings Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, *Wratislavia Antiqua* 18, Wrocław, 31–40.
- BAJKA, M., FLOREK, M., KOTOWICZ, P.N.
2016 *Grób z czebanem z wczesnośredniowiecznego cmentarza na Wzgórzu Miejskim w Sandomierzu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 12, 175–198.
- BANASZAK, D., TABAKA, A.
2017 *Znalezisko brązowej pobocznicy wędzidla z Ostrowa Lednickiego*, „Studia Lednickie” 16, 69–79.
- BARANOWSKI, T., GAJEWSKI, L., HENSEL, Z.
1998 *Para ozdobnych strzemion z grodziska w Kaliszu*, [w:] A. Buko (red.), *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, Warszawa, 183–189.
- BIBORSKI, M., PUDŁO, P., STĘPIŃSKI, J., ŻABIŃSKI, G.
2012 *Barbarzyńska broń? Znalezisko saxa z okolic Malborka (?)*, [w:] M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Barbarzyńcy u bram. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Monografia oparta na materiałach z VI Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego Wolin 5-7 sierpnia 2011*, Toruń, 60–87.
- BIBORSKI, M., STĘPIŃSKI, J., ŻABIŃSKI, G.
2006 *An Early Medieval Sword Blade from Czeremo/Cherven, Poland*, „Waffen- und Kostümkunde. Zeitschrift für Waffen- und Kleidungsgeschichte” 48/2, 99–134.
2011 *Badania metaloznawcze sześciu mieczy z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [w:] A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 3, Dziekanowice-Lednica, 81–120.
- BIENIA, M.
1998 *Znaleziska mieczy Wikingów na terenie województwa białkopodlaskiego*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 1, 48–54.
- BIERMANN, F.
2002 *Mittelalterliche Kriegerausrüstung mit der Darstellung eines gehörnten Tieres*, „Waffen und Kostümkunde. Zeitschrift für Waffen- und Kleidungsgeschichte” 44/1, 63–79.
- BŁOŃSKI, M.
2000 *Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu*, „Archeologia Polski” 45/1–2, 53–88.
2003 *Ostroga z Radachówki nad Świdrem*, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Warszawa-Lublin, 109–114.
- BODNAR, R., ROZMUS, D., SZMONIEWSKI, B.S.
2006 *Early medieval arrowheads from Smugowa Góra near Troks in Olkusz district*, „Sprawozdania Archeologiczne” 58, 531–542.
- BOGACKI, M.
2004 *Stan i potrzeby badań nad wojskowością polską we wczesnym średniowieczu*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 7, 63–91.
2005 *Charakter występowania wojowników obcych w siłach zbrojnych monarchii wczesnopiastowskiej*, „Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej” (nr specjalny), 21–45.
2007A *Przemiany w wojskowości polskiej od połowy X wieku do 1138 roku. Kształt i organizacja armii*, Toruń.
2007B *Uzbrojenie wojsk monarchii wczesnopiastowskiej w świetle źródeł pisanych*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4–6 sierpnia 2006 r.*, Toruń, 278–306.
2009A *Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza*, Zakrzewo.

- 2009B *Miejsce i rola uzbrojenia w badaniach nad wojskowością średniowiecza*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński (red.), *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, Toruń, 7–44.
- BOGACKI, M., KUCYPERA, P., PUDŁO, P.
- 2011 *Uwagi na temat problemu obecności Skandynawów w wojskowości wczesnopiastowskiej*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzeński (red.), *Kim jesteś człowieku*, Funeralia Lednickie 13, Poznań, 105–116.
- BORN, H., NEUMAYER, H.
- 2014 *Das Erbe der Wikinger? – Ein hochmittelalterlicher Schwertgriff mit Tierstil-Tauschierung aus Ostpreußen*, „Acta Praehistorica et Archaeologica” 40, 211–236.
- BOROWCZAK, B.R.
- 2008 *Topory wojów piastowskich. Bitwa o Ostrów Lednicki*, Szczecin.
- CABALSKA, M.
- 1966 *Wczesnośredniowieczne wędzidło żelazne z grodziska z Chelmcu*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXII/1–2, 3–11.
- 1970 *Wędzidla z pobocznkami z wielowarstwowych stanowisk wczesnośredniowiecznych*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXV/1, 14–20.
- CHMIEŁOWSKA A.
- 1984 *Militaria z Czerchowa*, „Z otchłani wieków” 50/1, 30–31.
- CHODYŃSKI, A.R.
- 2011 *Wczesnośredniowieczny miecz ze znakiem krzyża laskowanego z kolekcji Muzeum Zamkowego w Malborku*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 101–112.
- CHUDZIAK, W.
- 2006 *Wczesnośredniowieczny grot włóczni z Nętna – przyczynek do studiów nad chrystianizacją Pomorza Środkowego*, [w:] M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin-Wrocław, 647–655.
- CHUDZIAK, W., KAŻMIERCZAK, R., NIEGOWSKI, J.
- 2011 *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006–2009)*, Toruń.
- 2016 *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2011–2015)*, Toruń.
- CZERSKA, B.
- 1971 *Części uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodu wczesnośredniowiecznego na Ostrówku w Opolu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Archeologiczne” 4, 199–234.
- DĘBSKI, A., KÓČKA-KRENZ, H.
- 2007 *Militaria z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu*, „Archeologia Historica Polona” 17, 51–74.
- DMOCHOWSKI, P., WRZEŃSKI, J.
- 2007 *Brązowy trzewik pochwy miecza z Równiny Górnej*, „Acta Militaria Mediaevalia” 3, 187–190.
- DOWEN, K., MAREK, L., SŁOWIŃSKI, S., UCIECHOWSKA-GAWRON, A., MYŚKÓW, E.
- 2019 *Two Twelfth-Century Kite Shields from Szczecin, Poland*, „Arms & Armour” 16/2, 121–148.
- DROZD, A., JANOWSKI, A.
- 2007 *Wczesnośredniowieczny topór inkrustowany z miejscowości Pień na ziemi chełmińskiej*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dzień Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4–6 sierpnia 2006 r.*, Toruń, 106–127.
- DUCHNIEWSKI, B.
- 2002 *Niektóre trzewiki pochew mieczy z terenu Polski – mity i rzeczywistość*, „Archeologia Polski” 47/1–2, 368–373.
- DUDAK, W., KURASIŃSKI, T.
- 2005 *Wczesnośredniowieczne tordowane groty strzał znalezione na terenie Polski. Rekonesans badawczy*, „Archeologia Historica Polona” 15/1, 355–370.
- DULINICZ, M.
- 2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa.
- 2006 *Frühe Slawen im Gebiet zwischen unterer Weichsel und Elbe*, Neumünster.
- DUNIN-KARWICKI, J.
- 1978 *Analiza bronzonawczo-metalograficzna trzech mieczy wczesnośredniowiecznych ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, „Wiadomości Archeologiczne” XLIII/2, 165–172.
- DZIEDZIC, P., MICHALAK, A.
- 2008 *Import czy wyrób miejscowy? Uwagi o proveniencji kilku żelaznych zabytków uzbrojenia z terenu środkowego Nadodrza w świetle analiz metaloznawczych*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 6, 93–121.

- DZIEDZIC, P., MICHALAK, A., SZCZEPANEK, A.
2011 *Co kości mówią nam o wojnie? Uwagi na marginesie odkryć urazów na czaszkach z masowej mogiły z grodziska w Niesulicach koło Świebodzina*, „Acta Militaria Mediaevalia” 7, 49–78.
- DZIEWANOWSKI, W.
1935 *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa.
- DZIK, M.
2015 *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI–XV w.)*, t. I, Rzeszów.
- ЁФИМОВ, К.Ў (ЕФИМОВ, К.Ю.)
2000 *Золотоордынские погребения из могильника „Олень-Колодезь”*, „Российская Археология” 2000/1, 167–182.
- FLOREK, M.
2014 *Wczesnośredniowieczny grot włóczni z Nowosielca*, „Acta Militaria Mediaevalia” 10, 207–208.
2019A *Odważnik, głowica buławy, ciężarek kiścienia czy jeszcze coś innego? Przyczynek do badań nad funkcją niektórych zabytków wczesnośredniowiecznych*, „Acta Militaria Mediaevalia” 15, 101–107.
2019B *Wczesnośredniowieczny żelazny grot strzały ze Staszowa, pow. staszowski, woj. świętokrzyskie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 15, 166–168.
- GABRIEL, I.
1988 *Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburger, [w:] M. Müller-Wille (red.), Oldenburg – Wolin – Staraja Ladoga – Novgorod – Kiev. Handel und Handelsverbindung im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 69, 103–291.
- GAJEWSKI, L.
1984 *Wczesnośredniowieczna ostroga o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza z miejscowości Mokre, woj. Zamość*, „Slavia Antiqua” 29, 297–299.
- GAN, P.
2017 *Metallographic Analysis of the Swords from Dąbek and Żuromin*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 30, 137–140.
2019 *Techniki jubilerskie i ornamentacyjne wybranych zabytków w świetle analiz składu pierwiastkowego*, [w:] S. Wadył (red.), *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk, 343–357.
- GAN, P., HENSEL, Z.
2015 *Medieval weaponry from the River Dziwna, the Wolin Commune, in the light of metallographic analyses*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 28, 71–81.
- GANCARSKI, J.
1996 *Ozdobne okucie pochwy miecza z wczesnośredniowiecznego skarbu z grodziska w Trzciny gm. Jasło, stanowisko I*, „Sprawozdania Archeologiczne” 47, 165–175.
- GARCZYŃSKI, W.
1960 *Wczesnośredniowieczny miecz z Zalewu Szczecińskiego*, „Materiały Zachodniopomorskie” 7, 381–386.
- GARDEŁA, L.
2014 *Scandinavian amulets in Viking Age Poland*, Rzeszów.
2015 *Vikings in Poland. A critical overview*, [w:] M.H. Eriksen, U. Pedersen, B. Rundberget, I. Axelsen, H.L. Berg (red.), *Viking Worlds. Things, Spaces and Movement*, Oxford-Philadelphia, 213–234.
- GARDEŁA, L., KAJKOWSKI, K., RATAJCZYK, Z.
2019 *Ostrogi zoomorficzne z Ciepłego. Zachodniosłowiański model kosmosu?*, „Pomorania Antiqua” XXVIII, 65–152.
- GARDEŁA, L., KAJKOWSKI, K., RATAJCZYK, Z., WADYL, S.
2019 *Oporządzenie jeździeckie i elementy rzędu końskiego*, [w:] S. Wadył (red.), *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk, 139–164.
- GARDEŁA, L., KAJKOWSKI, K., SÖDERBERG, B.
2019 *The Spur Goad from Skegrie in Scania, Sweden: Evidence of Elite Interaction Between Viking Age Scandinavians and Western Slavs*, „Fornvännen” 114/2, 57–74.
- GINALSKI, J.
1997 *Wczesnośredniowieczne depozyty przedmiotów żelaznych z grodziska „Fajka” w Trepczy koło Sanoka*, „Sprawozdania Archeologiczne” 49, 223–241.
- GINALSKI, J., KOTOWICZ, P.N.
2004 *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszcze” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” 25, 187–257.

GŁOSEK, M.

1973 *Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

1984 *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.*, Warszawa.

1992A *Profesor doktor habilitowany Andrzej Nadolski*, [w:] M. Głosek, M. Mielczarek, W. Świętosławski, K. Walenta (red.), *Arma et ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 4 rocznicę pracy naukowej*, Łódź, 13–14.

1992B *L'état actuel et les perspectives des recherches su l'armement médiéval en Pologne*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 5, 53–59.

2001 *Stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem z okresu wczesnego średniowiecza na terenie Europy Środkowej*, „Acta Universitatis Lodzianensis – Folia Archaeologica” 23/1, 103–112.

2014A *Militaria – broń sieczna (cz. 2)*, [w:] A. Kola, G. Wilke (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. II: *Mosty traktu poznańskiego (wyniki archeologicznych badań podwodnych prowadzonych w latach 1986–2003)*, Kraków, 75–80.

2014B *Militaria – broń obuchowa*, [w:] A. Kola, G. Wilke (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. II: *Mosty traktu poznańskiego (wyniki archeologicznych badań podwodnych prowadzonych w latach 1986–2003)*, Kraków, 81–94.

GŁOSEK, M., KIRPIČNIKOV, A.N.

2000 *Militaria – broń sieczna*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, tom I: *Mosty traktu gnieźnieńskiego*, Lednica-Toruń, 73–76.

GŁOSEK, M., NADOLSKI, A.

1970 *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, „Acta Archaeologica Lodzianensia” 19.

GŁOSEK, M., UCIECHOWSKA-GAWRON, A.

2011 *Wczesnośredniowieczna tarcza z podgrodzia w Szczecinie*, „Materiały Zachodniopomorskie – Nowa Seria” 6–7/1, 269–283.

GŁOSIK, J.

1963 *Wczesnośredniowieczny miecz żelazny znaleziony w okolicach „Królikarni” w Warszawie*, „Wiadomości Archeologiczne” XXIX/2, 221–222.

1966 *Grot żelazny włóczni wczesnośredniowiecznej z Żerania w Warszawie*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXII/1–2, 246.

GÓRA, M., KOTOWICZ, P.N.

2009 *Ornamentowany czekan z wczesnośredniowiecznej osady obronnej w Barkowicach Mokrych koło Sulejowa*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Archeologiczna” 44, 2008–2009, 237–263.

GÓRECKI, B.

1968 *Wczesnośredniowieczny grot włóczni z miejscowości Św. Katarzyna, pow. Wrocław*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXIII/2, 241.

GÓRECKI J.

2001A *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 7, Lednica.

2001B *Waffen und Reiterausrüstungen von Ostrów Lednicki – zur Geschichte des Frühen Polnischen Staates ud seines Heeres*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters” 29, 41–86.

GRABSKI A.F.

1959 *Polska sztuka wojenna w okresie wczesnofeudalnym*, Warszawa.

GRUSZCZYŃSKA A.

1971 *Miecz wczesnośredniowieczny ze Strzegocic*, „Z otchłani wieków” 37/4, 239.

1979 *Wczesnośredniowieczny miecz z Radymna, woj. Przemyśl*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1973–1975”, 147–148.

GRUSZKA, B., MICHALAK, A.

2007 *Podstawy datowania pobocznicy wędzidla z Sulechowa*, „Acta Militaria Mediaevalia” 3, 191–200.

GRYGIEL, R.

2014 *Cmentarzysko wareskich drużynników w Lutomiersku*, [w:] R. Grygiel. T. Jurek (red.), *Początki Łęczycy*, t. II: *Archeologia o początkach Łęczycy*, Łódź, 679–757.

GURBA, J., CZEREPIŃSKI, A.

1965 *Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienia*, „Z otchłani wieków” 31/3, 238–241.

1968 *Rogowy kiścień z Czeremna*, [w:] K. Jażdżewski (red.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, Wrocław, 484–489.

HACHULSKA-LEDWOS, R.

1965 *Wczesnośredniowieczne strzemiona z Nowej Huty-Mogily*, „Materiały Archeologiczne” VI, 117–126.

- HENSEL, Z.
2015 *Metallographic Analyses of Selected Finds from a Young Warrior's Grave (E864/I)*, [w:] A. Buko (red.), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, Leiden-Boston, 197–201.
- HILCZERÓWNA, Z.
1956A *Ostrogi polskie z X–XIII wieku*, Poznań.
1956B *Chronologia ostróg z X do XIII w.*, „Wiadomości Archeologiczne” XXIII/2, 203–207.
- HORBACZ, T.J.
1976 *Głowica wczesnośredniowiecznej buławy ze Sławęcina koło Łęczycy*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnologicznego w Łodzi – Seria Archeologiczna” 23, 287–292.
- JAGIELSKA, I.
2011 *Badania i konserwacja drewnianej tarczy ze szczecińskiego Podzamcza*, „Materiały Zachodniopomorskie – Nowa Seria” 6–7/1, 285–298.
- JANOWSKI, A.
2006 *Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X–XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2, 23–50.
2007A *Gotlandzki trzewik pochwy miecza z przedstawieniem drzewa życia ze szczecińskiego Podzamcza*, „Acta Militaria Mediaevalia” 3, 177–186.
2007B *Wczesnośredniowieczne okucia pochew mieczy tzw. trzewiki z terenu Pomorza, Warmii i Mazur*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4–6 sierpnia 2006 r.*, Toruń, 150–177.
2009 *Grawerowane misy brązowe – zapomniane źródła ikonograficzne do dziejów uzbrojenia w średniowieczu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 5, 111–136.
2010 *Dwie ostrogi z zaczepami haczykowato zagiętymi do wnętrza z miejscowości Pień na ziemi chełmińskiej*, „Acta Militaria Mediaevalia” 6, 173–183.
2011A *From the North-Eastern to Central Europe. Silver-inlaid Axe from the Early Medieval Chamber Grave in Pień on the Chełmno Land*, „Археология и история Пскова и Псковской земли” 55, 164–176.
2011B *Elementy okuć pochew broni białej*, [w:] A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 3, Dziekanowice-Lednica, 37–40.
2012 *Trzewiki pochew mieczy pochodzenia bałtyjskiego znalezione na współczesnych ziemiach polskich*, „Pruthenia” 7, 7–35.
2014 *Groby 558 i 1120 z Cedyni na tle wczesnośredniowiecznych zachodniopomorskich pochówków z mieczami*, [w:] P. Migdalski (red.), *Civitas Cedene. Studia i materiały do dziejów Cedyni*, t. 1, Chojna-Szczecin-Cedynia, 53–103.
2015A *Ostroga z ramionami haczykowato zagiętymi do wnętrza ze Słodkówka, pow. stargardzki*, „Stargardia” 10, 407–413.
2015B *Karolińska przewlecza do ostróg ze Stargardu*, „Stargardia” 10, 415–417.
2017 *Chronology and evolution of early medieval hooked spurs in the light of new finds and analyses*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 30, 181–191.
2018 *Grot włóczni z okresu karolińskiego ze Zdrojów w gminie Węgorzyno*, „Acta Militaria Mediaevalia” 14, 213–220.
- JANOWSKI, A., FUDZIŃSKA, E.
2006 *Trzewik pochwy miecza z miejscowości Podzamcze koło Kwidzyna*, „Pomorania Antiqua” XXI, 395–409.
- JANOWSKI, A., KOTOWICZ, P.N., MICHALAK, A.
2008 *Jeszcze o mieczu z Radymna*, „Acta Militaria Mediaevalia” 4, 167–188.
- JANOWSKI, A., KURASIŃSKI, T.
2009 *Miecz i pochwa – razem i osobno. Wstęp do problematyki*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński (red.), *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, Toruń, 74–115.
- JANOWSKI, A., KURASIŃSKI, T., PUDŁO, P.
2012 *A sign, a symbol or a letter? Some remarks on omega marks inlaid on early medieval sword blades*, „Acta Universitatis Lodzianensis – Folia Archaeologica” 29, 83–110.
- JANOWSKI, A., SZCZEPAŃSKI, Ł.
2018 *Okucie pochwy miecza z Gardzienia koło Ilawy. Przyczynek do studiów nad uzbrojeniem na pograniczu bałtyjsko-słowiańskim*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3/301, 416–439.

- JANOWSKI, A., ZAMELSKA-MONCZAK, K., GAN, P.
2019 *Sword chape found at Santok: technological, technical, formal and typological aspects*, „Sprawozdania Archeologiczne” 71, 387–406.
- JAWORSKI, K.
1997 *Znaleziska wielkomorawskie w Gilowie, Niemczy i Starym Książu na Dolnym Śląsku*, [w:] K. Wachowski (red.), *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, Wrocław, 113–125.
2005 *Grody w Sudetach (VIII–X w.)*, Wrocław.
- JENTSCH, H.
1883 *Silberplattierte Streitaxt aus Guben, die Steinumgrenzung eines Urnenfeldes im Kreise Schwiebus und Kirchenmarken*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte“ 1883, 421–423.
- KAJKOWSKI, K.
2017 *Wczesnośredniowieczne żeleźce topora z miejscowości Parchowo, pow. bytowski*, „Acta Militaria Mediaevalia” 13, 187–188.
- KAJZER, L.
1976 *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- KARA, M.
1991 *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, [w:] L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Wrocław-Warszawa, 99–120.
1992 *The Graves of the Armed Scandinavians from the Middle and the Younger Viking Period from the territory of the First Piasts' State*, [w:] *Death and Burial, Pre-printed Papers, A Conference on Medieval Archeology in Europe 21st–24th September 1992 at the University of York*, t. 4, York, 167–177.
1993 *Siłły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów*, „Kronika Wielkopolski” 3/62, 1992, 33–47.
2009 *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań.
2013 *Wybrane groby z uzbrojeniem z cmentarzyska w Bodzi pod Włocławkiem – przyczynek do studiów nad obecnością „wikingów” w państwie pierwszych Piastów*, „Studia nad dawną Polską” 3, 117–132.
2015 *Weapons*, [w:] A. Buko (red.), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, Leiden-Boston, 177–196.
- KAŹMIERCZAK, R.
2014A *Elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] A. Kola, G. Wilke (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. II: *Mosty traktu poznańskiego (wyniki archeologicznych badań podwodnych prowadzonych w latach 1986–2003)*, Kraków, 139–152.
2014B *Weapons and horse tack*, [w:] W. Chudziak, R. Kaźmierczak (red.), *The Island in Żółte on Lake Zarańskie*, Toruń, 243–252.
- KLIMEK, L., KUCYPERA, P., KURASIŃSKI, T., PUDŁO, P.
2011 *Wczesnośredniowieczne miecze ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie w świetle ponownej analizy typologiczno-chronologicznej i technologicznej*, „Materiały Zachodniopomorskie – Nowa Seria” 6–7/1, 299–325.
- KLIMEK, L., KURASIŃSKI, T., SKÓRA, K.
2013 *Metallographic analyses of military items from the Early Medieval inhumation cemetery in Radom, Site 4*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 26, 25–39.
- KLIMEK, L., PUDŁO, P.
2011 *Miecz z Pilichowa – czy naprawę zaginął*, „Nasze Korzenie” 1, 14–17.
- KLISZ, T.
2006 *Średniowieczny grot oszczepu z Czeramna-Kolonii, pow. Tomaszów Lubelski*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2, 207–210.
- KOKOWSCY, E. I A.
2003 *Nahajki z rękojeściami w kształcie ptasich głów z Gródka nad Bugiem*, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Warszawa-Lublin, 355–364.
2009 *Unikalna rękojeść nahajki z Gródka nad Bugiem*, [w:] H. Taras, A. Zakościelna (red.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, 379–382.
- KOLA, A.
2014 *Militaria – broń ochronna*, [w:] A. Kola, G. Wilke (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. II: *Mosty traktu poznańskiego (wyniki archeologicznych badań podwodnych prowadzonych w latach 1986–2003)*, Kraków, 69–74.

- KOŁODA, V.V. (КОЛОДА, В.В.)
2007 *Унікальний древнерусський топор*, „Харьковский археологический сборник” 2, 6–11.
- KONIAREK, Ł.
1996A *Problem występowania wczesnośredniowiecznych ostróg haczykowatych w południowej części Dolnego Śląska*, „Slavia Antiqua” 37, 203–210.
1996B *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne na Śląsku*, niepublikowana dysertacja doktorska w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Łodzi.
- KOPICKI, W.
2004 *Broń na polskich monetach średniowiecznych – miecz*, [w:] K. Filipow (red.), *Pieniądz i wojna. Białoruś-Litwa-Łotwa-Polska-Słowacja-Ukraina*, Warszawa, 41–48.
- KORDALA, T.
2006 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*, Łódź.
- KORZON, T.
1923 *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 1: *Epoka przedrozbiorowa*, Lwów-Warszawa-Kraków.
- KOSZAŁKA, J.
2015 *Wood and Plant Macro-Remains Analysis*, [w:] A. Buko (red.), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, Leiden-Boston, 139–142.
- KOŚCIELECKI, P.
1999 *Skoble czy zaczepy do rzemieni tarczy z Turowa? Przyczynek do dziejów wczesnośredniowiecznego uzbrojenia ochronnego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 47/3–4, 427–434.
- KOTOVIĆ, P.N. (КОТОВИЧ, П.Н.)
2019 *Нетипичный клинок «болгарского типа» из Терки, юго-восточная Польша*, „Военная археология” 5, 100–116.
- KOTOWICZ, P.N.
2001 *rec.: W. Świętosławski, Ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 6, 269–271.
2004 *Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Katalog wystawy*, Sanok.
2005A *System militarny Sanoka we wczesnym średniowieczu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 1, 61–86.
2005B *Żelazna przewlecza z grodziska wczesnośredniowiecznego “Horodna” w Trepczy stan. I, pow. Sanok*, „Rocznik Przemyski. Archeologia” 41/2, 113–124.
2005C *Międzynarodowa konferencja naukowa „Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu”, Sanok 2004*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” 26, 439–440.
2006A *Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI–poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady*, „Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка” 571, 18–47.
2006B *Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2, 51–66.
2008A *...wszystką jego broń umieścili obok niego... Pochówki wojowników (?) na wczesnośredniowiecznych, ciałopalnych cmentarzyskach kurhanowych z terenu Polski*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzeński (red.), *Epidemie, klęski, wojny*, Funeralia Lednickie 10, Poznań, 363–383.
2008B *Wczesnośredniowieczny topór z miejscowości Kryniczki, pow. krasnostawski*, „Silesia Antiqua” 44, 170–175.
2008C *Nie tylko żelźca. Uwagi na temat rzadziej postrzeganych elementów średniowiecznych toporów*, [w:] B. Gruszka (red.), *Ad Oderam fluvium. Księga pamiątkowa Edwarda Dąbrowskiego*, Zielona Góra, 423–447.
2008D *Early medieval war-flails (kistens) from Polish Lands*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 21, 75–86.
2008E *Zabawka czy oręż ćwiczebny? Przyczynek do badań nad problematyką drewnianych naśladownictw średniowiecznych mieczy*, [w:] W. Świętosławski (red.), *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 54, 89–98.
2009 *Dwie wczesnośredniowieczne bradatice z południowej Lubelszczyzny*, [w:] H. Taras, A. Zakościelna (red.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, 383–396.
2011 *Early medieval ornamented axes from the territory of Poland*, [w:] I.M. Tiplić (red.), *Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe*, Studia Universitatis Cibiniensis – Series Historica. Supplementum 1, Sibiu, 105–132.

- 2012 *Na tropie spektakularnej omyłki. Nowe spojrzenie na toporek z „napisem” z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu*, „Acta Universitatis Lodziensis – Folia Archaeologica” 29, 111–122.
- 2013A *Problematyka badań bronioznawczych nad wczesnośredniowiecznym uzbrojeniem Lubelszczyzny*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” 34, 51–71.
- 2013B *Analiza kolekcji toporów średniowiecznych*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 2, Lednica, 43–101.
- 2013C *The Sign of the Cross on the Early Medieval Axes – A Symbol of Power, Magic or Religion?*, [w:] L. Marek (red.), *Weapons Brings Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, Wratislavia Antiqua 18, Wrocław, 41–55.
- 2013D *Broń i oporządzenie jezdzieckie*, [w:] J. Kalaga (red.), *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w XI–XIII w. Studium interdyscyplinarne*, Warszawa, 62–75.
- 2014 *Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich. Katalog źródeł*, Rzeszów-Sanok.
- 2016A *Ostroga płytkowo-nitowa z Trepczy koło Sanoka*, „Acta Militaria Mediaevalia” 12, 243–244.
- 2016B *Two campaigns of Geza II against Sanok and Przemyśl in Galich Rus’ in the middle of 12th century* [w:] B. Йотов (red.), *Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (античност и средновековие), Международна конференция Варна – 14–16.05.2009*, Acta Musei Varnaensis X-1, Варна, 133–150.
- 2018A *Early medieval Axes from the Territory of Poland*, Kraków.
- 2018B *Wczesnośredniowieczne żeleźce czekana ze Srogowa Górnego, pow. sanocki*, „Acta Militaria Mediaevalia” 14, 243–245.
- KOTOWICZ, P.N., FEDYK, R.
- 2015 *Wczesnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z okolic Sanoka*, „Acta Militaria Mediaevalia” 11, 235–236.
- KOTOWICZ, P.N., GLINIANOWICZ, M., MICHALAK, A.
- 2019 *Elements of the weaponry from the 9th and 10th century Trepcza complex near Sanok, South-Eastern Poland*, [w:] L. Poláček, P. Kouřil (red.), *Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Internationale Tagungen in Mikulčice IX, Brno, 403–420.
- KOTOWICZ, P.N., KUBIK, A., MICHALAK, A.
- 2019 *Przez Moskwę na Kulikowe Pole. Konferencja bronioznawcza w Rosji*, „Acta Militaria Mediaevalia” 15, 176–179.
- KOTOWICZ, P.N., MICHALAK, A.
- 2006 *“Iposzedł Włodzimierz na Lachów [...]”. O recepcji orientalnych militariów we wczesnośredniowiecznej Polsce*, „Z otchłani wieków” 61/1–2, 77–91.
- 2008 *Status of Research on Early-Medieval Armament in Małopolska. Remarks Regarding the Monograph Study by Piotr Strzyż (2006)*, „Acta Archaeologica Carpathica” XLII–XLIII, 2007–2008, 371–417.
- 2013 *Wczesnośredniowieczna broń obuchowa z terenu Polski w dorobku Andrzeja Nadolskiego z perspektywy kolejnych lat badań*, [w:] P. Strzyż, W. Świętosławski (red.), *Broń zwierciadłem epoki. Andrzeja Nadolskiego bronioznawcze dokonania i inspiracje*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 59, 47–62.
- KOTOWICZ, P.N., MIECHOWICZ, Ł.
- 2016 *Wczesnośredniowieczne żeleźce topora z Trzcińca, pow. Opole Lubelskie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 12, 244–246.
- KOTOWICZ, P.N., ŚNIEŻKO, G.
- 2018 *Unikatowy trzewik pochwy miecza z Mielnika nad Bugiem na Podlasiu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 14, 221–228.
- KOTOWICZ, P.N., ŚWIĄTEK, M.
- 2006 *Mittelalterliche Streitäxte aus den Sammlungen des Regionalmuseums in Jasło. Ein Beitrag zur Kenntnis der Bewaffnung in den polnischen Karpaten*, „Acta Archaeologica Carpathica” XLI, 115–145.
- KUCYPERA, P.
- 2017 *Metal, swords, and birds. A myth spanning time, place, and cultures*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 30, 53–58.
- 2019A *Żelazne elementy uzbrojenia i oporządzenia jezdzieckiego w świetle badań metaloznawczych*, [w:] S. Wadył (red.), *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk, 305–340.
- 2019B *Broń „wikingów” w Polsce*, [w:] M. Bogacki, A. Janowski, Ł. Kaczmarek (red.), *Wikingowie w Polsce? Zabytki skandynawskie z ziem polskich*, Gniezno-Szczecin, 265–278.

KUCYPERA, P., KURASIŃSKI, T., PUDŁO, P.

2009 *Miecze z cmentarzyska w Cedyni, pow. gryfiński (stan. 2) w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński (red.), *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, Toruń, 141–168.

2011 *Problem rozwoju jednolitych głowic mieczowych między połową IX a połową XIII w.*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło (red.), *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni wieków*, Toruń, 74–90.

KUCYPERA, P., PUDŁO, P.

2011 *Badania radiograficzne mieczy ze zbiorów Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [w:] A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 3, Dziekanowice-Lednica, 121–131.

2013 *The „Viking Sword” – True or False? On the Importance of a Certain of Terminological Problem*, [w:] S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, Wrocław, 469–478.

KUCYPERA, P., RYBKA, K.

2013 *Badania materiałowe żelazec toporów*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 2, Lednica, 303–349.

2018 *Badania archeometalurgiczne grotów broni drzewcowej i elementów uzbrojenia ochronnego*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 1, Lednica, 269–330.

KUCZKOWSKI, A.

2011 *Wczesnośredniowieczny topór z jeziora Bobięcińskiego, gm. Miastko, pow. Bytów*, „Materiały Zachodniopomorskie – Nowa Seria” 6–7/1, 443–446.

2017 *Wczesnośredniowieczny topór żelazny z miejscowości Rogowo, gm. Białogard*, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne” 39, 219–221.

KULAKOV, V.I.

1998 *Silbertauschierte Artefakte Ostpreßens aus der Wikingerzeit*, „Tolkemita-Texte” 54, 3–18.

KULAWCZUK, M., LIS, P.

2007 *Wczesnośredniowieczny topór z grodziska w Żmijowiskach, pow. opolski*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 9, 305–308.

KULCZYCKA, A.

1960 *Wczesnośredniowieczne wędzidło żelazne z Pleszowa, pow. Kraków*, „Materiały Archeologiczne” II, 291–294.

KURASIŃSKI, T.

2004 *Dziecko i strzala. Z problematyki wyposażania grobów w militaria na terenie Polski wczesnopiastowskiej (XI–XII w.)*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Dusza maluczka a strata ogromna*, *Funeralia Lednickie* 6, Poznań, 131–141.

2005A *Topory typu M w grobach na terenie Polski wczesnośredniowiecznej – próba oceny znalezisk*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Do ut des – dar pochówek, tradycja*, *Funeralia Lednickie* 7, Poznań, 199–224.

2005B *Waffen im Zeichenkreis. Über die in den Gräbern auf den Gebieten des frühmittelalterlichen Polen vorgefundenen Flügellanzenspitzen*, „Sprawozdania Archeologiczne” 57, 165–213.

2006A *Czy w Polsce wczesnośredniowiecznej żyli sędziwi wojownicy?*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Starość – wiek spełnienia*, *Funeralia Lednickie* 8, Poznań, 205–227.

2006B *Arms and Christianisation. The Motif of the Cross on the Early Medieval Weapons – Selected Problems*, [w:] H. Dobrzańska, B.S. Szmoniewski, K. Ryba (red.), *European Association of Archaeologists. 12th Annual Meeting. Cracow, Poland, 19–24 September 2006. Abstracts Book*, Kraków, 252–253.

2009 *Militaria jako element wyposażenia wczesnośredniowiecznych pochówków dziecięcych – próba interpretacji zjawiska na przykładzie znalezisk z ziem polskich*, „Archeologia Polski” 54/2, 209–248.

2010 *Podkowa jako element wyposażenia grobowego na cmentarzyskach z terenów słowiańskich. Wstęp do problematyki*, [w:] T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak (red.), *In tempore belli et pacis. Ludzie – Miejsca – Przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, Łódź, 577–586.

2011 *Łamanie, zginanie, wbijanie. O kilku nietypowych zabiegach dotyczących uzbrojenia na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach szkieletowych z ziem polskich*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głóskowi w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 219–236.

- 2014 *Grotem w dół, grotem w górę. Deponowanie włóczni w grobach wczesnośredniowiecznych na ziemiach polskich*, [w:] T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 60, 159–190.
- KURASIŃSKI, T., DUDAK, W.
2007 *Dwie średniowieczne głowice buław znalezione w rejonie Skierniewic*, „Archaeologia Historica Polona” 17, 113–128.
- KURASIŃSKI, T., SKÓRA, K.
2012 *Militaria z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Radomiu, stan. 4*, „Acta Militaria Mediaevalia” 8, 69–89.
- KURASIŃSKI, T., MAIK, J., ŚWIĘTOSŁAWSKI, W.
2010 *The Use of Textiles in Arms and Armour in Medieval Poland*, „Textile History” 41, supplement 1, 7–16.
- KUŚNIERZ, J.
2003 *Militaria z badań archeologicznych latopisowego grodu Czerwienia*, Археологія Тернопільщини, Тернопіль, 215–229.
- 2005 *Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku na gród na podstawie wyników dotychczasowych badań archeologicznych*, „Acta Militaria Mediaevalia” 1, 115–132.
- 2006 *Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2, 79–102.
- 2009 *Znaleziska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim*, [w:] E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, Lublin, 139–166.
- LECHOWICZ, Z., TWARDOWSKI, W.
2003 *Wczesnośredniowieczny miecz z Wysokiej, pow. Radom*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 8, 2002–2003, 159–167.
- LISOWSKA, E.
2017 *Bradatica from Strzelińskie Hills*, „Sprawozdania Archeologiczne” 69, 409–419.
- LODOWSKI, J., WRÓBEL, M.
1999 *Znaleziska średniowiecznych militariów i narzędzi rolniczych w dolinie Baryczy (z problematyki „klusownictwa” archeologicznego)*, „Silesia Antiqua” 40, 86–93.
- ŁAWRYNOWICZ, O.
2005A *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 51.
2005B *O sposobach noszenia pasa mieczowego we wczesnym średniowieczu*, „Archaeologia Historica Polona” 15/1, 347–354.
- 2011 *Uzbrojenie indywidualne w Kronice Thietmara z Merseburga*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło (red.), *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni wieków*, Toruń, 9–32.
- 2012 *The iconography of weapons of Western Slavs in the Early Middle Ages. Some notes on the cultural patterns on the example of the so-called Group of Vyšehrad Codex*, „Acta Universitatis Lodzianis – Folia Archaeologica” 29, 123–144.
- ŁAWRYNOWICZ, O., STRYŻ, P.
2001 *Nowezabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, „Archaeologia Polski Środkowowschodniej” 6, 258–264.
- ŁEPKOWSKI, J.
1857 *Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie*, Kraków.
- ŁUKOMIAK, K.
2015 *Średniowieczne monety polskie jako źródło do poznania uzbrojenia ochronnego XI–XIII wieku*, „Zielonogórskie Spotkania Źródłoznawcze” 1, 38–49.
- MACHNIK, J., KOTOWICZ, P.N.
2005 *Wstęp*, „Acta Militaria Mediaevalia” 1, 7–8.
- MACIUKIEWICZ-CZARNECKA B.
1989 *Materiały do katalogu militariów Polski północno-wschodniej, część I: Miecze*, „Zeszyty Naukowe Muzeum Wojska Polskiego” 3, 146–158.
1990 *Materiały do katalogu militariów Polski północno-wschodniej, część II: Strzemiona*, „Zeszyty Naukowe Muzeum Wojska Polskiego” 4, 168–177.
1991 *Materiały do katalogu militariów Polski północno-wschodniej, część III: Groty włóczni i dziirytu*, „Zeszyty Naukowe Muzeum Wojska Polskiego” 5, 145–152.
1992 *Katalog militariów Polski północno-wschodniej, część IV: Topory*, „Zeszyty Naukowe Muzeum Wojska Polskiego” 6, 106–120.

- MAIK, J.
2012 *Wyniki analiz tkanin z cmentarzyska w Lubieniu, pow. piotrkowski*, [w:] T. Kurasiński, K. Skóra, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*, Łódź, 339–341.
- MAJEWSKI, M.
2018 *Uzbrojenie średniowieczne w ziemi chełmińskiej*, niepublikowana dysertacja doktorska w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- MANDEL, M.
2003 *Ein seltenes Luxusbeil von Kirumpää*, „Archeologilined Válistööd Eestis“ 2002, 227–229.
- MAREK, L.
2004 *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronioznawcy*, Studia Archeologiczne 36, Wrocław.
2005 *Early Medieval Swords from Central and Eastern Europe. Dilemmas of an Archeologist and a Student of Arms*, Acta Universitatis Wratislaviensis 2713, Wrocław.
2018 *Militaria*, [w:] J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy Placu Nowy Targ we Wrocławiu*, Wratislavia Antiqua 23/2, Wrocław, 563–664.
- MAZUR, A., NOSEK, E.
1967 *Porównanie technologii wykonania wędzidel z Chelmcza, pow. Nowy Sącz, Mymonia, pow. Sanok i Nowej Huty-Pleszowa*, „Materiały Archeologiczne” VIII, 215–222.
- MICHALAK, A.
2005 *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 4, 183–220.
2006 *Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2, 103–114.
2007A *Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich*, „Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка” 571, 48–74.
2007B *O dwóch średniowiecznych buławach z Pomorza Zachodniego*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4–6 sierpnia 2006 r.*, Toruń, 128–149.
2007C *„A grodzianie [...] wyszli naprzeciw z dobytymi mieczami...”. Więcej o występowaniu mieczy na Środkowym Nadodrzu w średniowieczu*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 5, 199–224.
2018 *Kolejna głowica miecza w typie B ze Środkowego Nadodrza. Obserwacje na marginesie znaleziska z Niesulic, pow. świebodziński*, „Acta Militaria Mediaevalia” 14, 229–236.
2019 *Arma confinii. Przemiany późnośredniowiecznej broni na rubieżach Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra.
- MICHALAK, A., GARDELA, L.
2020 *Bodziec ostrogi z Lubniewic. Słowiańska kultura elitarna w zachodniej części państwa Piastów*, „Slavia Antiqua” 59, 129–155.
- MICHALAK, A., PUDŁO, P.
2008 *Poszukując miecza Wikingów. Uwagi o aspektach i kryteriach pozwalających ustalić pochodzenie*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Kultura ludów Morza Bałtyckiego. Starożytność i średniowiecze*, Toruń, 359–384.
- MICHALAK, A., SINKOWSKI, S.
2017 *An Ottonian spur from the Early Medieval cemetery in Santok in Western Poland*, „Acta Militaria Mediaevalia” 13, 133–147.
- MICHALAK, A., SOCHA, K.
2017 *A sword scabbard chape with a depiction of a bird of prey from the surroundings of Kostrzyn*, „Slavia Antiqua” 58, 159–174.
- MICHALAK, A., WOLANIN, P.
2008 *Skóra w służbie wojny. Militarne i pozamilitarne, skórzane elementy wyposażenia wojownika w średniowieczu. Przegląd problematyki*, [w:] W. Świętosłowski (red.), *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 54, 101–122.
- MICHALAK, A., ZAMELSKA-MONCZAK, K.
2015 *Czy XII-wieczny ciężarek z poroża z Santoka jest elementem kiścienia?*, „Acta Militaria Mediaevalia” 12, 199–206.

MICHNIEWICZ, M.

2012 *Uwagi botanika o resztkach roślinnych z grobów z cmentarzyska w Lubieniu, pow. piotrkowski*, [w:] T. Kurasiński, K. Skóra, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*, Łódź, 339–341.

MIŚKIEWICZ, B.

1957 *Machiny wojenne i przyrządy oblężnicze polskiego wojska wczesnośredniowiecznego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 5/3–4, 463–486.

NADOLSKA, K.

1994 *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne na Pomorzu Gdańskim*, niepublikowana dysertacja doktorska w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Łodzi.

NADOLSKI, A.

1954A *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 3.

1954B *W związku z recenzją mgra J. Żaka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2/4, 730–733.

1955 *Pochwa miecza znaleziona w osadzie miejskiej z XI w. w Gdańsku*, „Wiadomości Archeologiczne” XXII/2, 186–192.

1956 *Polskie siły zbrojne w czasach Bolesława Chrobrego*, „Acta Archaeologica Universitatis Lodziensia” 5.

1957 rec.: *Sarnowska W., Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*, „Światowit” 21, 1955, 276–323, „Archeologia Polski” 1, 282–285.

1959 *Uwagi o problematyce i metodach badań nad historią uzbrojenia*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1, 43–47.

1960A *Uwagi o wczesnośredniowiecznych hełmach typu „wielkopolskiego”*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Archeologiczna” 5, 99–124.

1960B *Uwagi o metodzie badań nad wczesnośredniowieczną wojskowością polską (na marginesie pracy A.F. Grabskiego)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 8/3, 349–360.

1961 *Grot oszczepu z grodziska w Tumie pod Łęczycą*, „Rocznik Łódzki” 4, 173–177.

1962 *Ancient Polish Arms and Armour, part I*, „The Journal of the Arms and Armour Society” 4/2, 29–40.

1963A *Zabytki uzbrojenia jako źródło do dziejów polskiego średniowiecza*, „Studia Źródłoznawcze” 8, 112–115.

1963B *Numizmatyczne źródła do dziejów uzbrojenia polskiego w XI wieku*, [w:] K. Jażdżewski, W. Hensel, W. Kóčka (red.), *Munera archaeologica Iosepho Kostrzewski. Quinquagesimum annum optimarum artium studiis deditum peragenti ab amicis collegis discipulis oblate*, Poznań, 415–423.

1966 *Wczesnośredniowieczne militaria z Jeziora Lednickiego*, „Studia Muzealne” 5, 7–18.

1968 *Szczerbiec (próba analizy bronioznawczej)*, [w:] A. Nadolski (red.), *Na granicach archeologii*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 17, 105–124.

1971 *Historia uzbrojenia w badaniach nad kulturą materialną Polski średniowiecznej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 19/4, 627–644.

1978 (red.) *Broń średniowieczna z ziem polskich*, Łódź.

1974 *Polska broń. Broń biała*, Wrocław.

1979 *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Wrocław.

1990 (red.) *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, Łódź.

1994 (red.) *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, Warszawa.

NADOLSKI, A., ABRAMOWICZ, A., POKLEWSKI, T.

1959 *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniku pod Łodzią*, *Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis* 7, Łódź.

NIEMIEC, D.

2018 *Did Conrad of Mazovia Play Chess on Wawel?*, [w:] A. Stempin (red.), *The Cultural Role of Chess in medieval and Modern Times. 50th Anniversary Jubilee of the Sandomierz Chess Discovery*, Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses 21, Poznań, 55–65.

NOSEK, E.

1966 *Badania metalograficzne wędzidla z Chelmca, pow. Nowy Sącz*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXII/1–2, 12–15.

NOWAKIEWICZ, T.

2000 *Wczesnośredniowieczna głowica buławy bojowej z Olszynki Grochowskiej w Warszawie*, „Światowit – Nowa Seria” II/XLIII, fasc. B, 165–169.

NOWAKOWSKA-CWETSCH, D.

1986 *Strzemiona z terenu Polski (do XIV wieku). Próba typologii*, „Światowit” 36, 65–81.

NOWAKOWSKI, A.

1980 *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV w. i na początku XV w.*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 29.

1991 *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń.

1998 (red.) *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, Toruń.

- 2005 *Wojskowość w średniowiecznej Polsce*, Malbork.
- NOWAKOWSKI, P.A.
1998 *Analiza archeologiczna militariów z Radymna woj. przemyskie*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 11, 7–59.
- 2008 rec.: Witold Sarnecki, David Nicolle, *Medieval Polish Armies 966–1500*, Osprey Publishing 2008, *Men-at-Arms* 445, 49 ss., „Acta Militaria Mediaevalia” 4, 227–230.
- OŚCIŁOWSKI, J.
2017 *Two early medieval swords from the Masovian-Prussian borderland*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 30, 131–141.
- PANASIEWICZ, W.
2000 *Trzy ostrogi z Gródka, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 5, 209–211.
- PARCZEWSKI, M.
1988 *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Kraków.
2003 *Wczesnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z Rybiczyny, pow. Lipsko*, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Warszawa-Lublin, 147–154.
2009 *Komentarz do książki Boromira R. Borowczaka*, „Acta Militaria Mediaevalia” 5, 241–243.
- PETERSEN, E.
1939 *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.-8. Jahrhunderts*, Leipzig.
- PIASKOWSKI, J.
1959 *Rozwój technologii mieczów żelaznych od czasów najdawniejszych do XV wieku*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1, 149–175.
- PIOTROWSKI A.
2009 *Wczesnośredniowieczny grot włóczni z Wyszogrodu, pow. plocki*, [w:] A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, Warszawa, 787–790.
- POKLEWSKA-KOZIELŁ, M., SIKORA, M.
2018 *Szyszak z Giecza – szczegółowa inwentaryzacja obiektu i stan badań*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 1, Lednica, 109–121.
- POLESKI, J.
1992 *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, Prace Archeologiczne 52, Kraków.
1997 *Kontakty interregionalne mieszkańców Małopolski w VI–X wieku*, [w:] K. Wachowski (red.), *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, Wrocław, 51–63.
2000 *Chronologia i periodyzacja wczesnego średniowiecza w Polsce – osiągnięcia i porażki*, [w:] M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski (red.), *Archeologia i prehistoria polska w ostatnim półwieczu*, Poznań, 423–432.
2013 *Małopolska w VI–X wieku. Studium archeologiczne*, Kraków.
- POPEK, M.
2014 *Militaria – broń miotająca*, [w:] A. Kola, G. Wilke (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. II: *Mosty traktu poznańskiego (wyniki archeologicznych badań podwodnych prowadzonych w latach 1986–2003)*, Kraków, 135–137.
- PUCHALSKA, J.
1989 *Rząd konia rycerskiego w okresie średniowiecza na terenie Polski*, „Muzealnictwo Wojskowe” 4, 379–410.
- PUDŁO, P.
2012 *Wczesnośredniowieczne miecze z terenu Polski na tle europejskim. Systematyka, technologia produkcji, zdobienia*, niepublikowana dysertacja doktorska w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
2013A *Arms and armour analysis of a Juda Maccabeus’ miniature in the Plock Bible*, [w:] L. Marek (red.), *Weapons bring peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, Wratislavia Antiqua 18, Wrocław, 97–104.
2013B *Relikt książęcego oręża? Słów kilka o zdobionej głowicy miecza z Górnego Śląska*, [w:] K. Kościelniak, Z. Pilarczyk (red.), *Wybrane problemy badawcze historii wojskowej. Od źródła do syntezy*, Toruń, 33–47.
2014 *Historia pewnego miecza, czyli o pożytkach z kwerend muzealnych*, „Acta Militaria Mediaevalia” 10, 204–206.

- PUDŁO, P., RYCHTER, M.
2010 *Z zachodu na wschód czy ze wschodu na zachód? Kilka uwag na temat zdobionego jelca z Kamienia Pomorskiego*, „Acta Militaria Mediaevalia” 6, 185–191.
- PUDŁO, P., SŁOWIŃSKI, S.
2009 *Jelec miecza z Podzamcza w Szczecinie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 5, 161–164.
- PUDŁO, P., ŻABIŃSKI, G.
2011 *Analiza formalna mieczy ze zbiorów Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [w:] A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 3, Dziekanowice-Lednica, 19–35.
- RADDATZ, K.
2002 *»Prunkaxte« – Zeugnisse des Mongoleneinfalls nach Mitteleuropa*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 32, 295–310.
- RADEK T.
2013 *Analiza materiałowa skór z toporów średniowiecznych*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 2, Lednica, 297–302.
- RAJEWSKI, Z.A.
1973 *O niektórych hełmach wczesnośredniowiecznych*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXVIII/2, 349–359.
- RAUHUT, L., DŁUGOPOLSKA, L.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXVI/3, 292–353.
- RAUHUT, L., TWOREK, D., ZIENCIK, H.
1968 *Wczesnośredniowieczny miecz z Machowa, pow. Tarnobrzeg*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXIII/3–4, 398–409.
- ROBAK, Z.
2013 *Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII–X wiek*, cz. I, Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae XVIII, Nitra.
2014 *Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII–X wiek*, cz. II, Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae XIX, Nitra.
- RUDNICKI, M. (Рудницкий, М.)
2014 *Контакты между западными балтами и славянами в VI–VII вв.: археологические данные*, [w:] Н.Д. Руссев (red.), *Время войны. Победители и побежденные*, „Stratum Plus” 6, 91–117.
- RUDZIŃSKI, P.M.
2009 *Tarcza we wczesnośredniowiecznej Polsce na tle europejskim*, „Acta Militaria Mediaevalia” 5, 21–78.
- RYBKA, K.
2009 *Wyniki prac konserwatorskich miecza z Lutowa*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński (red.), *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, Toruń, 169–181.
2011 *Najnowsze badania militariów na przykładzie wybranych mieczy z terenu Polski*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło (red.), *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, Toruń, 107–125.
- RYCHTER, M.R., STRZYŻ, P.
2016 *A Forgotten Helmet from Silniczka in Poland*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 29, 105–113.
- SANKIEWICZ, P.
2011 *Kolekcja mieczy w zbiorach Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [w:] A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 3, Dziekanowice-Lednica, 13–17.
2013 *Kolekcja toporów ze zbiorów Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 2, Lednica, 25–34.
2018A *Uzbrojenie ochronne i broń drzewcowa w zbiorach Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 1, Lednica, 27–32.
2018B *Hełm stożkowy z jeziora Lednica*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 1, Lednica, 123–131.
2018C *Fragmenty pancerzy kolczych z Ostrowa Lednickiego*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 1, Lednica, 133–146.

- SARNECKI, W., NICOLLE, D.
2008 *Medieval Polish Armies 966–1500*, Osprey Military – Men-at-arms series 445, Oxford.
- SARNOWSKA, W.
1955 *Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*, „Światowit” 21, 276–323.
1956a *Uzbrojenie średniowieczne w świetle wykopalisk w latach 1948–1951 w Opolu na Śląsku*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 4, 211–224.
1956b *Wojsko polskie w okresie wczesnopiastowskim*, „Dawna kultura” 3, 46–55.
1962 *Topory wczesnośredniowieczne z obszaru Śląska*, „Światowit” 24, 493–514.
- SAWICKI, T.
1990 *Wczesnośredniowieczna nakładka głowicy miecza z Gniezna*, „Gniezno. Studia i Materiały Historyczne” III, 223–236.
- SIEROŚLAWSKI, A., WEKER, W.
2013 *Non-destructive examination of spearheads from the cemetery in Końskie, the Końskie District*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 26, 41–49.
- SIKORA, J.
2013 *Ethnos or ethos? Some remarks on interpretation of early medieval elite burials in northern Poland*, [w:] S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, Wrocław, 411–436.
- SIKORA, P.
2001 *Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu – katalog źródeł*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” 22, 107–132.
2003 *Frühmittelalterliche Ortbänder bei West- und Ostslawen*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters” 31, 11–38.
- SIKORSKI, A.
2010 *Tkanina płócienna na toporze z Lubowa, gm. loco, woj. wielkopolskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 11, 157–164.
- SIWIAK, W.
2015 *Wczesnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z lasu Turska Dąbrowa nad Notecią koło Bydgoszczy*, „Pomorania Antiqua” XXIV, 401–410.
- SIWIAK, A., ZAJĄCZKOWSKA, T.
2008 *Znalezisko wczesnośredniowiecznego miecza z Lutowa, gm. Sępólno Krajeńskie, komunikat*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Kultura ludów Morza Bałtyckiego. Starożytność i średniowiecze*, Toruń, 403–407.
- SKALSKI, K.
1995 *Problem wykorzystania źródeł archeologicznych do badań nad składem drużyny pierwszych Piastów*, „Kwartalnik Historyczny” 102/2, 85–96.
- SŁUPECKI, L.P.
2006 *Miejsca kultu pogańskiego w Polsce na tle badań nad wierzeniami Słowian*, [w:] W. Chudziak, S. Moździoch (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, Toruń-Wrocław-Warszawa, 63–82.
- STANKIEWICZ, U.
2009 *Militaria z wczesnośredniowiecznego grodziska w Trzciance, pow. Sokółka*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 5, 97–114.
- STASIAK, W., GRYGIEL, R.
2014 *Pozostałe materiały ruchome*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Początki Łęczycy*, t. II: *Archeologia o początkach Łęczycy*, Łódź, 182–223.
- STĄPÓR, M.
2013 *Early Medieval arrowheads with twisted sockets discovered in Poland – the concepts of purpose*, [w:] L. Marek (red.), *Weapons bring peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, *Wratislavia Antiqua* 18, Wrocław, 57–67.
- STEFAŃSKA, Z.
1964 *Pancerze w Polsce średniowiecznej*, „Muzealnictwo Wojskowe” 2, 73–140.
- STĘPNIK, T.
1996 *Średniowieczne wyroby drewniane z Ostrowa Lednickiego – analiza surowcowa*, „Studia Lednickie” 6, 261–296.
2011 *Drewniane okładziny rękojeści mieczy*, [w:] A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 3, Dziekanowice-Lednica, 71–79.

- 2013 *Drewniane toporzyska w świetle analizy surowcowej*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Gieczu*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 2, Lednica, 283–295.
- 2018 *Drzewca włócznie w świetle analizy surowcowej*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Gieczu i Grzybowa*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 1, Lednica, 253–268.
- STĘPNIK, T., KUCYPERA, P., PUDŁO, P., RYBKA, K.
2014 *Early-medieval sword from Koninko, Kórnik Community, Wielkopolskie Voivodship*, „Acta Militaria Mediaevalia” 10, 143–159.
- STRYNYAK D.
2003 *Oręż wieków minionych. Uzbrojenie na ziemiach polskich od X do początku XIX wieku. Katalog wystawy*, Gniezno.
- STRZYŻ P.
2005 *Ruskie buławy „gwiazdzone” z Małopolski*, „Acta Militaria Mediaevalia” 1, 107–114.
2006A *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 52.
2006B rec.: Marek L., *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronioznawcy, 2004*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 54/1, 117–122.
2008 rec.: Boromir Rafał Borowczak, *Topory wojów piastowskich. Bitwa o Ostrów Lednicki, Szczecin 2008, 175 ss.*, „Acta Militaria Mediaevalia” 4, 223–226.
- STRZYŻ P., ZIĘTEK J.
2015 *Okucie pochwy miecza z Przybyszyc*, „Acta Militaria Mediaevalia” 11, 236–237.
- SUCHODOLSKI, S.
1962 *Numizmatyczny przyczynek do dziejów uzbrojenia w Polsce w XI i XII w.*, „Archeologia Polski” 7/1, 121–134.
- SVENTOSLAVSKII, V. (СВЕНТОСЛАВСКИЙ, В.)
2009 *Поиски русского вооружения эпохи раннего средневековья на территории Польши*, [w:] E.H. Носов, С.В. Белецкий (red.), *Краеугольный Камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран, том II: 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Курпичникова посвящается*, Санкт-Петербург-Москва, 305–312.
- SZYDŁOWSKI, J.
1957 *Miecz wczesnośredniowieczny z miejscowości Rogowo, pow. Opole*, „Wiadomości Archeologiczne” XXIV/1–2, 136–138.
- SZYMAŃSKI, W.
1987 *Próba weryfikacji datowania zespołu osadniczego ze starszych faz wczesnego średniowiecza w Szeligach, woj. płockie*, „Archeologia Polski” 32/2, 349–372.
- SZYMCZAK, J.
1979 *Sposoby zdobywania i obrony grodów w Polsce w okresie rozbitcia dzielnicowego*, „Studia i Materiały do historii wojskowości” 22, 3–63.
2001 *Uzbrojenie w świetle źródeł pisanych w Polsce do połowy XIII w.*, „Acta Universitatis Lodzensis – Folia Archaeologica” 23, 87–101.
2017A *Rycerz w hełmie, w zbroi i z tarczą*, t. I, Warszawa-Bellerive-sur-Allier.
2017B *Rycerz z bronią zaczepną*, t. II, Warszawa-Bellerive-sur-Allier.
2019 *Rycerz i jego konie*, t. III, Warszawa.
- ŚWIĄTKIEWICZ, P.
2002 *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 48.
2007 *Znaleziska wczesnośredniowiecznych militariów na południowym pobrzeżu Bałtyku*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4–6 sierpnia 2006 r.*, Toruń, 58–105.
- 2011 *Dwa topory z grodziska w Sopocie*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głóskowi w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 427–434.
- ŚWIĘTOSŁAWSKI, W.
1990 *Strzemiona średniowieczne z ziem polskich*, Łódź.
1994A *Medieval Tartar accesories finds from the territory of Poland*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 7, 55–59.
1994B *Technologia produkcji uzbrojenia w Polsce średniowiecznej w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] D. Bednarska-Pikuła (red.), *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2, Toruń, 317–321.

- 1996A *Elementy wschodnie wśród militariów z XIII w. znalezionych na terenie Polski*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 38, 3–17.
- 1996B *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.)*, Łódź.
- 1997 *Ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź.
- 2006 *Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczach Wisły i Odry*, Łódź.
- 2007A *Militaria wschodnie na średniowiecznym Pomorzu*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4–6 sierpnia 2006 r.*, Toruń, 44–57.
- 2007B *Oręż zbruczańskiego Świętowita*, [w:] M. Głosek, J. Maik (red.), *Od pradziejów po współczesność. Archeologiczne wędrówki*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 53, 121–125.
- 2014A *Topór z wizerunkiem tura z grobu w Olen’-Kolodez’ nad Donem – łup ze środkowej Europy*, „Gdańskie Studia Archeologiczne” 4, 33–43.
- 2014b *Stan i potrzeby badań nad wczesnośredniowiecznym uzbrojeniem pomorskim*, [w:] H. Paner, M. Fudziński, W. Świętosławski (red.), *Pomorze we wczesnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych. Historia, stan aktualny i potrzeby badań*, Gdańsk, 97–102.
- 2016 *Toporów ci u nas dostatek. Kilka uwag o „Toporach wczesnośredniowiecznych z ziem polskich. Katalog źródeł”*, Rzeszów 2014, pióra Piotra N. Kotowicza, „Acta Militaria Mediaevalia” 12, 261–263.
- 2018 *Oręż słowiańskich bogów*, [w:] T. Nowakiewicz, M. Trzeciński, D. Błaszczak (red.), *Animos labor nutrit. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Buko w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 98–101.
- TERESZCZUK, D.
- 2003 *Dwie wczesnośredniowieczne pobocznicze wędzidel z Gródka nad Bugiem, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 6, 2001, 255–257.
- 2005 *Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim*, „Acta Militaria Mediaevalia” 1, 133–141.
- 2007 *Rozpowszechnienie toporów typu Popęszyce w Europie Środkowej*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4–6 sierpnia 2006 r.*, Toruń, 230–239.
- 2019 *Wczesnośredniowieczne żeleźce czekana z okolic Tarnoszyna, pow. tomaszowski, woj. lubelskie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 15, 165–166.
- TOKARSKI, W.
- 1999 *Średniowieczny czekan z Jeziora Steklińskiego w ziemi dobrzyńskiej*, [w:] W. Chudziak (red.), *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 3, Toruń, 297–305.
- 2000 *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa, oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. I: *Mosty traktu gnieźnieńskiego*, Lednica-Toruń, 77–103.
- TYNIEC, A.
- 1991 *Fragment ostrogi z grodziska w Wietrznie-Bóbrce*, „Acta Archaeologica Carpathica” XXX, 249–252.
- VOLKMANN, A.
- 2008 *Die Schwertfunde des unteren Oder- und Warthe-Gebiets – Insignien einer spätslawischen Elite*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift” 49, 431–478.
- WACHOWSKI, K.
- 1981 *Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej*, „Przegląd Archeologiczny” 29, 151–197.
- 1982 *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, „Archeologia Polski” 27/1, 167–202.
- 1984 *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] B. Gediga (red.), *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola*, Wrocław, 11–121.
- 1987 *Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters” 14–15, 49–79.
- 1991 *Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian*, „Przegląd Archeologiczny” 38, 85–107.
- 1992 *Uzbrojenie przedpiastowskie na Śląsku*, [w:] M. Głosek, M. Mielczarek, W. Świętosławski, K. Walenta (red.), *Arma et ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej*, Łódź, 157–167.
- 1994A *Problem oddziaływań wielkomorawskich w południowej Polsce w świetle nowych badań*, „Przegląd Archeologiczny” 42, 129–135.

- 1994B *Carolingian influences on the West Slavs' arms and armour*, „Fasciculi Archaeologiae Historica” 7, 13–14.
- 2001 *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, „Acta Universitatis Lodzensis – Folia Archaeologica” 23, 153–176.
- 2006 *Funkcja okuć typu lutomińskiego*, „Archeologia Polski” 51/1–2, 155–161.
- WADYL, S.
2019 *Miecze*, [w:] S. Wadyl (red.), *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk, 105–128.
- WADYL, S., KUCYPERA, P.
2019 *Groty włóczni*, [w:] S. Wadyl (red.), *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk, 129–138.
- WADYL, S., SKVORCOV, K.
2018 *Nowoodkryta ostroga typu lutomińskiego z półwyspu sambijskiego. Przyczynek do studiów nad kontaktami słowiańsko-baltyjskimi*, „Przegląd Archeologiczny” 66, 225–235.
- WAWRZONOWSKA, Z.
1976 *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV wieku*, Łódź.
- WERNER, J.
1974 *Polska broń. Łuk i kusza*, Wrocław-Warszawa.
- WIĘCEK, B., OLBRYCHT, R., PUDEŁO, P., ŚWIĄTCZAK, T.
2011 *Badania termowizyjne mieczy lednickich*, [w:] A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 3, Dziekanowice-Lednica, 133–140.
- WIKLAK, H.
1957 *Wczesnośredniowieczna proca z Gdańska*, „Wiadomości Archeologiczne” XXIV/3, 267–268.
- WILKE, G.
2006 *Próba interpretacji podwodnych odkryć militariów przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, [w:] M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin-Wrocław, 443–455.
- 2014 *Militaria – broń drzewcowa. Analiza formalno-typologiczna*, [w:] A. Kola, G. Wilke (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. II: *Mosty traktu poznańskiego (wyniki archeologicznych badań podwodnych prowadzonych w latach 1986–2003)*, Kraków, 95–134.
- 2018 *Groty broni drzewcowej z Ostrowa Lednickiego*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 1, Lednica, 33–87.
- WOJENKA, M.
2017 *Ostroga płytkowo-nitowa z Jaroszowca, pow. Olkusz*, [w:] A. Różański (red.), *Gemma gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, cz. 2, Poznań, 1263–1282.
- WOŁCZYK, S.
1961 *Ostroga żelazna z zaczepami haczykowato zagiętymi do wnętrza znaleziona w Mogile (Nowa Huta), rejon Szpital-Zachód w 1956 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” 13, 225–229.
- WOŁOŻYŃ, M.
2004 *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X–XII w. – wybrane problemy*, [w:] M. Salamon, J. Strzelczyk (red.), *Wędrowniacy i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, Kraków, 245–276.
- 2005 *Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska I C w Gródku, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 1, 87–105.
- WOŁOŻYŃ, M., FLORKIEWICZ, I., NOSEK, E. M., STĘPIŃSKI J.
2018 *Wczesnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z Cermna w świetle analiz archeologicznych i metaloznawczych*, [w:] T. Nowakiewicz, M. Trzeciński, D. Błaszczak (red.), *Animos labor nutrit. Studia ofiarowane w Profesorowi Andrzejowi Buko w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 207–216.
- WOŹNIAK, M.
2006 *Średniowieczne topory i siekiery w zbiorach Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu*, „Rocznik Kasprowiczowski” 11, 130–133.
- WRZESIŃSKA, A., WRZESIŃSKI, J.
2005 *Grób z ostrogami z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach*, „Archaeologia Historica Polona” 15/1, 371–381.
- WRZESIŃSKI J.
1998 *Groby z mieczami na terenie Polski wczesnopiastowskiej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Archeologiczna” 40, 1997–1998, 7–46.

- 2011 *Groby z toporami w państwie Piastów*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non sensistis gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 463–486.
- 2013 *Topory z cmentarzysk rejonu Lednicy*, [w:] P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Biblioteka Studiów Lednickich – Fontes 2, Lednica, 35–42.
- WRZESIŃSKI, J., WRZESIŃSKA, A.
- 2007 *Groby z uzbrojeniem na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach w Wielkopolsce*, „*Archaeologia Historica Polona*” 17, 75–93.
- WYBRANOWSKI, D.
- 1987 *Uzbrojenie i wyposażenie rycerskie na pieczęciach Gryfitów z lat 1170–1523*, „*Przegląd Zachodniopomorski*” 31 (1), 149–181.
- 1992 *Przyczynnik ikonograficzny do badań wpływów obcych w rozwoju polskiego uzbrojenia rycerskiego okresu średniowiecza (XI–XV w.)*, „*Przegląd Zachodniopomorski*” 36/1, 15–25.
- 1993 *Książęta Pomorza Zachodniego na pieczęciach. Wizerunek rycerski*, Szczecin.
- 2007 rec.: Ławrynowicz O., *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, *Acta Archaeologica Lodziensia*, nr 51, Łódź 2005, „*Przegląd Zachodniopomorski*” 51/3, 213–217.
- WYRWA, A.M., JANOWSKI, A.
- 2014 *Dolne okucie pochwy miecza z przedstawieniem ludzkiej twarzy z Łekna (stan. Ł5)*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*” 50/2, 323–346.
- ZAITZ, E.
- 2006 *Żelazna głowica buławy*, [w:] E. Firlet (red.), *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, Kraków, 268, fot. 9 (nr kat. 9).
- ZAWADZKA-ANTOSIK, B.
- 1987 *Dwie ostrogi z VI wieku z Czekanowa, woj. siedleckie*, „*Wiadomości Archeologiczne*” XLVIII/1, 119–120.
- ŻABIŃSKI, G., STĘPIŃSKI, J., BIBORSKI, M.
- 2014 *Technology of Sword Blades from the La Tène Period to the Early Modern Age*, Oxford.
- ŻAK, J.
- 1952 *Rogowe części uprzęży końskiej*, „*Slavia Antiqua*” 3, 195–201.
- 1954A rec.: Nadolski A., *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, *Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis* nr 3, Łódź 1954, str. 239 + XVII tablic + 8 map, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 2/4, 725–730.
- 1954B *O chronologii ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza z Biskupina, pow. Żnin*, „*Wiadomości Archeologiczne*” XX/3, 276–278.
- 1955 *O genezie uprzęży końskiej na ziemiach polskich*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 3/3, 625–635.
- 1957 *Czy grób uzbrojonego jeźdźcy z Ciepłego, pow. tczewski jest grobem skandynawskim?*, „*Archeologia Polski*” 1, 164–180.
- 1959A *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Warszawa-Wrocław.
- 1959B *Ostrogi z zaczepami haczykowato odgiętymi na zewnątrz*, „*Przegląd Archeologiczny*” 11, 88–105.
- 1959C *Eine skandinavische frühmittelalterliche Eisenlanzenspitze aus Grosspolen*, „*Meddelanden fran Lunds Universitets Historiska Museum*” 1959, 136–148.
- 1960 *Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodniosłowiańskich, głównie polskich*, „*Archeologia Polski*” 4/2, 297–344.
- 1963 *„Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku. Część katalogowa*, Poznań.
- 1967A *„Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku. Część analityczna*, Poznań.
- 1967B *„Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku. Część syntetyczna*, Poznań.
- 1990 *O chronologii ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, „*Archeologia Polski*” 35/1, 161–162.
- ŻAK, J., MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA, L.
- 1988 *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI–X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań.

ARKADIUSZ MICHALAK*Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze***LECH MAREK***Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego*

Stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym z obszaru dzisiejszej Polski. Perspektywa nowego millenium

Wyzbywając się anachronicznej oceny badacza korzystającego z doświadczeń wielu pokoleń należy uznać pracę Księżnej Izabeli Czartoryskiej oraz jej córki Marii Wirtemberskiej z lat 1812–1831 przy katalogowaniu zbiorów pamiątek historycznych, w tym militariów z obecnej kolekcji Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie, za nowoczesną i na owe czasy naukową (por. KUSION 2019, 8). Niewielką liczbę spośród tych obiektów stanowiły okazy średniowieczne, niektóre dzisiaj zaginione. Podkreślić należy dążność księżnej do jak najbardziej rzetelnego określenia proveniencji zabytków, którą starała się udokumentować odpowiednimi certyfikatami autentyczności. Prowadzone od XIX w. badania nad wojskowością polską (w szczególności artylerią i bronią białą – ŁEPKOWSKI 1857; GÓRSKI 1893; 1894; 1902), w okresie Polski Niepodległej zyskały sporą intensywność na skutek dość wnikliwych, krytycznych studiów nad poszczególnymi zabytkami uzbrojenia (MOREŁOWSKI 1931), dokumentami naświetlającymi produkcję broni w dawnych wiekach (BOCHEŃSKI 1937B) lub źródłami ikonograficznymi dotyczącymi średniowiecznych militariów (BOCHEŃSKI 1935). Prace te stały na dobrym, europejskim poziomie, nie ustępując światowym opracowaniom bronioznawczym (DZIEWANOWSKI 1935). Widać też wyraźnie dążność do popularyzacji wiedzy o dawnym uzbrojeniu, wyjścia poza wąskie grono specjalistów i dotarcia do szerszych kręgów czytelników (DZIEWANOWSKI 1938). Na szczególną uwagę zasługuje miesięcznik „Broń i Barwa” powołany do życia przez twórców i przyjaciół Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Choć główny akcent w pracach bronioznawczych publikowanych na łamach tego pisma poświęcono uzbrojeniu nowożytnemu, cały szereg komunikatów lub studiów ogólnych dotyczy też pośrednio lub bezpośrednio późnego średniowiecza (BOCHEŃSKI 1937A; DZIEWANOWSKI 1934A; 1934B; 1936; 1937A; 1937B; 1937C; FITZKE 1937A; 1937B; GEMBARZEWSKI 1936; GUMOWSKI 1936; HUBERT 1936; JARNUSZKIEWICZ 1935; JĘDRZEJOWICZ 1938; MARKUS 1936; MEYER 1935A; 1935B; 1936; 1937; MARYANOWSKI 1937; STARYKOŃ GRODECKI 1934; 1935A; 1935B; 1938). Badaczy interesował przede wszystkim zabytek, traktowany jako źródło informacji. Kontekstowi w jakim bywały one odkrywane poświęcano niewiele miejsca i w analizie samych przedmiotów sporadycznie też uwzględniano informacje z tym związane. Wynikało to przede wszystkim z charakteru samych znalezisk, rzadko pochodzących z planowych badań wykopaliskowych, częściej z przypadkowych odkryć. Dalszy rozwój dyscypliny znacznie ograniczyła wojenna zawierucha. Zwłaszcza rozbitcie środowiska specjalistów, z których część pozostała w kraju, a większość znalazła się na emigracji, okazała się katastrofalna w skutkach dla rozwoju szkoły bronioznawców polskich. Wprawdzie w Wielkiej Brytanii reaktywowano pismo „Broń i Barwa”, na łamach którego poruszano problematykę późnośredniowieczną (DZIEWANOWSKI 1949; JARNUSZKIEWICZ 1959), nie osiągnęło ono jednak nigdy poziomu edytorskiego i stopnia rozpowszechnienia równego przedwojnemu periodykowi. Znaczącym dokonaniem Czesława Jarnuszkiewicza, związanego od początku z pismem „Broń i Barwa”, było opublikowanie na emigracji znakomitej, lecz niestety mało znanej – nawet wśród specjalistów (por. TOICHKIN, KHORASANI 2016) – monografii:

Szabla wschodnia i jej typy narodowe (JARNUSZKIEWICZ 1973). Godne odnotowania w pionierskiej pracy polskich bronioznawców z pokolenia przedwojennego jest wytyczenie kierunków oraz tematów badań, które realizowane lub rozwijane były przez długie dekady po II wojnie światowej. Łącznikiem między epokami, może być dzieło życia Bronisława Gembarzewskiego (1960)¹ poświęcone ikonografii ubioru, uzbrojenia i oporządzenia żołnierza polskiego. Zostało ono odtworzone na podstawie cudem ocalałego mikrofilmu i dzięki temu wydane bez mała 20 lat po śmierci autora, gdyż oryginał spłonął podczas powstania warszawskiego.

Kolejny etap studiów nad uzbrojeniem przypada na okres Polski Ludowej (1945–1989 r.). Ich intensywny rozwój wiązać należy z początkiem badań milenijnych, jak i powstaniem w Łodzi centrum bronioznawczego skupionego wokół profesora Andrzeja Nadolskiego. Rozpoznania głównych ośrodków grodowych państwa Piastów skoncentrowane były głównie na zbadaniu nawarstwień wczesnośredniowiecznych, przez co do młodszych warstw przywiązywano mniejszą wagę, często pomijając je w opracowaniach tych stanowisk. Pozyskane przy tej okazji zabytki uzbrojenia traktowano jako datowniki poszczególnych poziomów osadniczych, nie poświęcając im ponadto zbyt wiele miejsca. Badania milenijne przyczyniły się między innymi do powstania pod koniec lat 60. łódzkiej szkoły bronioznawczej, co spowodowało intensyfikację badań prowadzonych nad militariami na terenie całego kraju. Czerpiący wyraźnie z tradycji zachodnioeuropejskiej naukowcy skupieni wokół Andrzeja Nadolskiego w prowadzonych przez siebie badaniach w latach 70. i 80. XX w. wykorzystywali wszelkie dostępne źródła (głównie ikonograficzne i pisane), umożliwiające rekonstrukcję uzbrojenia używanego na terenie dzisiejszej Polski. Jako, że prace te tworzyli głównie archeolodzy, zwracano w nich uwagę nie tylko na sam zabytek, jego formę, zdobienie czy technologię produkcji, ale również kontekst odkrycia, umożliwiający określenie chronologii w oparciu o stratyografię (przegląd literatury dają GŁOSEK 1991; 2020; KAJZER 2013; ŁAWRYNOWICZ 2015). Mimo, że bronioznawstwo archeologiczne bazuje często na fragmentarycznie zachowanych zabytkach, pozwala jednak wnioskować o uzbrojeniu wojennym niżej uposażonych rycerzy, którzy często nie znajdowali swojego miejsca w dokumentach.

Trwający od początku lat 90. gwałtowny rozwój badań archeologicznych i objęcie nimi na szeroką skalę średniowiecznych miast, grodów oraz zamków, spowodował znaczący przyrost liczby interesujących nas przedmiotów. Wiąże się z nim kilka publikacji o charakterze źródłowym, w których podkreślano wagę znalezisk zabytków uzbrojenia jako dobrych, niezależnych datowników, umożliwiających ustalenie chronologii warstwy, z której zostały pozyskane (TOKARSKI 1997). Choć przekonanie to okazało się często błędne, gdyż poszczególne kategorie militariów nadal muszą być szeroko datowane, zabytki te były bardzo dobrze publikowane, z dokładną informacją o lokalizacji i dokumentacją.

Ten okres wzmożonych badań nad późnośredniowiecznym uzbrojeniem podsumowany został w 1991 r. i ponownie w 2020 r. przez Mariana Głoska (1991; 2020) oraz Leszka Kajzera (2013) i Olgierda Ławrynowicza (2015), którzy omówili dokonania prekursorów oraz szczegółowo łódzkiego ośrodka bronioznawczego, dlatego też czujemy się zwolnieni z obowiązku przybliżania jego osiągnięć i niezrealizowanych zamierzeń. Nasza

¹ Bronisław Gembarzewski swoje zainteresowania bronioznawcze rozwinął już w XIX w., czego dowodem są wydane w 1893 r. wraz z profesorem Cybalskim *Tablice szkolne uzbrojenia Greków a i Rzymian*. Podczas studiów w Paryżu i niedługo po ich zakończeniu, w latach 1895–97 współpracował on intensywnie z pismem „Carnet de la Sabretache” publikując na jego łamach informacje (także ilustracje własnego autorstwa) z zakresu historii i mundurologii dotyczące Wojska Polskiego w epoce napoleońskiej, w tym najśłynniejszego 1 Lekkokonnego Pułku Gwardii Cesarskiej. Jest też twórcą archiwum ikonograficznego sporządzonego przez zespół profesjonalnych rysowników w Warszawie pod jego przewodnictwem oraz dokumentującego zabytki architektury i sztuki, w tym dawny oręż w zbiorach publicznych i prywatnych. Archiwum to zostało opublikowane niedawno online (<http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion.html>).

perspektywa jest inna, pragnęlibyśmy zatem skupić się na dokonaniach poczynionych już w nowym millennium.

Zwrócić chcielibyśmy uwagę na kilka prac, będących krokami milowymi w studiach nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym z ziem polskich ostatniego ćwierćwiecza. Należy miejsce przyznać należy syntezie *Uzbrojenie w Polsce późnośredniowiecznej w latach 1450–1500*, powstałej w środowisku łódzkich bronioznawców, która jednak ukazała się w Toruniu, pod redakcją Andrzeja Nowakowskiego (NOWAKOWSKI 1998; 2003A – drugie, uzupełnione wydanie). Stanowi ona kontynuację pracy *Uzbrojenie w Polsce późnośredniowiecznej 1350–1450* (NADOLSKI 1990) i podsumowuje dotychczasowy stan wiedzy o bojowym ekwipunku, uwzględniając również jego transport, produkcję i koszty zakupu. Bez wątpienia w tej grupie wymienić można książkę Lecha Marka o broni białej (MAREK 2008A), zapowiedzianej kilkoma drobniejszymi pracami (MAREK 2006; 2007A; 2007B). Autor nie tylko w dość nowatorski sposób dokonał klasyfikacji broni drzewcowej (szczególnie włóczni) oraz kordów, ale również rozprawił się z mitem zabytków uznawanych dotychczas za pochodzące ze Śląska. Badacz ten wskazał również wiele nowych kierunków trendów zbrojeniowych docierających na Śląsk za pośrednictwem pobliskiego dworu Luksemburgów (MAREK 2009; MAREK, WOJTUCKI 2007). Sięgnięcie do archiwum umożliwiło mu identyfikację miejsca pochodzenia wielu śląskich zabytków zalegających dotychczas w magazynach jako materiały nieokreślone.

Znaczący postęp dokonał się również w obszarze studiów nad bronią palną. Wnikliwie opracowane zostały zarówno wszelkie źródła pisane dotyczące ziem polskich (SZYMCZAK 2004; STRZYŻ 2012B), jak i znaleziska archeologiczne z tego obszaru (STRZYŻ 2011A; 2011B; 2011C; 2014A; 2015), które nierzadko poddano specjalistycznym analizom, dostarczając wielu danych dotyczących procesu produkcji, zarówno samej broni (MIAZGA 2010; KLIMEK ET ALII 2013; STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI, STRZYŻ 2013; STRZYŻ 2014B; ŻABIŃSKI, BIBORSKI, MIŚTA-JAKUBOWSKA 2018), jak i amunicji do niej (STRZYŻ 2009; CZUBLA, STRZYŻ 2013; 2015; CZUBLA, STRZYŻ, MACKIEWICZ 2015). Ciekawe wyniki przyniosły również badania eksperymentalne w tym zakresie (CHLEBOWICZ 2013). Interesujących danych dostarczyły ponadto interpretacje źródeł archeologicznych i pisanych dotyczących najwcześniejszego użycia artylerii na ziemiach Polski (STRZYŻ 2007; 2012A).

Na koniec trzeba wspomnieć także o pracach niespełniających do końca pokładanych w nich nadziei. Wymienić należy wśród nich książkę poświęconą hełmom garnczkowym, w tym również egzemplarzom polskim (PIERZAK 2005). Nie uwzględnia ona co najmniej kilku hełmów garnczkowych z kolekcji europejskich, a zbyt ufną autorowi w wiarygodność przedstawień ikonograficznych powoduje, że niektóre z wydzielonych przez niego typów hełmów zupełnie nie spełniają warunków funkcjonalności. Mieszane uczucia budzić może również przygotowana dla wydawnictwa „Osprey” popularnonaukowa książka o polskiej wojskowości od wczesnego do późnego średniowiecza, pełna błędów i braków, rysująca niestety bardzo pobieżny obraz uzbrojenia tego czasu (NICOLLE, SARNECKI 2008).

Wielu absolwentów Uniwersytetu Łódzkiego rozwinęło w trakcie studiów swoje zainteresowania bronioznawcze, a po uzyskaniu dyplomu rozpoczęło pracę w różnych instytucjach na terenie naszego kraju. W rezultacie badania nad militariami kontynuowano dość niezależnie w kilku ośrodkach. Katedra Bronioznawstwa na Uniwersytecie Łódzkim, funkcjonowała w kilkusobowej obsadzie (Krystyna Nadolska, Marian Głosek, Piotr A. Nowakowski, Olgierd Ławrynowicz) do 2011 r., kiedy to nowym kierownikiem jednostki – przekształconej w Katedrę Bronioznawstwa i Kultury Materialnej Średniowiecza (obecnie Katedra Archeologii Historycznej i Bronioznawstwa) – została Anna Marciniak-Kajzer (2007; 2011). Pod koniec lat 90. i na początku nowego milenium aktywnie działał nadal Marian Głosek publikując ważne, nowe źródła dotyczące uzbrojenia średniowiecznego,

w tym również miecze i zabytki niedocenione lub niewłaściwie zinterpretowane (GŁOSEK 1997B; 2002A; GŁOSEK, MAKIEWICZ 1997; 2007; GŁOSEK, MUZOLF 2002; GŁOSEK, UCIECHOWSKA-GAWRON 2011; GŁOSEK, WALENTA 1997) oraz komentarze i przyczynki do studiów nad dawną bronią (GŁOSEK 1997A; GŁOSEK 2003; GŁOSEK 2011; GŁOSEK, WASIAK 2011). Studia bronioznawcze nadal prowadził również Witold Świętosławski, który w 2004 r. opuścił Łódź i wzmocnił kadry Instytutu Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego, od 2012 r. pełniąc funkcję dyrektora tej jednostki. Jest on prekursorem badań nad materialnymi śladami bytności koczowników na terenie Europy Środkowej (ŚWIĘTOSŁAWSKI 1997; 2007) oraz opublikował nowe materiały związane ze średniowiecznym ekwipunkiem (ŚWIĘTOSŁAWSKI 2008; 2011; 2014). W ostatnich latach zauważalny jest pewien kryzys związany z brakami kadrowymi, jak i wyczerpywaniem się starej formuły badań. Nie można nie zauważyć odejścia od pełnowymiarowych studiów bronioznawczych w Łodzi wielu uznanych badaczy, m.in. Piotra Nowakowskiego, autora ważnej pracy o arsenałach rycerskich w późnośredniowiecznej Polsce (NOWAKOWSKI P.A. 2006) oraz kilku innych, cennych artykułów (NOWAKOWSKI 2003; 2004; 2008; 2011; NOWAKOWSKI, PUDŁO 2010), który po przenosinach do Muzeum Bitwy pod Grunwaldem w Stębarku, w ostatnim czasie poświęcił uwagę wznowionym po wielu latach badaniom archeologicznym pól grunwaldzkich. Aktywność ta zaowocowała szeregiem wstępnych sprawozdań z wykonanej na miejscu prospekcji terenowej (por. sekcja dotycząca badań archeologicznych miejsc konfliktu).

Niezwykle prężnie działalność naukową w zakresie studiów bronioznawczych prowadzi nadal Piotr Strzyż (najpierw w Instytucie Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Łodzi, obecnie w ramach Uniwersytetu Łódzkiego), spod ręki którego wyszły ważne prace poświęcone broni palnej (STRZYŻ 2011B; 2014B), ale też studia źródłoznawcze z różnych regionów Polski (SPANNBAUER, STRZYŻ 2009; KLIMEK, STRZYŻ 2011; STRZYŻ, RYBARCZYK 2014; STRZYŻ 2017). Co pewien czas do tematyki średniowiecznej wraca również Olgierd Ławrynowicz, autor pracy o treściach ideowych broni rycerskiej w Polsce wieków średnich (ŁAWRYNOWICZ 2005), ale także kilku ważnych artykułów źródłoznawczych o kapalinach i kordach (ŁAWRYNOWICZ 2009; 2010; ŁAWRYNOWICZ, STRZYŻ 2003; ŁAWRYNOWICZ, PUDŁO 2010; ŁAWRYNOWICZ, RYCHTER 2012); jego zainteresowania badawcze kierują się jednak ostatnio wyraźnie w stronę archeologii współczesności. Wspomnieć trzeba także o studiach nad uzbrojeniem Pomorza autorstwa Piotra Świątkiewicza (2002; 2012), wśród których koniecznie wymienić należy dwa niezwykle istotne opracowania grodzisk w Raciążu i Białogardzie, datowanych na 2. poł. XIII w. (ŚWIĄTKIEWICZ 2010; 2014).

Nie można również pominąć działalności absolwentów Uniwersytetu Łódzkiego – Radosława Zdaniewicza i Wojciecha Wasiaka, których aktywność badawcza skupia się wokół problematyki uzbrojenia późnośredniowiecznego Śląska, zarówno w aspekcie archeologicznym (ZDANIEWICZ 2012; 2014; 2019A; 2019B; ZDANIEWICZ, ADAMIAK 2011), jak i ikonograficznym (WASIAK 2009; GŁOSEK, WASIAK 2011; WASIAK 2012; WASIAK, BADOWSKA 2014; ŁAWRYNOWICZ, WASIAK 2017).

Utworzony po przenosinach Andrzeja Nowakowskiego do Torunia w 1991 r., Zakład Historii Uzbrojenia przy Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, działający prężnie u progu i na początku nowego millenium (NOWAKOWSKI 1997; 1998; 2003A; 2005), zakończył swoją działalność z chwilą przejścia tego badacza na emeryturę w 2009 r., a skupieni w niej entuzjaści dawnej broni i barwy rzadziej niestety angażują się w projekty bronioznawcze (MAJEWSKI 2005; 2020; KUCYPERA, MUZOLF, RYBKA 2012; CACKOWSKI *ET ALII* 2013; MICHALAK *ET ALII* 2017). Zauważyć należy jednak, że schedę po Andrzeju Nowakowskim – prekursorze badań polskich nad wojskowością krzyżacką przejęli w tym ośrodku historycy (KWIATKOWSKI 2015; 2016).

Wyraźnie jednak ośrodek łódzki utracił w ostatnich latach monopol na badania bronioznawcze, które prowadzi się obecnie na obszarze całej Polski. Pokolenia badaczy mogły spotykać się na organizowanych w Toruniu i Łodzi Spotkaniach Bronioznawczych, których trzy edycje odbyły się między 2008, a 2011 r. Ważną platformą wymiany poglądów badaczy z Polski, ale również gości zapraszanych z zagranicy, są nadal – organizowane przez Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Łodzi – Międzynarodowe Kolokwia Bronioznawcze im. Andrzeja Nadolskiego.

Od wielu lat cenne prace publikuje kurator zbiorów oręża Muzeum Zamkowego w Malborku, Antoni Romuald Chodyński (CHODYŃSKI 2000; 2003; 2007; 2008; 2014; CHODYŃSKI, ŻABIŃSKI 2011). Ważną inicjatywą tego badacza są opracowania poszczególnych rodzajów uzbrojenia pochodzącego z tej znaczącej kolekcji, zapoczątkowane wydawnictwem poświęconym broni drzewcowej i obuchowej (CHODYŃSKI 2019).

Niezwykle istotne badania prowadzi Grzegorz Żabiński, początkowo w ramach Muzeum Zamkowego w Malborku, później Instytutu Historii Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zainteresowania badawcze tego bronioznawcy skupiały się początkowo na europejskich sztukach walki oraz traktatach szermierczych z późnego średniowiecza i okresu nowożytnego (ŻABIŃSKI, WALCZAK 2002; ŻABIŃSKI 2008). Obecnie jego studia koncentrują się nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym ze szczególnym uwzględnieniem problematyki technologicznej (BIBORSKI, ŻABIŃSKI 2006; KLIMEK *ET ALII* 2013; ŻABIŃSKI, STĘPIŃSKI 2014; w tym niezwykle istotnych militariów o charakterze legendarnym i symbolicznym (Szczerbca i Miecza św. Piotra – BIBORSKI, STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI 2009; 2011; STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI, NOSEK 2015). W przypadku Szczerbca – miecza koronacyjnego królów polskich oraz tzw. miecza św. Piotra z Archikatedry Poznańskiej szczególnie cenne okazały się wnioski na temat autentyczności tych zabytków wyciągnięte przez Grzegorza Żabińskiego na podstawie twardych dowodów naukowych (por. ŻYGULSKI JUN. 2008). Podsumowaniem badań nad tym zagadnieniem była książka o technologii produkcji mieczy wydana w 2014 r. (ŻABIŃSKI, STĘPIŃSKI, BIBORSKI 2014). Ważne miejsce w studiach Żabińskiego zajmowały badania nad militariami Pomorza Gdańskiego i państwa zakonnego (CHODYŃSKI, ŻABIŃSKI 2011; ŻABIŃSKI 2011; 2012; 2013; ŻABIŃSKI, MUNTOWSKI 2013; STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI, STRZYŻ 2013).

Nie można nie dostrzec również wysiłków Radosława Liwocha z Krakowa, od lat publikującego zabytki uzbrojenia pochodzące z „wykopalisk” w magazynach Muzeum Archeologicznego w Krakowie (LIWOCH 2005; 2006; 2010A; 2010B; 2013A; 2013B; 2016A; 2016B; 2016C).

Ważne miejsce na mapie ośrodków studiów bronioznawczych zajmuje Wrocław, gdzie ścieżką wytyczoną przez Krzysztofa Wachowskiego (1982; 1984; 1987; 1999; 2005A; 2005B; 2010; 2012), wytrwale podąża Lech Marek, autor monografii broni białej na Śląsku (MAREK 2008A), ale również szeregu prac źródłoznawczych dotyczących nie tylko uzbrojenia Śląska (MAREK 2006; 2007B; 2008B; 2009; MAREK, KONCZEWSKI 2010; MAREK, MICHALAK 2008; MAREK, NOCUŃ 2013; MAREK, STOLARCZYK 2011), ale również Pomorza (MAREK 2014; DOWEN *ET ALII* 2019).

Znaczący dorobek naukowy w dziedzinie studiów nad średniowiecznym uzbrojeniem ma Arkadiusz Michalak, związany z Muzeum Archeologicznym Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze z siedzibą w Świdnicy. Początkowo jego zainteresowania naukowe koncentrowały się na broni zaczepnej, a w szczególności buławach, które opracował dotychczas najpełniej w polskiej literaturze (MICHALAK 2004; 2005A; 2005B; 2006A; 2006B; 2007A; 2007B; 2011B; 2012A; 2013). Studia źródłoznawcze dotyczące konkretnych znalezisk były dla niego okazją do przedstawienia każdego zabytku na bardzo szerokim tle porównawczym i w kontekście zjawisk ogólnoeuropejskich (MICHALAK, KWAŚNIEWICZ, WAWRZYŃIAK 2008; MICHALAK, WAWRZYŃIAK 2009; 2010; MICHALAK, SINKOWSKI 2013;

MICHALAK *ET ALII* 2017; MICHALAK 2018B). Poświęcił on także sporo uwagi zagadnieniom mało do tej pory rozpoznany jak stosowanie specjalistycznych rodzajów uzbrojenia w postaci czosnków (MICHALAK 2011C), wykorzystanie skóry na potrzeby wojny oraz technologiczne aspekty produkcji uzbrojenia (MICHALAK, WOLANIN 2008; MICHALAK 2009; 2011A). Nie zawęża się on wyłącznie do badań w zakresie tradycyjnie pojmowanego bronzoznawstwa. Zauważalne jest tutaj przede wszystkim dążenie do rozpatrywania źródeł materialnych w szerokim kontekście kultury danej epoki. Dysponując jednocześnie warsztatem historyka i archeologa, autor porusza się pomiędzy różnymi kategoriami źródeł (por. MICHALAK 2012B; 2015; 2017; 2018A; 2019B). Ukoronowaniem dotychczasowych działań naukowych Arkadiusza Michalaka jest monografia: *Arma Confinii. Przemiany późnośredniowiecznej broni na rubieżach Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc* (2019A). Obejmuje ona zagadnienia związane z uzbrojeniem ochronnym i zaczepnym z badanego obszaru w szerokim kontekście kulturowym, z uwzględnieniem licznych, specjalistycznych analiz przedstawionych tam zabytków.

Nie sposób nie wspomnieć również Piotra N. Kotowicza, który niejako upomniał się w swoich pracach bronzoznawczych o teren dzisiejszej Polski południowo-wschodniej i rozbudził zainteresowanie tym obszarem. Autor monumentalnej pracy poświęconej wczesnośredniowiecznym toporom z terenu ziem polskich, swoją aktywność poświęca również militariom późnośredniowiecznym, a spod jego pióra wyszło wiele znakomitych, poświęconym im studiów, często we współpracy z Marcinem Glinianowiczem (GLINIANOWICZ, KOTOWICZ 2009A; 2009B; KOTOWICZ 2008A; 2008B; 2013; JARA, GLINIANOWICZ, KOTOWICZ 2011; KOTOWICZ, MUZYCZUK 2008; KOTOWICZ, CHLEWICKI 2010; KOTOWICZ, GLINIANOWICZ 2012), którego publikacje pokazują potencjał badań bronzoznawczych tego regionu (SZPUNAR, GLINIANOWICZ 2006; GLINIANOWICZ 2010; 2013). Wielkie nadzieje wzbudza podjęty przez Kotowicza projekt opracowania uzbrojenia Rusi Czerwonej, będącej swoistym pomostem między wojskowością tradycji kręgu łacińskiego i greckiego.

Zainteresowania Andrzeja Janowskiego wczesnośredniowieczną kulturą materialną sięgają początków jego działalności naukowej. Autor ten jednak coraz częściej zagłębia się w problematykę średniowiecza, przybliżając czytelnikowi źródła pochodzące z obszaru, który nie cieszył się dotychczas wielką atencją bronzoznawców – Pomorza Zachodniego (JANOWSKI 2013; 2019). Z tym większą nadzieją oczekiwać należy zapowiadanej przez tego badacza pracy o broni i oporządzeniu jeździeckim z obszaru Księstwa Gryfitów.

Swoistym spoiwem łączącym nowe pokolenie badaczy wydaje się również powołane z inicjatywy Piotra N. Kotowicza w sanockim Muzeum Historycznym, przy współpracy z Polską Akademią Umiejętności w Krakowie, czasopismo „Acta Militaria Mediaevalia”. Głównym jego celem stała się publikacja artykułów poświęconych militariom średniowiecznym z dobrym stratygraficznym datowaniem, jak i przybliżanie światu naukowemu egzemplarzy broni z polskich kolekcji muzealnych, a następnie również zbiorów światowych. Dzięki publikacji nowych materiałów, dobrym analizom merytorycznym, jak i atrakcyjnej szacie graficznej czasopismo szybko zdobyło sobie międzynarodowe uznanie, a do jego wydawania włączyły się Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, a ostatnio także Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Od początku czasopismo wspierał aktywnie wiedzą i doświadczeniem Krzysztof Wachowski, którego uznać można za dobrego ducha i patrona całego przedsięwzięcia, opartego głównie na pracy *pro publico bono*. Do tej pory ukazało się piętnaście tomów periodyku, a szesnasty jest w przygotowaniu.

Zauważyć trzeba również intensyfikację działalności redakcji rocznika „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, którego poszczególne numery poświęcone są również

zagadnieniom bronioznawczym. W ostatnich latach ukazuje się on regularnie, a publikowane są w nim często ważne, późnośredniowieczne materiały źródłowe, specjalistyczne analizy, jak i artykuły problemowe oraz przekrojowe.

Ogromny rozwój badań bronioznawczych, w szczególności w Łodzi, wiąże się bez wątpienia z włączeniem się do nich historyków średniowiecza z tego ośrodka. Badacze ci nierzadko sięgają również do źródeł archeologicznych, konfrontując osiągnięcia historyczne z tymi, które pozyskano w oparciu o metody wykopaliskowe. Ścisła współpraca prekursora historycznych badań bronioznawczych w Łodzi, Jana Szymczaka, z archeologami z łódzkiego ośrodka (Andrzejem Nowakowskim i Marianem Głoskiem) przyczyniła się do znacznego rozwoju polskiego bronioznawstwa (SZYMCZAK 1989). Badania interdyscyplinarne stały się standardem studiów bronioznawczych (SZYMCZAK 1992; 2001; 2004; 2005, 2007; 2008). Imponujący dorobek tego historyka podsumowały wydane ostatnio trzy zbiorcze tomy jego prac (SZYMCZAK 2016; 2017; 2019). Tradycje te ze znakomitym skutkiem kontynuuje Tadeusz Grabarczyk – badacz jazdy i piechoty zaciężnej Królestwa Polskiego (GRABARCZYK 2000; 2015; GRABARCZYK, ŁAWRYNOWICZ 2013A; 2013B).

Nieocenione zasługi w opracowaniu źródeł pisanych dotyczących wojskowości, wytwórczości oraz użytkowania uzbrojenia na średniowiecznym Śląsku ma Mateusz Goliński. Benedyktyńska praca archiwalna którą wykonał, przyniosła szereg bardzo cennych wyników stanowiących niezbędny punkt odniesienia w badaniach bronioznawczych. Dzieła pionierskie dotyczące budowy i modernizacji fortyfikacji miejskich oraz uzbrojenia mieszczańskiego na Śląsku (GOLIŃSKI 1986; 1990A; 1995) stanowią kopalnię wiedzy na temat techniki wojskowej, organizacji militarnej, wytwarzania i zasobów uzbrojenia w przestrzeni opasanej murami miejskimi. Szczególne miejsce w badaniach autora zajmuje problematyka związana z obowiązkami wojennymi mieszkańców średniowiecznego Śląska (GOLIŃSKI 1998A; 1998B; 1998C; 1999A; 2011). Łączy się z nią bardzo interesująca kwestia konnej służby mieszczan oraz aspiracji władz miejskich do dysponowania własnym rycerstwem (GOLIŃSKI 2002, 82–83) w sensie militarnym, a nie tylko stanowym (por. GOLIŃSKI 2006B). W omawianym kontekście należy również rozpatrywać naświetlony przez autora problem najemników w służbie Wrocławia (GOLIŃSKI 2016). Interesujące uwagi zawarte w jego pracach dotyczyły też organizacji i taktyki rycerstwa (GOLIŃSKI 2001). Przedmiotem zainteresowania autora stały się przygotowania wojenne Karola IV do przewidywanego konfliktu zbrojnego z Kazimierzem Wielkim (GOLIŃSKI, ŻERELIK 1993; GOLIŃSKI 1999B). Polegały one na zamówieniach uzbrojenia ochronnego w słynnych ośrodkach produkcji zbrojeniowej na terenie Europy oraz dostarczania ich garnizonom nadgranicznych, śląskich zamków w celu zwiększenia ich potencjału obronnego. Autor opracował przy tym kapitalne źródła na temat wyglądu a nawet sposobu transportowania tego zaopatrzenia (GOLIŃSKI 1999B). Oprócz uzbrojenia ochronnego, bardzo często wymienianego w średniowiecznych śląskich źródłach pisanych, bardzo istotne znaczenie w budowaniu siły militarnej miała od XV w. wytwórczość oraz zaopatrzenie miast i zamków w broń palną (GOLIŃSKI 1990B). Lista publikacji Mateusza Golińskiego (1988; 1990A; 1996) w których czytelnik znajdzie wiele przydatnych informacji na ten temat, została stosunkowo niedawno zaktualizowana (GOLIŃSKI 2006A). Biorąc pod uwagę monumentalny dorobek naukowy Mateusza Golińskiego z zakresu mediewistyki należy stwierdzić, że w ogólnym rozrachunku niewielki procent wydanych przez niego ostatnio dzieł poświęcony jest wyłącznie tematyce wojskowości. Nie zmienia to faktu, że w dalszym ciągu znacząco przyczynia się on do rozwoju wiedzy bronioznawczej w Polsce.

Ostatnie lata cechuje zwiększenie znaczenia interdyscyplinarności badań, obejmujących nie tylko same zabytki uzbrojenia, ale również studia nad ikonografią, przekazami pisanymi, symboliką broni, a także publikację analiz specjalistycznych

i rekonstrukcji eksperymentalnych. Duży nacisk położony został na archeometrię i opracowania metalograficzne zabytków uzbrojenia, umożliwiające omówienie technologii ich produkcji i znacznie poszerzające aspekty samych studiów, co też stwarza ogromne możliwości interpretacyjne (ŁASZKIEWICZ, MICHALAK 2007, 108, 114; DZIEDZIC, MICHALAK 2008; MAREK, MICHALAK 2008, 456, aneks; KOTOWICZ 2008A, 443; MICHALAK, WAWRZYŃIAK 2009; MICHALAK 2011A; MAREK, MIAZGA 2012; MIAZGA 2018). Powinno to stać się standardem i warunkiem *sine qua non* publikacji. Uzyskane rezultaty często stwarzają rozmaite problemy interpretacyjne, jednak tylko stale uzupełniając bazę wyników tych badań uzyskać możemy pełny obraz stanu wytwórczości zbrojeniowej obszarów oddalonych od centrów wykonujących uzbrojenie, tym bardziej, że analizy te pozwalają również na wnioskowanie na temat oryginalności zabytków (MICHALAK 2011A; BIBORSKI, STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI 2011; STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI, NOSEK 2015). Ważne miejsce w studiach zajmować muszą badania ksylogiczne, choć odnotować można też znaczny postęp w ich wykonywaniu (MAREK 2013; 2017B; 2018; MICHALAK 2019A). Stosowane winny być również analizy gatunkowe wykorzystywanych do produkcji uzbrojenia kości i poroża zwierząt (MICHALAK 2019A), skór zwierzęcych, szczegółowe opracowania tkanin (KURASIŃSKI, MAIK, ŚWIĘTOSŁAWSKI 2010; MAIK 2011; GLINIANOWICZ 2013). Odnotować należy ponadto analizy petrograficzne surowca kamiennego kul do broni palnej (STRZYŻ 2011A; CZUBLA, STRZYŻ 2013).

Idea studiów regionalnych nad uzbrojeniem, zapoczątkowana przez badaczy ze szkoły łódzkiej w kontekście militariów wczesnośredniowiecznych (ŚWIĄTKIEWICZ 2002; STRZYŻ 2006), winna być kontynuowana w odniesieniu do materiałów późnośredniowiecznych, co pozwoliłoby uchwycić lokalne różnice w zakresie popularności poszczególnych form broni, jak i tempa wdrażania innowacji i ewentualnych zapóźnień.

Mimo wielu, ukazujących się rokrocznie, opracowań źródłowych elementów uzbrojenia, wydobywanych w trakcie badań archeologicznych na terenie naszego kraju, nadal istnieją regiony Polski stanowiące istne białe plamy w zakresie badań nad używanym tamże ekwipunkiem militarnym. Zauważalne jest to szczególnie w odniesieniu do kluczowych dzielnic: Wielkopolski, Małopolski, Mazowsza, których zaplecze oświetlone znaczną liczbą opublikowanych i opracowanych dokumentów oraz ikonografii (BOCHEŃSKI 1935; 1937A; 1937B), tylko w niewielkim stopniu znane jest z udostępnionych zbiorów archeologicznych militariów (GŁOSEK, MUZOLF 2002; GLINIANOWICZ 2005; BIBORSKI, ŻABIŃSKI 2006; SPANNBauer, STRZYŻ 2009; CHUDZIŃSKA 2014; GINTER, PRZYBYŁOK 2016), nie mówiąc już o kompleksowym opracowaniu uzbrojenia pochodzącego z tych dzielnic. Na przykładzie zasługującej na wielką uwagę Wielkopolski wyraźnie widać brak badaczy zajmujących się gruntownie późnośredniowiecznym uzbrojeniem, gdyż artykuły dotyczące tego zagadnienia mają charakter akcydentalny (GŁOSEK 1997A; GŁOSEK, MAKIEWICZ 1997; 2007; BŁOŃSKI 2000; HENSEL 2000; GORCZYCA 2005; 2012; DĘBSKI, KOĆKA-KRENZ 2007; ŁASZKIEWICZ, MICHALAK 2007; MICHALAK, WAWRZYŃIAK 2010; STĘPNIK 2010; 2011; 2013; KRZYSZOWSKI, MICHALAK, STĘPNIK 2014; BANACH 2016).

Zauważalny jest również brak całościowego studium uzbrojenia okresu przejściowego, obejmującego głównie XIII w. Ważność tych czasów dla rozwoju wielu form uzbrojenia późnośredniowiecznego podkreślano już wcześniej w literaturze (NOWAKOWSKI 1998). Opublikowane materiały z różnych partii ziem polskich, m.in. z grodzisk w Białogardzie, Raciążu, Plemiętach, Międzyrzeczu, Widoradzu, Bachotku (GRAŻAWSKI 1988; ABRAMEK 2007; ŚWIĄTKIEWICZ 2010; 2014; BANACH 2016; MICHALAK 2019A), pozwalają już nakreślić przemiany jakie zachodziły w zakresie uzbrojenia w tym okresie. Opracowania te mogłyby stanowić pomost między dziełem Andrzeja Nadolskiego (1954), a dwoma tomami *Uzbrojenia w Polsce późnośredniowiecznej* (NADOLSKI 1990; NOWAKOWSKI 2003A).

Warunkiem niezbędnym takiego opracowania wydaje się przeprowadzenie pogłębionej kwerendy również w starszych materiałach. Przykładem konieczności ponownej, wszechstronnej analizy źródeł już opublikowanych stanowią materiały z grodziska typu *motte* w Plemiętach, których *terminus ante quem* ustalono na 1414 r. (NADOLSKI 1985). Już w momencie ich publikacji w 1985 r., wątpliwości co do takiego datowania zgłaszał historyk Jan Powierski, wskazując na XIII i XIV w. okoliczności, jego zdaniem lepiej udokumentowane w źródłach pisanych i odpowiadające zniszczeniom jakich doznał obiekt w Plemiętach. Dzisiejszy stan wiedzy zdaje się wskazywać na związek zabytków z tego gródka z końcem XIII i początkami XIV w., na co słusznie wskazywał już Piotr Strzyż (KLIMEK, STRZYŻ 2011, przyp. 3).

Jako inny przykład przywołać można, trwającą od końca XIX i początków XX w., dyskusję na temat chronologii, funkcji, a także genezy ornamentu zdobiącego toporki z Gubina i Żagania, który znalazła swój ciąg dalszy również w ostatnich latach. Wielość hipotez wynikających z nowych znalezisk, pojawiających się na odległych od siebie terenach Europy, w diametralnie różnych kontekstach kulturowych, każe poważnie zastanowić się nad zasadnością poprzednich ustaleń. Widać wyraźnie, że kolejne nowe znaleziska właściwie burzyły dotychczasowe konkluzje (ŚWIĘTOSŁAWSKI 1990, 52–53; 2015; BIERMANN 2002; WOŁOZYN 2004, 263, przyp. 29). Wydaje się jednak, że problem ten doczekał się wreszcie należytego rozwiązania i bałtyjska/litewska proveniencja tych zabytków jest najbardziej prawdopodobna (KOTOWICZ 2014, 40; MICHALAK 2019A, 157–162).

Ścisła ochrona konserwatorska przestrzeni zabytkowych i związany z tym obowiązek prowadzenia badań archeologicznych przy inwestycjach, jak i wykorzystywanie na coraz większą skalę wykrywaczy metali, spowodowały znaczące powiększenie zbiorów, co umożliwiło przeprowadzenie analiz typologicznych i chronologicznych, a także pojawienie się kategorii militariów wcześniej nienotowanych. Zauważmy choćby monograficzne opracowanie czosnków, których obecność w materiałach polskich była odnotowywana, jednak nigdy nie doczekały się one wyczerpującego omówienia (MICHALAK 2011c). Jest to tym cenniejsze, że liczba nowo odkrywanych materiałów stale przyrasta (MAREK *ET ALII* 2011) i pojawiają się wśród nich również okazy dobrze datowane kontekstem (MICHALAK 2019A, kat. 865–870).

Podobnie rzecz ma się ze średniowiecznymi tarczami, których badania są niezwykle utrudnione z powodu niewielkiej liczby zachowanych zabytków. Sytuacja ta spowodowana jest faktem, że większość z nich wykonywano z materiałów organicznych, jak niegarbowana lub jedynie wstępnie wyprawiona skóra oraz drewno. Sensacyjny charakter miała zatem publikacja egzemplarza z badań wałów szczecińskiego grodu – jedyne w tym czasie egzemplarza, pozyskanego metodami archeologicznymi na terenie Polski – na dodatek precyzyjnie datowanego na schyłek XII w. (GŁOSEK, UCIECHOWSKA-GAWRON 2011). Tarcza ta została poddana analizom specjalistycznym (wraz z zachowaną wielobarwną malaturą) pod kątem składu chemicznego występujących na niej pigmentów (JAGIELSKA 2007; 2011). Ustalono też, że szkielet tarczy wykonano z drewna olchowego. Wyjątkowość znaleziska polegała na tym, że reprezentowało ono jedyny na świecie, udokumentowany przykład tzw. tarczy migdałowatej znanej najlepiej z licznych przedstawień na słynnej Tkaninie z Bayeux. Niestety, większość publikacji poświęconych temu wyjątkowemu zabytkowi miała zasięg regionalny (KOWALSKA, UCIECHOWSKA-GAWRON 2015 – tam odwołania do wcześniejszych publikacji), przez co nie był on prawie wcale znany poza granicami naszego kraju. Powołanie międzynarodowego zespołu badawczego złożonego z wielu specjalistów umożliwiło dopiero rozpropagowanie na świecie informacji o już opublikowanej oraz kolejnej, zupełnie nieznannej i identycznie datowanej tarczy migdałowatej z terenu szczecińskiego grodu (DOWEN *ET ALII* 2019). W polskich kolekcjach nie mamy niestety tarcz o dobrze potwierdzonej XIII i XIV w.

chronologii. W odniesieniu do XV w. okazów używanych przez piechotę, dysponujemy z kolei kilkoma dobrze zachowanymi egzemplarzami, gdyż – zanim trafiły one do kolekcji muzealnych – przechowywano je w komunalnych arsenałach i nigdy nie były długotrwale narażone na działanie czynników atmosferycznych. Stosunkowo dobrze rozpoznany w literaturze przykładem są pawęże piechoty miejskiej pochodzące z wrocławskich arsenałów komunalnych, które obecnie znajdują się w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Muzeum Zamkowym w Malborku oraz Muzeum Narodowym we Wrocławiu (GOLIŃSKI 1990A, 60–62). Mimo istnienia informacji już z 1734 r. o przechowywaniu we wrocławskim arsenale mikołajskim średniowiecznych tarcz (BRETSCHNEIDER 1939, 92) o inskrypcjach identycznych, jak na wymienionych okazach oraz – potwierdzonej licznymi, w tym polskojęzycznymi publikacjami (GOLIŃSKI 1990A, 60–63) – proveniencji pawęży wrocławskich wydaje się, że informacje te nie są w sposób należyty rozpowszechnione w środowisku polskich bronioznawców.

Niewątpliwe osiągnięcia w dziedzinie badań nad symbolicznym znaczeniem, wytwórczością oraz dekoracją średniowiecznych tarcz mają historycy. Należy tutaj jeszcze raz wymienić doskonałą pracę Mateusza Golińskiego na temat uzbrojenia mieszczańskiego na Śląsku (GOLIŃSKI 1990A), oraz cenny dla dyskusji o „szczytach” artykuł Jana Szymczaka (1992).

Kwestie symboliki maskaronów na tarczach występujących w średniowiecznej sztuce oraz kontekstów w których występują, w interesujący sposób przedstawił niedawno Arkadiusz Michalak (2013). Emblematyka tarcz średniowiecznych doczekała się z kolei dosyć szczegółowego omówienia w polskiej literaturze (MAREK 2017A, 43–68).

Wszystko to wydaje się w dalszym ciągu niesatysfakcjonujące w odniesieniu do tak ważnego elementu uzbrojenia średniowiecznego jakim jest tarcza. W przyszłości warto byłoby zastanowić się nad napisaniem pełnej monografii poświęconej temu tematowi i obejmującej przedstawienia ikonograficzne, znaleziska, obiekty muzealne oraz źródła pisane z terenu Polski.

Wzrost zainteresowania problematyką kordów zaowocował kilkoma publikacjami prezentującymi nowe zabytki tego typu (GŁOSEK 2002A; GLINIANOWICZ, KOTOWICZ 2009A, 224–225; GORCZYCA 2012, ryc. 6, 8). Kluczowe znaczenie w tym kontekście wydaje się mieć przygotowanie całkiem udanej typologii tej kategorii zabytków. Jej autor zastosował „mieczowy” sposób analizy kordów, osobno klasyfikując ich poszczególne elementy (głównie, jelec i głowicę) (MAREK 2008A, 45–65; MAREK, MICHALAK 2008). Całościowe, wieloaspektowe studium kordów z terenu ziem polskich, wobec lawinowo rosnącej liczby znanych egzemplarzy z tego obszaru, czeka nadal na swojego monografistę.

Znaczący postęp dokonany został również w zakresie broni obuchowej. Duże znaczenie przypisać należy pracy Mariana Głoska (1996), która – mimo, że wywołała dyskusję w kwestiach typologiczno-chronologicznych (por. KOTOWICZ, ŚWIĄTEK 2006) – pokazała również potencjał materiałów późnośredniowiecznych. Wiele w tym zakresie wniosły również studia Piotra Kotowicza (KOTOWICZ 2013; 2014; KOTOWICZ, ŚWIĄTEK 2006). Wiedzę na temat buław średniowiecznych usystematyzował monograficzny artykuł poświęcony tej kategorii uzbrojenia. Omówione zostały w nim analogie, klasyfikacja, jak i chronologia tych przedmiotów na szerokim tle środkowoeuropejskim (MICHALAK 2005A). Mimo, że praca poświęcona była głównie rozważaniom klasyfikacyjno-chronologicznym, znalazły się w niej również odniesienia do kulturowej roli tego oręża. Omawiana publikacja, uwzględniająca w katalogu informacje o 26 zabytkach, których miejsce znalezienia zostało określone, w pewien sposób przyczyniła się do wzrostu zainteresowania problematyką używania tego oręża na terenie ziem polskich. Dziś dysponujemy już danymi o ponad 50 okazach (nie uwzględniając znalezisk bez ustalonego miejsca odkrycia) (MICHALAK 2006B;

2007B; 2011B; KURASIŃSKI, DUDAK 2007; KOTOWICZ, MICHALAK 2006; 2013). Ważne miejsce w tych studiach zajmują analizy surowcowe, których liczba znacząco przyrasta (MAREK, MIAZGA 2012; RUDZIŃSKA *ET ALII* 2013; MICHALAK 2019A, tabela 1).

Nadal nie wiemy wiele na temat średniowiecznego uzbrojenia królewskiego, mimo kilku artykułów poświęconych militariom związanym z poszczególnymi władcami (por. BIBORSKI, STĘPIŃSKI, ŻABIŃSKI 2011). Starsze badania dotyczyły zabytków archeologicznych, które w sposób przekonywujący łączono z polskimi królami, jak uzbrojenie Kazimierza Wielkiego znalezione w Sandomierzu (MOREŁOWSKI 1931), ostrogi pochodzące z jego grobu (por. BYRNE 1959) czy miecz z trumny Kazimierza Jagiellończyka (KOZŁOWSKI 1978). Odczuwalny jest niemal całkowity brak zachowanych rachunków, związanych z utrzymaniem orszaku królewskiego sprzed XV w. Niewiele przez to wiadomo o broni znajdującej się w królewskich arsenałach i przez króla w tym okresie używanej (por. CIEŚLA 2017, 11; MICHALAK 2018C, 259). Pewne nadzieje na rozwój naszej wiedzy wiązać można było z podjętym projektem badań genetycznych władców z dynastii piastowskiej i związanym z nimi powrotem do idei eksploracji grobów królewskich.

Ważnym kierunkiem nowych badań stała się symbolika broni. Problem ten dotyczy dwóch przenikających się nawzajem aspektów. Pierwszy dotyczy symboliki uzbrojenia, definiowanej jako znaczenie przedmiotów samych w sobie, czemu poświęcona została praca Olgerda Ławrynowicza (2005). Drugi natomiast dotyczy zagadnień związanych z przedstawieniami na broni, co stało się tematem obszernej rozprawy Lecha Marka (2017A).

Prawdziwy boom inwestycyjny końca lat 90. XX w. i początku nowego millenium, oraz związane z nim badania w miastach, spowodowały znaczny przyrost materiałów związanych z uzbrojeniem mieszczan i garnizonów miejskich. Źródła te znacznie ubogacają obraz wyłaniający się z analizy praw, inwentarzy i testamentów mieszczkańskich. Masowość występowania znalezisk uzbrojenia na terenie miast wskazuje również powszechność używania broni jako akcesorium stroju przez przedstawicieli miejskiej społeczności. Broń pozyskiwana w trakcie badań archeologicznych miast (m.in. Elbląga, Wrocławia, Międzyrzecza, Krosna) nie odstawała jakością wykonania od najlepszych wyrobów ze zbrojowni przedstawicieli wyższych szczebli średniowiecznej drabiny społecznej (ŁASZKIEWICZ, MICHALAK 2007; KOTOWICZ, MUZYCZUK 2008; WACHOWSKI 2010; MAREK 2014; 2018). Analizując dane archeologiczne broń ta pozwala na zbadanie relacji między przedmiotami, a ich właścicielami, umożliwiając rekonstrukcję biografii artefaktów na podobieństwo biografii ich właścicieli. Z tym większą nadzieją oczekiwać należy opracowania militariów z Gdańska – projekt dotyczący tego zagadnienia (Lech Marek, *Miejska przemoc okiełznana czy rozpętana? Uzbrojenie jako element życia codziennego w średniowiecznym i wczesno-nowożytnym mieście portowym. Przykład Gdańska*) wszedł właśnie w fazę realizacji w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki.

Materiały z miast pozwalają na formułowanie wielu wniosków dotyczących wytwórczości uzbrojenia przez producentów skupionych w cechach. Daleko nam jednak do wniosku o satysfakcjonującym jego rozpoznaniu. Aż prosiłoby się o nową pracę omawiającą sygnatury nie tylko wytwórców uzbrojenia, ale rzemiosł kowalskich w ogóle. Znaczny przyrost publikacji materiałów późnośredniowiecznych z obiektów obronnych (grodzisk, obiektów typu motte, zamków), pozwala na analogiczne konkluzje w odniesieniu do poziomu biegłości wytwórców pracujących na potrzeby zbrojnych załóg. Nierzadkie są przypadki odkrywania tam wyspecjalizowanych kuźni zajmujących się bieżącymi naprawami, a niekiedy również wytwórstwem uzbrojenia (GŁOSEK 2002B; DĄBROWSKA 2009; MICHALAK 2019A). Wielosezonowe badania prowadzone na terenie tych obiektów pozwalają częstokroć na wnioski o liczebności oddziałów i składzie etnicznym garnizonów (GRAŻAWSKI 1988; JANOCHA 1998; BŁOŃSKI 2000; GEDL 2002; ABRAMEK 2007; DZIEDZIC

2007; ŚWIĘTOSŁAWSKI 2008; SPANNBAUER, STRZYŻ 2009; STĘPNIK 2010; MARCINIAK-KAJZER 2011; STRZYŻ 2011c; 2017; ŚWIĄTKIEWICZ 2010; 2014; CHUDZIŃSKA 2014; BANACH 2016; KOTOWICZ 2017). Materiały te obrazują również zamożność zarządców tych warowni; nieprzypadkowo większość odkrytego na ziemiach polskich uzbrojenia ochronnego pochodzi właśnie z obiektów obronnych (GŁOSEK, WALENTA 1997; MAIK 1997; GŁOSEK, MUZOLF 2002; DUDAK 2005; SZPUNAR, GLINIANOWICZ 2006; MAREK 2008b; 2017a; MAREK, KONCZEWSKI 2010; MAREK *ET ALII* 2011; PIERZAK 2012; CACKOWSKI *ET ALII* 2013; GINTER, PRZYBYŁOK 2016).

Nie da się również pominąć znaczenia studiów muzealnych w tym zakresie (por. SAWICKI 2003). Bardzo cenne dla badań bronioznawczych nad późnym średniowieczem było opublikowanie monografii poświęconej historii zniszczenia i splądrowania Muzeum Wojska Polskiego przez hitlerowców w czasie II wojny światowej (MATUSZEWSKI, KOZIMOR 2007). Zaprezentowano w niej starannie wykonaną, archiwalną dokumentację zabytków zrabowanych i do tej pory nieodzyskanych przez Muzeum, w tym wyjątkowego miecza ze schyłku XV w., który poprzez wtórne przytwierdzenie figury Chrystusa do jelca został przystosowany do roli krucyfiks, prawdopodobnie przed włożeniem do grobu. Zgodnie z opisem miał on być wydobyty „z podziemi katedry w Sandomierzu” (MATUSZEWSKI, KOZIMOR 2007, 145). Unikatowa w skali Polski jest także inskrypcja na jego głowni: +MATER+DEI+MEMENTO+MEI+, będąca cytatem z pieśni, spotykanym często na broni z końca XV w., związanej z dworem burgundzkim (por. MAREK 2017a, 120). Wypada mieć nadzieję, że w wyniku pożytecznej pracy nad publikacją, która napisana jest jednocześnie w języku polskim i angielskim, te wyjątkowo ważne dla badań naukowych zabytki, w końcu wrócą na swoje miejsce i zostaną udostępnione do pełnego ich opracowania. Zwrócić uwagę należy na zainteresowanie zabytkami z kolekcji tej placówki, udokumentowane w literaturze (GLINIANOWICZ 2013; MICHALAK, GLINIANOWICZ 2013).

W tym kontekście zauważmy również stopniowe publikowanie kolekcji militariów z Muzeów Narodowych (wrocławskiego i krakowskiego), które zawierają bardzo często wyroby niezwykle luksusowe, charakterystyczne dla elit ówczesnego świata, co pozwala uzupełnić nam obraz oparty na źródłach archeologicznych (CZYŻEWSKI 2013; WITECKI, ŚWIDERSKA-ŁUPIŃSKA 2013). W ostatniej z wymienionych prac nie brakuje niestety nieścisłości w kwestii identyfikacji i datowania poszczególnych przedmiotów. Odnotujmy w tym miejscu również dwie ważne prace dotyczące kuszy, które wyszły spod ręki opiekuna zbrojowni książąt pszczyńskich – Jana Kruczka (2002; 2013).

Bardzo nieliczne artykuły, w których poruszana jest problematyka uzbrojenia średniowiecznego pojawiają się od czasu do czasu w periodykach wydawanych przez znaczące muzea w Polsce. Wymienić w tym miejscu można: „Muzealnictwo Wojskowe”, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” lub „Studia do Dziejów Wojskowości”. Rozumiejąc potrzebę popularyzacji wiedzy bronioznawczej, należy jednak odnotować, że w niektórych z tych opracowań (FUIŃSKI 2018) brakuje szerszego odniesienia się do wyników opublikowanych już w literaturze naukowej na świecie (np. GRANCSAY 1950; ULLMANN 1962; ZIJLSTRA ZWEENS 1988), ale także i tych pozycji, które ukazały się w kraju.

Niestety nadal zauważalny jest niedostatek opracowań syntetycznych poświęconych rzędowi końskiemu i oporządzeniu jeździeckiemu, mimo istniejących prac dotyczących poszczególnych ich elementów (KAŻMIERCZYK 1968; KOŁODZIEJSKI 1985; ŚWIĘTOSŁAWSKI 1990; NOWAKOWSKI P.A. 2003; 2008; 2011). Wobec lawinoworosnącej liczby kategorii zabytków odkrywanych w trakcie badań archeologicznych, o dobrze udokumentowanych kontekstach, wiele z zaproponowanych wcześniej datowań ulegnie wydłużeniu lub doprecyzowaniu. Wyraźnie widać to na przykładzie części rzędu końskiego z dokładnie datowanych

kontekstów z Międzyrzeczem czy Wrocławia (ŁASZKIEWICZ, MICHAŁAK 2007, 137–144; MAREK 2018, 563–594). Zapowiadane od lat opracowania elementów rządu końskiego niestety nie powstały (TOKARSKI 1997). Stworzenie monografii im poświęconej wydaje się warunkiem niezbędnym do ustalenia popularności poszczególnych form jeździeckiego oprządzenia na obszarze Polski, ale również odpowiedzi na pytanie o kulturowe znaczenie konia w społeczeństwie średniowiecznym (jego używania przez kobiety, mieszczan, chłopów), co sygnalizowano już literaturze przedmiotu (MAREK 2018, 563–565).

Podwodne badania archeologiczne przyniosły w ostatnim czasie ogromny wzrost liczby odkrywanych militariów i przyczyniły się do zwiększenia naszej wiedzy również na temat uzbrojenia używanego w późnym średniowieczu na terenie północnej Polski, objętym badaniami Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Prowadzone przy okazji stacjonarnych wykopalisk archeologicznych penetracje stref przybrzeżnych akwenów, nad którymi ulokowane były badane stanowiska, przyniosły również odkrycia kilkudziesięciu niezwykle interesujących egzemplarzy broni średniowiecznej (CHUDZIAK, KAŻMIERCZAK, NIEGOWSKI 2011; 2016; MICHAŁAK *ET ALII* 2017). Dzięki odkrywaniu w warunkach beztlenowych zabytkom dysponujemy często jedyną okazją by móc je poznać w ich kompletnej formie, z zachowanymi elementami organicznymi (skóra, drewnem, kością). Stwarza to niezwykle możliwości do rozpoznania całych przedmiotów, z wszystkimi częściami funkcjonalnymi, co w normalnych warunkach wykopaliskowych zdarza się bardzo rzadko (MICHAŁAK, WOLANIN 2008; STRYŻ, RYBARCZYK 2014). Badaniami Narodowego Muzeum Morskiego objęte są podbrzeża Bałtyku, co przynosi bardzo ciekawe rezultaty (OSSOWSKI 2014, 346–356).

Zastosowanie po raz pierwszy w Polsce na większą skalę wojskowej technologii wykrywania metalowych przedmiotów pod powierzchnią ziemi, badań fosfatowych gleby i analizy fotografii lotniczych przy badaniach archeologicznych pól grunwaldzkich (NADOLSKI 1991, 28) i obszaru wokół Legnickiego Pola było pionierskim działaniem w skali Europy, co podkreślane jest w opracowaniach poświęconych historii rozwoju archeologii miejsc konfliktu na świecie (BROCK, HOMAN 2011, 14–15). Wydawane w latach 1991–1994, interdyscyplinarne czasopismo „*Studia Grunwaldzkie*”, podsumowujące badania historyków i archeologów nad najważniejszą bitwą wielkiej wojny z zakonem krzyżackim, także należy uznać za przedsięwzięcie nowatorskie. Choć nie jest to bezpośrednio związane z problematyką średniowieczną, nie sposób również pominąć milczeniem nowoczesnych, jak na tamte lata metod dokumentacyjnych (w tym fotogrametrii) wykorzystanych przy podwodnych badaniach wraku W-6 („*Solen*”), związanego z bitwą pod Oliwą (SMOLAREK 1988). Zastosowano wówczas także techniki kryminalistyczne w rekonstrukcji wyglądu twarzy poległych w czasie tego starcia, na podstawie czaszek znalezionych na miejscu przez podwodnych archeologów (SMOLAREK 1988, 81, ryc. 34, 35).

Dalszy postęp technologiczny związany z badaniami nieinwazyjnymi, przyrodniczymi i teledetekcyjnymi, upowszechnienie się detektorów metali i metodologii ich używania, oraz ostatnie odkrycia w Europie związane z archeologią pól bitewnych przyczyniły się również do ponownego ożywienia zainteresowań zagadnieniami badania pól bitewnych w Polsce, choć niektóre wysuwane przy tej okazji wnioski wydają się bardzo pobieżne i stąd dyskusyjne (WOLSKI 2008). Przede wszystkim powrócono do koncepcji badania poboju starcia pod Grunwaldem, z bardzo interesującymi rezultatami (Świętosławski 2010; NOWAKOWSKI P.A. 2015; 2016; 2017; 2018). Godny odnotowania jest lawinowy przyrost źródeł archeologicznych pochodzących z przeprowadzonej prospekcji, w tym związanych z bitwą militariów (por. NOWAKOWSKI P.A. 2016). Należy sobie zdawać sprawę z potrzeby bardzo rzetelnej analizy i selekcji tego zróżnicowanego zbioru zabytków, co wymaga czasu. Środowisko bronioznawcze czeka wszakże w niesłabnącym napięciu

na pełną publikację tych materiałów wychodzącą poza etap sprawozdawczy (por. EKDAHL 2019). Niestety, archeolodzy zajmujący się innym, równie spektakularnym wydarzeniem jakim była bitwa pod Legnicą w 1241 r., nie mogą pochwalić się analogicznymi wynikami przeprowadzonej prospekcji terenowej z użyciem wykrywaczy metali (BIERMANN, NOWAKOWSKI 2017). Wśród pozyskanego materiału zabytkowego (BIERMANN, NOWAKOWSKI 2017, 478–484), te przedmioty, które skłonni byłiby oni wiązać ewentualnie z bitwą, budzą wątpliwości w kwestii ich sugerowanej funkcji, chronologii i przynależności kulturowej. Znakomite efekty przyniosło natomiast zastosowanie wspomnianych wyżej metod do badań średniowiecznych obłęgów warowni, czego przykładem być mogą prace w Starych Kolniach, pow. opolski (MAREK *ET ALII* 2011; MAREK 2013; 2017B), Lubrzy, pow. świebodziński, czy Sanoku-Białej Górze, pow. sanocki (KOTOWICZ 2017). Interesujące wyniki przyniosła analiza antropologiczna materiału kostnego pozyskanego w trakcie badań podobnych stanowisk (DZIEDZIC, MICHALAK, SZCZEPANEK 2011).

Patrząc w przyszłość trudno jednak o optymizm. Wspomniany wyżej brak silnych tradycji w zakresie studiów bronioznawczych w rozproszonych ośrodkach badań aktualnie rozwijających się na terenie Polski, ale też sytuacja w centrach uniwersyteckich, poważnie ograniczają możliwości wykształcenia następców badaczy nadających obecnie kierunek i tempo polskim studiom nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym. Pewne nadzieje wiązać można z silnie rozwijającym się ruchem rekonstruktorskim, z którego wywodzi się kilku archeologów, zajmujących się okazjonalnie hoplogią średniowieczną (por. PRZYBYŁOK 2014; GINTER, PRZYBYŁOK 2016; IMIOŁCZYK, KAWKA 2017; KAWKA 2019). Pojawiło się również kilku obiecujących badaczy zajmujących się analizą uzbrojenia na ikonografii (MICHALAK M. 2017; 2018; PUŁAWSKI 2016). Może więc nasze obawy są bezpodstawne i powinniśmy się bardziej cieszyć ze zwiększonej konkurencji? Dla dobra naszej dyscypliny wypada mieć taką nadzieję.

Summary: Current State of and Needs for Research on the Late Medieval Arms and Armour from the Territory of Present-day Poland. Perspective of the New Millennium

The research on the Polish art of war conducted since the 19th century, during the interwar period, gained considerable intensity as a result of the profound, critical studies on weaponry, documents mentioning the production of the military equipment in the Middle Ages, and iconographic sources concerning medieval military items. The next stage of studies on armament, in the time of Polish People's Republic, can be associated with the beginning of the so-called 'Millennium Research' and the establishment of a weapons' research centre in Łódź, gathered around Professor Andrzej Nadolski. The rapid development of archaeological excavations (which has taken place since the beginning of the 1990s and was on a large scale extended to mediaeval towns and castles) resulted in a significant increase in numbers of finds of military artefacts. Several source publications are associated with it, which emphasised the importance of finds of artefacts as well-established, independent objects enabling dating of the strata from which they were obtained.

One should pay attention to several works that in the last two decades can be considered as milestones in the studies on the late-medieval armaments from the Polish territory. The synthesis *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500 (Armaments in Late Medieval Poland in 1450–1500)*, summarising the current state of knowledge on military equipment, should be considered extremely important. Undoubtedly, Lech Marek's book on cold steel arms should also be listed here. Significant progress was also made in the field of firearms, thanks to the works of Jan Szymczak and Piotr Strzyż. The symbolism of military

equipment, broadly discussed in the works of Olgierd Ławrynowicz and Lech Marek, has also become an important direction of new research.

However, there would not be such noticeable progress if it were not for the involved researchers. Marian Głosek, Piotr Strzyż, Olgierd Ławrynowicz, Piotr Świątkiewicz, Radosław Zdaniewicz, and Wojciech Wasiak are still very vigorously active in the field of military equipment studies. For many years, valuable works have been published by Antoni Romuald Chodyński, the curator of the weapon collection of the Malbork Castle Museum. Extremely important research on the technology of weaponry is implemented by Grzegorz Żabiński from the Institute of History, Jan Długosz Academy in Częstochowa. In the west of Poland, Lech Marek from Wrocław, Arkadiusz Michalak from Zielona Góra, and Andrzej Janowski from Szczecin persistently follow the path marked by Krzysztof Wachowski. It is also impossible not to mention the initiator of the establishment of the journal *Acta Militaria Mediaevalia*, Piotr Kotowicz from Sanok, publishing materials from today's south-eastern Poland. The above-mentioned journal is a kind of glue connecting the new generation of researchers.

The enormous development of weaponry studies is undoubtedly associated with the participation of medieval historians in this research. Jan Szymczak and Tadeusz Grabarczyk from Łódź, and Mateusz Goliński from Wrocław have invaluable merits in the development of written sources concerned with the armament, manufacturing, and use of arms in today's Poland.

In the recent years the interdisciplinary approach to research has been developing intensively, covering not only the artefacts of arms themselves, but also studies on iconography, written records, symbolism of weapons as well as laboratory analyses and experimental reconstructions. A lot of emphasis has been placed on archaeometry and metallography of military equipment artefacts, enabling the discussion on the technology of their production and significantly extending the aspects of the studies themselves, which also creates great opportunities for interpretation. The idea of regional studies on weapons should be continued also for the late-medieval materials, which would allow to observe local differences in the popularity of individual types, as well as a pace of implementing innovations and possible delays. Despite many annually published studies on sources, excavated in the course of archaeological research in our country, some regions of Poland are still blanks in terms of military equipment used there (Greater Poland, Lesser Poland, Masovia). There is also a noticeable lack of comprehensive studies on the transitional armament, mainly covering the 13th century. The necessary condition for such studies seems to be a profound inquiry, also in materials obtained during excavations from the past.

Strict heritage protection of historic spaces and the related obligation to conduct archaeological excavations during investments, as well as the use of metal detectors on an increasing scale, resulted in the significant expansion of collections, which enables typological and chronological analyses as well as the recognition of not previously listed categories of military artefacts: caltrops, falchions, battle flails, maces, axes. The state of knowledge regarding shields still seems to be unsatisfactory. Not much is known about medieval royal armaments, despite several articles devoted to weapons having belonged to individual rulers. Unfortunately, there is a noticeable shortage of synthetic studies devoted to the horse tack and equestrian equipment, despite the existing works on particular parts of *harnesia*.

A significant increase in the number of materials related to the armaments of burghers and urban garrisons (materials from Elbląg, Wrocław, Międzyrzecz, Krosno) allows completing the picture emerging from the analysis of bourgeois laws, inventories, and wills. A comprehensive study of the military artefacts from Gdańsk is therefore much expected. The materials from towns allow for many conclusions regarding manufacturing of armaments by

producers concentrated in guilds. A significant increase in the number of publications of late medieval materials from castles and strongholds allows analogous conclusions regarding the level of proficiency of manufacturers working for the needs of armed crews.

It is also impossible to ignore the importance of museum studies in the fields of arms. In this context, one should note the gradual publication of the military collections of the National Museums (in Wrocław and Cracow).

The underwater archaeological research, which has recently brought a huge increase in the number of discovered military artefacts (often with preserved organic elements: leather, wood, bone), also contributed to developing the knowledge on the arms from the area of northern Poland used in the Late Middle Ages. Further technological progress related to environmental studies and remote-sensing research, connected with the spread of metal detectors and the methods of their use, as well as recent discoveries in Europe related to Battlefield Archaeology have also contributed to the renewed interest in researching battlegrounds in Poland.

Looking ahead, however, it is difficult to be optimistic. The aforementioned lack of strong traditions in the field of military equipment studies currently developing in Poland in scattered research institutions, as well as the situation in university centres severely limits the possibilities of educating successors of researchers who are currently giving the direction and pace of Polish studies on late medieval armament.

Arkadiusz Michalak
Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza
w Zielonej Górze
ul. Długa 27
66-008 Świdnica
a.michalak@muzeum-swidnica.org
ORCID: 0000-0002-8406-8787

Lech Marek
Instytut Archeologii
Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 48
50-139 Wrocław
lech.marek@uwr.edu.pl
ORCID: 0000-0002-9853-7679

Bibliografia

- ABRAMEK, B.
2007 *Militaria z grodziska średniowiecznego w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia*, [w:] J. Olczak (red.), *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, „Archeologia Historica Polona” 17, 95–111.
- BANACH, B.
2016 *Zabytki wydzielone z warstw późnośredniowiecznych*, [w:] S. Kurnatowski (red.), *Międzyrzecz. Gród i zamek w wiekach IX–XIV. Wyniki prac wykopaliskowych z lat 1954–1961*, Warszawa, 321–353.
- BIBORSKI, M., STĘPIŃSKI, J., ŻABIŃSKI, G.
2009 *Nowe badania nad Szczerbcem – mieczem koronacyjnym królów polskich*, „Studia Waweliana” 14, 235–252.
- 2011 *Szczerbiec (the Jagged Sword) – the Coronation Sword of the Kings of Poland*, „Gladius” 31, 93–148.
- BIBORSKI, M., ŻABIŃSKI, G.
2006 *Two Late Medieval Swords from Little Poland*, „Acta Archaeologica Carpathica” XLI, 147–160.
- BIERMANN, F.
2002 *Mittelalterliche Kriegerausrüstung mit der Darstellung eines gehörnten Tieres*, „Waffen und Kostümkunde” 44/1, 63–79.
- BIERMANN, F., NOWAKOWSKI, D.
2017 *Prospektionen bei Wahlstatt (Legnickie Pole) – archäologische Forschungen zur „Tatarenschlacht“ bei Liegnitz von 1241*, „Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas” 82, 461–491.
- BŁOŃSKI, M.
2000 *Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu*, „Archeologia Polski” 45/1–2, 53–91.

- BOCHEŃSKI, Z.
1935 *Uzbrojenie w krakowskich dziełach Wita Stwosza*, „Rocznik Krakowski” 26, 138–157.
1937A *Uwagi o platnerzach krakowskich*, „Broń i Barwa” 4/3, 49–54.
1937B *Krakowski cech mieczników*, Kraków.
- BRETSCHNEIDER, P.
1939 *Der Schilter Henko*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” 73, 87–102.
- BROCK, T., HOMAN, A.
2011 *Schlachtfeldarchäologie auf den Spuren des Krieges*, Stuttgart.
- BYRNE, B.
1959 *The Spurs of King Casimir III and some other Fourteenth Century Spurs*, „Journal of the Arms and Armour Society” 3/4, 106–116.
- CACKOWSKI, K., KOŁYSZKO, M., KUCYPERA, P., WIEWIÓRA, M.
2013 *Plates from Radzyń Chelmiński*, „Fasciculi Archeologiae Historicae” 26, 63–74.
- CHLEBOWICZ, P.
2013 *Ręczna broń palna w średniowieczu (badania eksperymentalne)*, Chojnice.
- CHODYŃSKI, A.R.
2000 „Oblężenie Malborka w 1460 roku” jako źródło ikonograficzne do dziejów wojny trzynastoletniej, „Muzealnictwo Wojskowe” 7, 351–396.
2003 *Broń i barwa w czasach krzyżackich od XIII do połowy XVI wieku. Przewodnik po wystawie*, Malbork.
2007 *Szczerbiec*, [w:] J. Trupinda (red.), *Imagines potestatis. Insygnia i znaki władzy w Królestwie Polskim i Zakonie Niemieckim. Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku 8 czerwca–30 września 2007*, Malbork, 191–194.
2008 *Miecze (XIII–XIV) ze znakiem lwa i krzyża. Jedna z hipotez o broni osobistej krzyżowców. Swords (13th–15th centuries) with the Image of the Lion and Cross. One of the Hypotheses about Crusaders Personal Weapon*, [w:] T. Maćkowski (red.), *Lwy w heraldyce i sztuce europejskiej. Międzynarodowa konferencja historyczna, Gdańsk 23 października 2008 r.*, Gdańsk, 99–106.
2014 *The 12th Century Sword of San Galgano in the Hermitage Montesiepi in Tuscany. A Transmission of the Arthurian Legend?*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 27, 21–30.
2019 *Broń drzewcowa i obuchowa w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku*, Malbork.
- CHODYŃSKI, A.R., ŻABIŃSKI, G.
2011 *Medieval Swords from the Castle Museum in Malbork and the Polish National Museum in Szczecin*, „Journal of the Arms and Armour Society” 20/4, 113–138.
- CHUDZIAK, W., KAŻMIERCZAK, R., NIEGOWSKI, J.
2011 *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006–2009)*, Toruń.
2016 *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2011–2015)*, Toruń.
- CHUDZIŃSKA, B.
2014 *Militaria z zamku w Muszynie (badania w latach 2007–2010)*, „Acta Militaria Mediaevalia” 10, 53–118.
- CIEŚLA, M.
2017 *Uzbrojenie królów Polski*, „Studia z dziejów wojskowości” VI, 9–52.
- CZUBŁA, P., STRZYŻ, P.
2013 *Rock materials in the manufacture of cannonballs in Poland – selected examples*, „Fasciculi Archeologiae Historicae” 26, 99–110.
2015 *Surowce skalne w produkcji amunicji artyleryjskiej na terenie Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Archeologiczna” 46, 2013–2015, 9–35.
- CZUBŁA, P., STRZYŻ, P., MACKIEWICZ, A.
2015 *Cannonballs from the Olsztyn turret*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 28, 123–132.
- CZYŻEWSKI, K.J.
2013 *Broń drzewcowa w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu*, Kraków.
- DĄBROWSKA, M.
2009 *Proces odlewania dział w lejni malborskiej w XV wieku*, [w:] J. Chudziakowa (red.), *Wytwórczość w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, „Archaeologia Historica Polona” 18, 21–44.
- DĘBSKI, A., KOČKA-KRENZ, H.
2007 *Militaria z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu*, [w:] J. Olczak (red.), *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, „Archaeologia Historica Polona” 17, 51–74.
- DOWEN, K., MAREK, L., SŁOWIŃSKI, S., UCIECHOWSKA-GAWRON, A., MYŚKOW, E.
2019 *Two Twelfth-Century Kite Shields from Szczecin, Poland*, „Arms & Armour” 16 (2), 121–148.

DUDAK, W.

2005 *Szczątki zbroi średniowiecznej z grodziska w Popowie, woj. łódzkie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” IX, 205–216.

DZIEDZIC, P.

2007 *Elemente des Pferdegeschirrs und Reiterbewaffnung aus den Grabungen auf der Piastenburg in Krosno Odrzańskie*, „Sprawozdania Archeologiczne” 59, 473–508.

DZIEDZIC, P., MICHALAK, A.

2008 *Import czy wyrób miejscowy? Uwagi o proveniencji kilku żelaznych zabytków uzbrojenia z terenu środkowego Nadodrza w świetle analiz metalograficznych*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 6, 93–121.

DZIEDZIC, P., MICHALAK, A., SZCZEPANEK, A.

2011 *Co kości mówią nam o wojnie? Uwagi na marginesie odkryć urazów na czaszkach z masowej mogiły na grodzisku w Niesulicach koło Świebodzina*, „Acta Militaria Mediaevalia” 7, 49–78.

DZIEWANOWSKI, W.

1934A *O koncerzach*, „Broń i Barwa” 1/2, 26–28.

1934B *Tarcza*, „Broń i Barwa” 1/4, 72–78.

1935 *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa.

1936 *Średniowieczne miecze europejskie*, „Broń i Barwa” 3/7, 148–161.

1937A (red.) *Helm średniowieczny*, „Broń i Barwa” 4/3, 59–60.

1937B *Dwa miecze*, „Broń i Barwa” 4/5, 114–115.

1937C *Dwa ciekawe zabytki w Wielkopolskim Muzeum Wojska*, „Broń i Barwa” 4/6, 132–134.

1938 *Uzbrojenie w rozwoju dziejowym*, Lwów.

1949 *Kilka uwag o Szczerbcu*, „Broń i Barwa. Biuletyn Sekcji Muzealnej Polskiego Towarzystwa Historycznego w Wielkiej Brytanii” 2, Londyn, 5–7.

EKDAHL, S.

2019 *Ieškant 1410 m. Žalgirio mūšio lauko/ In search of the Battlefield of Tannenberg (Grunwald) of 1410. New research with metal detectors in 2014–2019/ Auf der Suche nach dem Schlachtfeld von Tannenberg 1410. Neue Forschungen mit Metalldetektoren 2014–2019/ W poszukiwaniu pola bitwy Grunwaldzkiej 1410 roku. Nowe badania z detektorami metalu w latach 2014–2019*, Vilnius.

FITZKE, J.

1937A *O kilku okazach dawnej broni, znajdującej się w zbiorach muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku*, „Broń i Barwa” 4/1, 17–19.

1937B *Dwa nowe średniowieczne miecze w Muzeum Wołyńskim T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku*, „Broń i Barwa” 4/9, 193–194.

FUIŃSKI, Z.

2018 *Związki pomiędzy zbroją i ubiorem w aspekcie historycznym*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 15, 69–84.

GEDL, M.

2002 *Pozostałości drewnianej budowli w średniowiecznym gródku w Zbrojewsku*, „Archaeologia Historica Polona” 12, 73–80.

GEMBARZEWSKI, B.

1936 *Przyczynki do historii średniowiecznej broni siecznej polskiej lub z Polską związanej*, „Broń i Barwa” 3/2, 34–42.

1960 *Żołnierz Polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie od wieku XI do roku 1960*, t. 1: *Wiek XI–XVII*, Warszawa.

GINTER, A., PRZYBYŁOK, A.

2016 *Wybrane militaria z badań archeologicznych na zamku w Muszynie w 2013 roku*, „Acta Militaria Mediaevalia” 12, 227–242.

GLINIANOWICZ, M.

2005 *Stan badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Małopolsce*, „Acta Militaria Mediaevalia” 1, 143–164.

2010 *Zasłona typu „psi pysk” ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 6, 193–210.

2013 *The brigandine from the Polish Army Museum in Warsaw – some thoughts about its provenance and chronology*, [w:] L. Marek (red.), *Weapons brings peace? Warfare in medieval and early modern Europe*, „Wratislavia Antiqua” 18, 157–170.

GLINIANOWICZ, M., KOTOWICZ, P.N.

2009A *Dwa nieznanne późnośredniowieczne miecze z południowo-wschodniej Polski*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński (red.), *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, Toruń, 182–197.

- 2009B *Puginał nożowy z miejscowości Burdze koło Stalowej Woli*, „Acta Militaria Mediaevalia” V, 221–227.
GŁOSEK, M.
- 1991 *Stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Polsce*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Archeologiczna” 36 (1989–1990), 141–149.
- 1997A *Militaria znalezione w fosie na Placu Dominikańskim we Wrocławiu*, „Studia Archeologiczne” 29, 151–167.
- 1997B *Najstarszy zabytek ręcznej broni palnej w Polsce*, [w:] M. Głosek (red.), *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 37–43.
- 2002A *Interesujący zabytek broni białej z Poręby Wielkiej*, „Rocznik Sądecki” 20, 35–40.
- 2002B *Recherches archeologiques sur les Forges dans les fortifications medievales en bois et terre en Pologne*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 13–14, 59–64.
- 2003 *Broń biała*, [w:] A. NOWAKOWSKI 2003A, 25–42.
- 2011 *Jeszcze raz o tzw. mieczu św. Piotra z archikatedry poznańskiej*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski” 6, 69–77.
- 2020 *Początki i rozwój studiów bronioznawczych w Łodzi*, [w:] T. Grabarczyk, M. Pogońska-Gol (red.), *Oblicza wojny*, t. 2, Łódź, 13–30.
- GŁOSEK, M., MAKIEWICZ, T.
- 1997 *Inkrustowany miecz średniowieczny z okolicy Zbąszynia w woj. zielonogórskim*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 8, 173–181.
- 2007 *Two incrusted medieval swords from Zbąszyń, Lubusz voivodship*, „Gladius” 27, 137–148.
- GŁOSEK, M., MUZOLF, B.
- 2002 *Dwa fragmenty hełmów średniowiecznych znalezione na zamku w Smoleniu, pow. Olkusz*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” L/1, 35–43.
- GŁOSEK, M., UCIECHOWSKA-GAWRON, A.
- 2011 *Wczesnośredniowieczna tarcza z podgrodzia w Szczecinie*, „Materiały Zachodniopomorskie – Nowa Seria” 6–7/1, 269–284.
- GŁOSEK, M., WALENTA, K.
- 1997 *The helm of the kettle-hat type discovered at the motte in Lešno, Brusy commune, Bydgoszcz province*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” X, 13–18.
- GŁOSEK, M., WASIAK, W.
- 2011 *Nowe spojrzenie na problem przyłbicy typu pekilhube z Torunia*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło (red.), *Cum arma per aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, Toruń, 126–154.
- GOLIŃSKI, M.
- 1986 *Fortyfikacje miejskie Wrocławia XIII–XIV w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 29, 23–41.
- 1988 *Broń palna na Śląsku do lat trzydziestych XV w. oraz jej zastosowanie przy obronie i zdobywaniu twierdz*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 31, 3–26.
- 1990A *Uzbrojenie mieszczańskie na Śląsku od połowy XIV do końca XV w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 33, 3–64.
- 1990B *Jeszcze w sprawie początków broni palnej na Śląsku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 33, 349–350.
- 1995 *Działania wojenne a modernizacja systemów obronnych na Śląsku w drugiej połowie XV w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 40/1, 51–58.
- 1996 *The Silesian experiences of using fire-arms in battle in the open field in the 15th century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 9, 25–31.
- 1998A *Peasants’ Arms and Armour in the Light of the Silesian’s Military Duties in the 15th–16th Centuries*, „Fasciculi Archeologiae Historicae” 11, 39–46.
- 1998B *Slużba rycerska a potencjał militarny księstw śląskich w późnym średniowieczu. 1. Księstwo nysko-otmuchowskie*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 53, 33–67.
- 1998C *Slużba rycerska a potencjał militarny księstw śląskich w późnym średniowieczu. 2. Księstwo wrocławskie na tle innych ziem dziedzicznych korony czeskiej*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 53, 519–545.
- 1999A *Slużba rycerska a potencjał militarny księstw śląskich w późnym średniowieczu. 3. Uwagi ogólne*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 54, 1–17.
- 1999B *Rüstungen Karls IV. in den Jahren 1362–1363. Städtischer Aspekt*, „Quaestiones Medii Aevi Novae” 4, 133–154.
- 2001 *Some Remarks on the Issue of the Tactical Organization of Knight Forces (An Addition to the Recent History of Poland)*, [w:] *Warfare in the Middle Ages*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 47, 67–70.
- 2002 *The individual participation of the burghers of Wrocław in military expeditions*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 15, 79–86.

- 2006A *Firearms in 15th-century Silesian military art*, „*Quaestiones Mediae Aevi Novae*” 11, 193–210.
- 2006B *Rycerstwo w mieście na przykładzie Świdnicy w 2. poł. XIV. w. Problem przyczyn i charakteru obecności oraz lokalizacja w przestrzeni miejskiej*, „*Colloquia Mediaevalia Pragensia*” 5, 165–172.
- 2011 *Służba wojskowa ludności wiejskiej w świetle spisów mobilizacyjnych z XV-wiecznego Śląska*, [w:] T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak (red.), *In tempore belli et pacis. Ludzie - Miejsca - Przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, Warszawa, 73–90.
- 2016 *Najemnicy w służbie miasta Wrocławia w XV w.*, „*Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*” 71/1, 17–48.
- GOLIŃSKI, M., ŻERELIK, R.
- 1993 *Czeskie przygotowania do wojny z Polską w 1370 r. w świetle nieznanego źródła śląskiego*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 35, 3–17.
- GORCZYCA, K.
- 2005 *Miecze średniowieczne w zbiorach Muzeum Okręgowego w Koninie*, „*Archeologia Historica Polona*” 15/1, 421–427.
- 2012 *Kord z ratusza w Kole*, [w:] I. Skierska (red.), *Dawne Koło. Studia w 650. rocznicę lokacji miasta*, Koło, 195–213.
- GÓRSKI, K.
- 1893 *Historia piechoty polskiej*, Kraków.
- 1894 *Historia jazdy polskiej*, Kraków.
- 1902 *Historia Artylerii Polskiej*, Warszawa.
- GRABARCZYK, T.
- 2000 *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź.
- 2015 *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź.
- GRABARCZYK, T., Ławrynowicz, O.
- 2013A *With or without a helmet. Some remarks on equipment analysis of the mercenary troops in Poland in the late 15th century*, [w:] L. Marek (red.), *Weapons brings peace? Warfare in medieval and early modern Europe*, „*Wratislavia Antiqua*” 18, 213–219.
- 2013B *Falchion and its technology in Poland (14th–16th centuries)*, „*Fasciculi Archaeologiae Historicae*” 26, 51–61.
- GRANCSAY, S.V.
- 1950 *The Interrelationships of Costume and Armor*, „*The Metropolitan Museum of Art Bulletin – New Series*”, 8/6, 176–188.
- GRĄŻAWSKI, K.
- 1988 *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych*, „*Sprawozdania Archeologiczne*” 40, 317–341.
- GUMOWSKI, M.
- 1936 *Uzbrojenie i ubiór rycerski w czasach piastowskich*, „*Broń i Barwa*” 3/3, 51–71.
- HENSEL, Z.
- 2000 *Badania materiałoznawcze ostróg średniowiecznych z Kalisza*, „*Archeologia Polski*” 45/1–2, 93–97.
- HUBERT, W.
- 1936 *Okręty bałtyckie w średniowieczu*, „*Broń i Barwa*” 3/8, 182–191.
- IMIOLCZYK, E., KAWKA, W.
- 2017 *Rekonstrukcje przeszłości. Ślężacy pod Grunwaldem. Katalog wystawy*, Bytom.
- JAGIELSKA, I.
- 2007 *Conservation of a waterlogged wooden shield with remnants of paint layers*, [w:] K. Straetkvern, D.J. Huisman (red.), *Proceedings of the 10th ICOM Group on Wet Organic Archaeological Materials Conference*, *Nederlandse Archeologische Rapporten* 37, Amsterdam, 377–382.
- 2011 *Badania i konserwacja drewnianej tarczy ze szczecińskiego Podzamcza*, „*Materiały Zachodniopomorskie*” 6–7/1, 285–298.
- JANOCHA, H.
- 1998 *Gród i zamek w Starym Drawsku (Drahimiu) gmina Czaplinek – walory obronne i uzbrojenie załogi w oparciu o wyniki badań archeologicznych*, „*Koszalińskie Zeszyty Muzealne*” 22, 69–132.
- JANOWSKI, A.
- 2013 *Militaria średniowieczne z Chociwła*, „*Stargardia*” VIII, 247–254.
- 2019 *Gdzie leży Dargen? Rozwiązanie stuletniej zagadki*, „*Acta Militaria Mediaevalia*” 15, 129–135.
- JARA, R.K., GLINIANOWICZ, M., KOTOWICZ, P.N.
- 2011 *Ikony ze zbiorów sanockich muzeów jako źródło do poznania uzbrojenia pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło (red.), *Cum Arma Per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, Toruń, 222–273.

- JARNUSZKIEWICZ, CZ.
1935 *Muzeum broni starego seraju w Stambule*, „Broń i Barwa” 2/10–11, 220–222.
1959 *Łuk*, „Broń i Barwa. Biuletyn Sekcji Muzealnej Polskiego Towarzystwa Historycznego w Wielkiej Brytanii” 12, 5–8.
1973 *Szabla wschodnia i jej typy narodowe*, Londyn.
- JĘDRZEJOWICZ, J.
1938 *Ciekawe wykopalisko*, „Broń i Barwa” 6/1, 20.
- KAJZER, L.
2013 *O meandrach polskiego bronioznawstwa słów kilka*, [w:] P. Strzyż, W. Świętosławski (red.), *Broń zwierciadłem epoki. Andrzeja Nadolskiego bronioznawcze dokonania i inspiracje*, Łódź, 13–22.
- KAWKA, W.
2019 *Domniemany Dolchstreitkolben z Ogrodzieńca-Podzamcza*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia” 21, 113–121.
- KAŹMIERCZYK, J.
1968 *Podkowy na Śląsku w X–XIV wieku. Studia z dziejów kultury materialnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- KLIMEK, L., STĘPIŃSKI, J., STRZYŻ, P., ŻABIŃSKI, G.
2013 *Late Medieval Wrought Iron Firearms from the Museum in Biecz*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 26, 83–98.
- KLIMEK, L., STRZYŻ, P.
2011 *Nowe spojrzenie na zbroję ze Spytkowic na marginesie przeprowadzonych analiz metaloznawczych*, „Acta Militaria Mediaevalia” 7, 215–240.
- KOŁODZIEJSKI, S.
1985 *Les éperons à molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Âge*, [w:] A. Kokowski (red.), *Memoires Archeologiques*, Lublin, 161–175.
- KOTOWICZ, P.N.
2008A *Nie tylko żelźce*, [w:] B. Gruszka (red.), *Ad Oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, Zielona Góra, 441–465.
2008B *Zabawka czy oręż ćwiczebny? Przyczynek do badań nad problematyką drewnianych naśladownictw średniowiecznych mieczy*, [w:] W. Świętosławski (red.), *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 54, 89–98.
2013 *Na tropie spektakularnej omyłki. Nowe spojrzenie na toporek z „napisem” z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu*, „Acta Universitatis Lodzianis – Folia Archeologica” 29, 111–122.
2014 *Topory wczesnośredniowieczne z terenu ziem polskich*, Rzeszów.
2017 *The Polish-Ruthenian Borderland in 1340 and the Fall of the „Zamczysko” Hillfort in Sanok-Biała Góra*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 30, 35–51.
- KOTOWICZ, P.N., CHLEWICKI, R.
2010 *O pożytkach z archiwów. Późnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z badań Tadeusza R. Żurowskiego na zamku „Sobień” w Manastercu*, [w:] J. Podgórska-Czopek (red.), *Variae Sententiae. Księga jubileuszowa Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Rzeszowie*, Rzeszów, 139–162.
- KOTOWICZ, P.N., GLINIANOWICZ, M.
2012 *Późnośredniowieczny miecz z sygnowaną głowicą z okolic Jaślik w ziemi sanockiej*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non sensistis gladios! Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 201–218.
- KOTOWICZ, P.N., MICHALAK, A.
2006 *„...I poszedł Włodzimierz na Lachów...”*. *O recepcji orientalnych militariów w średniowiecznej Polsce*, „Z Otchłani Wieków” 61/1–2, 82–96.
2013 *Wczesnośredniowieczna broń obuchowa z terenu Polski w dorobku Andrzeja Nadolskiego z perspektywy kolejnych lat badań*, [w:] P. Strzyż, W. Świętosławski (red.), *Broń zwierciadłem epoki. Andrzeja Nadolskiego bronioznawcze dokonania i inspiracje*, Łódź, 47–62.
- KOTOWICZ, P.N., MUZYCZUK, A.
2008 *Militaria średniowieczne z Królewskiego Miasta Krosna*, „Acta Militaria Mediaevalia” IV, 125–166.
- KOTOWICZ, P.N., ŚWIĄTEK, M.
2006 *Mittelalterliche Streitäxte au den Sammlungen des Regionalmuseums in Jasło. Ein Beitrag zur Kenntnis der Bewaffnung in den polnischen Karpaten*, „Acta Archaeologica Carpathica” XLI, 115–145.
- KOWALSKA, A., UCIECHOWSKA-GAWRON, A.
2015 *Arma et Gloria, Życie w cieniu umocnień obronnych*, [w:] A. Kowalska (red.), *Civitas et urbs Stetinum. Karty z dziejów północnej części miasta*, Szczecin, 31–41.

KOZŁOWSKI, R.

1978 *Badanie i konserwacja przedmiotów z grobu Kazimierza Jagiellończyka*, „Studia do dziejów Wawelu” 4, 460–476.

KRUCZEK, J.

2002 *Kusze. Katalog zbiorów (Muzeum Zamkowe w Pszczynie)*, Pszczyna.

2013 *Kusze i ich twórcy*, Pszczyna.

KRZYSZOWSKI, A., MICHALAK, A., STĘPNIK, T.

2014 *A Medieval sword with remains of a scabbard excavated in Buk in Greater Poland*, „Acta Militaria Mediaevalia” 10, 173–189.

KUCYPERA, P., MUZOLF, B., RYBKA, K.

2012 *Późnośredniowieczny miecz ze stanowiska Lutomiernik-Koziówki 3A-C, powiat pabianicki*, „Acta Universitatis Lodzianis – Folia Archaeologica” 29, 235–250.

KURASIŃSKI, T., DUDAK, W.

2007 *Dwie średniowieczne głowice buław znalezione w rejonie Skierniewic*, [w:] J. Olczak (red.), *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, „Archaeologia Historica Polona” 17, Toruń, 113–128.

KURASIŃSKI, T., MAIK, J., ŚWIĘTOSŁAWSKI, W.

2010 *The Use of Textiles in Arms and Armour in Medieval Poland*, „Textile History” 41/1, 7–16.

KUSION, T.

2019 *Katalog Zbrojowni Muzeum Książąt Czartoryskich*, Kraków.

KWIATKOWSKI, K.

2015 *Memoria Continenter Historiam Denotat, Bitwa pod Grunwaldem/ Tannenbergiem/ Żalgirisem 1410 w najnowszych badaniach*, Toruń.

2016 *Wojska Zakonu niemieckiego w Prusach 1230–1525. Korporacja, jej pruskie władztwo, zbrojni, kultura wojny i aktywność militarna*, Toruń.

LIWOCH, R.

2005 *Topór z Zembrzyc*, „Materiały Archeologiczne” XXXV, 139–144.

2006 *Miecz ze Stogniowic*, „Materiały Archeologiczne” XXXVI, 33–37.

2010A *Miecz z Krakowa Rakowic*, „Acta Archaeologica Albaruthenica” VI, 113–118.

2010B *Późnośredniowieczne zabytki z Krakowa Rakowic*, „Materiały Archeologiczne” XXXVIII, 107–126.

2013A *Kord z Iwachnowiec na Podolu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 9, 241–242.

2013B *Groty spod zamku Sobień w Monastercu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 9, 239–240.

2016A *Dwusieczny kord z nieznanego miejsca*, „Acta Militaria Mediaevalia” 12, 248.

2016B *Groty beltów spod zamku w Czorszynie i z zamku Tenczyn w Rudnie*, „Acta Militaria Mediaevalia” XII, 247.

2016C *Węgierska buława z Librantowej*, [w:] B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, Kraków-Rzeszów, 675–679.

ŁASZKIEWICZ, T., MICHALAK, A.

2007 *Broni i oporządzenie jeździeckie z badań i nadzorów archeologicznych na terenie Międzyrzecza*, „Acta Militaria Mediaevalia” 3, 99–176.

ŁAWRYNOWICZ, O.

2005 *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, „Acta Archaeologica Lodzianis” 51.

2009 *Nowo odkryty kapalin w Włocławku na tle porównawczym*, „Acta Militaria Mediaevalia” 5, 177–197.

2010 *O zapomnianym puginale z Grochowalska*, „Acta Militaria Mediaevalia” 6, 253–262.

2015 *Bronioznawstwo archeologiczne na Uniwersytecie Łódzkim. Naukowy dorobek i kontynuacja*, [w:] L. Domańska et alii (red.), *Dwadzieścia lat Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego 1996–2015*, Łódź, 99–112.

ŁAWRYNOWICZ, O., PUDEŁO, P.

2010 *Nóż bojowy czy kord? Kilka uwag na temat zabytku z Bielicy, pow. elbląski*, „Rocznik Elbląski” 23, 47–55.

ŁAWRYNOWICZ, O., RYCHTER, M.

2012 *Ile wart jest kord z Warty?*, „Acta Militaria Mediaevalia” 8, 253–271.

ŁAWRYNOWICZ, O., STRYŻ, P.

2003 *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej” 6, 2001, 258–264.

ŁAWRYNOWICZ, O., WASIAK, W.

2017 *The Hussites or the Tartars? The Secret of the Depictions of Helmets in the Battle Scenes of St Hedwig's Altarpiece in the Bernardine Church in Wrocław*, „Fasciculi Archeologiae Historicae” 30, 95–108.

ŁEPKOWSKI, J.

1857 *Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie*, Kraków.

MAIK, J.

1997 *Military accessories from Bolesławiec on the Prosna*, „Fasciculi Archeologiae Historicae” 10, 19–38.

2011 *Zaopatrzenie wojska i straży miejskiej w tekstylia przez Radę Starego Miasta Elbląga w początkach XV wieku*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non sensistis gladios! Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 243–257.

MAJEWSKI, M.

2005 *Uzbrojenie średniowieczne na obrazie pasyjnym z kościoła św. Jakuba w Toruniu*, „Rocznik Toruński” 32, 161–181.

2020 *Militaria*, [w:] M. Wiewióra (red.), *Castra Terrae Culmensis: na rubieży chrześcijańskiego świata: interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 2, Toruń, 175–183.

MARCINIAK-KAJZER, A.

2007 *Do walki czy do uciech stołu - kilka słów o jednym średniowiecznym nożu*, „Archaeologia Historica Polona” 17, 153–160.

2011 *Militaria ze średniowiecznego dworu w Narzymiu*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non sensistis gladios! Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 261–273.

MAREK, L.

2006 *Średniowieczne i nowożytny kordy ze Śląska*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2, 189–206.

2007A „Renesans” w uzbrojeniu średniowiecznym?, „Archaeologia Historica Polona” 16, Toruń, 63–75.

2007B *Gotycki buzdycan ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Chojnowie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 3, 217–229.

2008A *Broń biała na Śląsku XIV–XVI wiek*, „Wratislavia Antiqua” 10, Wrocław.

2008B *Medieval armour from Szczerba Castle*, „Acta Militaria Mediaevalia” 4, 87–124.

2009 *A Gothic fist war-hammer from Racibórz, Silesia*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński (red.), *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, Toruń, 224–236.

2013 *A short note on the crossbow bolt head from the siege of the Castle Kolno in Silesia*, [w:] L. Marek (red.), *Weapons brings peace? Warfare in medieval and early modern Europe*, „Wratislavia Antiqua” 18, 291–295.

2014 *Europejski styl. Militaria z Elbląga i okolic*, Studia Archeologiczne XLVII, Wrocław.

2017A *Średniowieczne uzbrojenie Europy łacińskiej jako Ars Emblematica*, „Wratislavia Antiqua” 22, Wrocław.

2017B *Marcher castle on fire. Aftermath of a 15th century siege*, „Fasciculi Archeologiae Historicae” 30, 73–81.

2018 *Militaria*, [w:] J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, „Wratislavia Antiqua” 23, Wrocław, 563–664.

MAREK, L., KONCZEWSKI, P.

2010 *Oblężenie i upadek zamku Karpień. Interpretacja źródeł archeologicznych*, „Acta Militaria Mediaevalia” 6, 93–120.

MAREK, L., MIAZGA, B.

2012 *Średniowieczna buława z okolic Wrocławia*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” LIV, 367–375.

MAREK, L., MICHALAK, A.

2008 *Głowica kordu z wieży rycerskiej w Witkowie*, [w:] B. Gruszka (red.), *Ad Oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, Zielona Góra, 449–467.

MAREK, L., NOCUŃ, P.

2013 *Knights of the Round Table of the tower in Siedlęcín, Silesia*, „Acta Militaria Mediaevalia” 9, 89–127.

MAREK, L., SMOLEŃ, K., KOWALIK, M., GRABNY, B.

2011 *Badania archeologiczne na stanowisku Stare Kolnie 4, pow. opolski*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 53, 63–84.

MAREK, L., STOLARCZYK, T.

2011 *Dwa nowo odkryte pugiwały z terenu Śląska – oznaki statusu społecznego czy dowody późnośredniowiecznego egalitaryzmu*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło (red.), *Cum Arma Per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, Toruń, 201–221.

MAREK, L., WOJTUCKI, D.

2007 *The Goedendag, a Fourteenth-century weapon of the Flemish infantry in Silesia*, „Fasciculi Archeologiae Historicae” 20, 83–90.

MARKUS, S.

1936 *Czarny proch strzelniczy*, „Broń i Barwa” 3/2, 28–34.

MEYER, S.

1935A *Genealogja szabli polskiej*, „Broń i Barwa” 2/5, 98–105.

1935B *Znaki „wilka” na głowniach*, „Broń i Barwa” 2/10–11, 241–242.

1936 *Tatarskie pochodzenie szabel polskich, zwanych „ormiańskimi”*, „Broń i Barwa” 3/6, 138–142.

1937 *O Kordelasach*, „Broń i Barwa” 4/2, 25–28

MARYANOWSKI, A.

1937 *Polski hełm średniowieczny w Muzeum Miejskim w Toruniu*, „Broń i Barwa” 4/11–12, 243–244.

MATUSZEWSKI, R., KOZIMOR, J.

2007 *Ograbione muzeum. Straty wojenne Muzeum Wojska w okresie II Wojny Światowej*, Warszawa.

MIAZGA, B.

2010 *Wyniki badań rentgenofluorescencyjnych fragmentu lufy z zamku Karpień*, „Acta Militaria Mediaevalia” 6, 118–120.

2018 *Średniowieczna produkcja broni i elementów uzbrojenia w świetle metalograficznych badań wybranych zabytków*, [w:] J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, „Wratislavia Antiqua” 23, Wrocław, 664–711.

MICHALAK, A.

2004 *Kord czy nóż bojowy? Uwagi o recepcji pewnej kategorii uzbrojenia plebejskiego na ziemiach polskich na marginesie znaleziska z Żar*, [w:] A. Jaszewska et alii (red.), *Odra – przeszkoda czy pomost w ekspansji kulturowej?*, Zielona Góra, 332–346.

2005A *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 4, 183–220.

2005B *O chronologii korda z Lutola Mokrego, pow. Międzyrzecz uwag kilka*, [w:] B. Mykietów, M. Tureczek (red.), *Ziemia Międzyrzecka. Śladami historii. Materiały z III sesji historycznej zorganizowanej w Muzeum w Międzyrzeczu, 13 maja 2005 r.*, Międzyrzecz-Zielona Góra, 95–106.

2006A *Późnośredniowieczny miecz z Czetowic, pow. Krosno Odrzańskie. Uwagi o występowaniu mieczy średniowiecznych na środkowym Nadodrzu*, [w:] M. Magda-Nawrocka, A. Nawojcka, J. Szymczak (red.), *Archeologia w studiach nad najstarszymi dziejami Krosna Odrzańskiego*, Krosno Odrzańskie, 183–199.

2006B *Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich*, „Visnik Nacional'ogo Universitetu L'vivs'ka Politehnika” 571, 48–74.

2007A *„A grodzianie [...] wyszli naprzeciw z dobytymi mieczami”. Więcej o występowaniu mieczy na środkowym Nadodrzu w średniowieczu*, *Archeologia Środkowego Nadodrza* 5, 215–240.

2007B *O dwóch średniowiecznych buławach z Pomorza Zachodniego*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4–6 sierpnia 2006 r.*, Toruń, 128–149.

2009 *Czy w średniowieczu na ziemiach polskich używano skórzanych pancerzy?*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński (red.), *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, Toruń, 53–73.

2011A *Ogień zaklęty w orężu. Perspektywy badań nad technologią produkcji późnośredniowiecznego uzbrojenia na pograniczu śląsko-wielkopolsko-brandenburskim*, [w:] A. Jaszewska, A. Michalak (red.), *Ogień – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony*, Zielona Góra, 371–391.

2011B *A 14-th century Hungarian knobbed mace head from “Góra Birów” in Podzamcze on the Polish Jura Chain*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło (red.), *Cum Arma Per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, Toruń, 173–200.

2011C *„[...] i konie [...] były niezawodnie zniszczone”. Rzecz o tribulusach, czosnkach i kruczych stópkach*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non sensistis gladios! Studia ofiarowane Marianowi Głóskowi w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 275–287.

2012A *„From every side armed with the cross sign”. Crusader's sword from the collection of Hungarian National Museum in Budapest*, [w:] I. M. Tiplić (red.), *Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe. Sibiu, Conference papers*, „Studia Universitatis Cibiniensis – Series Historica” VIII, Supplementum 1, 53–71.

2012B *In the world of medieval symbols. Depiction of a shield from the fresco of St. Martin's church in Wichów*, „Acta Universitatis Lodziensis – Folia Archaeologica” 29, 184–208.

2013 *Swords and falchions from the Polish-Silesian-Brandenburg borderland (2nd half of the 13th-half of the 16th cent.). Preliminary thoughts*, [w:] L. Marek (red.), *Weapons brings peace? Warfare in medieval and early modern Europe*, „Wratislavia Antiqua” 18, 137–156.

- 2015 *Broń w wodnej toni. Uwagi o akwaticznych znaleziskach broni późnośredniowiecznej, na marginesie odkryć z Lutola Mokrego*, [w:] A. Jaszewska, A. Michalak (red.), *Woda - żywiol ujarzmiony i nieujarzmiony. Materiały z konferencji w Janowcu w 2012 r.*, Zielona Góra, 289–314.
- 2017 *South German inspirations in the armour of late medieval combatants from the Silesian-Lusatian-Brandenburg-Polish borderland. Iconographic examples*, „Fasciculi Archeologiae Historicae” 30, 83–93.
- 2018A *Mystery hidden behind the beasts heads. Remarks on chronology of peculiar type of quillon dagger*, „Acta Militaria Mediaevalia” 14, 153–173.
- 2018B *Weapon and riding equipment from the siege of Międzyrzecz in 1474*, [w:] V. Yotov (red.), *Military campaigns, weaponry and military equipment (Antiquity and Middle Ages). International Conference, Acta Musei Varnensis X/1*, Varna, 207–220.
- 2018C *Rezerwuar broni władców Albionu. Uwagi na marginesie książki Thoma Richardsona „The Tower Armoury in the Fourteenth Century”*, „Acta Militaria Mediaevalia” 14, 259–266.
- 2019A *Arma Confinii. Przemiany późnośredniowiecznej broni na rubieżach Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra.
- 2019B *Zwierciadło epoki? Realizm wyobrażeń późnośredniowiecznej kultury materialnej na Ołtarzu Pasyjnym pochodzącym z kościoła Panny Marii w Sulechowie*, [w:] B. Burda, A. Chodorowska (red.), *Nie tylko siedem wieków Sulechowa. Materiały z konferencji*, Zielona Góra-Sulechów, 71–88.
- MICHALAK, A., GLINIANOWICZ, M.
- 2013 *Rediscovering Bernard Engel's helmet*, „Waffen- und Kostümkunde” 55, 31–46.
- MICHALAK, A., KAŻMIERCZAK, R., KUCYPERA, P., NIEGOWSKI, J.
- 2017 *A Fourteenth Century Baselard from Lake Ostrowite in Northern Poland*, „Acta Militaria Mediaevalia” 13, 165–180.
- MICHALAK, A., KWAŚNIEWICZ, W., WAWRZYNIAK, P.
- 2008 *Salada typu niemieckiego ze zbiorów Lubuskiego Muzeum Wojskowego w Drzonowie koło Zielonej Góry*, „Acta Militaria Mediaevalia” 4, 199–221.
- MICHALAK, A., SINKOWSKI, S.
- 2013 *Militaria z badań parceli przy ul. Łużyckiej w Gorzowie Wielkopolskim*, „Acta Militaria Mediaevalia” IX, 244–245.
- MICHALAK, A., WAWRZYNIAK, P.
- 2009 *Między bronią a narzędziem, czyli w co przekuto miecz ze Świebodzina?*, „Acta Militaria Mediaevalia” 5, 197–212.
- 2010 *Puginał tarczowy w późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym Poznaniu – ikonografia i archeologia*, „Acta Militaria Mediaevalia” 6, 239–251.
- MICHALAK, A., WOLANIN, P.
- 2008 *Skóra w służbie wojny. Militarne i pozamilitarne, skórzane elementy wyposażenia wojownika w średniowieczu. Przegląd problematyki*, [w:] W. Świętosławski (red.), *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 54, 101–122.
- MICHALAK, M.
- 2017 *Czy Michał Archanioł nosi włoską zbroję płytową? Analiza bronioznawcza „Sądu Ostatecznego” Hansa Memlinga*, „Porta Aurea” 16, 5–22.
- 2018 *Uzbrojenie w obrazach Jana van Eycka. Analiza bronioznawcza. Realizm czy symbolizm?*, „Studia Historica Gedanensia” IX, 26–54.
- MORELowski, M.
- 1931 *Korona i hełm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie*, Wilno.
- NADOLSKI, A. (RED.)
- 1990 *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, Łódź.
- NADOLSKI, A.
- 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.
- 1985 *Gródek w Plemiętach. Wprowadzenie w problematykę badań*, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, Toruń, 5–15.
- 1991 *Stan archeologicznych badań pól Grunwaldu (do roku 1988)*, „Studia Grunwaldzkie” 1, 24–33.
- NICOLLE, D., SARNECKI, W.
- 2008 *Medieval Polish Armies 966–1500*, Osprey Publishing. Men-at-Arms 445, Botley-Oxford.
- NOWAKOWSKI, A.
- 1997 *Jeszcze o „psych pyskach”*, [w:] M. Głosek (red.), *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 229–236.

- 1998 *Przemiany uzbrojenia w Polsce XIII wieku*, [w:] K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech: „rewolucja” XIII wieku*, Wrocław, 27–34.
- 2003A (red.) *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, Toruń².
- 2003B *Uzbrojenie ochronne*, [w:] A. NOWAKOWSKI 2003A, 75–108.
- 2005 *Wojskowość w średniowiecznej Polsce*, Malbork.
- NOWAKOWSKI, P.A.
- 2003 *W sprawie datowania munsztuków z ziem polskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 51, 41–48.
- 2004 *O dwóch nagrobkach Mikołaja Tomickiego*, „Acta Universitatis Lodziensis – Folia Archaeologica” 24, 249–264.
- 2006 *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń.
- 2008 *Remarks on the construction, evolution and use of the war saddle in late medieval Poland*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 21, 1–13.
- 2011 *Pancerz koński — najwcześniejsze przedstawienia z ziem polskich*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non sensistis gladios! Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 317–321.
- 2015 *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Pól Grunwaldu w dniach 14–24.09.2014 r.*, „Nowe Studia Grunwaldzkie” 1, 79–87.
- 2016 *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Pól Grunwaldu w dniach 15–22.08.2015 r.*, „Nowe Studia Grunwaldzkie” 2, 113–139.
- 2017 *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Pól Grunwaldu w dniach 11–17.09.2016 r.*, „Nowe Studia Grunwaldzkie” 3, 39–82.
- 2018 *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na Polach Grunwaldu w dniach 9–17 września 2017 r.*, „Nowe Studia Grunwaldzkie” 4, 23–31.
- NOWAKOWSKI, P.A., PUDŁO, P.
- 2010 *Średniowieczne militaria z Miasta Kazimierzowskiego w Radomiu*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 44, 197–204.
- OSSOWSKI, W.
- 2014 *Equipment and personal belongings from the Copper Ship*, [w:] W. Ossowski (red.), *The Copper Ship. A medieval ship and its cargo*, Gdańsk, 339–386.
- PIERZAK, J.
- 2005 *Średniowieczne hełmy garnczkowe na ziemiach polskich na tle zachodnioeuropejskim*, Bytom.
- 2012 *Unikatowe znalezisko średniowiecznej kolczugi z terenu Jury Krakowsko-Częstochowskiej na tle rozwoju zbroi kolczej w Europie od okresu lateńskiego do czasów późnego średniowiecza*, Śląskie Prace Prahistoryczne 7, Katowice, 201–230.
- PRZYBYŁOK, A.
- 2014 *Przyczynek do znajomości uzbrojenia wojsk Zakonu Krzyżackiego doby wielkiej wojny na przykładzie malowideł ściennych z kamienicy przy ulicy Królowej Jadwigi 9 w Toruniu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 10, 43–51.
- PUŁAWSKI, A.
- 2016 *Gotyckie uzbrojenie ochronne na epitafium Zyberta (Siwerta) Grantzina z 1492 roku z kościoła NMP w Kołobrzegu*, [w:] J. Kochanowska (red.), *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2015*, Trzebiatów, 97–103.
- RUDZIŃSKA, M., GARBACZ-KLEMPKA, A., DYGA, A., LIWOCH, R.
- 2013 *Nieniszczące badania średniowiecznej buławy*, „Archives of Foundry Engineering” 13, Special Issue 3/213, 139–142.
- SAWICKI, T.
- 2003 *Katalog*, [w:] T. Sawicki (red.), *Oręż wieków minionych. Uzbrojenie na ziemiach polskich od X do początku XIX wieku*, Gniezno, 31–96.
- SMOLAREK, P.
- 1988 *Wreck W-6. A Preliminary Report*, Fasciculi Archaeologiae Historicae 4, 47–86.
- SPANNBAUER, M.I., STRYŻ, P.
- 2009 *Militaria średniowieczne z badań archeologicznych na terenie zamku w Rawie Mazowieckiej*, „Acta Militaria Mediaevalia” 5, 147–159.
- STARYKOŃ GRODECKI, K.
- 1934 *Miecz pasawski z kresów wschodnich*, „Broń i Barwa” 1/3, 47–48.
- 1935A *Heraldyczne zdobienie uzbrojenia*, „Broń i Barwa” 2/6, 122–129.
- 1935B *Zarys rozwoju halabardy*, „Broń i Barwa” 2/7, 152–157.
- 1938 *Hełm wschodni w Płocku*, „Broń i Barwa” 5/8, 162.

- STĘPIŃSKI, J., ŻABIŃSKI, G., NOSEK, E.
2015 *Metallographic examinations of St. Peter's sword from the Archdiocesan Museum in Poznań*, „Waffen- und Kostümkunde” 57, 19–62.
- STĘPIŃSKI, J., ŻABIŃSKI, G., STRZYŻ, P.
2013 *The light field cannon from Kurzętnik – a unique example of medieval artillery (against the background of development of firearms in the Teutonic Order's state in Prussia)*, „Acta Militaria Mediaevalia” 9, 155–201.
- STĘPNIK, T.
2010 *Militaria z późnośredniowiecznego gródka stożkowatego i osady w Żernikach-Jaryszkach*, „Acta Militaria Mediaevalia” 6, 145–171.
2011 *Drewniane okładziny rękojeści mieczy*, [w:] A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Dziekanowice-Lednica, 71–79.
2013 *Drewniane toporzyska w świetle analizy surowcowej*, [w:] A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz (red.), *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Lednica, 283–295.
- STRZYŻ, P.
2006 *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 52, Łódź.
2007 *Artyleria Władysława Jagiełły w wojnie z Władysławem Opolczykiem (1391–1401)*, „Acta Militaria Mediaevalia” III, 85–97.
2009 *Pociski do średniowiecznej broni palnej z pogranicza polsko-krzyżackiego. Perspektywy badawcze*, [w:] P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński (red.), *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, Toruń, 198–222.
2011A *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne*, Łódź.
2011B *Średniowieczne pociski z ruin zamku w Barwałdzie-Góra Żary. Przyczynek do poznania asortymentu średniowiecznej amunicji w Polsce*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non sensistis gladios! Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 405–413.
2011C *Einige Bemerkungen über Mittelalterliche Feuerwaffenverwendung in Polen*, „Studia Universitatis Cibiniensis – Series Historica” 8/1, 139–145.
2012A *Artyleria w działaniach zbrojnych pod Wielunem i Bolesławcem nad Prosną w latach 1391–1396*, *Rocznik Wieluński* 12, 89–106.
2012B *Characteristics of Medieval Artillery in the Light of Written Sources from Bohemia and Poland*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 25, 21–30.
2014A *Broń palna w Europie Środkowej w XIV–XV w.*, Łódź.
2014B *Słabości średniowiecznego odlewnictwa broni ogniowej. Wybrane spostrzeżenia z terenu Europy środkowej*, [w:] M. i W. Bis (red.), *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym. Studia dedykowane M. Dąbrowskiej*, Warszawa, 349–360.
2015 *Archaeological traces of use of firearms during sieges. Selected examples from the territory of Poland*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 28, 111–122.
2017 *Militaria z zamku Wolek na Górnym Śląsku*, „Acta Militaria Mediaevalia” 13, 55–82.
- STRZYŻ, P., RYBARCZYK, A.
2014 *Średniowieczne pokrowce na topory z wykopalisk w Elblągu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 10, 191–202.
- SZPUNAR, A., GLINIANOWICZ, M.
2006 *Uzbrojenie późnośredniowieczne z zamku w Czchowie w Małopolsce*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2, 137–188.
- SZYMCZAK, J.
1989 *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź.
1992 *Szczyt i zaszczyt*, [w:] M. Głosek, M. Mielczarek, W. Świętosławski, K. Walenta (red.), *Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7–8 maja 1992 r.*, Łódź, 151–156.
2001 *Zasoby broni w zamkach polskich w końcu XV i na początku XVI w.*, [w:] P. Matusak (red.), *Z dziejów wojen i wojskowości. Księga pamiątkowa poświęcona prof. dr. hab. Tadeuszowi Rawskiemu z okazji 55-lecia rozpoczęcia pracy naukowej*, Łowicz, 17–22.
2004 *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź.
2005 *Nóż i sztylet, czyli misericordia na polu walki w średniowieczu*, „Archaeologia Historica Polona” 15/1, 383–397.
2007 *Jan Długosz o siekierach, toporach i innej broni obuchowej*, [w:] J. Olczak (red.), *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, „Archaeologia Historica Polona” 17, 129–141.
2008 *Pojedynki i harce, turnieje i gonitwy. Walki o życie, cześć, sławę i pieniądze w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa.

- 2016 *Rycerz w hełmie, w zbroi i z tarczą*, t. I, Warszawa.
- 2017 *Rycerz z bronią zaczepną*, t. II, Warszawa.
- 2019 *Rycerz i jego konie*, t. III, Warszawa.
- ŚWIĄTKIEWICZ, P.
- 2002 *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 48.
- 2010 *Militaria ze średniowiecznego grodziska w Raciężu*, „Acta Militaria Mediaevalia” 6, 7–92.
- 2012 *Średniowieczne militaria z gdańskiego zespołu grodziska (stanowiska 1, 2 i 4)*, [w:] W. Świętosławski (red.), *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym Pomorzem*, Łódź, 5–74.
- 2014 *Nie tylko o militariach z grodziska w Białogardzie, pow. łęborski*, „Acta Militaria Mediaevalia” 10, 21–42.
- ŚWIĘTOSŁAWSKI, W.
- 1990 *Strzemiona średniowieczne z ziem polskich*, Łódź.
- 1997 *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź.
- 2007 *Militaria wschodnie na średniowiecznym Pomorzu*, [w:] M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4–6 sierpnia 2006 r.*, Toruń, 44–57.
- 2008 *Późnośredniowieczne militaria z relikwów wieży w Jemiołowie koło Olsztyńska*, „Acta Militaria Mediaevalia” 4, 189–198.
- 2010 *Posłowie*, [w:] A. Nadolski, *Grunwald. Problemy wybrane*, Wodzisław Śląski-Łódź, 243–247.
- 2011 *Broń chłopów w późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Polsce – problem identyfikacji*, [w:] W. Świętosławski (red.), *Terra Incognita Archeologiczne studia nad średniowieczną i nowożytną wsią*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 57, 49–59.
- 2014 *Mosiądzowany puginał z Pomorzaniek, pow. gostyński*, „Acta Militaria Mediaevalia” 10, 161–165.
- 2015 *Topór z wizerunkiem tura z grobu w Olen’-Kolodez’ nad Donem – łup ze środkowej Europy*, „Gdańskie Studia Archeologiczne” 4, 33–43.
- TOICHKIN, D., KHORASANI, M.M.
- 2016 *The Development of the Karabela Hilt on Swords and Sabers: a Comparative Study*, „Gladius” 36, 181–197.
- TOKARSKI, W.
- 1997 *Średniowieczne militaria jako wyznaczniki chronologii*, „Archaeologia Historica Polona” 6, 55–68.
- ULLMANN, K.
- 1962 *Das Werk der Waffenschmiede. Eine Einführung*, Essen.
- WACHOWSKI, K.
- 1982 *Problem średniowiecznej broni miotającej na Śląsku w świetle znalezisk na Ostrówku w Opolu*, „Archeologia Polski” 27, 165–199.
- 1984 *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] B. Gediga (red.), *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola*, Wrocław, 11–112.
- 1987 *Bełty z zamku w Legnicy*, [w:] A. Kola (red.), *Średniowieczne siedziby rycerskie w Ziemi Chełmińskiej na tle podobnych obiektów na ziemiach polskich*, Toruń, 147–153.
- 1999 *Militaria*, [w:] C. Buško, J. Piekalski (red.), *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście*, „Wratislavia Antiqua” 1, 183–186.
- 2005A *Ażurowe okucia pasa rycerskiego w Europie Środkowowschodniej*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 47, 145–160.
- 2005B *Symbol – inicjał – monogram – order – dewiza? Z badań nad obyczajem rycerskim w XIV–XV wieku*, „Archaeologia Historica Polona” 15/2, 399–414.
- 2010 *Militaria*, [w:] J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, „Wratislavia Antiqua” 11, 179–183.
- 2012 *The use of the Market Square in the light of analysis of the metal finds*, [w:] M. Michnik, J. Piekalski (red.), *Archaeology of a pre-industrial town in Silesia. Case study Gliwice*, „Wratislavia Antiqua” 16, 51–60.
- WASIAK, W.
- 2009 *Identyfikacja średniowiecznych przedstawień ikonograficznych z realnymi egzemplarzami broni, na przykładzie wyobrażenia hełmu typu pekilhube z kościoła w Strzelnikach koło Brzegu*, [w:] K. Badowska, W. Wasiaak, P. Łuczak (red.), *Broń i wojna w dziejach człowieka*, Łódź, 111–116.
- 2012 *The weapon and the artist in the virtual reality of medieval paintings*, „Acta Universitatis Lodziensis – Folia Archaeologica” 29, 209–234.

- WASIAK, W., BADOWSKA, K.
2014 *Nagrobek Wacława I i Anny Cieszyńskiej czy Ludwika II Legnicko-Brzeskiego i Elżbiety z Hohenzollernów?*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrześniński (red.), *Królowie i biskupi, rycerze i chłopci – identyfikacja zmarłych*, *Funeralia Lednickie* 16, Poznań, 119–145.
- WITECKI, J., ŚWIDERSKA-ŁUPIŃSKA, M.
2013 *Oręż europejski*, Wrocław.
- WOLSKI, K.
2008 *Polskie pola bitew w świetle archeologii*, Racibórz.
- WOŁOZYN M.
2004 *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X–XII w. – wybrane problemy*, [w:] M. Salamon, J. Strzelczyk (red.), *Wędrowka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, Kraków, 245–276.
- ZDANIEWICZ, R.
2012 *Dwie oktagonalne głowice mieczy z terenu Górnego Śląska*, [w:] O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski (red.), *Non sensistis gladios! Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, 495–504.
2014 *Dwa zabytki średniowiecznej broni białej z Bojszowa na Górnym Śląsku*, „*Acta Militaria Mediaevalia*” 10, 211–212.
2019A *Tarczki boczne kordów lub pugińców nożowatych z Gliwic Czechowic*, „*Acta Militaria Mediaevalia*” 15, 168–172.
2019B *O zabytku ołowianym z grodziska średniowiecznego w Mikołowie*, „*Rocznik Muzeum Górnos Śląskiego w Bytomiu*” 21, 37–49.
- ZDANIEWICZ, R., ADAMIAK, M.
2011 *Relikt broni obuchowej z Chudowa*, „*Acta Militaria Mediaevalia*” VII, 191–202.
- ZIJLSTRA-ZWEENS, H.M.
1988 *Of His Array Telle I No Lenger Tale. Aspects of costume, arms and armour in Western Europe, 1200–1400*, Amsterdam.
- ŻABIŃSKI, G.
2008 *Unarmoured Longsword Combat of Master Liechtenauer via Priest Döbringer*, [w:] J. Clements (red.), *Masters of Medieval and Renaissance Martial Arts. Rediscovering the Western Combat Heritage*, 59–116.
2012 *The Grose Bochse – a Teuthonic Supergun from 1408*, „*Fasciculi Archaeologiae Historicae*” 25, 31–40
2013 *Das Grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens - remarks on its value for arms and armour research*, [w:] L. Marek (red.), *Weapon brings peace? Warfare in medieval and early modern Europe*, „*Wratislavia Antiqua*” 18, 199–212.
2014 *Ways of Acquisition of Firearms and Related Equipment in the State of the Teutonic Order in Prussia*, „*Acta Militaria Mediaevalia*” 10, 119–142.
2015 *Technology of manufacture of firearms in the Teutonic Order's state in Prussia – gun barrels and metal projectiles*, „*Fasciculi Archaeologiae Historicae*” 28, 83–110.
2017 *A late medieval sword from the River Wisła near Gniew (Mewe) in Pomerelia*, „*Fasciculi Archaeologiae Historicae*” 30, 163–179.
- ŻABIŃSKI, G., MIŚTA, E., IMIOŁCZYK, E., ANIOLEK, K.
2020 *An Armour from a finery? – a late medieval Couter from Ogródzieniec Castle in the Kraków-Częstochowa Jura*, „*Archaeological and Anthropological Sciences*” 12/2, sine pagina.
- ŻABIŃSKI, G., BIBORSKI, M., MIŚTA-JAKUBOWSKA, E.
2018 *A late medieval or early modern light gun barrel from the Castle Museum in Malbork—typology, technology of manufacture and identification of the smelting process*, „*Archaeological and Anthropological Sciences*” 11, 2007–2026.
- ŻABIŃSKI, G., MUNTOWSKI, P.
2013 *Średniowieczne i wczesnonowożytnie militaria z wału von Plauena na Zamku w Malborku*, [w:] E. Fudzińska (red.), *XVIII. Sesja Pomorzoznawcza, t. 2: Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych. Materiały z konferencji 16–18 listopada 2011*, Malbork, 37–58.
- ŻABIŃSKI, G., STĘPIŃSKI, J.
2014 *A sword from Gdańsk – a technological revolution or a pageant replica?*, „*Fasciculi Archaeologiae Historicae*” 27, 99–110.
- ŻABIŃSKI, G., STĘPIŃSKI, J., BIBORSKI, M.
2014 *Technology of Sword Blades from the La Tène Period to the Early Modern Age. The case of what is now Poland*, Oxford.

A. MICHALAK, L. MAREK

ŻABIŃSKI, G., WALCZAK, B.

2002 *Codex Wallerstein: A Medieval Fighting Book from the Fifteenth Century on the Longsword, Falchion, Dagger, and Wrestling*, Boulder.

ŻYGULSKI, Z. JUN.

2008 *Szczerbiec*, [w:] A. Grzybkowski, Z. Żygulski jun., T. Grzybkowska (red.), *Urbs Celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa*, Kraków, 310–355.

**Ze studiów nad uzbrojeniem
z okresu rzymskiego**

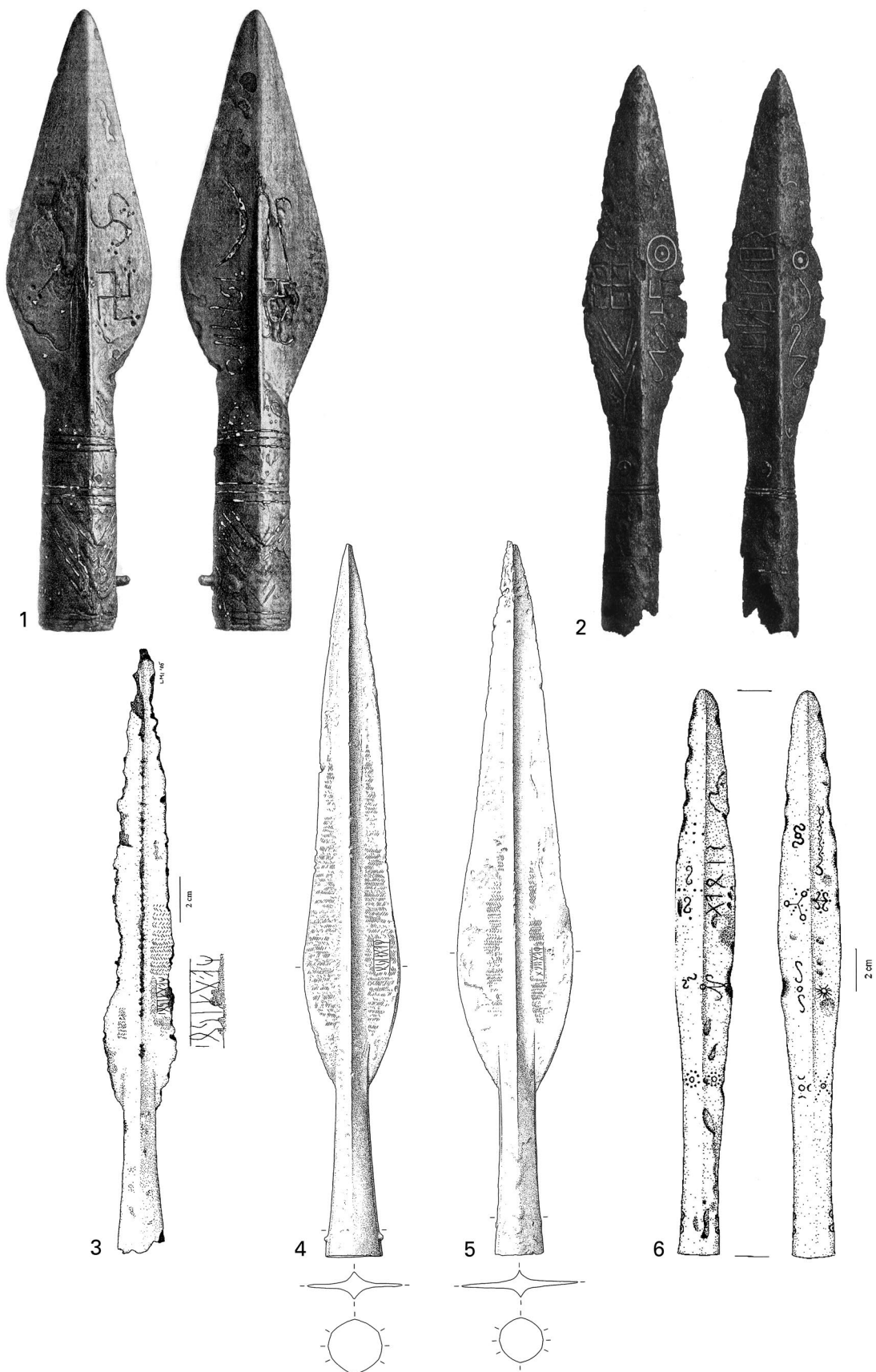
MARCIN BIBORSKI
Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego

Tamgi czy runy? Miecz z okresu rzymskiego z Bregnet (Dania) zdobiony znakami symbolicznymi

Wielokrotnie podkreślano, że wśród licznych znalezisk broni na obszarze europejskiego Barbaricum z okresu wpływów rzymskich, szczególną uwagę zwracają te elementy uzbrojenia, które posiadają zdobienia. Bywają one wykonane różnymi metodami, takimi jak np. rycie, puncowanie czy bardziej zaawansowane techniki trybowania lub inkrustacji. W tym ostatnim przypadku używano metali kolorowych, a niekiedy nawet dekorację uzupełniano emalią. Wśród licznych i zróżnicowanych ornamentów występują motywy zdobnicze o charakterze symboliczno-magicznym. W tej grupie zabytków możemy wyróżnić m.in. znaki specjalne jak tamgi, runy, a także przedstawienia figuralne, zoomorficzne, antropomorficzne, geometryczne etc. Często ograniczają się one do prostych form, takich jak np. kółka koncentryczne, kropki, trójkąty, półksiężyce, widełki czy trykwetry (por. m.in. NADOLSKI 1950; BIBORSKI 1986, 124–132, ryc. 11–17; KACZANOWSKI 1988; HACHMANN 1993). Znaleziska tego rodzaju zdobionej broni łączy się zazwyczaj z grupą wojowników należących do elity plemiennej. Niewątpliwie najlicniejszą grupę wśród wspomnianej broni stanowią inkrustowane groty broni drzewcowej, w tym znacznie rzadziej groty z zadziarami. W literaturze omawiano je wielokrotnie (m.in. JAHN 1916; ANTONIEWICZ 1919; SØRLING 1940; NOWOTNY 1942; HOLMQVIST 1951; NADOLSKI 1950; STJERNQUIST 1955; BIBORSKI 1986; KACZANOWSKI 1988; HACHMANN 1993). Ostatnio, przy okazji publikacji na temat technologii grotów z obszarów środkowo- i północnoeuropejskiego Barbaricum, wątki dekoracyjne występujące na grotach z okresu przedrzymskiego i rzymskiego omówił i sklasyfikował Jakob Daa Stridsland (2016, 50–62). W tym zakresie oparł się jednak w głównej mierze na wcześniejszych ustaleniach zaproponowanych przez Jørgena Ilkjæra (1990A, 32, ryc. 20). Kilka interesujących uwag na temat zdobionych grotów broni drzewcowej przedstawił także w swojej nowej pracy Bartosz Kontny (2019, 29–31).

Tego rodzaju zabytki znane są z kilkudziesięciu stanowisk pochodzących z europejskiego Barbaricum, a łączna ich liczba znacznie przekracza 100 egzemplarzy (KACZANOWSKI 1988, 53). Większość znalezisk koncentruje się na obszarze zajęтым przez ludność kultury przeworskiej i pochodzi z grobów ciałopalnych, a także na terenie Skandynawii, gdzie liczne są zwłaszcza przykłady z depozytów bagiennych, ale także z zespołów grobowych na Gotlandii, Olandii, w Szwecji kontynentalnej i Norwegii. Poza tymi zwartymi obszarami pojedyncze egzemplarze znane są z Czech, Moraw, wschodnich Niemiec, z Holsztynu oraz z terenu kręgu zachodniobałtyjskiego i kultury luboszyckiej. Należy przy tym zwrócić baczną uwagę na zróżnicowanie nie tylko ilościowe, stylistyczne, ale widoczne także w technice wykonania, co znajduje odbicie zarówno w aspekcie chronologicznym jak i terytorialnym. Jak wykazał Piotr Kaczanowski na fazę C_{1a} (2. połowa II w. do początku III w.) przypada szczyt występowania grotów bogato zdobionych (KACZANOWSKI 1988, 61–63).

Zdobienia występują na jednej, częściej jednak na obu stronach liścia, a niekiedy umieszczane są również na tulejkach. Na szczególną uwagę zasługują nieliczne egzemplarze, które obok zróżnicowanych znaków, mają również inkrustowane napisy runiczne (Ryc. 1).

Ryc. 1. Groty broni drzewcowej z napisami runicznymi z Barbaricum: 1 – Müncheberg-Dahmsdorf, Lkr. Märkisch-Oderland; 2 – Suszyczno, raj. kaszirs'kij; 3 – Vimose, komm. Odense; 4 – Illerup, komm. Skanderborg, grot IMZ; 5 – Illerup, komm. Skanderborg, grot INL; 6 – Mos, Gotlandia. 1-2 – wg: KOSSINNA 1936; 3, 6 – wg: IMER; 4-5 – wg: ILKJÆR 1990A

Są to m.in. egzemplarze z Stalowej Woli-Rozwadowa, pow. stalowowolski, z napisem *KRLUS* (ŚMISZKO 1936, tabl. XIX–XX; KACZANOWSKI 1988, 61, ryc. 5:1), z Suszyczna, raj. kaszirs'kij (ryc. 1:2) z napisem *TILARIDS* – „napastnik” (SZUMOWSKI 1876, tabl. I), z Müncheberg-Dahmsdorf, Lkr. Märkisch-Oderland (Ryc. 1:1) z napisem *RANJA* – „biegnący do celu” (LEUBE 1975, 88–89, ryc. 7; KRAUSE, JANKUHN 1966, 77; KACZANOWSKI 1988, 63). Wspomnieć tu należy też o grocie z Mos na Gotlandii (Ryc. 1:6), który – obok znaków magicznych – posiada napis runiczny *GAOIS*, tj. „grzmiący” (ALMGREN, NERMAN 1923, 117, 118, ryc. 204; KRAUSE, JANKUHN 1966, 80; KACZANOWSKI 1988, 65). Natomiast według Lisbeth Imer (2007, 75, 76, ryc. 14) inskrypcję należy czytać *SIOAG*. W tym miejscu trzeba wyraźnie podkreślić, że stylistyka srebrnych inkrustowanych zdobień i napisów runicznych na wspomnianej broni, bez wątpienia jest jednoczasowa¹. Pośrednio może na to wskazywać podobieństwo w technice wykonanej inkrustacji i stylistyce kształtów, które – według mojej oceny – najpewniej wyszły spod jednej ręki. Widać to np. na grocie ze Øvre Stabu, komm. Østre Toten, gdzie widnieje napis runiczny, *RAUNIJAR* (lub *RAUNIJAZ*) – „wypróbowujący” (KRAUSE, JANKUHN 1966, 75, tabl. 15; HACHMANN 1993, 327–328, ryc. 6:1; KACZANOWSKI 1988, 64; IMER 2007, 75, ryc. 13), a także na dwóch grotach z Illerup, komm. Skanderborg (Ryc. 1:4, 5), na których umieszczono imię *WAGNIJO* (ILKJÆR, LONSTRUP 1982, 51, 52, ryc. 2; MOLTKE, STOKLUND 1982, 69, ryc. 1:a, b). Warto podkreślić, taki sam napis runiczny umieszczony jest na grocie z Vimose.

Oprócz tego znana jest cała seria samych tylko napisów runicznych, wykonanych nie tylko na grotach, ale innych elementach uzbrojenia, np. na imaczach, umbach, pochwach mieczy oraz na przedmiotach codziennego użytku (Ryc. 2). Napisy wykonano wyłącznie techniką rycia, a nie inkrustacji (por. m.in. STOKLUND 1995, 334–335; VON CARNAP-BORNHEIM, ILKJÆR 1996A, 384–385; 1996B, tabl. 122; ILKJÆR 2000, 115–116).

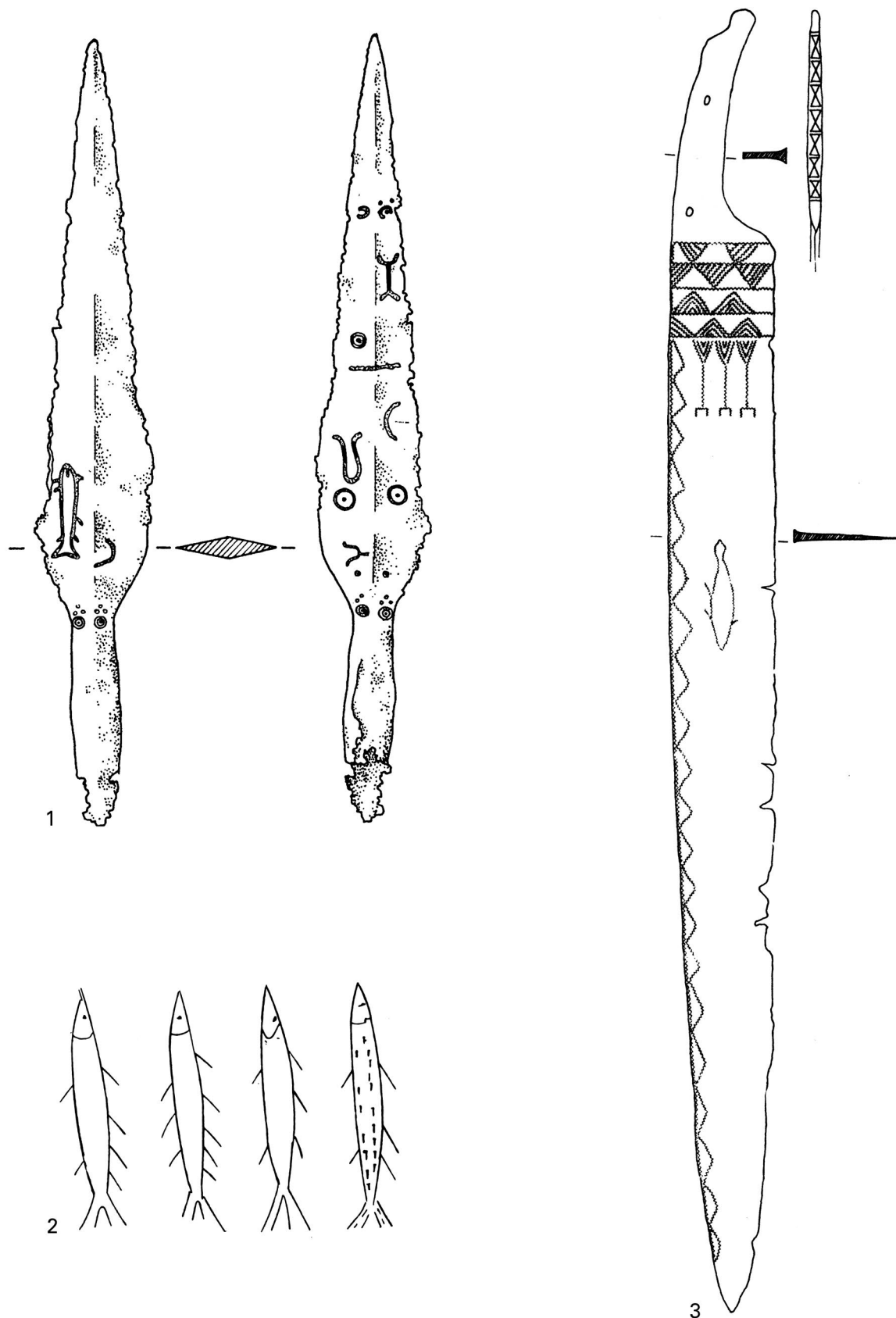
Rolf Hachmann (1993) obok inkrustowanych napisów runicznych, wyróżnił siedem podstawowych grup zdobień inkrustowanych o skomplikowanej formie, które określa się obecnie mianem sarmackich tamg (OL'HOVSKIJ 2001; VORONĀTOV 2014). Wśród tych znaków występują różne warianty niemające analogii w pracy Hachmanna (1993, 377–378), jak np. na grotach z Suszyczna, Mos, Walewic, pow. łowicki (NADOLSKI 1950, 230–231, ryc. 5–7; KACZANOWSKI 1988, 61) i Zadowic, pow. kaliski (NADOLSKI 1953, 90–91, ryc. 5:2; KACZANOWSKI 1988, 61, ryc. 5:2). Niewątpliwie najbardziej wyróżniającym się znakiem jest – jedyny znany dotychczas – inkrustowany motyw ryby (Ryc. 3), umieszczony m.in. na grocie włóczni z cmentarzyska w Gaci, pow. przeworski wraz z wieloma inkrustowanymi srebrem tamgami (BIBORSKI 1986, 125, ryc. 11:c).

Największa seria zabytków zaopatrzonych w tamgi (Ryc. 4), pochodzi z terenów Królestwa Bosporańskiego oraz z jego najbliższego otoczenia, gdzie poświadczone są już w I w. po Chr. (SULIMIRSKI 1979, 132–133). Licznie notowane są również na Krymie i Kubaniu. Odgrywały one niezmiernie ważną rolę w kulturze ludów lasostepu. W II i III w. zabytki znakowane tamgami pojawiają się na terenach środkowoeuropejskiego i północnego Barbaricum. W literaturze najczęściej przyjmuje się iż tamgi to bardzo szeroko pojęte znaki własności, rozpoznawcze, symbole szczęścia itp. (OL'HOVSKIJ 2001, 81–86; VORONĀTOV 2014). Należy w tym miejscu wspomnieć, że w fazie B₂, obok grotów, licznie pojawiają się zdobienia na mieczach jednosiecznych, jednakże o całkiem odmiennych technikach wykonania i formach ornamentyki. Występują one zazwyczaj jedynie w postaci szeregów zygzakowatych linii rytych, które tworzą ornamenty o cechach geometrycznych takich, jak np. szachownice czy trójkąty zwieńczone widełkami. Zwraca przy tym uwagę unikatowy,

¹ W tym miejscu warto wspomnieć, że analizy srebra, użytego do inkrustacji kilku grotów z terenów kultury przeworskiej, przeprowadzone w Laboratorium Archeometalurgii i Konserwacji Zabytków Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego wykazały jego wysoką jakość, sięgającą w granicach 93–96% czystego kruszcu.

Ryc. 2. Uzbrojenie z napisami runicznymi z Barbaricum: 1 – Illerup, komm. Skanderborg, imacz SAUE; 2 – Illerup, komm. Skanderborg, imacz SAUF; 3 – Nydam, komm. Sønderborg, okucie pasa; 4 – Thorsberg, Lkr. Schleswig, umbro; 5 – Thorsberg, Lkr. Schleswig, trzewik pochwy miecza. 1–2 – wg: STOKLUND 1986B; 3 – wg: STOKLUND 2003; 4 – wg: MATEŠIĆ 2015B; 5 – wg: RADDATZ 1987

Ryc. 3. Motyw ryby na broni z Barbaricum: 1 – Gać, pow. przeworski, grot broni drzewcowej; 2 – Bergen, komm. Bergen, Hordaland, grot broni drzewcowej; 3 – Vimose, komm. Odense, miecz jednosieczny. 1, 3 – wg: BIBORSKI 1986; 2 – wg: BABUCKE 1999

Рис. 4. Zabytki dekorowane tamgami: 1 – Taman’ (Тамань), raj. temrukskij, płyta kamienna; 2 – Pantikapaion, Kercz (Керч), raj. kerčenskij, sprzączka; 3 – Kercz (Керч), raj. kerčenskij, kurhan 13, grób I, zawieszka-lusterko; 4 – Čuguno-Krepinka (Чугуно-Крепинка), raj. šahterskij, grób, naczynie; 5 – Jankowo, pow. mogileński, grot broni drzewcowej. 1 – wg: TOLSTIKOV 2013; 2 – wg: SULIMIRSKI 1979; 3 – wg: REDINA 2006; 4 – wg: VELIČKO 2013; 5 – wg: KOSSINNA 1936

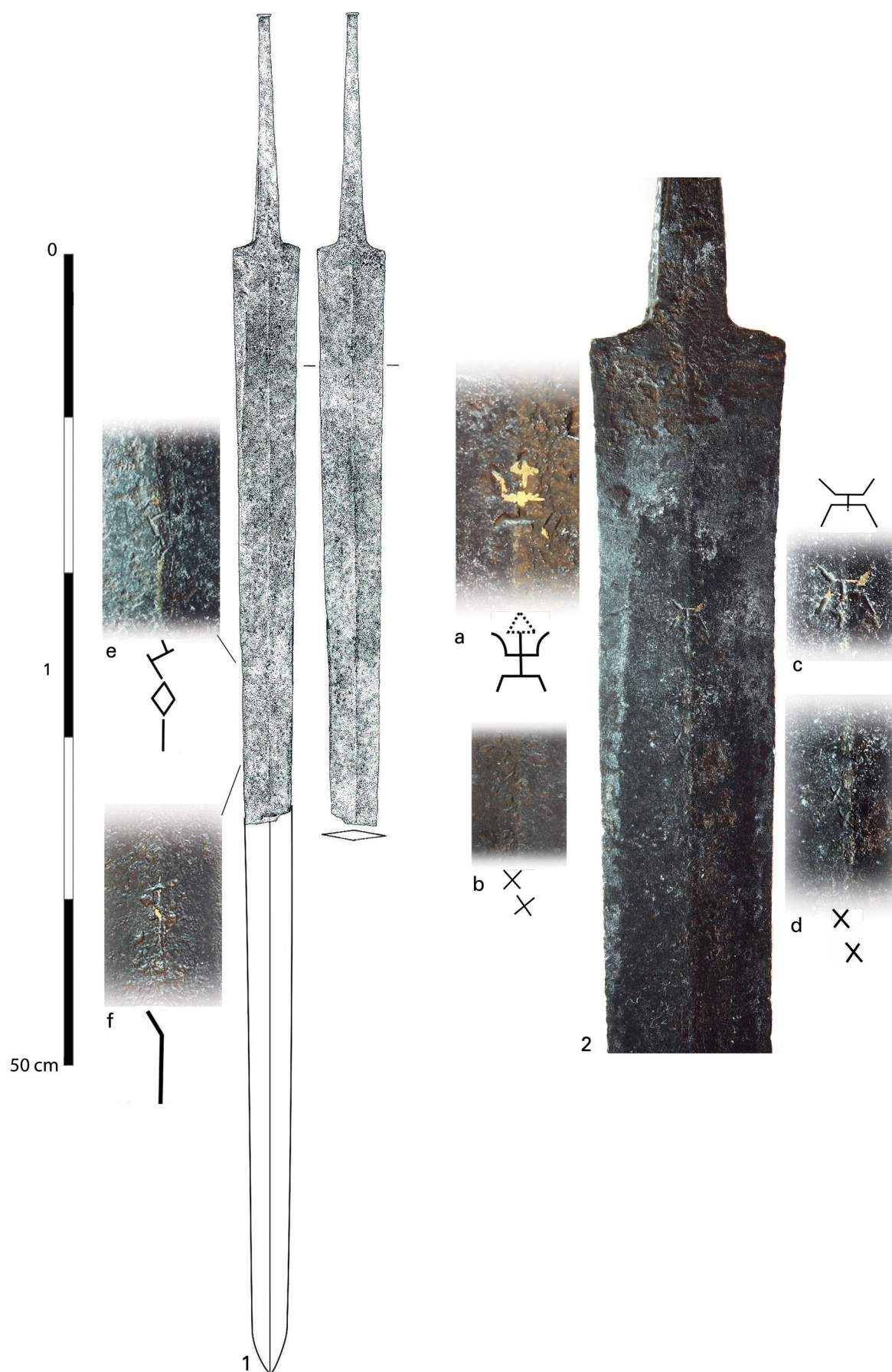
wyryty linią zygzakowatą, motyw ryby na mieczu z Vimose (ENGELHARDT 1869, tabl. 7, ryc. 24, 26; BIBORSKI 1986, 126, ryc. 1:c; Ryc. 3:3). Według Karla Antona Nowotnego (1942, 52, 53) i Klausa Düwela (2008, 182–188, ryc. 24), przedstawienia ryb mają charakter kryptograficzny i należy traktować je jako zakodowane, być może tajne znaki runiczne. Na grotach skandynawskich podobną, kryptograficzną rolę mogły odgrywać wspomniane inkrustowane srebrem kółka koncentryczne lub same tylko kropki, sytuowane w różnych konfiguracjach (trójkąty, okręgi koncentryczne itp.), jak np. na grotach z Illerup (ILKJÆR 1990B, tabl. 81:SNM, 235:BIE). Często łączy się je z symboliką solarną, aczkolwiek wydaje się to nazbyt proste i jednoznaczne wytłumaczenie.

Należy podkreślić, że dotychczas nie stwierdzono podobnych zdobień na mieczach obosiecznych w okresie rzymskim. Pomijam tutaj, oczywiście, egzemplarze wyprodukowane w warsztatach rzymskich, na których spotykane są głównie znaki związane z wojskiem i wojną, jak np. orły legionowe, liście palmowe czy wieńce laurowe oraz przedstawienia bóstw w postaci m.in. Marsa, Minerwy i Wiktorii (por. m.in. JAMKA 1937; DĄBROWSKI, KOLENDO 1967; 1972; ROSENQVIST 1968; RYGGE 1967; ULBERT 1974; HORBACZ, OŁĘDZKI 1985A; 1985B; 1992; 1998; KACZANOWSKI 1992; BIBORSKI 1978; 1986; 1994A; 1994C; 2000; 2012; BIBORSKI, ILKJÆR 2006A; 2006B; MIKS 2007, 140–147; BIBORSKI, KOLENDO 2014, 47). Ogromne zainteresowanie budzi każde nowe znalezisko – tak będzie zapewne także w przypadku, prezentowanego w niniejszej pracy fragmentu miecza obosiecznego z Bregnet, zachowanego niestety bez części przyszytchowej, za to z resztkami żółtej inkrustacji, z podobnymi znakami, jakie spotykamy na grotach broni drzewcowej.

Na miecz natrafiono przypadkiem, podczas prac budowlanych prowadzonych, przy drodze koło Bregnet Nørregård, komm. Randers (Ryc. 5, 6:27)². Zabytek ten prawdopodobnie jest dowodem odkrycia nowego, ofiarnego depozytu bagienno-terenowego na terenie Europy północnej, jak np. Vimose (ENGELHARDT 1869), Illemose (KJÆR 1901), Kragehul (ENGELHARDT 1867; IVERSEN 2010), Hedelisker (BIBORSKI, ILKJÆR 2006B, 355–356), Nydam, komm. Sønderborg (ENGELHARDT 1865; BEMMANN, BEMMANN 1998A; 1998B), Ejsbøl (Ørsnes 1988) czy Illerup (ANDERSEN 1951), gdzie alkaliczne środowisko wpłynęło na doskonały stan zachowania obiektów wykonanych z żelaza.

Długość zachowana miecza wynosi 506 mm, w tym uszkodzonej główki 365 mm, a maksymalna szerokość główki to 45 mm. Długość trzpienia do rękojeści odpowiada 141 mm. Biorąc pod uwagę geometrię główki, tj. zbieżność ostrzy można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że jej długość wynosiła pierwotnie w granicach 690–730 mm i była zakończona, krótkim, ostrołukowatym sztychem (por. BIBORSKI, ILKJÆR 2006A, 158–159). W okolicach zastawy główki jest lekko przewężona, w przekroju rombowa (typ P3 – zob. BIBORSKI, ILKJÆR 2006A, 158, ryc. 106). Ostrza noszą kilka śladów niezbyt głębokich zacięć, zadanych zapewne włócznią lub mieczem przeciwnika. W innym miejscu widoczne są wgnieciony brzegi ostrza, mocno podgięte, zadane tępym narzędziem, być może obuchem topora. Powierzchnia miecza jest stosunkowo dobrze zachowana, miejscami pokryta szlachetną patyną w postaci wodorotlenków żelaza, podobną do spotykanej na zabytkach pochodzących z depozytów bagienno-terenowych. Pęknięcie główki wskazuje, iż wykonana została z twardej, zapewne hartowanej stali. Zarówno ślady zacięć, wgnieceń i odłamany sztych, dowodzą, że miecz był rytualnie niszczone. Podobne ślady uszkodzeń obserwujemy na szeregu mieczy pochodzących z wcześniej wymienionych stanowisk ofiarnych (BIBORSKI 1981; BIBORSKI, ILKJÆR 2006A, 343–348, ryc. 170, 171). Na podstawie cech morfologicznych

² Miecz znajduje się w zbiorach Nationalmuseet i København, pod nr. inw. C.35572. Jako miejsce jego znalezienia widnieje w inwentarzu Knubbro Bæk, Dunøgård, Bregnet Sogn, Øster Lisbjerg herred, Randers Amt. Jego opracowanie było możliwe dzięki uzyskanemu naukowemu stypendium Fundacji Badawczej Kazimierza Salewicza i Marit Jensen. Natomiast za udostępnienie miecza do publikacji serdecznie dziękuję władzom Muzeum Narodowego w Kopenhadze.

Ryc. 5. Miecz z Bregnet, komm. Randers. 1 – ryc. M. Mazur; 2:a–f – fot. M.J. Biborski

możemy przyjąć, że miecz reprezentuje najpewniej typ Vimose-Illerup, odmianę 2, często używany w oddziałach jazdy rzymskiej (BIBORSKI, ILKJÆR 2006A, 217–236). Zabytki tego typu mają wąskie ramy chronologiczne. Używane były w starszej fazie młodszego okresu rzymskiego. Należy jednak zwrócić uwagę, że większość z nich poświęcona jest w obrębie subfazy C_{1b} (BIBORSKI, ILKJÆR 2006A, 235–236). Podobne fragmenty tego rodzaju miecza zostały znalezione m.in. w Illerup (BIBORSKI, ILKJÆR 2006B, 116, ryc. BJT) i w Ejsbøl³ (NØRGÅRD JØRGENSEN, ANDERSEN 2013, 526, tabl. 23), przy czym zwraca uwagę fakt, że oba mają głównie złamane w podobnym miejscu jak w egzemplarzu z Bregnet.

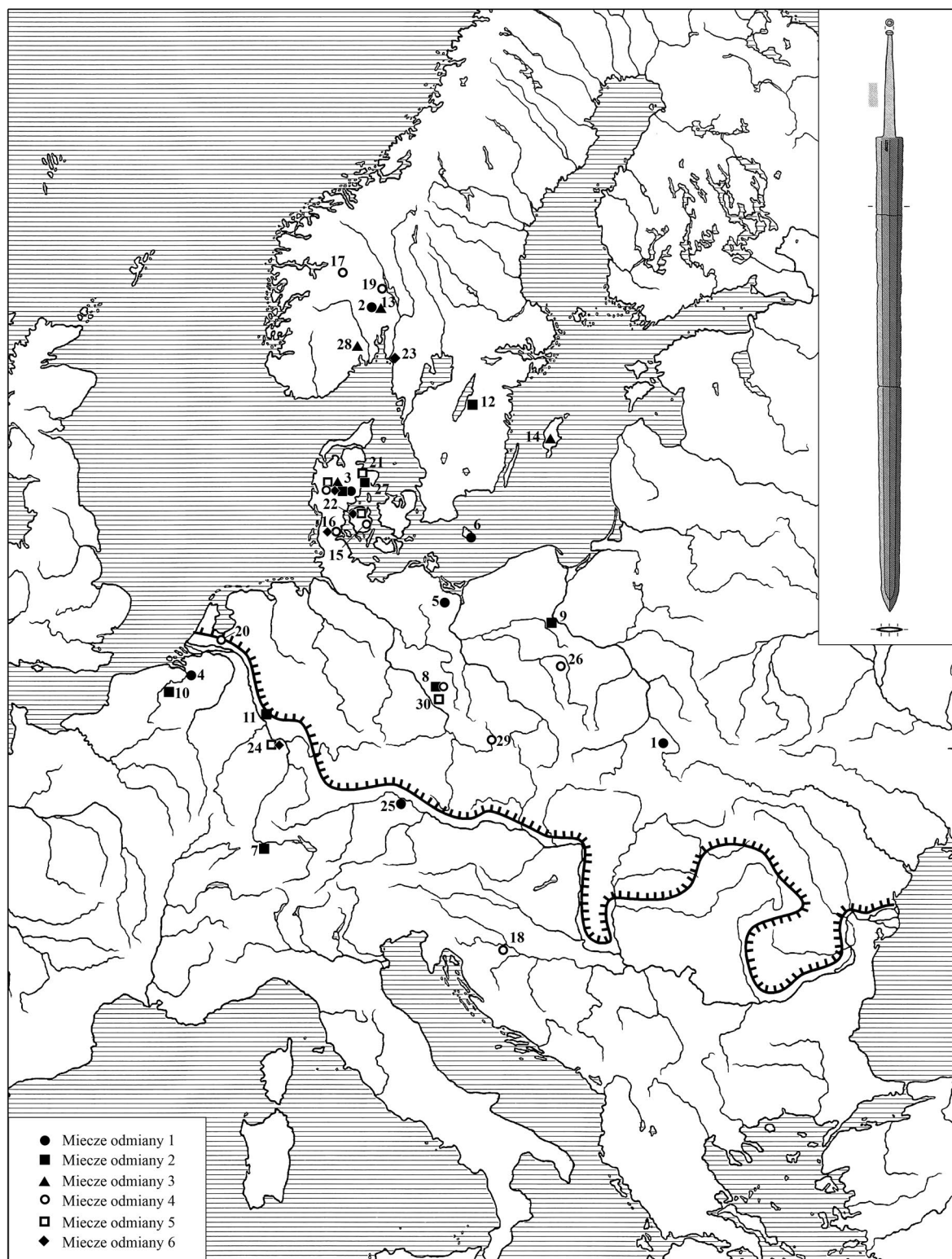
Miecze typu Vimose-Illerup mają szeroki zasięg występowania (Ryc. 6), jednak zdecydowana większość z nich, obejmująca blisko 90% wszystkich znanych dotychczas egzemplarzy, została znaleziona na terenach północnoeuropejskiego Barbaricum. Strefa ze znaleziskami tego typu mieczy rozciąga się szerokim łukiem począwszy od północnej prowincji Nordland (Bø), przez Innlandet/dawn. Oppland (Røllang) do Vestfold (Nordre Fevang) w południowej Norwegii, w kierunku Półwyspu Jutlandzkiego (Illerup) i wysp duńskich jak Langeland (Brandsby), Fionii (Vimose), Zelandii (Spjellerup) i Bornholmu (Slusegård). Z tym obszarem związane są także stanowiska położone w południowo-wschodniej Szwecji, w prowincji Östergötland (Ödeshög) i na Gotlandii (Lövstra). Miecze te występują także, w znacznym rozproszeniu, na terenie wschodnich Niemiec – na stanowiskach związanych z nadłabskim kręgiem kulturowym i kulturą luboszycką (Pasewalk, Lkr. Vorpommern-Greifswald; Buchhein, Lkr. Elbe-Elster; Schmorkau-Oschatz, Lkr. Nordsachsen). Stanowiskiem wysuniętym najdalej na południe są Sendražice, okr. Hradec Králové, w Kotlinie Czeskiej. Na wschodzie granicę występowania mieczy omawianego typu wyznaczają stanowiska z obszaru kultury przeworskiej, znane m.in. z cmentarzysk w Gaci i Lachmirowicach, pow. inowrocławski.

Kilka mieczy typu Vimose-Illerup zostało znalezionych na terenach Cesarstwa Rzymskiego. Znamy je z prowincji *Germania Inferior*, z kastellów w Kontich (*Condiacum*) nad Skaldą, Liberchies w dorzeczu Mozy oraz Vechten-Bunnik (*Vectio*) w rejonie ujścia Renu. Wśród pozostałych mieczy trzy zostały znalezione w pasie limesu *Germania Superior*. Jeden okaz odkryto na terenie *castellum* Niederbieber, drugi – Frankfurt-Heddernheim, a następny został wybagrowany ze starorzecza Renu w Neupotz, wraz z licznymi zabytkami pochodzącymi z depozytu alamańskiego (KÜNZL 1993, 12). Miecz omawianego tutaj typu został odkryty także w strefie przylimesowej w Recji, w obrębie rzymskiej willi (ULBERT 1974, tabl. 1:7), położonej w pobliżu *castellum* Straubing (*Sorviodurum*). Z terenu prowincji *Pannonia Superior* pochodzą: miecz z Sisak (*Siscia*) oraz egzemplarz z bliżej nieokreślonego stanowiska. Warto w tym miejscu wspomnieć, że wśród mieczy tego typu spotyka się najwięcej egzemplarzy zaopatrzonych w stemple rzymskich warsztatów kowalskich, np. 45 egzemplarzy z Illerup i 12 z Vimose (BIBORSKI, ILKJÆR 2006A, 300; BIBORSKI, KOLENDO 2010, 26, tab. 1).

W kontekście wymienionych znalezisk na szczególną uwagę zasługuje wspomniane odkrycie miecza z Bregnet, z resztkami inkrustowanych zdobień (oraz częściowo zachowanych ich negatywów) po obu stronach główki, takich samych i na tej samej wysokości, wykonanych z złotego metalu (złota?)⁴. Jedne znajdują się w okolicach zastawy (Ryc. 5:2.a, c), pozostałe bliżej środka główki (Ryc. 5:2.b, d). Wśród nich udało się zidentyfikować znak widełkowaty, a nieco poniżej, dwa znaki X, umieszczone jeden nad drugim. Dalej, około

³ Fragment tego miecza autorzy publikacji Anne Nørgård Jørgensen i Hans Chr. H. Andersen, zaliczyli do typu Vøien-Hedelisker. Jednak pewniejszym jest zaliczenie go do typu Vimose-Illerup, m.in. bazując na szerokości i ukształtowaniu główki oraz w oparciu o guzkowate zakończenie trzpienia rękojeści.

⁴ Za złotem przemawia fakt, że nie stwierdzono na inkrustacji śladów patyny, jaka zwykle towarzyszy metalom kolorowym, np. mosiądzom i brązom.

1. Gać	11. Niederbierber	21. Hedelisker
2. Hov Øvre	12. Ödeshög	22. Vimose
3. Illerup	13. Gullen	23. Hunn
4. Kontich (<i>Condiacum</i>)	14. Lövstra	24. Mainz (aus Fluss Rhein)
5. Pesewalk	15. Illemose	25. Straubig
6. Slusegård	16. Nydam	26. Spicymierz
7. August	17. Rølland	27. Bregnet
8. Buchheim	18. Sisak	28. Bø
9. Lachmirowice	19. Smedby Østre	29. Sendražice
10. Liberchies	20. Vechten-Bunnik	30. Schmorkau

Ryc. 6. Rozprzestrzenienie mieczy typu Vimose-Ilterup. Wg: BIBORSKI, ILKJÆR 2006A

17 cm w kierunku sztychu, widnieje najmniej czytelny znak będący kombinacją rytych linii układających się w prostą linię, przechodzącą w mały romb i linię zygzakowatą, które usytuowane są centralnie na osi miecza patrząc od strony sztychu⁵. Trudno jednoznacznie interpretować wszystkie te znaki, zwłaszcza, że jak dotąd nie znamy tego typu zdobień wśród setek znanych nam mieczy obosiecznych z okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów.

Odnosnie do dwóch znaków widełkowatych mamy tutaj najpewniej do czynienia z sarmackimi symbolami plemiennymi, zwanymi tamgami. Na mieczu z Bregnet oba zbliżone są do kilkunastu tamg bardzo podobnych pod względem kształtów, występujących wśród kilku setek znaków bardzo mocno zróżnicowanych pod względem graficznym, znanych z obszaru północnopontyjskiego (OL'HOVSKIJ 2001, ryc. 7). Są one kulturowo ściśle związane z ludami zajmującymi w pierwszych wiekach tereny nadczarnomorskie, w tym różnymi plemionami sarmackimi, choć nie tylko. Największa seria zabytków zaopatrzonych w tamgi pochodzi z terenów Królestwa Bosporańskiego oraz z jego najbliższego otoczenia, gdzie poświadczono są już w I w. po Chr. (SULIMIRSKI 1979, 132–133). Są też licznie notowane na Krymie i Kubaniu. Odgrywały one niezmiernie ważną rolę w kulturze ludów lasostepu. W literaturze najczęściej przyjmuje się iż tamgi to bardzo szeroko pojęte znaki własności, szczęścia itp., których symbolika miała także charakter magiczny (OL'HOVSKIJ 2001, 81–86; VORONÁTOV 2014). Umieszczano je np. na broni, przedmiotach codziennego użytku, ozdobach, a nawet elementach architektury (Ryc. 4). Prawdopodobnie wywodziły się z nieskomplikowanych pod względem wykonania znaków rodowych i własnościowych. Pełniły różnorodne funkcje, w tym informacyjne i rozpoznawczo-sygnalne (por. m.in. OL'HOVSKIJ 2001; Ácenko 2001, 84–92; ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 2017, 243–246). Służyły również jako podpis lub oznaczenie własności, np. na dokumentach, monetach i osobistych przedmiotach władców bosporańskich, jak np. Tyberiusza Juliusza Aspurgosa Filoromajosa (Τιβέριος Ἰούλιος Ἀσποῦργος Φιλωρώμαιοσ), panującego w latach 8 przed Chr.–37 po Chr. (VORONÁTOV 2019). Tamgi widnieją też na złotych monetach władcy Farzoesa – ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΑΡΖΟΙΟΥ (ANOHN 1989, 65–67, tabl. XXI–XXII). Niemalą rolę odgrywały także jako znaki na amuletach chroniących właścicieli od wszelkiego rodzaju nieszczęść.

W literaturze zwracano już uwagę na interregionalne związki kulturowe Europy Środkowej i Północnej z obszarami nadczarnomorskimi. W II i III w. zabytki znakowane tamgami pojawiają się na terenach środkowo- i północnoeuropejskiego Barbaricum. Szereg zabytków sarmackich odnotowano na terenach zachodniej Ukrainy, na Węgrzech, w Polsce, w Niemczech, a także w Szwecji i Norwegii. Chodzi tutaj zwłaszcza o takie obiekty jak wspomniane wyżej elementy uzbrojenia, tj. groty z tamgami (por. m.in. KACZANOWSKI 1988, 52–53; SHCHUKIN 1994; DOBRZAŃSKA 2001, 110–112; DAA STRIDSLAND 2016, 106–108). Na ich liściach oprócz tamg znajdują się także napisy runiczne. Wymienić można wspomniany m.in. grot z Suszyczna z napisem *TILARIDS* oraz ze Stalowej Woli-Rozwadowa z inskrypcją *KRLUS* (KRAUSE, JANKUHN 1966, 79, 82, ryc. 5:1; KACZANOWSKI 1988, 61).

W przypadku miecza z Bregnet inkrustacje i ich negatywy uznać należy być może za znaki runiczne, pisane w starym futharku bądź, czego nie można wykluczyć, jedynie za ich nieudolne naśladownictwa. Podobnie jak w przypadku tamg, runy występują na różnorodnych przedmiotach, np. fibulach, ozdobach, broni, narzędziach, amuletach, kamieniach itp. Jeśli chodzi o napisy runiczne, zwykle mamy do czynienia z inskrypcjami układającymi się w konkretne słowa. Przyjmuje się, że – tak jak tamgi – oprócz dosłownego znaczenia inskrypcji niosą one także treści symboliczno-magiczne. W paleografii runicznej

⁵ Początek ewentualnej inskrypcji runicznej powinien znajdować się od strony sztychu, podobnie jak w przypadku rzymskich zdobień inkrustowanych, na które należy patrzeć od tej samej strony.

bardzo ważnym elementem są m.in. kształty run i podział na słowa, stąd wiele inskrypcji daje się bez problemów odczytać, ale wiele z nich pozostaje zupełnie nieczytelnych i niezrozumiałych (STOKLUND 1986A, 88–89). Dobrym przykładem jest tu umbo z Thorsberg, Lkr. Schleswig (Ryc. 2:4), z wyrytymi sześcioma runami skierowanymi w lewo, które określa się jako inskrypcje niejęzykowe, z bezsensowną sekwencją run, czytana jako „aisgrh” (DÜWEL 2008, 11; MATEŠIĆ 2015A, 248, ryc. 156; 2015B, 399, tabl. 57, ryc. M405). Trzeba mieć też na uwadze, że napisy nie zawsze są kompletne. Liczyć się także należy z dość często swobodnie potraktowanym liternictwem runicznym, czego dobrym przykładem jest np. litera „S”, występująca w inskrypcji „rawsijo” (Ryc. 2:3) na okuciu pasa z Nydam (STOKLUND 2003, ryc. 5; RAU 2010, 83, tabl. 18, ryc. 19). Musimy również pamiętać, że zapisywano też pojedyncze runy, które być może są bliżej nieznaną nam abrewiacją np. imion.

Jak już wyżej wspomniano, w przypadku naszego miecza, nieco poniżej tamg widnieją dwa dobrze czytelne znaki X, które ewentualnie można uznać za całkiem pewne litery „g” w starym futharku. Pozostałe, znacznie oddalone od znaków „X” i trudne do jednoznacznego rozpoznania, należałoby chyba czytać np. jako „i”, „ŋ”, zaś na końcu być może „s”, co po złączeniu tworzy inskrypcję „ings”, o bliżej nieznanym znaczeniu. Próbuąc rozwiązać problem domniemanego napisu runicznego nie możemy też całkowicie odrzucić hipotezy o świadomie wykonanym naśladownictwie, np. imienia, mając na uwadze odkryte barbarzyńskie naśladownictwo rzymskiego stempla, na mieczu z Illerup (BIBORSKI, ILKJÆR 2006A, 302; 2006B, 174, ryc. SALW). W tym miejscu warto zapoznać się ze stanowiskiem Jørgena Ilkjæra, zdaniem którego napisy runiczne na broni znalezionej w Illerup, np. inskrypcja „Wagnijo” na grotach, czy „Laguthewa” na srebrnym imaczu tarczy, nie miały znaczenia magicznego, lecz były jedynie swoistym podpisem właściciela lub wytwórcy. Być może umieszczanie takich inskrypcji to efekt rzymskiej inspiracji, o której świadczą też napisy wykonywane w technice *punctum* na rzymskiej broni (ILKJÆR 2000, 116). Są to jednak na obecnym etapie badań tylko przypuszczenia, które wymagają dalszej analizy. Bardzo trudno jest jednoznacznie interpretować inskrypcję na mieczu z Bregnet, podobnie jak inskrypcję „ingwaz” wykonaną w technice tremolo, widniejącą na srebrnym okuciu rękojeści miecza z Thorsberg (MATEŠIĆ 2015A, 246, ryc. 149; 2015B, 314, tabl. 4, M23). Mogą one stanowić element ozdobny ale niewykluczone również, że runy I i \diamond mogą być czytane jako „ing” czyli „bóg”, a ζ jako „słońce”. Problem ten mogą zapewne rozwiązać wyłącznie specjaliści runolodzy.

Zachodzi pytanie: skąd na mieczu, najpewniej o rzymskim pochodzeniu, barbarzyńskie znaki? Można rozważyć przynajmniej kilka ewentualności. Zakładając, że resztki inkrustacji umieszczone po obu stronach główki na mieczu z Bregnet to tamgi i znaki runiczne, wolno przypuszczać, że była to broń używana przez sarmackiego żołnierza służącego w armii rzymskiej, który tamgi kazał wyryć jako np. swoisty znak rodowy.

Obok zróżnicowanych pod względem etnicznym oddziałów armii rzymskiej I. połowy III w., trzecią część auxiliów stanowiła konnica. Mamy dowody na udział w nich jednostek jazdy, etnicznie zróżnicowanej, np. iliryjskiej, partyjskiej czy germańskiej, jak np. *cohors nova Batavorum*. W tym zakresie należy podkreślić, że przynajmniej od czasów panowania cesarza Wespazjana, wśród żołnierzy rzymskich oddziałów pomocniczych pojawiają się oddziały jazdy sarmackiej, zorganizowanej w *alae* lub *equites*. Ewidentnym dowodem na udział jazdy sarmackiej w jednostkach armii rzymskiej jest np. *numerus equitum Sarmatarum*, stacjonujący w prowincji Brytanii (CIL VII, 218, 229–230). Stale zwiększająca się rola jazdy powodowała większe zapotrzebowanie na miecze, w tym na egzemplarze służące zarówno do cięcia jak i pchnięcia, a w III w. rolę tę najlepiej spełniały miecze typu Vimose-Illerup, takie jak miecz z Bregnet, a także niektóre, nieco młodsze egzemplarze zaliczone do typu Nydam-Kragehul (BIBORSKI, ILKJÆR 2006A, 217–247).

W rozważaniach nie można też pominąć kontaktów germańsko-sarmackich i rzymskich, mających miejsce m.in. w okresie konfliktów militarnych, np. w roku 92, gdy Jazygowie, Markomanowie i Kwadowie rozgromili legion XXI *Rapax* czy w 102 r. kiedy to Roksolanowie wspierali Daków w wojnie z Rzymem za czasów Trajana (por. BRZEZIŃSKI, MIELCZAREK 2002, 3). Z kolei podczas wojen markomańskich sarmaccy Jazygowie walczyli przeciw Rzymowi (VADAY 2001, 177–178), a analogicznym kontaktem sprzyjał okres narastającej dominacji Gotów, przesuwających się stopniowo w kierunku wybrzeży Morza Czarnego (por. m.in. STRZELCZYK 1984; BIERBRAUER 1994). Być może zatem runy i tamgi umieścił na mieczu z Bregnet użytkownik rzymskiej broni, w tym przypadku wojownik z kręgu północnoeuropejskiego Barbaricum?

O kontaktach i konfrontacjach gocko-sarmackich i rzymskich wspominają liczne opracowania (por. m.in. ISTVÁNOVITS, KULCSÁR 2001; VON CARNAP-BORNHEIM 2001; KOKOWSKI 2004; SCHMAUDER 2014). Wiele wskazuje na to, że Goci przebywający w otoczeniu ludów sarmackich po części upodobniali się do nich i przystosowywali się do tamtejszych warunków życia (STRZELCZYK 1984, 25). Mogli zatem obok napisów runicznych umieszczać tamgi, czego dowodem może być miecz z Bregnet. Z drugiej strony trzeba mieć na uwadze fakt, że Sarmaci byli podatni na nowe prądy w kulturze i często adaptowali niektóre elementy kultury od swoich sąsiadów (HANUS 2015, 40). Oczywiście zdają sobie z tego sprawę, że nie są to jedyne możliwe do przyjęcia rozwiązania zagadki znaków umieszczonych na omawianym mieczu.

Natomiast pewnym jest, że obracamy się w szeroko pojętej sferze wierzeń i magii, niezmiernie ważnej dla plemion barbarzyńskiej Europy, czego niepodważalnym dowodem jest analizowany miecz z Bregnet. Należy tu podkreślić, że zarówno tamgi i być może napis runiczny (bądź jego imitacja) wpisują się w szerszy nurt zdobień wykonywanych na niektórych rodzajach broni zdobionej techniką inkrustacji, w tym także na naszym mieczu. Metodę tę stosowano przede wszystkim od rozwiniętej fazy B₂ do końca subfazy C_{1b}, tj. od około 1. połowy II w. do około połowy wieku III. W moim przekonaniu inkrustowane tamgi na mieczu oraz napisy, czy tylko domniemane napisy runiczne, uznać należy za wykonane w tym samym okresie, co wspomniane grotty, ornamentowane analogicznie. Jest zatem możliwym, że tak jak w świecie rzymskim miecze zdobiły inkrustacje związane z mitologią i ściśle z armią rzymską, tak w grupie elit barbarzyńskich, w tym przypadku zapewne Germanów, mogła nastać moda na znaki w typie tamg i napisów nie tylko na grotach, ale – czego przykładem jest broń z Bregnet – także na mieczach. Najpewniej chodziło tutaj nie tylko o kwestie magiczne, ale także o podkreślenie wysokiego statusu społecznego posiadacza tego rodzaju inkrustowanej broni. Dodatkową ciekawostką jest stosowanie do inkrustacji grotów zazwyczaj srebra, lecz w przypadku mieczy – metalu zazwyczaj w kolorze czerwonym lub żółtym, pomijając w tym miejscu ornamentykę roślinno-geometryczną występującą na niektórych rękojeściach rzymskich mieczy typu *Ringknaufschwert* (por. BIBORSKI 1994B, ryc. 5).

Zusammenfassung: Tamgas? Runen? Inkrustierte Zeichen auf dem Schwert von Bregnet (DK)

Bei den Erdarbeiten in der Umgebung von Bregnet neben Nørregård auf Jütland kam ein gebrochenes Schwert ohne Spitzenpartie zutage. Das Schwert dürfte wohl aus einem weiteren Raum stammen. Der Bruch an der Schwertklinge deutet darauf hin, dass diese aus hartem, wahrscheinlich gehärtetem Stahl gefertigt worden sein dürfte. Schnittspuren sowie Dellen legen eine ähnliche rituelle Zerstörung nahe, wie sie bei den meisten Moorfunden zu beobachten war.

Besondere Aufmerksamkeit verdienen jedoch die Reste von teilweise erhaltenen Verzierungen auf den beiden Klingflächen. Es handelt sich dabei um Inkrustationen aus gelbem Metall sowie aus zum Teil erhaltenen Negativen derselben. Identifiziert werden konnten dabei ein gabelförmiges Motiv, dicht darunter ein doppeltes XX-Motiv wie auch weitere schwer zu deutende Zeichen, die zentral auf der Schwertklingennachse zu erkennen sind. Mit diesem Fund liegt uns das bislang einzige derartig verzierte zweischneidige Schwert aus der römischen Kaiserzeit vor. Es stellt sich nun die Frage, ob wir es hier mit Stammeszeichen (Tamgas) oder den Elementen einer Runenschrift zu tun haben, wie dies inzwischen bei manchen inkrustierten Lanzen spitzen aus dem europäischen Barbaricum beobachtet werden konnte.

Marcin Biborski
Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
ul. Gołębia 11, 33-332 Kraków
email: biborski@interia.pl

Literatura

- ALMGREN, O., NERMAN, B.
1923 *Die ältere Eisenzeit Gotlands*, t. 2, Stockholm.
- ANDERSEN, H.
1951 *Der femte store mosefund. Våbenfundet i Illerup Ådal*, „Kuml” 1951, 9–17.
- АНОХИН, В.А. (АНОХИН, В.А.)
1989 *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*, Киев.
- ANTONIEWICZ, J.
1919 *Żelazne oszczepy inkrustowane z Kamienicy, w pow. jarosławskim*, „Przegląd Archeologiczny” 1/3–4, 99–111.
- BABUCKE, V.
1999 *Die Runenschnalle von Pforzen (Allgäu) – aspekteder Deutung. I. Zur Herkunft und Datierung Archäologischer Befund*, [w:] A. Bammesberger, G. Waxenberger (red.), *Pforzen und Bergakker – Neue Untersuchungen zu Runeninschriften*, Historische Sprachforschung – Ergänzungsheft 41, Göttingen, 15–24.
- BEMMANN, G., BEMMANN, J.
1998A *Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus den älteren Grabungen: Nydam – I und Nydam II*, t. 1: Text, Neumünster.
1998B *Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus den älteren Grabungen: Nydam – I und Nydam II*, t. 2: Katalog und Tafeln, Neumünster.
- BIBORSKI, M.
1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, „Materiały Archeologiczne” XVIII, 53–165.
1981 *Grób wojownika kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich z Gostomi, woj. Radom a niektóre aspekty związane z rytualnymi śladami niszczenia broni*, „Materiały Archeologiczne” XXI, 49–62.
1986 *Zdobiona broń z cementarzyska ciałopalnego z okresu wpływów rzymskich z Gaci k. Przeworska*, „Materiały Archeologiczne” XXIII, 113–134.
- 1994A *Römische Schwerter mit Verzierung in Form von figürlichen Darstellungen und symbolischen Zeichen*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Lublin-Marburg, 109–135.
1994B *Typologie und Chronologie der Ringknaufschwerter*, [w:] J. Stuppner, J. Tejral (red.), *Markomannenkriege – Ursache und Wirkungen. VI. Internationales Symposium “Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet” Wien 23.-26. November 1993*, Spisy Archeologického Ústavu av ČR Brno, Brno, 85–97.
- 1994C *Römische Schwerter im Gebiet des europäischen Barbaricum*, [w:] C. van Driel-Murray (red.), *Military Equipment in Context. Proceedings of the Ninth International Roman Military Equipment Conference*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 5, 169–197.

- 2000 *Nowe znaleziska rzymskich mieczy z Barbaricum w świetle problemów konserwatorskich*, [w:] R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (red.), *Superiores Barbari. Księga ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków, 49–80.
- 2012 *Nowe odkrycia rzymskich mieczy zdobionych inkrustowanymi przedstawieniami figuralnym i znakami symbolicznymi*, [w:] W. Blajer (red.), *Peregrinationes Archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski Dedicatae*, Kraków, 359–370.
- BIBORSKI, M., ILKJÆR, J.
- 2006A *Illerup Ådal 11: Die Schwerter. Textband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:11, Aarhus.
- 2006B *Illerup Ådal 12. Die Schwerter. Katalog, Tafeln und Fundlisten*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:12, Aarhus.
- BIBORSKI, M., KOLENDO, J.
- 2010 *Die Buchstabenstempelabrücke auf römischen Schwertern*, „Archeologia” LIX (2008), 17–52.
- 2014 *Inskriften an inkrustierten römischen Schwertern von Øvre Stabu und Egge (Norwegen)*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 47–54.
- BIERBRAUER, V.
- 1994 *Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.-7. Jahrhundert*, „Frühmittelalterliche Studien” 28, 51–171.
- BRZEZIŃSKI, R., MIELCZAREK, M.
- 2002 *The Sarmatians 600 BC–AD 450, Men-at-arms 373*, Oxford.
- CARNAP-BORNHEIM VON, C.
- 2001 *Das Waffengrab von Geszteréd (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg) aus »germanischer« Sicht*, [w:] E. Istvánovits, V. Kulcsár (red.), *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th Centuries A.D.*, Aszód-Nyíregyháza, 125–138.
- CARNAP-BORNHEIM VON, C., ILKJÆR, J.
- 1996A *Illerup Ådal 5: Die Prachtausrüstungen. Text*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:5, Aarhus.
- 1996B *Illerup Ådal 7: Die Prachtausrüstungen. Tafelband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:7, Aarhus.
- CIL
- 1873 *Inscriptiones Britanniae Latinae*, E. Hübner (red.), *Corpus Inscriptionum Latinarum VII*, Berolini.
- DAA STRIDSLAND, J.
- 2016 *Bestemmelse og analyse af udvalgte matalforarbejdningsteknikker fra Skandinavien og Mellemeuropa i yngre førromersk og romersk jernalder*, Aarhus.
- DĄBROWSKI, K., KOLENDO, J.
- 1967 *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej*, „Archeologia Polski” 12/2, 383–426.
- 1972 *Les épées romaines découvertes en Europe centrale et septentrionale*, „Archaeologia Polona” XIII, 59–109.
- DOBRZAŃSKA, H.
- 2001 *Contacts between Sarmatians and the Przeworsk Culture community*, [w:] E. Istvánovits, V. Kulcsár (red.), *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th Centuries A.D.*, Aszód-Nyíregyháza, 101–115.
- DÜWEL, K.
- 2008 *Runenkunde*, Stuttgart-Weimar⁴.
- ENGELHARDT, C.
- 1865 *Nydam Mosefund*, Kjøbenhavn.
- 1867 *Kragehul Mosefund*, Fynske Mosefund 1, Kjøbenhavn.
- 1869 *Vimose Fundet*, Kjøbenhavn.
- HACHMANN, R.
- 1993 *Verzierte Lanzenspitzen der jüngeren Kaiserzeit*, [w:] A. Lang, H. Parzinger, H. Küster (red.), *Kulturen zwischen Ost und West. Das Ost-West-Verhältnis in vor- und frühgeschichtlicher Zeit und sein Einfluss auf Werden und Wandel des Kulturraums Mitteleuropa*, Berlin, 327–423.
- HANUS, K.
- 2015 *Sarmaci a północna odnoga szlaku jedwabnego*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 10/1, 25–46.
- HOLMQVIST, W.
- 1951 *Tauschierte Metallarbeiten des Nordens*, Stockholm.
- HORBACZ, T.J., OŁĘDZKI, M.
- 1985A *Inkrustowany miecz rzymski z cmentarzyska kultury przeworskiej w Piaskach koło Belchatowa na tle podobnych znalezisk z terenu Europy*, „Archeologia Polski” 30, 71–111.

- 1985B *Studien über inkrustierte römische Schwerter – mit besonderer Berücksichtigung eines Neufundes aus dem Bereich der Przeworsk-Kultur in Piaski, Woiwodschaft Piotrków Trybunalski*, „Hamburger Beiträge zur Archäologie” 12, 147–192.
- 1992 *Inkrustowane miecze rzymskie z Barbaricum i obszarów przyłimesowych Imperium Romanum. Wybrane zagadnienia*, „Acta Universitatis Lodzianensis – Folia Archaeologica” 17, 91–126.
- 1998 *Roman Inlaid Swords*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 9, 19–24.
- ILKJÆR, J.
- 1990A *Illerup Ådal 1: Die Lanzen und Speere. Textband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:1, Aarhus.
- 1990B *Illerup Ådal 2. Die Lanzen und Speere. Tafelband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:2, Aarhus.
- 2000 *Illerup Ådal – ein archäologischer Zauberspiegel*, Moesgård.
- ILKJÆR, J., LØNSTRUP, J.
- 1982 *Runenfundene fra Illerup Ådal*, „Kuml” 1981, 49–65.
- IMER L.M.
- 2007 *Latin og græsk i romersk jernalder – Fremmed indflydelse på Nordens tidligste runeskrift*, „Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie” 2004, 63–102.
- ISTVÁNOVITS, E., KULCSÁR, V.
- 2001 *Sarmatians Through the Eyes of Strangers*, [w:] E. Istvánovits, V. Kulcsár (red.), *International Connections of the Barbarians of the Carpatian Basin in the 1st–5th Centuries A.D.*, Aszód-Nyíregyháza, 139–169.
- 2017 *Sarmatians – History and Archaeology of a Forgotten People*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien 123, Mainz.
- IVERSEN, R.B.
- 2010 *Jernalderen i Nordeuropa. Kragehul Mose. Ein Kriegsbeuteopfer auf Südwestfünen*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter LXXIII, Moesgård.
- ÂCENKO, S.A. (ЯЦЕНКО, С.А.)
- 2001 *Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья*, Москва.
- JAHN, M.
- 1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit*, Mannus-Bibliothek 16, Leipzig.
- JAMKA, R.
- 1937 *Rzymski miecz z Rzeczycy Długiej, w powiecie tarnobrzeskim*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” XLII, 269–272.
- KACZANOWSKI, P.
- 1988 *Chronologia inkrustowanych grotów broni drzewcowej z okresu wpływów rzymskich z obszaru europejskiego Barbaricum*, [w:] M. Gedl (red.), *Scripta Archaeologica*, Uniwersytet Jagielloński Varia CCXXXI, Kraków, 51–75.
- 1992 *Importy broni rzymskiej na obszary europejskiego Barbaricum*, Kraków.
- KJÆR, H.
- 1901 *To nye Mosefund fra Jernalderen*, „Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie”, 26–54.
- KOKOWSKI, A.
- 2004 *Przyczynę do historii kontaktów Germanów i Sarmatów w świetle badań archeologicznych*, [w:] A. Kokowski (red.), *Sarmaci i Germanie*, Studia Sarmatica I, Lublin, 11–69.
- KONTNY, B.
- 2019 *Archeologia wojny. Studia nad uzbrojeniem barbarzyńskiej Europy okresów wpływów rzymskich i wędrowek ludów*, Oświęcim.
- KOSSINNA, G.
- 1936 *Die deutsche Vorgeschichte eine hervorragend nationale Wissenschaft*, Leipzig.
- KRAUSE, W., JANKUHN, H.
- 1966 *Die Runeninschriften im älteren Futhark*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen – Philologisch-Historische Klasse 65, Göttingen.
- KÜNZL, E. (red.)
- 1993 *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz: Plünderungsgut aus dem römischen Gallien*, t. 2, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien 34:2, Mainz.
- LEUBE, A.
- 1975 *Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 9, Berlin.
- MOLTKE, E., STOKLUND, M.
- 1982 *Runeindskrifterne fra Illerup Mose*, „Kuml” 1981, 67–79.

- MATEŠIĆ, S.
2015A *Das Thorsberger Moor 3: Die militärischen Ausrüstungen. Vergleichende Untersuchungen zur römischen und barbarischen Bewaffnung. Text*, Schleswig.
2015B *Das Thorsberger Moor 3: Die militärischen Ausrüstungen. Vergleichende Untersuchungen zur römischen und barbarischen Bewaffnung. Fundlisten, Hauptkomponenten Analysen, Katalog, Konkordanzen, Verzeichnisse, Tafeln*, Schleswig.
- MIKS, CH.
2007 *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit. Text*, Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 8, Rahden/Westf.
- NADOLSKI, A.
1950 *Kilka uwag o inkrustowanych grotach oszczepów z późnego okresu rzymskiego*, „Slavia Antiqua” II, 220–239.
1953 *Dwa interesujące przedmioty z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz*, „Sprawozdania PMA” V, 90–92.
- NOWOTNY, K.A.
1942 *Runeninschriften auf ostgermanischen Waffen*, „Die Burg” 3, 41–53.
- NØRGÅRD Jørgensen, A., Andersen, H.CHR.H.
2013 *Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1.Jh.v.Chr. bis zum frühen 5.Jh.n.Chr.*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter LXXX, Moesgård.
- OL’HOVSKIJ, V.S. (ОЛЬХОВСКИЙ, В.С.)
2001 *Тамга (к функции знака)*, „Историко-археологический альманах” 7, 75–86.
- RADDATZ, K.
1987 *Der Thorsberger Moorfund. Katalog*, Offa-Bücher 65, Neumünster.
- RAU, A.
2010 *Jernalderen i Nordeuropa. Nydam Mose, t. 2: Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen 1989–1999. Listen, Katalog, Literatur, Konkordanz, Tafeln, Pläne*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter LXXII, Moesgård.
- REDINA, E.F.
2006 *Przedmioty z brązu, żelaza i ołowiu*, [w:] J. Bodzek (red.), *Skarby znad Morza Czarnego. Złoto, rzeźba, ceramika z Muzeum Archeologicznego w Odessie*, Kraków, 186–220.
- ROSENQVIST, A.M.
1968 *Sverd med klinger ornert medfigurer i kopperlegering fra eldre jernalder i Universitetets Oldsaksamling*, „Årbok” 1967–1968, 143–200.
- RYGGE, E.W.
1970 *Victoria Romana i Norge*, „Årbok” 1967–1968, 201–237.
- SCHMAUDER, M.
2014 *Die Goten und das Schwarze Meer*, [w:] S. Müller (red.), *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen – Skythen – Goten*, Bonn, 187–209.
- SHCHUKIN, M.B.
1994 *Shields, swords and spears as evidence of Germanic-Sarmatian contacts and Barbarian-Roman relations*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. Marburger Kolloquium 1994, Lublin-Marburg, 485–495.
- STJERNQUIST, B.
1955 *Simris. On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age*, Acta Archaeologica Lundensia – Series in quarto 2, Lund.
- STOKLUND, M.
1986A *Neue Runenfunde in Illerup und Vimose (Ostjütland und Fünen, Dänemark)*, „Germania” 64, 75–89.
1986B *Runenfund*, „Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie” 1986, 189–211.
1995 *Die Runen der römischen Kaiserzeit*, [w:] U. Lund Hansen, *Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Keiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*, Nordiske Fortidsminder B13, København, 317–346.
2003 *Die ersten Runen. Die Schriftsprache der Germanen*, [w:] L. Jørgensen, B. Storgaard, L. Gebauer Thomsen (red.), *Sieg und Triumph. Der Norden im Schatten des Römischen Reiches*, Copenhagen, 172–179.
- STRZELCZYK, J.
1984 *Goci – rzeczywistość i legenda*, Warszawa.
- SULIMIRSKI, T.
1979 *Sarmaci*, Warszawa.

SZUMOWSKI, A.

1876 *Grot z runicznym napisem z Suszyczna*, „Wiadomości Archeologiczne” III, 49–61.

SØRLING, E.

1940 *Silverinlagda spjutspetsar från romersk järnålder, funna i svensk jord*, „Fornvännen” 1940, 92–102.

ŚMISZKO, M.

1936 *Grot dzirytu z runicznym napisem z Rozwadowa nad Sanem*, „Wiadomości Archeologiczne” XIV, 140–145.

TOLSTIKOV, V.

2013 *Pantikapaion – Die Hauptstadt des Bosporanischen Reiches*, [w:] S. Müller (red.), *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen – Skythen – Goten*, Bonn, 214–233.

ULBERT, G.

1974 *Straubing und Nydam. Zu römischen Langschwertern der späten Limeszeit*, [w:] G. Kossack, G. Ulbert (red.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, München, 197–215.

VELIČKO, E.

2013 *Das sarmatische Grab von Čuguno-Krepinka*, S. Müller (red.), *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen – Skythen – Goten*, Bonn, 418–426.

VORONĀTOV, S.V. (ВОРОНЯТОВ, С.В.)

2014 *Формы взаимоотношений кочевников с внешним миром в отражении ареалов сарматских знаков-тамг*, [w:] Л.Т. Яблонский, Н.С. Савелев (red.), *Сарматы и внешний мир*, Уфимский Археологический Вестник 14, Уфа, 66–76.

2019 *Знак-тамга боспорского царя Аспурга: ареал находок, контекст, датировка*, [w:] И.Н. Храпунов (red.), *Крым в сарматскую эпоху*, т. V, Симферополь, 69–79.

VADAY, A.

2001 *Military system of the Sarmatians*, [w:] E. Istvánovits, V. Kulcsár (red.), *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th Century A.D.*, Aszód-Nyíregyháza, 171–193.

ØRSNES, M.

1988 *Ejsbøl. Waffenopferfunde des 4.–5. Jahrhunderts n. Chr.*, Copenhagen.

KATARZYNA CZARNECKA

Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

Broń jako wyznacznik prestiżu, rekwizyt rytuału oraz świadectwo kontaktów w *Barbaricum* w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich

„W czasie wojny broń jest ufnością i osłoną, w czasie pokoju zaszczytem i wyróżnieniem, stanowi ona też dobrą lokatę kapitału, którą można wykorzystać w każdej potrzebie.”

Hirdskrá

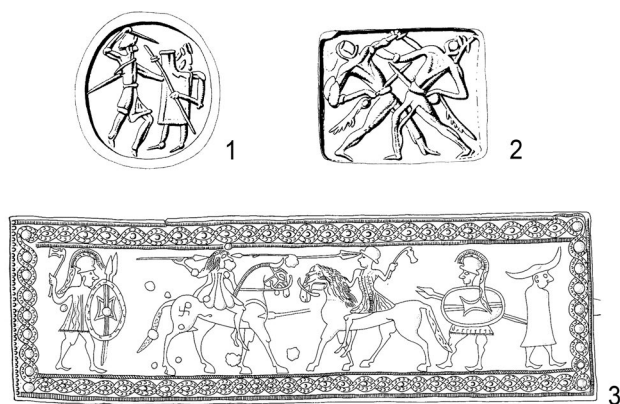
1. Wstęp

Studia nad uzbrojeniem obejmują najczęściej zróżnicowanie formalne badanych przedmiotów i metod ich wykonania. Przedmiotem badań są też aspekty funkcjonalne, sposób użytkowania i próby odtworzenia technik walki.

Ważnym zagadnieniem jest także rola militariów jako wyznaczników niektórych wymiarów rzeczywistości społecznej, nośników znaczeń symbolicznych i magiczno-religijnych. Tym ostatnim zagadnieniom poświęcona jest niniejsza praca.

Przedmioty interpretowane jako broń znane są już od paleolitu. Jest to jednak broń myśliwska. Oczywiście nie oznacza to, że zwłaszcza w okresie neolitu, nie było agresji i starć pomiędzy ludźmi – można zaatakować, czy bronić się toporem kamiennym czy nawet kijem (CHRISTENSEN 2005, 140–142). Jednak dopiero pojawienie się w epoce brązu wyspecjalizowanej broni (nie myśliwskiej!), czyli mieczy i sztyletów, a także tarcz, przeznaczonych do walki w zwarciu sugeruje zaistnienie nowego zjawiska: wyodrębnienie się grupy społecznej zajmującej się profesjonalnie aktywnością militarną. Zabójcza broń do bezpośredniego starcia była używana przez odpowiednio przygotowanych, wyszkolonych wojowników, którzy narażając się na ryzyko, zyskiwali znaczny prestiż (CHRISTENSEN 2005, 154; MOLLOY 2017, 305, 306). Przedstawienia uzbrojonych w koliste tarcze i topory mężczyźni są znane już z rytów naskalnych z epoki brązu (COLES 2003). Wojowników w pełnym uzbrojeniu – tarcze, miecze i hełmy – przedstawiają brązowe figurki kultury nuragijskiej z Sardynii. Sceny walki pojawiają się na freskach na ścianach mykeńskich pałaców i pieczęciach z grobów szybowych (Ryc. 1:1 – zob. JOCKENHÖVEL 2006, 108, ryc. 4:9, 10; 5:4).

Od samego początku broń nie tylko była używana w walce, ale służyła też do demonstrowania społecznej i politycznej władzy swoich właścicieli. Niektóre bóstwa minojskie, mykeńskie czy hetyckie przedstawiano z elementami uzbrojenia, które nabierały sakralnego charakteru. Pojawiła się broń ceremonialna, symboliczna, związana z kultem i różnymi rytuałami. Szczególnie miecze stały się wyznacznikiem statusu. Wyróżniająca się konstrukcja grobu, sposób pochówku i rodzaj wyposażenia wojowników już w epoce brązu wskazują na wysoki prestiż, uznanie, bogactwo tak wyróżnionej grupy społecznej (JOCKENHÖVEL 2006, 120, 122, 126). Dotyczy to również Grecji archaicznej. Nawet jeżeli opisy pojedynków homeryckich herosów są tylko kreacją literacką, jak uważa wielu badaczy

Ryc. 1. Pojedynek wojowników: 1-2 – odciski pieczęci, Mykeny, Grecja; 3 – klamra pasa, Vače, obć. Litija, Słowenia. 1-2 – wg: JOCKENHÖVEL 2006; 3 – wg: TURK 2005

(DEUTSCHER 2012, 305). Takie traktowanie osobistego uzbrojenia jest często ukazane w mitologii i eposach celtyckich i germańskich¹. Dotyczy to zarówno broni bóstw, jak i herosów. Włócznia Gae Bolg Cuchulainna, Gungnir Odyna, młot Thora Mjöllnir, czy miecze – Gram Sigurda, Hrunting Beowulfa, Skräp Wermunda i Offy, Tyrfing z sagi o Heidreku Mądrym – to tylko kilka przykładów. Sławne miecze ze średniowiecznych opowieści to Durandal Rolanda, Joyeuse Karola Wielkiego, La Tizona Cyda i najśłynniejszy Excalibur króla Artura. Prawdopodobnie każdy wojownik nazywał jakoś swój oręż. Tradycja ta utrzymuje się bardzo długo, wystarczy przypomnieć amerykański bombowiec Memphis Belle z drugiej wojny światowej czy czołg Rudy z serialu „Czterej pancerni i pies”. Jest to wyraz swoistego ożywiania, nadawania przedmiotom osobowości. Jak pisze Bogusław Bednarek (2001, 376) w takim orężu egzystuje *daimonia kinesis* – boska energia, bądź jakaś siła natury. Ich pochodzenie jest też wyjątkowe. Często były ofiarowane bohaterom przez nadprzyrodzone istoty, bóstwa, a wytworzone przez mitycznych kowali takich jak Weyland/Wolund czy karły (krasnowłochy) (BEDNAREK 2001, 376–377; BRUNNING 2013; RUSTOIU, BERECKI 2015, 137). Taka broń posiadała „duszę” i często swoją własną wolę, a także szczególne właściwości i magiczne moce, jak włócznia Luga, która – przejęta przez wroga – wiała się w jego rękę nie dając się użyć, czy – wykonana przy użyciu magii – włócznia Hallgrima z islandzkiej sagi o Njallu, która głośnym dźwiękiem oznajmiała kogo zabije (GARDELA 2019, 66). Jeszcze częściej swoją osobowość mają miecze, np. Tyrfing, który raz wyciągnięty z pochwy musiał kogoś zabić (*Heidreks konung in vitra* I). Oręż staje się partnerem w działaniu, bohater może prowadzić z nim dialog, prosić o przysługę. Przed popełnieniem samobójstwa rozmawia ze swoim mieczem tragiczny bohater fińskiego eposu „Kalevala” – Kullervo (Ryc. 2). Na pytanie czy go zabije, miecz odpowiada z cynizmem: „czemuż nie miałbym ochoty skosztować ciała grzesznego i napić się krwi nie dobrej: kosztowałem, ciało bezgrzesznych. Krwi niewinnej się napiłem” (*Kalevala*, runo 36, 330–334). Broń może być traktowana jako bliska osoba, członek rodziny, jak Pani Kowalska – szabla Rocha Kowalskiego z „Potopu” Henryka Sienkiewicza². Emocjonalny stosunek do broni przejawia też Klucznik Gerwazy. Ofiarowując generałowi Kniaziewiczowi rapier Scyzoryk mówi o nim jako o swoim dziecku.

¹ Zjawisko to zostało udokumentowane także w opowieściach heroicznych z innych kręgów kulturowych, np. jedno z insygniów cesarstwa Japonii – magiczny miecz Trawosiecz – Kusanagi-no-tsurugi.

² Przykłady z literatury pięknej oddają pewną rzeczywistość społeczną swojej epoki, tak jak eposy Homera czy „Pieśń o Rolandzie”.

(JUNG 2015), to taki przekaz poetycki wskazuje na istnienie ideologii heroicznej, mitów i wyobrażeń (Ryc. 1:1–2). Broń tych herosów jest istotnym elementem kreowania ich tożsamości i statusu. Utrata tarczy Achillesa, pozyskanie nowej, opis jej wyglądu, zajmuje ważne miejsce w eposie Homera (*Iliada* 18).

Broń zachowuje symboliczną funkcję bardzo długo, przez całą starożytność, średniowiecze po czasy nowożytne. Swoistym wyrazem tego jest jej personifikacja, nadawanie imion, zwracanie się do miecza czy włóczni z poleceniem czy prośbą

Oreż stanowił też insygnium wielu średniowiecznych władców jak miecz Fragarach, jeden z czterech Skarbów Irlandii, Cortada – miecz koronacyjny królów angielskich, włócznia św. Wacława – *palladium* Czechów, także Szczerbiec – miecz koronacyjny królów Polski. Przekazanie kopii włóczni św. Maurycego przez cesarza Ottona III Bolesławowi Chrobremu było symbolicznym znakiem uznania jego władzy. Na ważny, ceremonialny charakter broni wskazywać może zwyczaj składania przysięgi na miecz, a także używanie mieczy przy obrzędzie pasowania na rycerzy czy, w czasach późniejszych, nadawaniu szlachectwa. Takie szczególne zastosowanie broni trwa bardzo długo, przez całe średniowiecze i do czasów nowożytnych, nawet kiedy broń biała straciła funkcję użytkową. W XXI w. do promocji oficerskiej wciąż używana jest szabla.

Poszczególne kategorie oreża były symbolem określonego miejsca w hierarchii społecznej noszenie ich i używanie było zarezerwowane dla określonej grupy społecznej. Przykładem może być karabela polskiego szlachcica, dwa miecze samurajów (*daisho*), kukri – wygięte noże nepalskich Gurkhów, stanowiące charakterystyczne wyposażenie i emblemat ich oddziałów w armii brytyjskiej.

Ryc. 2. Kullervo rozmawia z mieczem, rzeźba C.E. Sjöstranda, Helsinki. Wg: <https://www.kansallisgalleria.fi/objects/550573>

2. Broń w *Barbaricum* – źródła

Informacje o pozaużytkowej funkcji broni w społecznościach starożytnych, w tym w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich w *Barbaricum*, pochodzą ze źródeł archeologicznych, głównie cmentarzysk i depozytów bagiennych.

Materiały kultury przeworskiej nadają się doskonale do studiów nad uzbrojeniem, ze względu na obrządek pogrzebowy wymagający składania do grobu dużej liczby przedmiotów. Pochówki tej kultury wyposażone w elementy uzbrojenia będą stanowić główną bazę dla analizy znaczenia broni. Jako analogie posłużą znaleziska zarówno z obszaru środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, jak i ziem dalszych sąsiadów – Celtów, potem Rzymian.

Ważnym uzupełnieniem znalezisk archeologicznych są teksty historyków rzymskich. Wśród nich znaczące miejsce zajmuje „Germania” Publiusza Korneliusza Tacyta, ze względu na dość obszerny opis sposobu życia plemion germańskich. Oczywiście informacje o ludach spoza limesu zostały zebrane tutaj w sposób wyrywkowy, niekiedy przypadkowy i – jak pisał Jerzy Kolendo (1996, 144) – uwagę zwracały głównie zjawiska różne od znanych autorowi, a inne informacje mogły być pomijane. Dodatkowo opisywana rzeczywistość została przefiltrowana przez sposób rozumienia autorów starożytnych i niektóre z opisywanych

obyczajów czy zachowań zostały błędnie zinterpretowane³. Niekiedy liczyć się trzeba też ze świadomym zafałszowaniem (czy przynajmniej retuszowaniem) przedstawianego obrazu. Dotyczy to zwłaszcza tekstów opisujących wydarzenia historyczne. Przykładem może być mowa Germanika zapisana w „Dziejach” Tacyta (Tacyt, *Historiae* II, 14). Wódz rzymski mówiąc do swoich żołnierzy przed bitwą z Germanami podkreśla jak słabo jest uzbrojony nieprzyjaciel, co raczej miało na celu podnieść morale własnej armii niż przedstawić dokładny opis broni używanej przez germańskich wojowników⁴ (KONTNY 2008, 114).

Również przedstawienia ikonograficzne: stele nagrobne, łuki tryumfalne, tropajony, a także drobna plastyka brązowa, pozwalają na pozyskanie informacji o wyglądzie i uzbrojeniu przeciwników armii rzymskiej, a dokładniej – pokazują, jaką wiedzę czy wyobrażenia mieli na ten temat Rzymianie. Oczywiście trzeba się tutaj liczyć ze schematyzacją i uproszczeniem, a także pewnym filtrem ideologicznym – np. podkreśleniem dzikości barbarzyńców w kontraście do cywilizowanego cesarstwa. Niemniej informacje zapisane przez historyków świata starożytnego i te przekazane przez artystów w pracach plastycznych pozostają cennym źródłem informacji, zwłaszcza w sytuacjach potwierdzenia ich wiarygodności przez znaleziska archeologiczne⁵.

Według Tacyta u ludów germańskich broń traktowana była jako atrybut wojownika, wyznacznik statusu wolnego mężczyzny (Tacyt, *Germania* 13). W społecznościach kultury przeworskiej, podobnie jak i w całym *Barbaricum*, głównym i najważniejszym orężem wojownika była włócznia. Pochówki wyposażone we włócznie i oszczepy, których pozostałością są groty, ewentualnie (rzadko) toki, stanowią zdecydowaną większość pośród grobów z bronią. Ta przewaga broni drzewcowej nad innymi kategoriami uzbrojenia widoczna jest zarówno w młodszym okresie przedrzymskim, jak i w okresie wpływów rzymskich (BOCHNAK 2014, 108; KONTNY 2008, 108). Potwierdzenie dużego znaczenia tej kategorii oręża w społecznościach Germanów można znaleźć też w tekście Tacyta. Wręczenie framei młodzieńcowi to oznaka uzyskania statusu wojownika, pełnoprawnego członka rodzimej społeczności, co następuje kiedy „zostanie uznany za godnego” (Tacyt, *Germania* 13). Może to oznaczać dokonanie jakichś czynów – udział w wyprawie wojennej, przejście jakichś „testów sprawnościowych” czy rytuałów inicjacyjnych⁶. Włócznie służyły też do wyrażania aprobaty lub sprzeciwu podczas zgromadzeń – „Wszystkie sprawy załatwiają uzbrojeni, aplauz i potwierdzenie wyrażają potrząsając włóczniami” (Tacyt, *Germania* 11).

3. Zdobienie broni

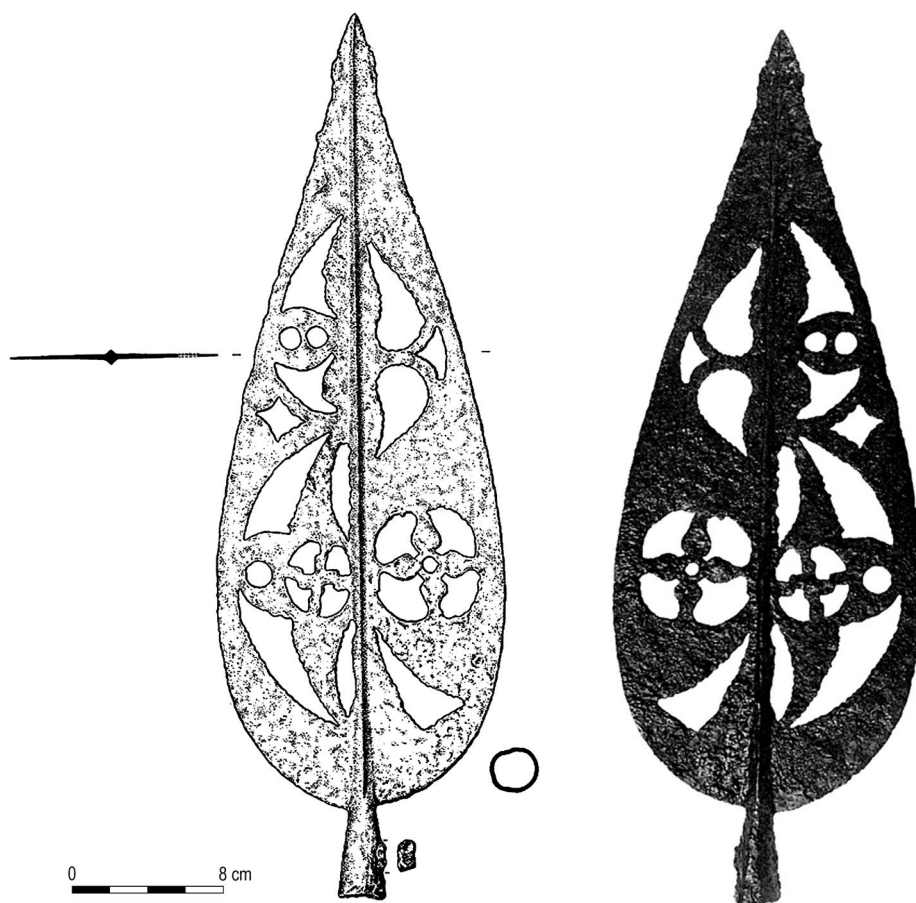
Ponieważ broń była potężnym nośnikiem treści symbolicznych, bardzo ważny był również umieszczony na niej ornament. Duże znaczenie broni drzewcowej może podkreślać dość

³ Przykładem może być interpretacja znaczenia darów ślubnych, na które składa się broń, bojowy rumak i woły. Tacyt zakłada, że są to dary dla panny młodej i zwraca uwagę, iż nie ma tam miejsca na „kobiece akcesoria” (Tacyt, *Germania* 18), podczas gdy faktycznie jest to znana z prawa germańskiego w nieco późniejszych czasach opłata za mund przeznaczona dla ojca czy męskich krewnych narzeczonej, a nie dla niej samej (CZARNECKA 2020, 310).

⁴ Prawdopodobnie takie przemowy wygłaszane przed bitwą nie miały kluczowego znaczenia dla samych żołnierzy, bo tylko stojący najbliżej mogli je usłyszeć wobec braku urządzeń nagłaśniających, na co zwraca uwagę Jon Coulston (2013, 20), natomiast – utrwalone w dziełach historyków czy na inskrypcjach, jak mowa Hadriana na steli w Lambaesis (Algieria) – mogły stanowić ogólne wzorce zachowań i wojskowego etosu armii.

⁵ Spektakularnym przykładem takiej potrójnej weryfikacji jest charakterystyczny sposób wiązania włosów przez wojowników swebskich – *nodus suebicus*, o którym informacje znajdujemy w „Germanii” Tacyta, na licznych przedstawieniach plastycznych, a także w znaleziskach bagiennych z Danii (KOLENDO 2008, 148).

⁶ Te dwie kategorie mogą się łączyć, a pewien ślad takich praktyk można znaleźć u Tacyta – rytualne tańce nagich młodzieńców pomiędzy włóczniami i mieczami mogą być jakimiś popisami zręczności, ale też mieć charakter obrzędowy (Tacyt, *Germania* 24). Sugerowano wykorzystanie włóczni z bardzo długimi, niefunkcjonalnymi grotami, między innymi do rytuałów inicjacyjnych (KLIMSCHA, BLASCHKE, THIELE 2012, 361).

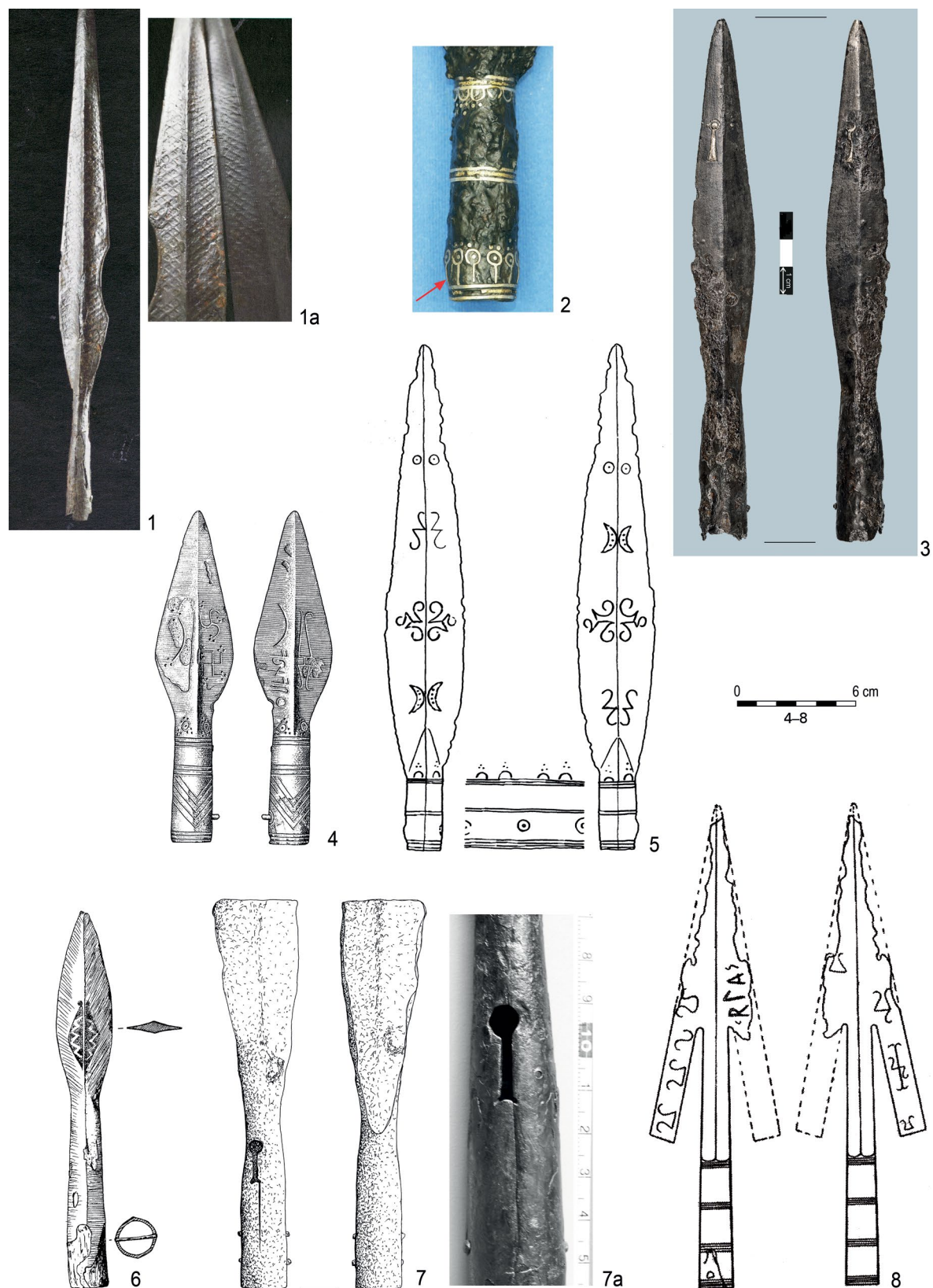

Ryc. 3. Grot zdobiony ażurem: Mannersdorf am Leithagebirge, Bez. Bruck an der Leitha, grób 180. Wg: RAMSL 2011; MEGAW, MEGAW 2001

częste zdobienie grotów. Prawdopodobnie sama idea zdobienia włóczni, sposób wykonania i upodobania estetyczne zostały przejęte od Celtów, chociaż rzemieślnicy germańscy mogli wypracować własny styl i wzory.

Różne kategorie broni celtyckiej charakteryzuje bogactwo ornamentyki o dużych walorach estetycznych i domniemanym znaczeniu symbolicznym. Piękne, skomplikowane ornamenty ryto na tulejkach i częściowo na liściach grotów włóczni (SZABÓ, PETRES 1992, tabl. 9, 27, 59, 73, 78, 87, 105, 108, 113). Pojawiają się też wycinane krawędzie i ażurowe wzory. Egzemplarze z bardzo rozbudowaną dekoracją o ażurowych liściach pełniły zapewne funkcje paradne czy ceremonialne, ponieważ ich przydatność bojowa wydaje się wątpliwa. Mogły służyć jako znaki wojskowe, sztandary (MEGAW, MEGAW 2009, 166; KLIMSCHA, BLASCHKE, THIELE 2012, 360; DRNIĆ 2015, 120). Dobrym przykładem może być, datowany na fazę LT B_{2a}, ozdobnie wycinany grot z grobu 180 z cmentarzyska Mannersdorf am Leithagebirge, Bez. Bruck an der Leitha, określony zresztą jako „sztandar” (Ryc. 3 – RAMSL 2011, 193, tabl. 185).

Broń drzewcowa używana przez Germanów również była często ornamentowana. Zjawisko to dostrzeżono już dawno i omawiano je w publikacjach naukowych od początku XX w. (KACZANOWSKI 1988, tam starsza literatura). Problematyka ta powraca w opracowaniach poszczególnych kategorii zdobień, takich jak szczególne znaki umieszczone na tulejkach (CZARNECKA, KONTNY 2008; CZARNECKA 2017A) lub przy omawianiu konkretnych znalezisk (SZUMOWSKI 1876; ANTONIEWICZ 1919; ŚMISZKO 1936; BIBORSKI 1986).

Ryc. 4. Groty ornamentowane: 1 – Legionowo, pow. legionowski, obiekt 114 A; 2 – Prusiek, pow. sanocki, grób 21; 3 – Glinki, pow. otwocki, grób 1/1962; 4 – Müncheberg-Dahmsdorf, Lkr. Märkisch-Oderland; 5 – Stryczowice, pow. ostrowiecki; 6 – Beszowa, pow. staszowski, znalezisko luźne; 7 – Legionowo, pow. legionowski, grób 69; 8 – Stalowa Wola-Rozwadów. 1 – wg: ORLIŃSKI, WOJŃSKA 2019; 2 – wg: MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2012; 3 – fot. B. Solarewicz; 4 – wg: LEUBE 1975; 5 – wg: ANDRZEJOWSKI 2006; 6 – wg: LIANA 1962; 7 – wg: CZARNECKA 2017; 8 – wg: ŚMISZKO 1936

W młodszym okresie przedrzymskim dominuje ornament wytrawiany, charakterystyczny dla broni lateńskiej, choć nie należy sądzić, że wszystkie egzemplarze są importami (BOCHNAK 2014, 108). Podobnie zdobione groty pojawiają się zarówno na obszarach kultury lateńskiej jak i germańskich, dowodząc rozlicznych kontaktów i wzajemnych wpływów (ŁUCZKIEWICZ 2002, 29; GASPARI, LAHARNAR 2016, 62).

Motywy pokrywające większą część liścia to ciągłe, wielokrotne zygzaki, punkty lub sekwencje znaków przypominających gwiazdki, krzyżyki czy „rybie łuski” (Ryc. 4:1). Nie sposób im chyba jednak przypisywać znaczenia innego niż czysto dekoracyjne. Rzadziej spotykane są trykwetry (np. Kopaniewo, pow. lęborski – KOSTRZEWSKI 1919, ryc. 111) czy woluty (Lemany, pow. pułtowski, grób 53 – BOCHNAK 2014, ryc. 54:3). Natomiast na ornamentowanych grotach we wczesnym okresie wpływów rzymskich większe fragmenty powierzchni liścia były zdobione krótkimi kreskami, wykonanymi puncą, lub rzadziej wytrawianiem. Bartosz Kontny określa ten sposób wykonania ornamentu jako wzór ściegowy (KONTNY 2008, 139). Niekiedy są to zwielokrotnione ciągi zygzaków. Dość często zdobienie przyjmuje formę trójkątów wypełnionych wybitymi punktami (Ryc. 4:6). Wspomniane motywy były ujęte w łukowate pola po obu stronach żeberka⁷, niekiedy dodatkowo z wyciągniętymi do góry szpicami lub zawijasami (KONTNY 2017, 195)⁸. Ryty ornament mógł też być umieszczany na drzewcach, o czym świadczą północnoeuropejskie znaleziska bagienne⁹, ale ze względu na dominujący w kulturze przeworskiej obrządek ciałopalny, przedmioty te nie zachowały się i nie możemy zweryfikować tego przypuszczenia.

Oprócz motywów czysto dekoracyjnych pojawiają się wyryte znaki, symbole, często wypełnione inkrustacją kolorowym metalem – brązem, srebrem, a nawet złotem. Z młodszego okresu przedrzymskiego praktycznie nie ma znalezisk tak zdobionej broni – jednym z najwcześniejszych przykładów jest, datowany na fazę A₃, grot z zadziorem z grobu 301 z Kamieńczyka, pow. wyszkowski, zaopatrzony w dwa ryte koncentryczne kółka, które mogły być wypełnione jakąś inkrustacją, zapewne srebrem (DĄBROWSKA 1997, 62, tabl. CXXXVIII:5). Najwięcej tak zdobionych grotów pochodzi z młodszego okresu wpływów rzymskich – od subfazy C_{1a}. Nie są to znaleziska liczne i niewątpliwie była to broń o szczególnym znaczeniu.

Najczęściej spotykane motywy inkrustowane to koła i półksiężyce (interpretowane jako znaki solarne i lunarne), a także zygzaki, widełki, podwójne widełki, trójkąty, trykwetry i swastyki (Ryc. 4:4, 5), niekiedy połączone ze sobą lub zaopatrzone w dodatkowe elementy (KOSTRZEWSKI 1921, ryc. 1; KONTNY 2004, 147–149; ANDRZEJOWSKI 2006, ryc. 1). Bardzo rzadko pojawiają się przedstawienia zoomorficzne. Do takich wyjątków należy dość realistyczne wyobrażenie ryby na grocie z cmentarzyska w Przeworsku-Gaci (BIBORSKI 1986, ryc. 11:c). Jednym z najefektowniejszych przykładów przedstawień zoomorficznych jest bardzo ekspresyjne, choć stylizowane, wyobrażenie wilka (Fenrir?) umieszczone na datowanym na okres wędrówek ludów, dużym grocie z depozytu IV z Nydam na Jutlandii (VANG PETERSEN 2003, 286). Stylizowany pies lub koń (?) był też umieszczony na grocie z Vimose na Fionii (PAULI JENSEN 2008, ryc. 25). Nie można wykluczyć, że niektóre inne znaki są bardzo uproszczonymi przedstawieniami zwierząt (Ryc. 4:2)¹⁰. Motyw zbliżony do

⁷ Np. Beszowa, znalezisko luźne (LIANA 1962, tabl. XI:1), Garwolin, grób 57 (NIEWĘGŁOWSKI 1991, ryc. 35:c).

⁸ Np. Niemirów (RUSIN 2001, ryc. 2) lub, bardziej rozbudowany, luźno znaleziony grot zapewne z ciałopalnego grobu, w Gommern, Lkr. Jerichow (BEMMANN 2007, 271, ryc. 24:1).

⁹ Por. znaleziska z Nydam czy Kragehul (JØRGENSEN, VANG PETERSEN 2003, 279, 283, ryc. 31, 39).

¹⁰ Bartosz Kontny interpretuje zygzaki utworzone przez ornament trójkątów, zwłaszcza z wolutowym zakończeniem, jako przedstawienia węża/smoka (KONTNY 2017, 200). Koncentryczne kółka z pojedynczą kreską na tulei grotu z Prusieka, pow. sanocki można próbować kojarzyć, ze znanymi zwłaszcza z broni ze znalezisk bagiennych motywami głowy kruka (MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK 2012; KONTNY 2019A, 16). Trudno jednak rozstrzygnąć, czy takie skojarzenia były zamierzone przez wykonawców ornamentów.

gałązki palmowej pojawił się na bogato ornamentowanym grocie z Zadowic, pow. kaliski (KASZEWSKA 1988, 53, tabl. V:13).

Niektóre znaki lub ich kombinacje pojawiają się często, inne tylko na pojedynczych egzemplarzach. Podejmowane próby rozszyfrowania ich znaczenia, skojarzeń, jakie budziły i tego co symbolizowały, pozostają obarczone dużą możliwością błędu. Należy jednak przyjąć, że nawet jeżeli dzisiaj nie możemy dotrzeć do ich znaczenia, to powtarzalność pewnych motywów świadczy, że nie jest to przypadkowy ornament, lecz znak. Można tutaj przywołać opinię Nathalie Ginoux odnośnie interpretacji motywów dekoracyjnych na broni celtyckiej, słuszną również dla znacznie późniejszych znaków graficznych umieszczanych na włóczniach czy tarczach. Zdaniem tej badaczki bez informacji ze źródeł pisanych objaśnienie takich wyobrażeń, przedstawień jest niezwykle trudne. Możemy dostrzegać ich walory artystyczne i sposób wykonania, ale nie mamy żadnych informacji o ich rzeczywistym znaczeniu i funkcji, ani nie wiemy, kto je zamówił, wykonał ani kto stworzył graficzną koncepcję przedstawiania treści czy idei (GINOUX 2012, 181). Nie wiemy nawet, czy ich znaczenie jest uniwersalne, czy też każda grupa odczytywała je na swój sposób. Pewne symbole – kółko jako znak solarny czy półksiężyc jako znak lunarny – są na tyle oczywiste, że można przyjąć prawidłowe rozpoznanie znaku, co jednak nie oznacza, że umiemy wyjaśnić, co dokładnie oznaczał i w jakim celu był umieszczony.

Motyw swastyki pojawia się dość rzadko – wystąpił na grotach z obszaru kręgu nadłabskiego, z Wegeleben, Lkr. Halberstadt (BEMMANN 2007, ryc. 24:2) i, wśród innych symboli, na bardzo bogato ornamentowanym grocie z Müncheberg-Dahmsdorf, Lkr. Märkisch-Oderland (LEUBE 1975, 89, ryc. 7). Co ciekawe, umieszczono go obok trykwetru, choć można by sądzić, że oba znaki mają podobną wartość symboliczną – ruch wirowy, słońce, życie (Ryc. 4:4). Niektóre symbole, np. wysoki trójkąt z kółkiem na zakończeniu, bardzo często pojawia się też na różnych narzędziach i ozdobach (noże, klucze, krzesiwa, zapinki, por. CZARNECKA 2007, 89), musiał więc mieć jakieś konkretne znaczenie, niestety nie wiemy jakie (Ryc. 4:3). Można się liczyć z naśladownictwem, swoistym uproszczeniem bardziej skomplikowanych znaków graficznych – zjawisko bardzo czytelne w mennictwie celtyckim naśladowującym przedstawienia z monet greckich, czy później brakteaty naśladowujące mennictwo rzymskie. Ciekawą propozycję sekwencji ewolucji realistycznego przedstawienia w znak graficzny umieszczany na grotach włóczni przedstawił Jakob Stridsland (2016, ryc. 87).

Niektóre motywy przypominają alańsko-sarmackie tamgi, na co zwróciło uwagę wielu badaczy (ostatnio VORONÁTOV, MAČINSKIJ 2010; ÂCENKO, DOBŽAN'SKA 2012; VORONATOV 2012; VORONÁTOV 2014; KONTNY, GRABAREK, JASKULSKA 2019). Wielokrotnie na ten temat wypowiadał się Mark Ščukin (SHCHUKIN 1994; ŠČUKIN 2000; ŠUKIN 2011), interpretując znak podwójnych widełek – dość często pojawiający się na grotach i różnych przedmiotach (w tym na ceramice) w *Barbaricum* – jako tamgę króla Farzoesa. Potęga tego władcy, zarówno faktyczna jak i legendarna, miała spowodować, że jego znak był kojarzony z powodzeniem, szczęściem i dlatego umieszczano go nawet na przedmiotach z terenów dalekich od zasięgu jego władzy (SHCHUKIN 1994, 486, 487; ŠČUKIN 2000, 349)¹¹. Jednak czas, miejsce, sposób i przyczyna przejścia domniemanych sarmackich tamg, a także cel umieszczania ich na włóczniach germańskich wojowników pozostają wciąż przedmiotem dyskusji.

Sergiej Jacenko i Halina Dobrzańska (ÂCENKO, DOBŽAN'SKA 2012, 504) analizując w jaki sposób znaki własności sarmackiej arystokracji mogły zostać przejęte przez

¹¹ Hipoteza Marka Šukina, zwłaszcza koncepcja pośrednictwa Jazygów w przekazaniu tego znaku, została poddana krytyce (VORONÁTOV 2014, 63), niemniej fakt zwrócenia uwagi na obecność na broni ludów germańskich symboli zbliżonych do sarmackich tamg i ciekawa próba interpretacji pozostaje ważnym głosem w dyskusji nad zdobieniem oręża (por. BIBORSKI, w niniejszym tomie).

sąsiednie plemiona, zwracają uwagę, że nieuprawnione wykorzystywanie symboli cudzej tożsamości musiałoby prowadzić do poważnych konfliktów. Jak pokazują przywoływane przez tych autorów analogie etnograficzne z północnego Kaukazu, tamę klanu mogli przejąć obcy, którzy złożyli przysięgę przyjaźni, poślubili osobę należącą do klanu lub znaleźli się w stosunku zależności od klanowych arystokratów. Ich zdaniem w podobny sposób Germanie mogli, w pewnych okolicznościach, przejmować te znaki. Z kolei Sergej Voroniatov i Dmitrij Mačinskij (VORONÂTOV, MAČINSKIJ 2010, 65–66) sugerują, że sarmackie tamgi mogły być przejmowane przez zwycięskich Germanów, jako symbol pokonania przeciwnika i – przyjmując, że przypisywano im magiczne właściwości – przejęcie ich mocy. Tak właśnie interpretuje Sergej Voroniatov pojawienie się tych symboli na dużym grocie z grobu królewskiego z Mušova na Morawach (2012, 192). Nie można też wykluczyć indywidualnych przypadków zawierania jakiegoś rodzaju braterstwa między wojownikami wyrażanego przyjęciem rodowych znaków.

Prawdopodobnie wszystkie wspomniane możliwości kontaktów i przejmowania znaczących symboli mogły mieć miejsce, lecz nie można tego stwierdzić z całkowitą pewnością. Trzeba też pamiętać, że znaki na grotach germańskich są podobne, ale jednak nie identyczne z tamgami, które zresztą w środowisku sarmackim nigdy nie były umieszczane na broni drzewcowej¹². Nie da się też ustalić, czy w społecznościach germańskich znaki pojawiające się na broni pełniły taką samą funkcję jak w środowisku sarmackim, np. niektórzy badacze widzą w przedstawieniu graficznym określanym jako „tamga króla Farzoesa” po prostu symbol błyskawicy (KOSTRZEWSKI 1921, 129; BIBORSKI 1986, 125; ANDRZEJOWSKI 1998, 93)¹³.

Można też wskazać inne, poza sarmackimi, inspiracje dla poszczególnych motywów. Znak „gałazki palmowej” umieszczony na grocie z Zadowic uważany przez Sergeja Jacenkę i Halinę Dobrzańską za motyw sarmacki (ÂCENKO, DOBŹAN’SKA 2012, 498) ma też bardzo dobre analogie w inkrustacjach na importowanych rzymskich mieczach (BIBORSKI 1994, ryc. 6; BIBORSKI, KOLENDO 2014, ryc. 2).

Rzadko spotykane są napisy runiczne. Na bogato zdobionym grocie z Rozwadowa (obecnie część Stalowej Woli) zachował się tylko fragment inskrypcji *...krlus* (Ryc. 4:8; ŚMISZKO 1936, tab. XIX:2, 5, XX). Lepiej zachowane słowo *Tilarids* umieszczone było na grocie z Szuszyzna, z okolic Kowla na Wołyniu (SZUMOWSKI 1876, tabl. I). Z kolei na grocie z Müncheberg-Dahmsdorf pojawia się napis *Ran[fin]ga* (Ryc. 4:4). Znaki te mogą być zapisem nazwy samego oręża lub imieniem jego właściciela¹⁴ albo wykonawcy, a nawet jego przynależności plemiennej. Słowo *Tilarids*, tłumaczone jako „zmierzający do celu, uderzający”, może być imieniem własnym wojownika, ale może też odnosić się do działania włóczni, podobnie jak *ranja* – „nadlatujący/uderzający w biegu”. Inskrypcje z imieniem męskim *Wangijo*, umieszczone na dwóch grotach z Illerup i jednym z Vimose interpretowane są jako sygnatura płatnerza, który tę broń wykonał. Niekiedy oprócz imienia znajdował się czasownik „zrobił, wykonał”, np. *Nithijo tawide* (Nithijo [to] zrobił) na imaczu z Illerup (STOKLUND 2003, 175, ryc. 2, 3). Zdaniem niektórych badaczy słowo to można rozumieć też jako „poświęcił, ofiarował”, zwłaszcza w kontekście znalezisk z bagiennych stanowisk ofiarnych (STOKLUND 2003, 175; RAU, NEDOMA 2013, 74), choć wydaje się to mniej prawdopodobne. Za znak wytwórcy uznano też napis *ta^uiteka* umieszczony na

¹² Zdaniem Sergeja Voroniatova i Dimitrija Mačinskiego (VORONÂTOV, MAČINSKIJ 2010, 65, 66) tamgi mogły być umieszczane na jakiś sarmackich sztandarach, które się nie zachowały, a także mogły być noszone jako tatuaże i zaobserwowane przez Germanów na ciałach poległych przeciwników.

¹³ Na uwagę zasługuje fakt, że ten sam znak – „podwójne widełki” – umieszczany na ceramice jest często określany jako przedstawienie oranta (ostatnio LASOTA-KUŚ 2018, 164).

¹⁴ Można tu przywołać znacznie późniejsze znalezisko miecza z Bergakker, prov. Gelderland w Holandii z napisem runicznym „własność Halethwy, który rozdaje miecze swoim wojownikom” (BAZELMANS 2000, 33).

fragmencie datowanego na V w., zdobionego drzewca z Nydam (RAU, NEDOMA 2013, 74). Piotr Garbacz proponuje odczytanie (po uzupełnieniu) uszkodzonego napisu ...*krlus* na grocie z Rozwadowa jako *[i]k (e)r(u)ls*, albo *[i]k (e)rlas*, co, w obu przypadkach, znaczyłoby „ja Herul”, a więc mogło odnosić się do nazwy plemienia (GARBACZ 2016, 17).

Oprócz bogatych, rozbudowanych ornamentów na niektórych egzemplarzach pojawiają się mniej widoczne, ale dość charakterystyczne ryte lub wycinane znaki na tulejkach (CZARNECKA, KONTNY 2008, 34, 38, ryc. 4). Mają one kształt rombów otaczających mocujący nit, tworząc schematyczny obraz oka¹⁵, co może sugerować, że ten znak mógł pełnić funkcję magiczną (oko Odyna?). Trudniejsza jest interpretacja niewielkich kolistych otworów umieszczanych na szwie tulejki, pojedynczo lub podwójnie (CZARNECKA, KONTNY 2008, 43–44, ryc. 8). Niewykluczone, że były to też proste znaki lub otwory służące do mocowania jakiś elementów z surowców organicznych, które mogły pełnić funkcje swojego rodzaju proporczyków¹⁶. Szczególnie ciekawe jest w tym kontekście znalezisko z cmentarzyska kultury przeworskiej w Legionowie, pow. legionowski, gdzie w wyposażeniu grobu 69 z fazy B₁ znaleziono grot (Ryc. 4:7) z umieszczonym na szwie tulei dość dużym otworem o skomplikowanym kształcie „dziurki od klucza na leżącym półksiężycu” (CZARNECKA 2017A, ryc. 2). Teoretycznie jakiś „proporczyk” mógł być wkładany w szerszy kolisty otwór i mocowany przez zaciśnięcie po przesunięciu w wąską szczelinę. Do pewnego stopnia potwierdza to fakt, że grot ma podwójne nity mocujące drzewce umieszczone blisko siebie, co nie jest często spotykanym zabiegiem i może dowodzić, że drzewce nie wchodziło głęboko w tulejkę, zostawiając pod wyciętym otworem przestrzeń na umocowanie jakiegoś elementu.

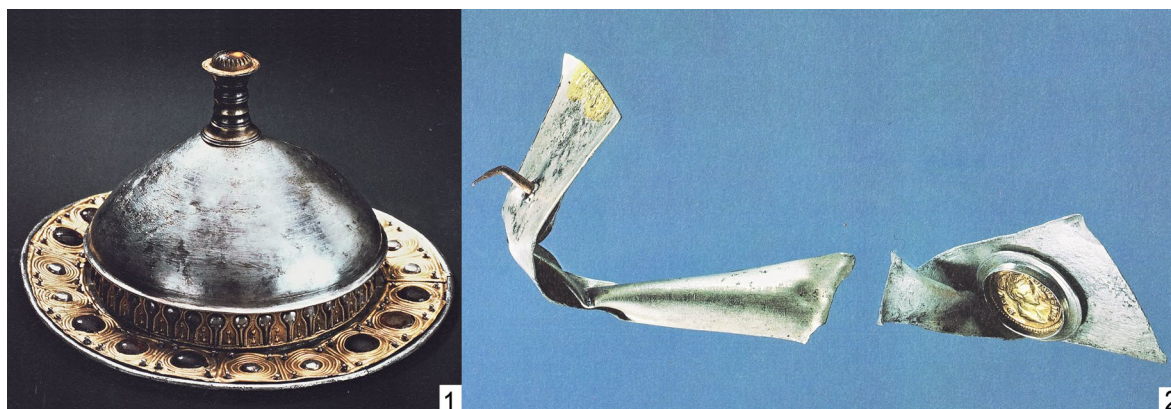
Znaki umieszczane na grotach zapewne miały pełnić funkcję magiczną, ochronną i wzmacniającą skuteczność broni. Nie można wykluczyć, że niektóre symbole mogły też oznaczać przynależność do określonych elit wojowników, tajnych związków (niem. *Männerbunde*) czy drużyn (CZARNECKA, KONTNY 2008, 41). Bogato zdobione włócznie miały też zapewne szczególne zastosowanie przy jakiś praktykach obrzędowych, podczas zgromadzeń, thingów czy wspominanych powyżej rytuałów inicjacji, choćby zaślubin (KLIMSCHA, BLASCHKE, THIELE 2012, 361; KARSKI, KURAŚ, TOKARCZYK 2016, 322)¹⁷. Jeszcze ważniejsze mogło być zastosowanie ich w rytuałach wojennych, takich jak obrzędowy rzut włócznią rozpoczynający bitwę. Mogły też pełnić funkcje sztandaru (GARDELA 2010, 87; BANASZKIEWICZ 1987, 12; VORONIATOV 2012, 192).

Oprócz włóczni zdobione były też inne elementy uzbrojenia. Tarcze szczególnie się do tego nadają, ponieważ mają duże powierzchnie, więc umieszczane na nich elementy zdobnicze czy znaki symboliczne były dobrze widoczne. Marion Uckelmann (2006, 243) omawiając znaczenie i pozautilitarne funkcje metalowych tarcz z epoki brązu zwraca uwagę na ich efektowny wygląd – błyszczący brąz. Dodatkowe walory zapewniała dekoracja figuralna. Najpiękniejszy opis wyjątkowej tarczy, dzieła Hefajstosa, zdobionej licznymi scenami z życia codziennego, znajduje się w „Iliadzie” (Hom., *Iliada* 18, 480–605). Z kolei na innej słynnej tarczy starożytnej Grecji – Egidzie Zeusa – umieszczono zabójczo groźną głowę Gorgony/Meduzy. Przegląd motywów pojawiających się na tarczach starożytnej Grecji, ich pochodzenie i domniemane znaczenie daje Işik Şahin (2006, *passim*).

¹⁵ Dość liczne groty mają przy otworze na nit ścięte dwie płaszczyzny lub wryty krótki rowek. Są to jednak najprawdopodobniej rezultaty technicznych zabiegów ułatwiających przebicie otworu w tulei (CZARNECKA, KONTNY 2008, 31, 37). Natomiast ryty romb otaczający, często podwójną kreską, otwór na nit nie ma funkcji praktycznej, tylko dekoracyjną lub symboliczną.

¹⁶ Mocowanie jakiś „chorągiewek” czy pasków tkaniny, do tulejek grotów jest potwierdzone dla znalezisk późniejszych – z okresu wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza (BANASZKIEWICZ 1987, 12; CZARNECKA, KONTNY 2008, 44, ryc. 9).

¹⁷ Informację o użyciu specjalnych włóczni ze znakami runicznymi przy rytuale zawarcia braterstwa krwi znajdujemy w średniowiecznej islandzkiej sadze o Gislim Wyjętym spod Prawa (*Gisla saga Súrssonar* 6, por. GARDELA 2010, 89–90).

Ryc. 5. Dekoracyjne okucia tarczy: 1 – Gommern, Lkr. Jerichow; 2 – Illerup, komm. Skandenborg. 1 – wg: BECKER 2010; 2 – wg: VON CARNAP-BORNHEIM, ILKJÆR 1996B

Niezwykle efektowne tarcze celtyckie z nakładanymi blachami brązowymi, bogato zdobionymi repusowanym ornamentem, niekiedy z inkrustacjami z koralu czy emalii, nie miały prawdopodobnie zastosowania bojowego – do walki służyły tarcze drewniane. Najprawdopodobniej miały one charakter wotywny, o czym świadczy kontekst odkrycia, zazwyczaj w depozytach wodnych, jak chociażby bardzo dekoracyjna tarcza znaleziona w Tamizie w okolicy Battersea (MEGAW, MEGAW 2001, 200, ryc. 339).

Tarcze używane w armii rzymskiej były zdobione w różny sposób. Ozdobne nakładki z nazwą oddziału, przedstawienia bóstw, zwierząt czy symboli (np. błyskawicy, gwiazd czy półksiężycy), mogły pełnić funkcje znaków heraldycznych pokazujących przynależność żołnierza do konkretnej jednostki – legionu (BISHOP, COULSTON 2006, 192)¹⁸. Ryty ornament, niekiedy bardzo rozbudowany, pojawiał się też na brązowych umbach. Zapewne malowane były też same tarcze, czego dowodem są liczne przedstawienia ikonograficzne i nieliczne, zachowane egzemplarze, np. duże fragmenty drewnianych tarcz z Dura Europos w Syrii z bogatą dekoracją figuralną (BISHOP, COULSTON 2006, 179, tabl. 4). Rodzaj i bogactwo zdobienia zależało od panujących zwyczajów, a zapewne także od pozycji społecznej i możliwości finansowych zamawiającego ten obronny oręż.

Tarcze germańskie stosowane na obszarze *Barbaricum* wykonywane były z materiałów organicznych, takich jak drewno i skóry. Mogły one przetrwać tylko w szczególnych warunkach – w bagnach. Dodatkowo ciepłopalny obrządek pogrzebowy – prawie powszechny w kulturze przeworskiej, a przeważający na sąsiednich obszarach – uniemożliwiał zachowanie elementów organicznych. Według opisu Tacyty na tarczach miały być kolorowe zdobienia (Tacyt, *Germania* 6). Rzeczywiście niektóre egzemplarze mogły być malowane – ślady kolorowej farby na powierzchni desek zachowały się w depozytach bagiennych. W grobach znajdujemy jedynie części wykonane z metalu. Są to umba i metalowe okucia drewnianych imaczy, niekiedy metalowe okucia krawędzi lub desek. Pełniły one przede wszystkim funkcję praktyczną, ale mogą mieć też walor dekoracyjny. Niektóre, bardziej rozbudowane okucia mogły mieć też nawet pewne znaczenie symboliczne. Duże, ozdobnie wytłaczane brązowe podkładki pod nity mocujące umba z fazy A₃ młodszego okresu przedrzymskiego są niekiedy interpretowane jako oznaki przynależności do ponadplemiennych druzyn (DĄBROWSKA 1988, 202; SCHULTZE 2002, 172).

Metalem najczęściej używanym do produkcji okuć tarcz było żelazo, brązowe elementy pojawiają się dość rzadko, a do wyjątków należy zastosowanie srebra czy nawet

¹⁸ Np. skorpion był oznaką oddziałów pretorianów (BISHOP, COULSTON 2006, 192).

złota. Paradne tarcze z umbami czy okuciami krawędzi wykonanymi z metali szlachetnych, często z dodatkowymi zdobieniami (Ryc. 5:1) pochodzą z grobów lokalnych arystokratów (Mušov, okr. Brno-venkov; Gommern, Lkr. Jerichow; Herpály, kom. Bihar; Avaldsnes, komm. Karmøy) i z depozytów bagiennych, jak Illerup, komm. Skanderborg, Nydam, komm. Sønderborg, Vimose, komm. Odense, Thorsberg, Kr. Schleswig-Flensburg (VON CARNAP-BORNHEIM, ILKJÆR 1996A, 275–296).

Interesujący jest fakt zdobienia imaczy – czyli elementów tarczy niewidocznych z zewnątrz¹⁹. Oprócz stosowania dekoracyjnych nitów i okładania srebrną folią, na szczególną uwagę zasługuje wykorzystanie odcisków monet. Dwa egzemplarze, z grobu książęcego z Gommern (BECKER 2010, 437, tabl. 15:10; 64:4) i ze znaleziska bagiennego z Illerup (VON CARNAP-BORNHEIM, ILKJÆR 1996B, tabl. 237, 238) były ozdobione tą metodą (Ryc. 5:2). Umieszczenie po wewnętrznej stronie tarczy, tylko dla oczu użytkownika, sugeruje ich specjalną funkcję (amulety osobiste, znaki symboliczne?). Prawdopodobnie ważne były przedstawienia ludzkiej głowy. Na specjalne znaczenie odcisków monet z wizerunkiem głów zwrócił uwagę Dieter Quast (2005, 382, 383). Również Aleksander Bursche podkreślał nie ekonomiczną, ale przede wszystkim ideologiczną funkcję rzymskich monet w środowisku barbarzyńców, zwłaszcza „tajemniczych i fascynujących” cesarskich portretów (BURSCHE 2008, 400)²⁰. Można tu przypomnieć stosowanie wyobrażenia głowy lub twarzy (maski) jako motywu ornamentacyjnego, bardzo częstego w kulturze lateńskiej (MEGAW, MEGAW 2001, 164–165; BELEVEC, ŠENFELDER 2020) i pojawiającego się też jako zdobienie broni w młodszym i późnym okresie rzymskim, w północnym *Barbaricum* – czego liczne przykłady mamy na paradnej broni z stanowisk bagiennych (VON CARNAP-BORNHEIM, ILKJÆR 1996A, 433; 1996B, tabl. 145, 146).

Tarcza, obok włóczni, była również znakiem statusu wolnego wojownika; mogła też służyć do manifestowania poparcia politycznego. Podczas powstania Batawów Kanninefacy potwierdzali wybór wodza podnosząc go na tarczy, o czym wspomina Tacyt (Tacyt, *Historiae* IV, 15). Zwyczaj ten potwierdzony jest też dla czasów późniejszych – tak wybierano króla Ostrogotów czy Franków (KONTNY 2019A, 203).

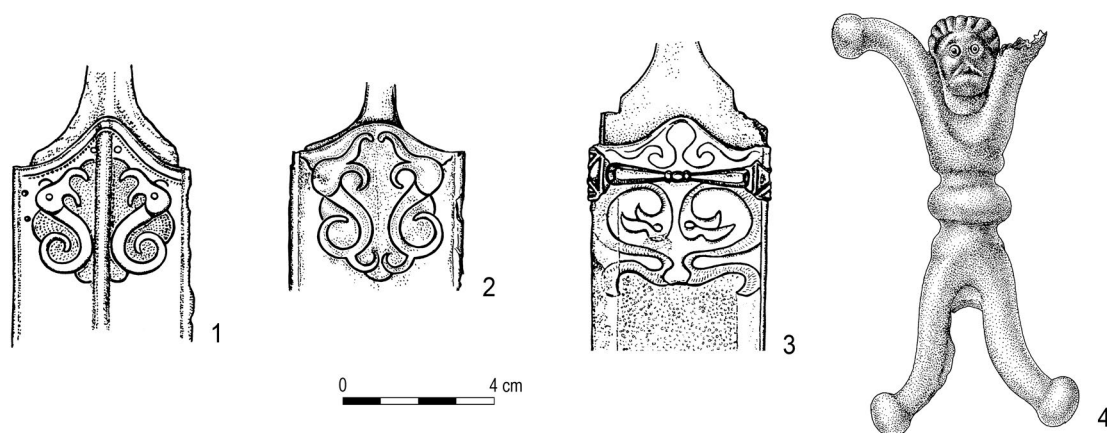
Tacyt pisał: „Porzucenie tarczy poczytują za szczególną hańbę i nie godzi się znieślawionemu uczestniczyć w obrzędach ani w zgromadzeniu” (Tacyt, *Germania* 6). Nawet jeśli dyshonor związany z porzuceniem tarczy jest motywem znanym z tradycji świata antycznego (KOLENDO 2008, 118), to umieszczenie takiej informacji w „Germanii” podkreśla znaczenia tej broni jako ważnego symbolu godności wojownika.

Chociaż włócznie i tarcze należały do najważniejszego, podstawowego rynsztunku wojownika, to miecz pozostawał bronią elitarną, ważną i zapewne kosztowną (BRIDGFORD 1997, 95). Dlatego był często nośnikiem treści symbolicznych wyrażanych zarówno w dekoracji pochwy, jako eksponowanego elementu, jak też głowni i rękojeści.

Miecze i pochwy celtyckie (lateńskie) są bardzo bogato zdobione motywami mającymi zapewne istotne znaczenie symboliczne. Zazwyczaj jest to rozbudowany ornament krzywoliniowy o skomplikowanym wzorze. Przedstawienia figuralne, poza mitycznymi

¹⁹ W sadze o Egilu Skallagrimssonie można znaleźć kilka interesujących informacji o wykorzystaniu tarcz. Zamieszczony jest tam m.in. opis wielkiej sali w domostwie Thorolfa, ozdobionej wiszącymi tarczami (*Saga o Egilu Skallagrimsonie* 11). Z kolei Einar zawiesił bogato zdobioną paradną tarczę na widocznym miejscu w domu Egila, chcąc w ten sposób skłonić go do opisanie jej w wierszu (*Saga o Egilu Skallagrimsonie* 81). Islandzka saga pochodzi z czasów znacznie późniejszych, ale sam pomysł zawieszenia paradnej tarczy w widocznym miejscu może wyjaśniać bogatą dekorację również wewnętrznej strony z imaczem.

²⁰ Ciekawym przykładem wykorzystania odcisków monet z przedstawieniami głów jest zachowany fragment drewnianej kasetki z książęcego grobu III z Wrocławia-Zakrzowa (GREMPLE 1888, tabl. VII:7). Na ścianie przymocowane są cztery denary i odcisk piątego. Monety mogły pełnić funkcję dekoracyjną, ale skoro były przymocowane z odwrotnej strony lśniącej srebrnej blaszki z ozdobnymi nitami, bardziej prawdopodobne jest ich magiczne lub symboliczne, nie zaś czysto ornamentalne znaczenie, zwłaszcza ze względu na przedstawienia głów.

Ryc. 6. Pochwy mieczy zdobione motywem *dragon pair* (1–3) oraz rekojeść z motywem głowy ludzkiej (4): 1 – Taliándörögd, kom. Veszprém; 2 – Csabendek, kom. Veszprém; 3 – Bonyhadvarasd, kom. Tolna; 4 – Dinnyés, kom. Fejér. Wg: SZABÓ, PETRES 1992

zwierzętami jak smoki i gryfy, pojawiają się dość rzadko. Wyjątkowo pojawia się cykl narracyjny, jak na pochwie z grobu 94 z cmentarzyska Hallstatt, na której wyobrażona jest sekwencja scen, zapewne ilustrujących jakiś mit, dotyczący herosów solarnych (MEGAW, MEGAW 2001, 80, ryc. 92; EGG, HAUSCHILD, SCHÖNFELDER 2006)²¹.

Motywy zdobnicze przechodziły zresztą stylistyczną ewolucję od przedstawień prawie realistycznych, przez stylizowane, do znaków geometrycznych (KAVUR, BLEČIĆ KAVUR 2014, 269, ryc. 29). Bardzo charakterystyczne i dość powszechne na dużym obszarze cywilizacji celtyckiej jest przedstawienie pary smoków (*dragon pair*, nazywane też odwróconą lirą – Ryc. 6:1–3) umieszczane przy wylocie pochew mieczy (DE NAVARRO 1972, 216–227; MEGAW, MEGAW 1990; SZABÓ, PETRES 1992, 29–36). Oprócz samej klasyfikacji i opisu sposobu zdobienia i zmian stylistycznych podejmowano też próby odczytania znaczenia tych wyobrażeń, zwracając uwagę na kilka poziomów interpretacji przedstawień umieszczanych na broni i na transformację motywu. Najprawdopodobniej przedstawienia smoków czy gryfów pełniły funkcję apotropeiczną, ale mogły być też oznaką przynależności do określonej elity wojowników, symbolem rangi i odniesionych sukcesów militarnych (GINOUX 2012, 164; VON BERG, LEJARS, MEGAW 2017, 211). Nathalie Ginoux (2012, 187) analizując wyposażenie znalezisk grobowych zwróciła uwagę, że para gryfów pojawia się na pochwach mieczy u wojowników pieszych, a para smoków na mieczach jeźdźców. Symbol umieszczony na broni pozwalał więc na rozróżnienie statusu wojownika²².

Niektóre miecze zaopatrzone były w stemple, umieszczane w górnej części głowni. Często są to znaki astralne, półksiężyce, pojawia się też motyw głowy lub przedstawienia zwierząt (SZABÓ, PETRES 1992, 61–64). Zdaniem Lisy Deutscher stemple na mieczach mogły być rodzajem oznaczenia wykonawcy lub wskazywać właściciela, prawdopodobnie miały także zapewniać magiczną ochronę (DEUTSCHER 2012, 305–317). Jako znaki płatnerskie, mogące być symbolem przynależności do bractwa rzemieślników-kowali, traktuje inkrustowane odciski Vincent Megaw, przypominając, że w świecie celtyckim kowalom przypisywano niemal nadnaturalną moc (VON BERG, LEJARS, MEGAW 2017, 211).

²¹ Znacznie późniejszy przykład sekwencji narracyjnej na pochwie miecza znany jest ze źródeł literackich. Na rękojeści miecza Grendela, który zdobył Beowulf, przedstawiono historię upadku gigantów, łącząc wątki chrześcijańskie z pogańskimi (*Beowulf* 1354–55; TOLKIEN 2015, 372–374).

²² Inną możliwość interpretacji tego podwójnego motywu daje Jan Bouzek (2006, 42–43) wiążąc je ze zjawiskiem braterstwa broni wśród wojowników, tzw. *Waffenbrüderschaft*.

Ryc. 7. Dekorowane miecze i pochwy: 1–2: miecze z inkrustowanymi przedstawieniami Wiktorii i Marsa, Illerup, komm. Skandenborg; 3 – zawieszka pochwy w kształcie głowy kruka, Nydam, komm. Sønderborg; 4 – szyjka pochwy z motywem kruka, Kragehul, komm. Assens. 1–2 – wg: BIBORSKI, ILKJÆR 2006; 3–4 – wg: VANG PETERSEN 2003

Na magiczne znaczenie antropomorficznych rękojeści krótkich mieczy/sztyletów wskazali Ruth i Vincent Megaw (MEGAW, MEGAW 2001, 164). Uchwyt w kształcie stylizowanej postaci ludzkiej może wskazywać na szczególne przeznaczenie tych przedmiotów (Ryc. 6:4).

Rzymskie miecze, zwłaszcza egzemplarze dobrej jakości, dziwerowane, były niekiedy zdobione inkrustacją (Ryc. 7:1–2) – głównie przedstawieniami bóstw: Marsa i Wiktorii, lub symbolami zwycięstwa, takimi jak wieniec czy gałązka palmy (BIBORSKI 1994, ryc. 6–8). Te znaki o niewielkich rozmiarach, były dobrze widoczne tylko przez osobę trzymającą miecz²³, Zapewne miały za zadanie magiczną ochronę właściciela lub wyrażały powierzenie się opiece bóstw (MIKS 2007, 143).

Rodzimej produkcji miecze jednosieczne również często były zaopatrywane w prostą rytą dekorację, czasem z bardziej rozbudowanym wzorem, wydaje się jednak, że miała ona głównie walor estetyczny²⁴. Natomiast rozbudowany i niekiedy „znaczący” ornament mógł pojawiać się na pochwach, zarówno mieczy jedno- jak i obosiecznych. Wśród znalezisk z depozytów jeziornych mamy ciekawe dekoracje samych drewnianych trzasek pochew zaopatrzonych w metalowe okucia (VANG PETERSEN 2003, ryc. 2). Niektóre, niewątpliwie należące do elity militarnej (wodzów), zdobione były bardzo bogatym ornamentem, niekiedy z użyciem metali szlachetnych – srebra i złota, podobnie jak tarcze, włócznie czy elementy oporządzenia jeździeckiego (VON CARNAP-BORNHEIM, ILKJÆR 1996A, 472–482). Niestety poza znaleziskami bagiennymi, jest to trudne do uchwycenia.

Jednym z najciekawszych motywów oddających swoistą estetykę i symbolikę, bliską zapewne przedstawicielom elit militarnych *Barbaricum*, są stylizowane przedstawienia

²³ Postacie Marsa czy Wiktorii umieszczane są głową w kierunku sztychu, a więc prawidłową postawę otrzymują gdy miecz trzymany jest sztychem do góry. Być może spojrzenie na wyobrażenie bóstwa czy symbol zwycięstwa przed samą bitwą miało wzmocnić odwagę i wolę zwycięstwa.

²⁴ Bartosz Kontny (2019A, 35) wskazuje na możliwość interpretacji tego motywu jako przedstawienie węża (żmija).

kruków – ptaków, które towarzyszą bitwie zajmując się poległymi. Umieszczano je na rozmaitych elementach uzbrojenia (Ryc. 7:3). Często są to aplikacje pochew mieczy (zawieszki), głównie z młodszego i późnego okresu rzymskiego (KONTNY 2019A, 16). Można się ich dopatrzeć wśród motywów zdobniczych na innych militariach – np. na kołnierzu umba z Gommern (Ryc. 5:1), może również na tulejce grotu z Prusieka²⁵ (Ryc. 4:2). Niekiedy ptaki przedstawiano z okiem w dziobie (Ryc. 7:4 – VANG PETERSEN 2003, ryc. 9, 10). Ten dość drastyczny motyw, związany z walką, mógł mieć jednak znaczenie religijne. Podobnie jak inne zwierzęta żywiące się ciałami poległych, kruki – ptaki Odyna – mogły być pośrednikami w drodze do Valhali (CZARNECKA, KONTNY 2008, 41).

Niewykluczone, że sposób zdobienia broni, oprócz walorów czysto dekoracyjnych i magicznych, określał też rangę wojownika. Jak już wspomniano, takie znaczenie zapewne miały przedstawienia par gryfów i smoków na pochwach mieczy w kręgu cywilizacji lateńskiej (GINOUX 2012, 187), czy ozdobne płytki nakładane na nity umba w fazie A₃ młodszego okresu przedrzymskiego w germańskim *Barbaricum* (SCHULTZE 2002, 172). W młodszym okresie rzymskim w Skandynawii taką funkcję mogły pełnić rozbudowane aplikacje z metali kolorowych nakładane na tarcze i pochwy (VON CARNAP-BORNHEIM, ILKJÆR 1996A, 483–485).

4. Broń jako wyznacznik tożsamości wojownika i świadectwo kontaktów

Na znanych ze świata antycznego, Grecji czy Rzymu, plastycznych przedstawieniach barbarzyńców, reprezentantów różnych etnosów (Celtów, Traków, Daków, Germanów) rozpoznać można nie tylko po charakterystycznym stroju, ale i elementach uzbrojenia²⁶. Trzeba jednak pamiętać, że jest to tylko wyraz pewnej konwencji obowiązującej w przedstawieniach artystycznych. W praktyce osobisty ekwipunek był uzupełniany i zmieniany, w zależności od możliwości i potrzeb.

Mimo oczywistych różnic w *panoplium* wojowników różnych grup czy plemion, rejestrowanych jako odmienne cechy kultur archeologicznych, trudno jednoznacznie stwierdzić na ile rodzaj używanego uzbrojenia mógł być oznaką przynależności do określonej grupy etnicznej. W kręgu cywilizacji lateńskiej większą uwagę zwracano na interregionalny charakter militariów, szczególnie prestiżowej broni – mieczy z pochwami o charakterystycznym zdobieniu – traktując je raczej jako dowód przynależności do elit wojskowych, wyznacznik pozycji społecznej i osiągnięć bojowych, a nie przynależności plemiennej (RUSTOIU, BERECKI 2015, 144–145; KAVUR, BLEČIĆ KAVUR 2014, 270; VON BERG, LEJARS, MEGAW 2017, 211).

Zjawisko, które można interpretować jako wyraz przywiązania do oręża przodków – najważniejszego symbolu tożsamości wojownika, ilustrują przykłady kilku bogatych grobów z około przełomu er, pochodzących z ziem zajmowanych przez Celtów, które stały się już częścią państwa rzymskiego. W książęcych grobach z Göbblingen-Nospelt, com. Kehlen w Luksemburgu czy Badenheim, Kr. Mainz-Bingen w Nadrenii, a na drugim skraju cesarstwa – w Belozem, obl. Plovdiv i Čatalka, obl. Stara Zagora w Bułgarii (prowincji Tracji), zmarli pochowani zostali z licznymi luksusowymi przedmiotami rzymskimi lub wykonanymi w rzymskim stylu, ale z mieczami w metalowych pochwach, z ażurowymi aplikacjami wykonanymi w stylistyce i tradycji lateńskiej (CZARNECKA 2017B, 115). Jest to traktowane jako przeżytek tradycji celtyckiej w rzymskim już środowisku.

²⁵ Por. przypis 12.

²⁶ To założenie, zastosowane do rzadziej spotykanych wyobrażeń narracyjnych spoza cywilizacji klasycznej, pozwoliło np. na identyfikację postaci przedstawionych na wczesnolateńskiej klamrze z Vače, obć. Litija, jako wojowników z różnych plemion (Ryc. 1:3; TURK 2005, 40).

Ciekawym dowodem respektowania przez rzymskich płatnerzy upodobań swoich klientów jest unikatowa pochwa z miejscowości nieznannej, przechowywana w Römisch-Germanisches Zentralmuseum w Moguncji (Ryc. 8:2; MIKS 2015). W górnej części ma ona nałożoną płytkę z bogatą dekoracją figuralną ułożoną w czterech polach. Przedstawienia zamieszczone w dwóch polach: gryf i jeździec, to dobrze znane motywy sztuki celtyckiej bądź trackiej, które dokładnie odpowiadają wyobrażeniom z pochwy z Hryniowa (Griniv, raj. Pustomyty) na Ukrainie (Ryc. 8:1; KOZAK 1982, ryc. 4, 7)²⁷. Dwa pozostałe wykonano w stylu rzymskim – postać nagiego bóstwa i odcisk falery z głową cesarza (MIKS 2015, ryc. 4). Przekaz jest dość czytelny. Są tu przedstawienia wiążące się wyraźnie z rzymską propagandą, przeplecione motywami i wyobrażeniami ikonografii wschodnioceltyckiej albo trackiej. Może były to ceremonialne dary dla sojuszników czy klientów państwa rzymskiego, przyzwyczajonych do określonego stylu i ceniących swoje tradycje (MIKS 2015, 296; CZARNECKA 2014C, 74; 2017B, 115).

W młodszym okresie przedrzymskim można niekiedy zauważyć zjawisko adaptowania importowanej broni celtyckiej na miejscową modłę. Dobrym przykładem jest przerabianie mieczy obosiecznych na jednosieczne, co może się jakoś wiązać ze stosowaną techniką walki, do której użytkownik zdobytego lub pozyskanego jako dar oręża był przyzwyczajony. Tak przekuty miecz znaleziono w grobie 1 w Tjetthög na Olandii (RASCH 2002, 289, ryc. 8:b). Również z cmentarzyska Harsefeld, Lkr. Stade, w Dolnej Saksonii, z grobu 21, pochodzi miecz z rękojeścią typową dla mieczy jednosiecznych, ale z dwoma krawędziami ostrymi i odpowiednim sztychem (WEGEWITZ 1937, 12, ryc. 44, tabl. 4). Jes Martens (2011, 162) interpretując omawiane znaleziska zwraca uwagę, że na tych terenach dominowały miecze jednosieczne, praktycznie innych nie było, a więc miecz obosieczny musiał być darem ceremonialnym, może też świadczyć o wejściu do grupy (przez małżeństwo?) obcego wojownika, który dostosował używany oręż do miejscowych tradycji.

Ciekawym przykładem takich adaptacji może być też znalezisko luźne z Łubnicy, pow. staszowski²⁸. W żelaznej pochwie miecza, wykonanej w tradycji lateńskiej, z ażurową nakładką i zawieszka umieszczoną na spodniej ścianie, trzewik i zawieszka zostały zamienione na takie, jakie montowano przy pochwach tzw. *mittelgermanische Sondergruppe* (CZARNECKA 2017B, 93).

Z drugiej strony, częste w germańskim *Barbaricum* znaleziska importowanych mieczy, zwłaszcza lepszej jakości, sugerują, że w praktyce nie było oporów przed przejmowaniem broni sąsiadów. „Obce” elementy uzbrojenia są dowodem kontaktów interregionalnych. Oczywiście były to kontakty bardzo różne. Mogła to być wymiana handlowa, zwłaszcza w przypadku Celtów czy później cesarstwa rzymskiego, ale też udział w wydarzeniach natury politycznej, zarówno starciach zbrojnych, jak i sojuszach. W obu przypadkach możliwe było pozyskanie ekwipunku – albo jako daru, albo jako zdobyczy wojennej.

W uzbrojeniu kultury przeworskiej, poza oczywistymi importami z cesarstwa rzymskiego, można wskazać militaria pochodzące z innych rejonów w obrębie *Barbaricum*, np. ze Skandynawii, i to nie tylko z najbliższego obszaru północnego wybrzeża Bałtyku czy wysp duńskich, lecz także z bardziej odległej Norwegii. Dobrym przykładem mogą być groty i imacze o ewidentnych nawiązaniach do uzbrojenia skandynawskiego, pochodzące z kilku grobów z cmentarzyska w Czersku, pow. piaseczyński (CZARNECKA 2014B, 102, 104, 109). Znaleziska brązowych nitów naparstkowych, okuć krawędzi umba i brązowych imaczy,

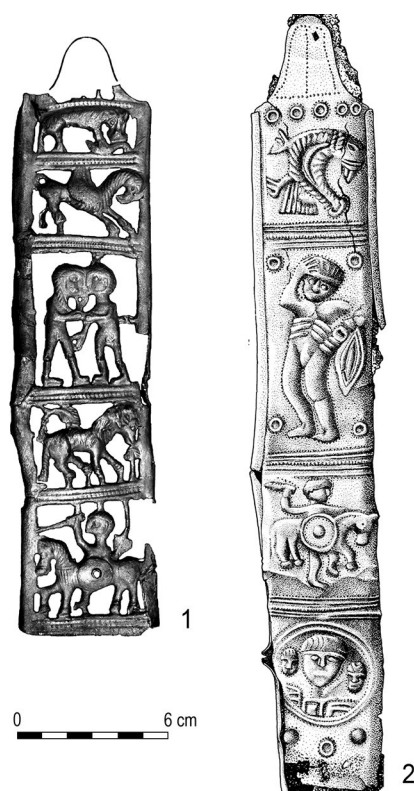
²⁷ Przynależność etniczna twórcy pochwy z Hryniowa (Celtowie, Trakowie lub Bastarnowie) pozostaje przedmiotem dyskusji (CZARNECKA 2014C, 74, tam dalsza literatura), niemniej z pewnością jest to wyrób barbarzyński, wykonany w stylistyce obcej podobnym wyrobom rzymskim.

²⁸ Określonej początkowo jako pochodzące z miejscowości Beszowa (informacja dr. Andrzeja Przychodniego, za którą bardzo dziękuję).

częste szczególnie we wschodniej strefie kultury przeworskiej traktowane są jako zapożyczenia, a przynajmniej rezultat wpływów ze Skandynawii i kręgu nadłabskiego, gdzie takie znaleziska są znacznie częstsze (ANDRZEJOWSKI 1998, 70; 2001, 77–78)²⁹.

Wymiana uzbrojenia, zwłaszcza wśród członków drużyn mogła spowodować przejście „obcych” przedmiotów. Pewne informacje o powiązaniach między grupami wojowników znajdują się w źródłach pisanych, szczególnie w „Germanii” Tacyta. Rzymski historyk, opisując funkcjonowanie drużyny, zwraca uwagę na znaczenie przekazywania broni jako darów, a także na ponadplemienny charakter tej instytucji, słowami: „Jeśli plemię, w którym się narodzili, gnuśnieje w długotrwałym pokoju i bezczynności, większość szlachetnie urodzonych młodzieńców z własnej woli podąży do plemion, które prowadzą jakąś wojnę” (Tacyt, *Germania* 14).

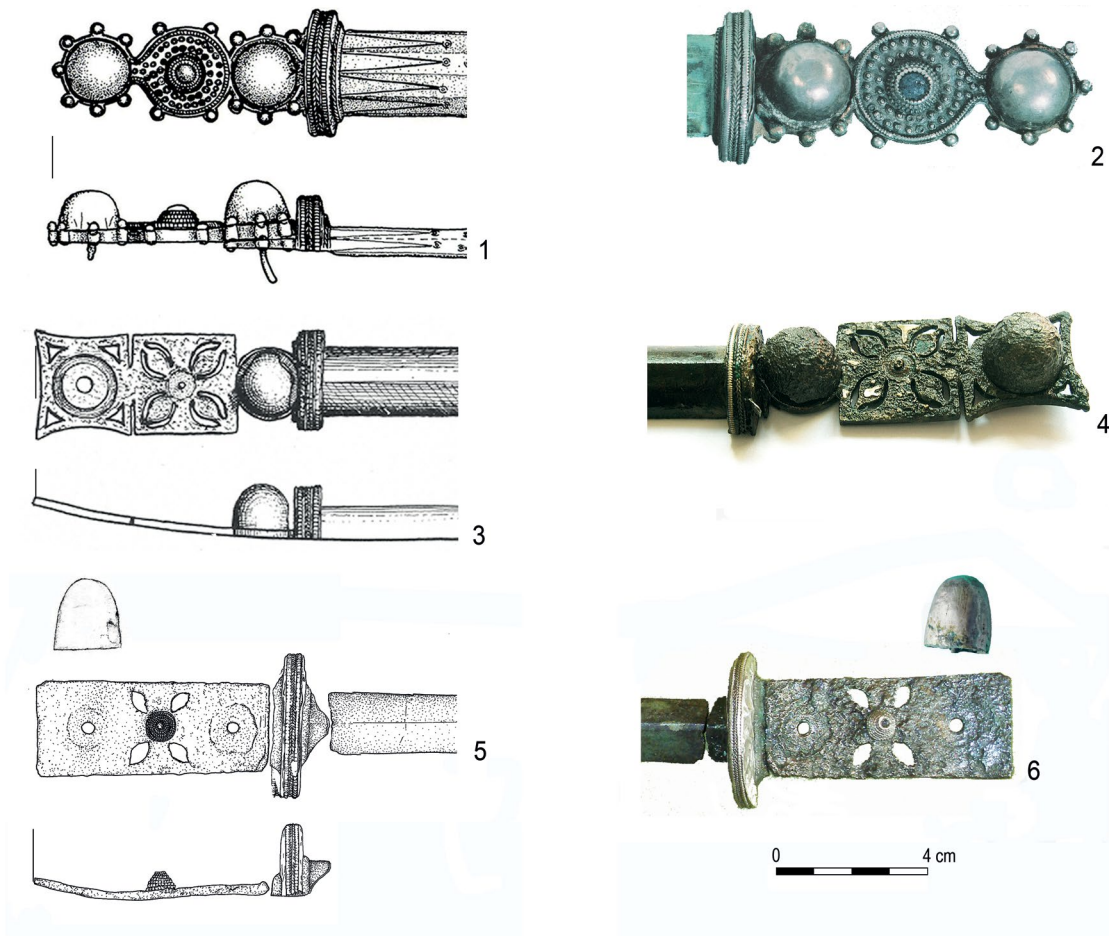
Doskonałym przykładem mobilności grup wojowników jest niezwykle ciekawe niewielkie cmentarzysko w Mutynie, obl. Sumy na północy Ukrainy (TERPILOVSKIJ, ZHAROV 2013; TERPILOVSKIJ 2014). Trzynaście pochówków, datowanych na fazę A₃ młodszego okresu przedrzymskiego wyposażono bardzo bogato, między innymi w broń importowaną zarówno z obszaru kultury lateńskiej (jak hełmy czy miecze)³⁰, jak i mającą najbliższe analogie w Skandynawii – jak imacze czy umba. Także naczynia brązowe, jak kotły i situle, potwierdzają szerokie kontakty tej drużyny. To unikatowe znalezisko otwiera szerokie pole do interpretacji. Czy byli to sprowadzeni najemnicy, „psy wojny” z plemion kultury przeworskiej lub oksywskiej, wschodni Germanie polegli w lokalnych walkach nad rzeką Sejm i pochowani tamże, zapewne przez swoich współtowarzyszy, zgodnie z obrządkiem pogrzebowym właściwym dla zlatenizowanych kultur germańskiego *Barbaricum*? Czy też są to miejscowi, którzy wyruszyli „w świat” i biorąc udział w różnych wydarzeniach politycznych i konfliktach zbrojnych, pozyskali prestiżową broń i luksusowe przedmioty, z którymi powrócili w „rodzinne strony”, przynosząc nowe obyczaje, również odnośnie rytuału pogrzebu. Niestety, tego nie wiemy. Zdaniem Rostislava Terpilovskiego (2014, 328) wąskie datowanie cmentarzyska sugeruje jednoczasowość pochówków, zapewne wojowników poległych w ważnej, wygranej bitwie, na co wskazuje staranność i okazany szacunek – osobne cmentarzysko, zachowanie

Ryc. 8. Nakładki pochwy mieczy z dekoracją figuralną: 1 – Griniv (Hryniów), raj. Pustomyty; 2 – miejscowość nieznana, zbiory Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Wg: MİKS 2015

²⁹ Wskazując na nawiązania do znalezisk skandynawskich trzeba pamiętać, że ze względu na specyficzny obrządek pogrzebowy prawie nie znamy broni używanej przez ludność kultury wielbarskiej. Nie można więc wykluczyć, że pewne elementy uzbrojenia mogą pochodzić z obszaru tej kultury, której ludność była też, zapewne, pośrednikiem pomiędzy kulturą przeworską a terenem Skandynawii (KACZANOWSKI, ZABOROWSKI 1988; BIBORSKI 2009, 690; KONTNY 2019A, 79–113).

³⁰ Bardzo ciekawym przykładem może być pochwa miecza z grobu 3 (TERPILOVSKIJ 2014, ryc. 6:3) z nakładaną ażurową dekoracją o bardzo rzadko spotykanym wzorze plastra miodu. Najbliższe analogie pochodzą z cmentarzyska w Zaguminkach na Ukrainie, nekropoli w Grudziądzu-Rządzu i ...z oppidum w Bibracte w Burgundii (CZARNECKA 2017B, 101, ryc. 9).

Ryc. 9. Imacze paradnych tarcz (brąz, srebro): 1–2 – Brostrop, Olandia; 3–4 – Hamfelde, Kr. Herzogtum Lauenburg, grób 366; 5–6 – Czersk, pow. piaseczyński, grób 93. 1–2 – wg: RASCH 1991; 3–6 – wg: CZARNECKA 2014

szczególnego rytuału. Na uwagę zasługuje zwłaszcza umieszczenie w grobach zestawów uzbrojenia i brązowych naczyń, czyli przedmiotów o niewątpliwie wielkiej wartości.

Szczególnym wyznacznikiem kontaktów elit militarnych jest paradna broń, jednoznacznie wskazująca na wysoką pozycję właściciela/użytkownika. Przykładem mogą być tarcze z wczesnego okresu wpływów rzymskich z bardzo bogato zdobionymi metalowymi elementami – nity i imacze pokryte srebrną folią, dodatkowo ornamentowane filigranem i granulacją (CZARNECKA 2013B; 2014A; 2014B). Takie paradne tarcze o podobnej chronologii (faza B₂), znane są z kilku znalezisk: z grobu 93 z cmentarzyska kultury przeworskiej w Czersku, z grobu 366 w Hamfelde, Kr. Herzogtum Lauenburg, a także z grobu w Bordsesholm, Kr. Rendsburg-Eckernförde w północnych Niemczech. Bardzo podobne przedmioty znalezione zostały w grobie szkieletowym w Radved, komm. Vejle na Jutlandii, z grobu 24 na cmentarzysku w Egge, komm. Steinkjer oraz z grobu 19 na cmentarzysku Hunn, komm. Østfold w Norwegii (CZARNECKA 2014B, 108, ryc. 5). Niezwykle bogato zdobiony imacz znaleziono w szkieletowym grobie w Brostorp na Olandii (Ryc. 9:1, 2; RASCH 1991, 109). Na szczególną uwagę zasługują egzemplarze z Czerska i Hamfelde ze względu na wyjątkowe podobieństwo obu przedmiotów, zarówno w sferze estetycznej (kształt i sposób zdobienia: ażurowe rozetki, dodatkowe, нефunkcjonalne nity z filigranu), jak i skomplikowanej technice wykonania, tj. pokrycia srebrem (Ryc. 9:3–6). Wydaje się, że przynajmniej te dwa przedmioty, znalezione na dość odległych od siebie stanowiskach, musiały pochodzić z jednego warsztatu. Tak duży rozrzut terytorialny elementów uzbrojenia

bardzo podobnych pod względem formy i detali zdobienia, jest świadectwem wzajemnych kontaktów i powiązań elit militarnych w *Barbaricum* wczesnego okresu wpływów rzymskich.

Zróźnicowanie uzbrojenia w germańskim *Barbaricum* traktowane jest jako wyraz odmienności grup plemiennych, zamieszkujących różne obszary. Pewną wskazówkę potwierdzającą istotne powiązanie określonego rodzaju broni z konkretnym ludem daje tekst „Germanii” (zob. KOLENDO 2008, 122), w opisie wróżby dotyczącej wyniku prowadzonej wojny: „Jeńca z tego ludu, z którym toczy się wojna (...) stawiają do walki z wybranym spośród swoich współplemieńców. Każdy walczy ojczystą bronią” (Tacyt, *Germania* 10). Powiązanie określonych typów militariów z konkretnymi regionami, stało się podstawą podejmowanych prób odtworzenia pewnych wydarzeń historycznych. Dotyczy to szczególnie znalezisk z duńskich depozytów bagiennych, w których, przynajmniej w niektórych fazach użytkowania, składano broń pokonanych najeźdźców. W przypadku Illerup owi najeźdźcy zostali zidentyfikowanych jako przybysze ze środkowej Norwegii (ILKJÆR 2007, 138)³¹, a w przypadku Vimose – m.in. z południowych wybrzeży Bałtyku (KONTNY 2019B, 101–193).

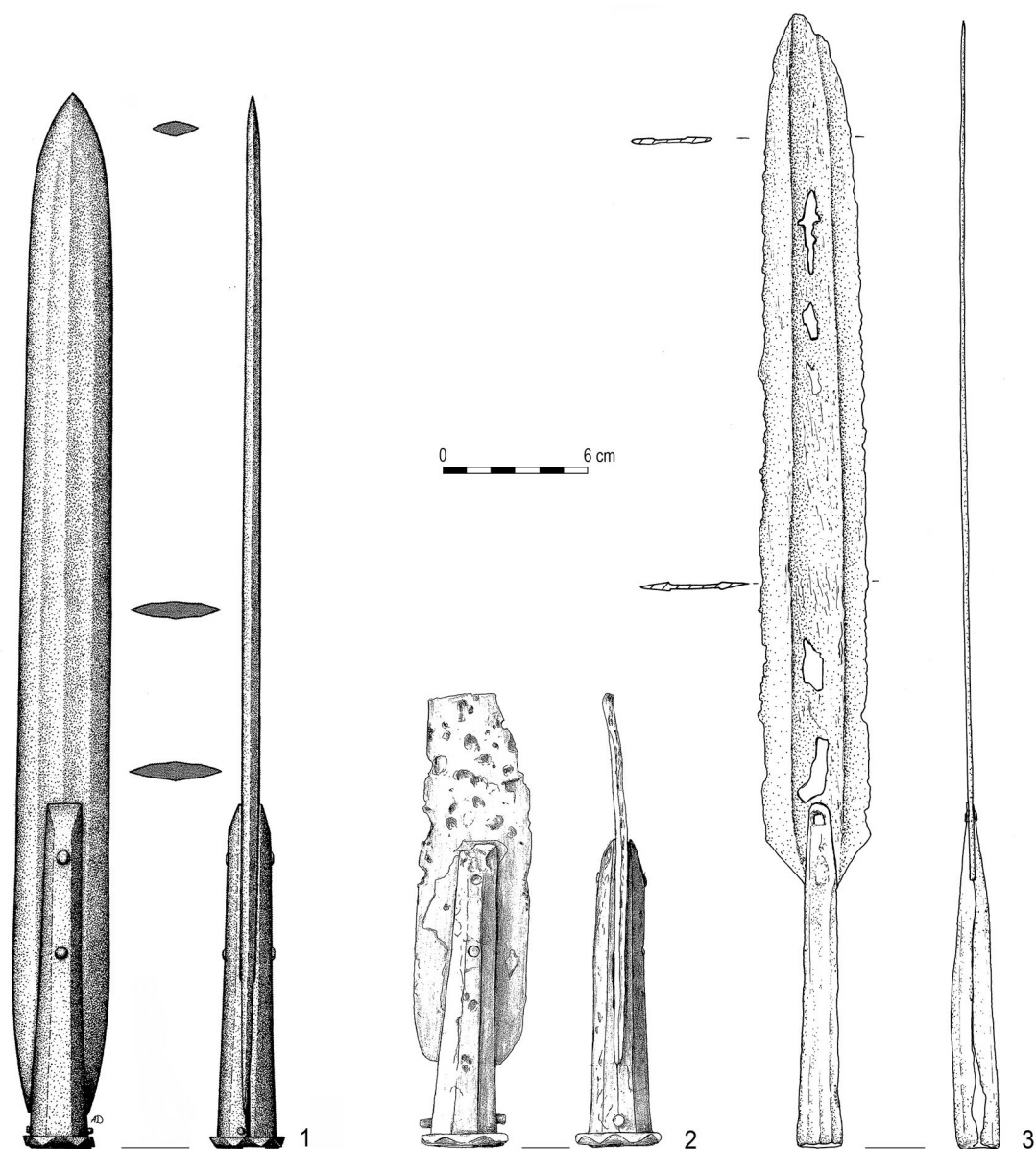
Nie musi to jednak oznaczać konfliktów między poszczególnymi nacjami czy całymi plemionami. Na międzyplemienny charakter przynajmniej niektórych drużyn zwraca uwagę Xenia Pauli Jensen (2017, 76) i Bartosz Kontny (2019B, 112). Szczególnie ciekawym przykładem ilustrującym to zjawisko jest datowane na późny okres rzymski cmentarzysko Czatyrdah na Krymie. Bartosz Kontny (2013) analizując pochówki wojowników wskazał na elementy uzbrojenia charakterystyczne dla kultury przeworskiej, czerniachowskiej, nawiązania bałtyjskie i skandynawskie, a także lokalne i pochodzące ze strefy pontyjskiej, interpretując je jako ślad grupy ludzi o różnym pochodzeniu tworzących nową strukturę – drużynę o mieszanym składzie etnicznym³².

Niezwykłe ciekawy przykład broni nietypowej, pozwalającej prześledzić daleko- siężne kontakty stanowią bardzo specyficzne groty, których liście wykonano z fragmentów ułamanych głowni zniszczonych mieczy, które wmontowano w przeciętą tulejkę i przymocowano nitami. Wylot facetowanej tulejki wzmocniono nałożonym dekoracyjnym pierścieniem. Z obszaru kultury przeworskiej znane są dotychczas tylko trzy tak wykonane egzemplarze: z Cierniówki, pow. grójecki, Radawy, pow. jarosławski i Tarnówka, pow. inowrocławski (Ryc. 10:2, 3). Są to znaleziska luźne (CZARNECKA 2010). Tak wykonane groty, choć nieczęsto, pojawiają się w uzbrojeniu wschodnich koczowników kręgu późnosarmackiego i huńskiego. Bardzo zbliżony egzemplarz znany jest z obwodu Belgorod w Rosji, niestety też bez kontekstu (Ryc. 10:1; RADUŠ 2014, 236, ryc. 3). Co ciekawe, bliskie analogie do tych znalezisk pochodzą z księżęcego kurhanu w Lebedevce, raj. Čingirlau w zachodnim Kazachstanie (BARGIKOV, SENIGOVA 1968). Importy prowincjonalnorzymskie i z obszaru kultury czerniachowskiej znalezione w tym bardzo bogato wyposażonym grobie są świadectwem kontaktów, mimo znacznej odległości, z ludami mieszkającymi daleko na zachodzie (CZARNECKA 2010, 120, 123). Kurhany z Lebedevki, mimo pewnych różnic w datowaniu u różnych autorów, wiązane są z kręgiem wschodniosarmackim i wczesnohuńskim. Kolejne znalezisko tak wykonanego grotu pochodzi z Dagestanu, z cmentarzyska Kurkli (DAVUDOV 2012, ryc. 3:1).

Inny typ reprezentują nieco krótsze groty wykonane również przez przecięcie tulejki i przymocowanie nitami liścia, gdzie jednak liść nie jest fragmentem miecza. Taki przedmiot pochodzi z grobu 448 z cmentarzyska kultury cebeldyńskiej – Tsibilium 8 (VORONOV 2007, 99, ryc. 211:29). Ten sam typ reprezentuje zachowany fragmentarycznie egzemplarz

³¹ Dyskusję nad wiarygodnością przyjętych założeń interpretacyjnych przedstawili Xenia Pauli Jensen (2017, 76–78) i Bartosz Kontny (2019B, 101).

³² Bartosz Kontny opisując to zjawisko posłużył się analogią tolkienowskiej Drużyny Pierścienia (KONTNY 2013, 208).

Ryc. 10. Groty z liściem wykonanym z głowni miecza: 1 – miejscowość nieznana, obl. Belgorod, Rosja; 2 – Cierniówka, pow. grójecki; 3 – Tarnówko, pow. inowrocławski. 1 – wg: RADUŠ 2014; 2–3 – wg: CZARNECKA 2010

z osady Ksizovo 19 nad Donem (OBLOMSKIJ, KOZMURČUK 2015, 106–107, ryc. 191:7). Podobny grot wystąpił w inwentarzu bardzo bogatego pochówka Voschod Pokrowsk, obl. Saratov (SINICYN 1936, ryc. 3). Dwa ostatnie znaleziska datowane są na okres huński.

Nie można wykluczyć, że groty omawianego typu – zwłaszcza bardzo długie egzemplarze z Tarnówka i z miejscowości nieznanej z obwodu Belgorod – miały jakieś szczególne zastosowanie. Być może nie pełniły one praktycznej funkcji, a przynajmniej nie wyłącznie, i stanowiły rodzaj znaku bojowego czy broni ceremonialnej. Na semantykę włóczni jako sztandaru zwrócił uwagę Jacek Banaszkiwicz (1987, 12). Szczególny charakter tej broni może potwierdzać zdobienie aplikacjami z brązu i srebra. Obłożony srebrną blachą pierścień mocujący zastosowano w egzemplarzu z Kurkli, zaś włócznia z grobu książęcego z Lebedevki była okuta srebrem i dodatkowo owinięta srebrną taśmą.

Przerabianie fragmentu głowni na grot miało zapewne nie tylko aspekt praktyczny, tzn. wykorzystanie kawałka dobrej jakości żelaza. Celem mogło być zachowanie zniszczonego

miecza, który mógł być cennym dziedzictwem rodowym lub należeć do podziwianego wojownika³³. Motyw złamanego miecza przekutego na nowo dla spadkobiercy bohatera pojawia się we wczesnośredniowiecznych sagach skandynawskich, mógł więc być jakoś obecny w tradycji i wyobraźni ludzi schyłku starożytności. Należy nadmienić, że w praktyce połączenie fragmentów tak, żeby powstał nowy miecz, nie jest możliwe (CZARNECKA 2010, 126), natomiast wykorzystanie fragmentu głowni do wykonania liścia grotu – już tak. Motyw przekucia szczątków niezwykłego, wykutego przez karłów (krasnoludów), miecza o imieniu Grásiða („Szare Ostrze”) na grot włóczni pojawia się w średniowiecznej islandzkiej Sadze o Gislím Wyjętym spod Prawa. Co ciekawe dokonuje tego kowal-czarownik, biegły w magii (*Gisla saga Súrssonar*, w wersji krótkiej – rozdział 7, w wersji długiej – rozdział 11). Na mieczu ciąży klątwa, która przechodzi na nowy oręż – nadal przynosi zgubę krewnym Gislego.

Wydaje się, że omawiane groty wykonane poprzez montaż liścia w przeciętej tulei, stanowią specyficzną broń o charakterze interregionalnym, powstałą na styku różnych kultur i przejętą przez bardzo różne i dość odległe terytorialnie grupy plemienne. Elementem sarmackim jest zapewne sama technika wykonania, a na pewno nakładany pierścień, z kolei facetowanie tulejki częste jest w grotach germańskich. Jest to niezwykle ciekawy przykład dalekosiężnych kontaktów, wymiany uzbrojenia – pozyskiwanego jako łupy lub ceremonialne dary (może wymiana przy zawieraniu sojuszków lub braterstwa przez poszczególnych wojowników).

5. Broń w obrzędzie pogrzebowym

Znaczenie broni jako ważnego wyznacznika pozycji społecznej oraz pewnych treści magicznych czy religijnych, widoczne jest wyraźnie w rytuale pogrzebowym. Groby wyposażone w broń pojawiają się w epoce brązu i, na co zwrócił uwagę Albrecht Jockenhövel (2006, 126), wskazują na wyraźne powiązanie z ideą przywództwa, uznaniem, bogactwem i prestiżem. Jeszcze dobitniej jest to widoczne we wczesnym okresie lateńskim – idea, symbolika i społeczne znaczenie wyróżnionej wyraźnie warstwy wojowników mają swoje odbicie w obrzędzie pogrzebowym³⁴. Broń złożona do grobu zyskiwała nową tożsamość jako przedmiot już nie funkcjonalny, ale symboliczny, mogła też być istotnym elementem rytuałów pogrzebowych.

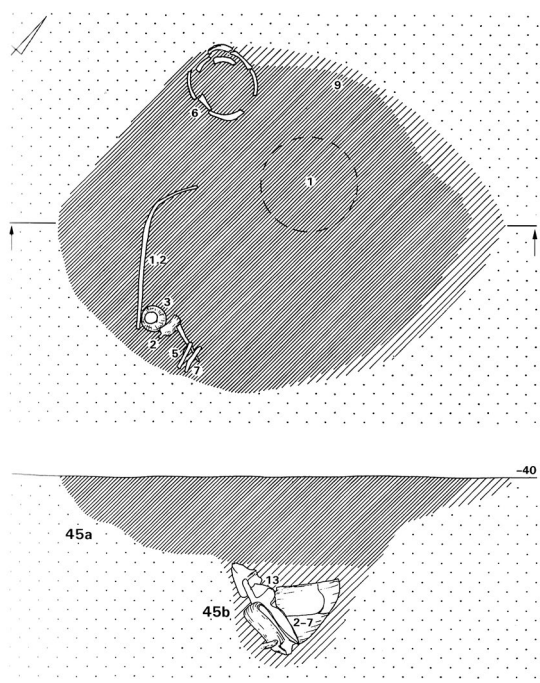
Stosowanie w kulturze przeworskiej powszechnego zwyczaju wyposażania zmarłych w liczne przedmioty, narzędzia i broń rytualnie niszczoną, wydaje się być ewidentnym nawiązaniem do obyczajów celtyckich. Wspominane powyżej mobilne elity wojowników mogły przenosić nie tylko nowe artefakty – broń innego rodzaju, czy nawet techniki walki, ale też pewne elementy obyczajowe, a nawet religijne. Sam rodzaj pochówka był zapewne czytelnym znakiem przynależności do określonej grupy, świadectwem statusu społecznego. Wskazywał na to wybrany obrządek pogrzebowy, zaopatrzenie zmarłego w odpowiedni strój, atrybuty i dary grobowe.

Niektórzy badacze sugerują, że wybór elementów uzbrojenia zdeponowanych w grobach był jednym ze sposobów pokazania miejsca zmarłego wojownika w militarnej strukturze. Dotyczyć ma to zwłaszcza grobów z pojedynczymi elementami uzbrojenia, które miałyby wskazywać na niską rangę pochowanego³⁵. Należy jednak zwrócić uwagę, że

³³ Inną interpretację tego zabiegu zaproponował Oleg Raduś (informacja ustna). Fragment głowni mógł pochodzić z miecza pokonanego wroga i został w ten sposób wykorzystany, jako widoczny znak tryumfu i przejęcia jego siły.

³⁴ W późniejszym okresie następuje zmiana w obrzędzie pogrzebowym na taki, który nie zostawia archeologicznie uchwytanych śladów. Nie znaczy to, że nie stosowano praktyk rytualnych, w których broń mogła mieć równie istotne znaczenie, a szczególny status wojowników był odpowiednio zaznaczony, tylko nie możemy tego zweryfikować.

³⁵ Możliwa jest jednak inna interpretacja – według reguły *pars pro toto*, kiedy w miejsce całego przedmiotu umieszczano jedynie fragment, symbolicznie go zastępujący (MACIAŁOWICZ, WOŹNIAK 2015, 262).

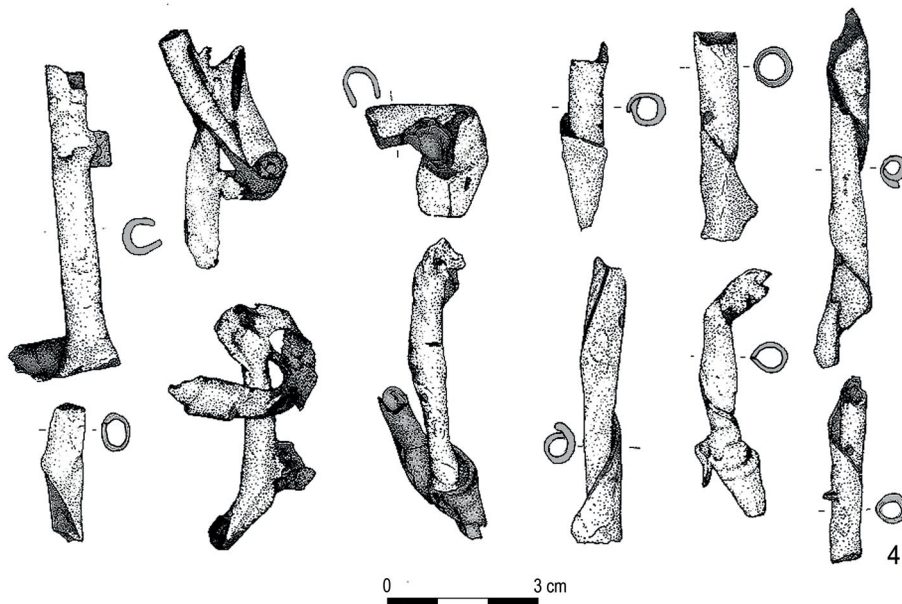
Ryc. 11. Oblin, pow. garwoliński, grób 45a z fazy A₃ i 45b z fazy B₂. Wg: CZARNECKA 1999

nego użytku wykonane ze szlachetnych metali czy tablice i żetony do gry. Być może wysoka pozycja społeczna pochowanych tam osób związana była z władzą cywilną czy funkcją sakralną. Nie można też wykluczyć, że byli to naczelnicy, dla których walczyła drużyna. „Głównym wszak ich zobowiązaniem jest bronić go i strzec oraz uświetniać własnymi mężnymi czynami jego chwałę: naczelnicy walczą dla zwycięstwa, drużyna dla naczelnika” (Tacyt, *Germania* 14). Z drużyny rekrutowała się „straż przyboczna”, osobista ochrona, być może zatem nie było potrzeby noszenia własnego funkcjonalnego oręża, a odbywało się to jedynie na poziomie symbolicznym – bronią stawali się owi wojownicy. Może o znaczeniu, również militarnym, tych wodzów, „książąt”, świadczyły inne wyznaczniki prestiżu. Wskazać można wiele analogii do tego zjawiska, oczywiście z czasów późniejszych, np. szefów mafii, ale także afrykańskich *warlords* wyróżniając drogie garnitury i zegarki Rolex (BURMEISTER 2009, ryc. 3)³⁶.

Niekiedy ważne było też miejsce pochówku. Bardzo ciekawy zabieg – intencjonalne umieszczenie szczątków zmarłego w znacznie wcześniejszym grobie – zaobserwowano na cmentarzysku w Oblinie, pow. garwoliński (CZARNECKA 1999). W centralnej części nekropoli – domniemanej strefie o szczególnym znaczeniu – znajdował się, datowany na fazę A₃, grób 45a. W jamie umieszczono pełny zestaw broni z mieczem obosiecznym w metalowej pochwie. Poniżej jamy tego grobu wkopany został pochówek datowany na fazę B₂ (grób 45b), wyposażony w niezwykle bogaty zestaw uzbrojenia: importowany miecz rzymski z inkrustowanym przedstawieniem Marsa, elementy tarczy, ostrogi, pięć grotów włóczni, oraz unikatowy grot zapewne broni myśliwskiej – harpuna. Był to celowy zabieg, ponieważ bardzo starannie wybrano i zsypano z powrotem wypełnisko starszego grobu, nie pozostawiając archeologicznie uchwytnych śladów (Ryc. 11). Ta staranność obrzędu pogrzebu

oznaka wysokiego prestiżu nie zawsze było wyposażenie w broń. W okresie wpływów rzymskich charakterystyczną cechą grobów książęcych, a więc pochówków przedstawicieli najwyższych elit, jest zasadniczo brak elementów uzbrojenia; pojawia się jedynie, zwłaszcza w młodszym i późnym okresie rzymskim, broń paradna – symboliczne tarcze, z okuciami zdobionymi srebrną lub złotą folią, albo groty strzał w całości wykonane ze srebra, jak w grobach z Mušova (PEŠKA, TEJRAL 2002), Gommern (BECKER 2010), czy Leuna, Lkr. Saale (SCHMIDT 2006). Niekiedy jest to broń rzadka, cenna, jak kolczugi w grobie z Hagenow, Kr. Herzogtum Lauenburg czy Witaszewic, pow. łęczycki (CZARNECKA 2004, 108, 110). W tych obiektach nie broń była istotna, lecz inne wyznaczniki prestiżu – obrządek pogrzebowy, pochówek w dużej komorze, wyposażenie w luksusowe wyroby takie jak importowane naczynia rzymskie, ozdoby i przedmioty codziennego użytku wykonane ze szlachetnych metali czy tablice i żetony do gry. Być może wysoka pozycja społeczna pochowanych tam osób związana była z władzą cywilną czy funkcją sakralną. Nie można też wykluczyć, że byli to naczelnicy, dla których walczyła drużyna. „Głównym wszak ich zobowiązaniem jest bronić go i strzec oraz uświetniać własnymi mężnymi czynami jego chwałę: naczelnicy walczą dla zwycięstwa, drużyna dla naczelnika” (Tacyt, *Germania* 14). Z drużyny rekrutowała się „straż przyboczna”, osobista ochrona, być może zatem nie było potrzeby noszenia własnego funkcjonalnego oręża, a odbywało się to jedynie na poziomie symbolicznym – bronią stawali się owi wojownicy. Może o znaczeniu, również militarnym, tych wodzów, „książąt”, świadczyły inne wyznaczniki prestiżu. Wskazać można wiele analogii do tego zjawiska, oczywiście z czasów późniejszych, np. szefów mafii, ale także afrykańskich *warlords* wyróżniając drogie garnitury i zegarki Rolex (BURMEISTER 2009, ryc. 3)³⁶.

³⁶ Warto też przypomnieć, że ze średniowiecza znamy funkcję miecznika (*gladifer*), niosącego w trakcie różnych uroczystości miecz króla, co podkreśla, wspomniane już, sakralne znaczenie tego insygnium. Przy okazji pokazuje to, że na pewnym poziomie struktury społecznej nawet najwyższy wódz nie ma przy sobie swojej broni.

Ryc. 12. Rytualnie zniszczone broń z cmentarzysk kultury przeworskiej w Legionowie, pow. legionowski (1–3) i Czersku, pow. piaseczyński (4): 1 – grób 104; 2 – grób 37; 3 – grób 32; 4 – grób 93. 1–3 – wg: ORLIŃSKI, WOJŃSKA 2019; 4 – wg: CZARNECKA 2014A

wielkiego wojownika, o którego randze świadczy wyjątkowy zestaw broni, w grobie innego znamienitego przywódcy z przeszłości, wskazuje na znaczenie elit militarnych, broni, jako głównego atrybutu tych elit, a także wyjaśnia pewne aspekty związane z obrzędkiem pogrzebowym, jak chociażby pamięć o zmarłych i konieczność jakiegoś zaznaczenia, w nieuchwytny archeologicznie sposób, miejsc pochówku, przynajmniej wybitnych osób.

Na cmentarzyskach kultury przeworskiej przed złożeniem do grobów militaria były niszczone, zgodnie z panującym obrządkiem pogrzebowym, ale sposób i stopień destrukcji był różny. Niektóre przedmioty są tylko lekko zagięte, inne kilkakrotnie zgięte, zgniecione i skręcone. Dotyczy to zwłaszcza dużych przedmiotów – prawie wszystkie miecze zostały poddane takim zabiegom (SARNA 2020). Znaleźiska nieuszkodzonych egzemplarzy są bardzo rzadkie³⁷. Zakończenia i krawędzie ostrzy grotów i mieczy bywały zatępiane, tulejki zgniecione, co dowodzi, że wykonywano to najprawdopodobniej po spaleniu na stosie (BIBORSKI 1981; CZARNECKA 2005, 69, ryc. 1:b, c; CZARNECKA, KONTNY 2009, 37–38, ryc. 6, 7). Nawet jeżeli żelazo ulegało rozhartowaniu w ogniu ciepłopalenia, zabiegi takie wymagały zastosowania jakichś narzędzi – młota, topora czy po prostu większych kamieni. Drewniane części tarczy, podobnie jak drzewca włóczni czy oszczepów, ulegały zniszczeniu w ogniu stosu, a jednak często umby były zginiatane, kolce zginane, imacze gięte i łamane (Ryc. 12:1–3).

Ciekawym przykładem tych zabiegów jest grób 93 z cmentarzyska w Czersku, gdzie szczególnie starannie zniszczone zostały pozostałości paradnej tarczy. Umbo straciło kolec, wysokie, puste główki nitów zostały spłaszczone. Dodatkowo zniszczono rynienkowate okucia brzegu tarczy – niektóre fragmenty zostały silnie skręcone wokół swojej osi (Ryc. 12:4; CZARNECKA 2014A, 41, ryc. 10). Nawet na standardy obrządku pogrzebowego kultury przeworskiej jest to wyjątkowe potraktowanie elementów uzbrojenia. Co ciekawe, tarcza nie została spalona na stosie³⁸.

Zjawisko rytualnego niszczenia broni było przedmiotem wielu analiz i podejmowano różne próby jego wyjaśnienia (SARNA 2020). Sam zwyczaj został najprawdopodobniej przejęty od Celtów czy ze strefy cywilizacji lateńskiej³⁹. Zapewne należy się liczyć z kilkoma poziomami interpretacji tego zabiegu. Sugerowane niekiedy wyjaśnienie takiego działania względami praktycznymi – duże przedmioty miały nie mieścić się w jamie grobowej – jest najmniej prawdopodobne, ponieważ jamy są na ogół wystarczająco duże, w młodszym okresie przedrzymskim sięgają ponad 150 cm, a więc dużo więcej niż może wynosić długość miecza. Może destrukcja miała uchronić przed kradzieżą, a sam obrzęd, wykonywany na oczach zebranych uczestników pogrzebu, miał ich upewnić, że cenna broń naprawdę nie będzie się już nadawała do użytku (MĂNDESCU 2012, 347; SARNA 2020)⁴⁰. Niewykluczone, że zniszczenie miecza czy włóczni miało być ochroną przed zmarłym, który mógł powracać jako żywy trup i szkodzić żyjącym – nie tylko wrogom, ale też swoim krewnym. Wiara w takie zjawisko była powszechna we wczesnośredniowiecznej Skandynawii (KRISTOFERSEN, OESTIGAARD 2008, 128) i takie przekonanie mogli dzielić też ludzie z epoki wcześniejszej. Nie wyjaśnia to jednak powszechnego zwyczaju niszczenia elementów tarczy, która zasadniczo nie jest bronią ofensywną⁴¹.

Najbardziej prawdopodobnym wyjaśnieniem jest chęć „zabicia” przedmiotu, aby mógł trafić w zaświaty razem ze swoim właścicielem. Jest to szczególnie przekonujące, gdy przyjmiemy, że – tak jak w epokach nieco tylko późniejszych – mieczom (rzadziej

³⁷ Przykładem może być importowany rzymski miecz z grobu 266 z cmentarzyska w Kamieńczyku (DĄBROWSKA 1997, tabl. CXXVII:6).

³⁸ Po spaleniu drewnianych części nity mocujące rynienkowate okucia brzegu pozostałyby na swoim miejscu, natomiast w przypadku omawianej tarczy są one poodginane lub w ogóle ich nie ma. Okucia oderwano od desek, na niektórych fragmentach można zaobserwować charakterystyczne odgięcia, rezultat pracy dłuta.

³⁹ Dragoş Măndescu zwraca uwagę, że niszczenie broni składanej do grobów było powszechnie praktykowane przez trackich Getów od końca wczesnej epoki żelaza (MĂNDESCU 2012, 347).

⁴⁰ Argument ten osłabia fakt niszczenia również przedmiotów drobnych i zapewne o mniejszej wartości, takich jak proste groty, noże czy nawet igły.

⁴¹ Nie zmieniają tego przykłady ofensywnego zastosowania umby z kolcem, np. opisany przez Tacytę (Tacyt, *Iulii Agricolaie Vita* 16; por. CZARNECKA, KONTNY 2009, 31).

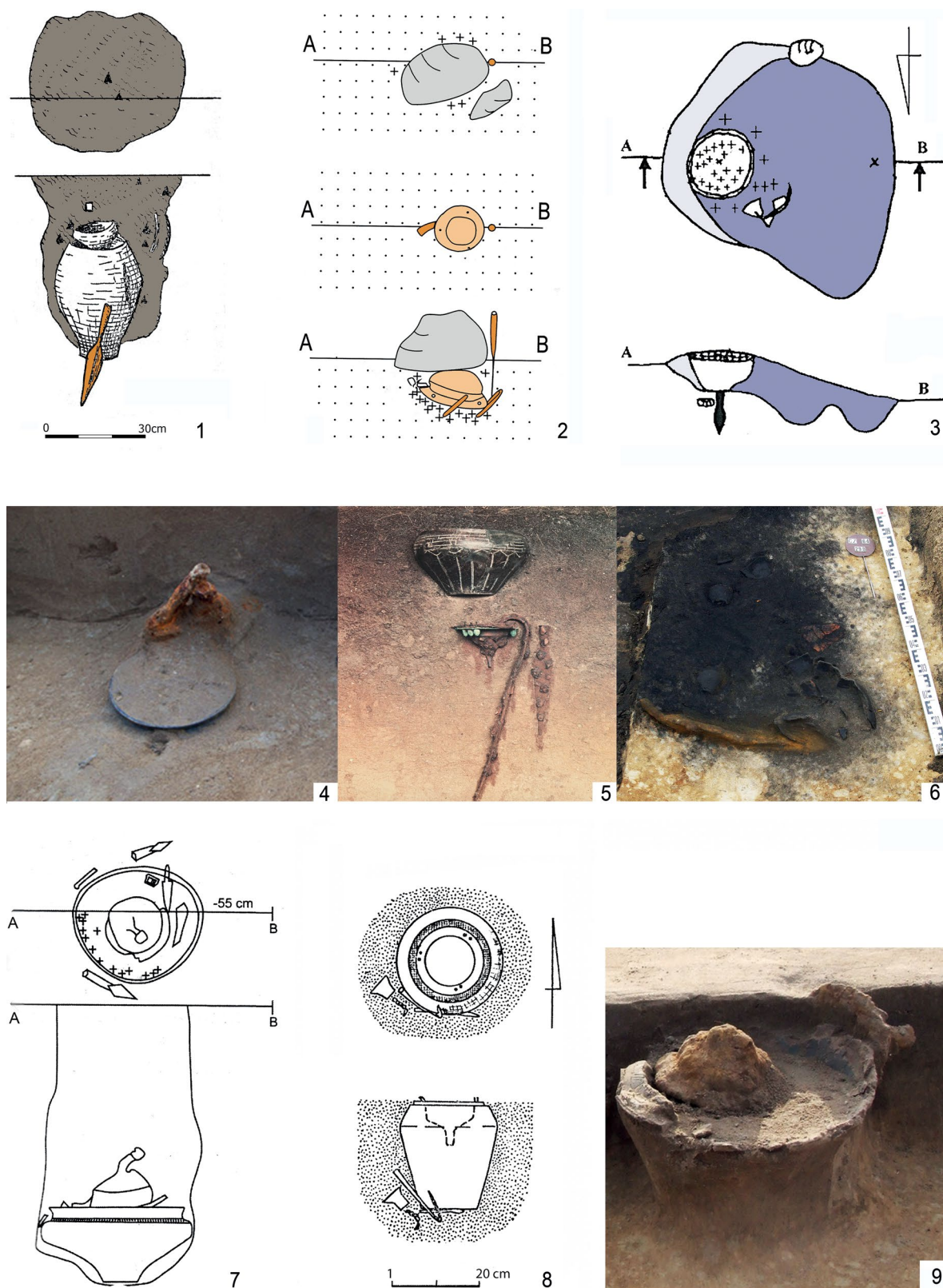
Ryc. 13. Wbijanie grotu w jamę grobową. Rekonstrukcja obrzędu. Rys. W. Wasiak

innym rodzajom oręża) przypisywano cechy istoty żywej, osobowość, „duszę”, miała je łączyć szczególna więź z użytkownikiem (BRUNNING 2013, 41–42; RUSTOIU, BERECKI 2015, 137; AANNSTED 2018, 162–163). Broń tę rozumiano niekiedy jako integralną część wojownika – przedłużenie jego ramienia (RUSTOIU 2008, 91). Oręż taki w ręku kogoś innego mógł być bezużyteczny, a nawet groźny dla nowego właściciela.

Ważne jest również umiejscowienie militariów w przestrzeni grobu. Na cmentarzyskach kultury przeworskiej groty dość często były wbijane w dno albo ścianę jamy grobowej, wykraczając częściowo poza jej granice, w czysty piasek (Ryc. 13). W taki sposób umieszczone były duże groty włóczni w grobach 74a, 140 i 146 z cmentarzyska w Młodzikowie, pow. średzki (Ryc. 14:1; DYMACEWSKI 1958, ryc. 129, 240, 251). Podobną sytuację zaobserwowano na cmentarzysku Gola, pow. jarociński, w grobach 8 i 15 (GRYGIEL, STASIAK 2019, 134, ryc. 119). Dwa groty o długich, przylegających do siebie tulejkach wbito pionowo w dno jamy w grobie 107 na cmentarzysku w Oblinie (CZARNECKA 2007, 35, tabl. CXLXXV:2.1–2), a z kolei lekko skrzyżowane spoczywały w grobie 79 na cmentarzysku w Czersku (Ryc. 14:4; CZARNECKA 2013A, ryc. 8). Ukośnie wbity grot tkwił w ścianie grobu 144, na cmentarzysku w Karczewcu, pow. węgrowski (DĄBROWSKA 1973, ryc. 86), a grot z zadziornymi i duży (bojowy?) nóż w ścianie grobu 301 z Kamieńczyka (DĄBROWSKA 1997, 62, tabl. CXXXVIII).

Podobne praktyki rytuału pogrzebowego znane są nie tylko z obszaru kultury przeworskiej, ale także z terenów sąsiednich. Na cmentarzysku grupy lubuskiej w Górzycy, pow. słubicki, w grobie 3, grot włóczni był wbity w dno pod popielnicą (Ryc. 14:3; SOCHA, SÓJKOWSKA-SOCHA 2012, 225, ryc. 8, 9).

Taki sposób zdeponowania broni musiał być rezultatem intencjonalnych zabiegów, wymagających, zwłaszcza przy twardym podłożu, pewnej siły fizycznej. Mógł być

Ryc. 14. Broń wbita w grób (1–5) lub nietypowo ułożona (6–9): 1 – Młodzikowo, pow. średzki, grób 146; 2 – Opatów, pow. kłobucki, grób 1187; 3 – Górzycza, pow. słubicki, grób 3; 4 – Czersk, pow. piaseczyński, grób 79; 5 – Hamburg-Marmstorf, grób 216; 6 – Czersk, pow. piaseczyński, grób 298; 7 – Chojne, pow. sieradzki, grób 1; 8 – Wola Skromowska, pow. lubartowski, grób 1; 9 – Czersk, pow. piaseczyński, grób 7. 1 – wg: DYMACEWSKI 1958; 2 – wg: MADYDA-LEGUTKO, RODZINSKA-NOWAK, ZAGORSKA-TELEGA 2011; 3 – wg: Socha, SÓJKOWSKA-SOCHA 2012; 4, 6, 9 – fot. A. Wiśniewska; 5 – wg: BUSCH 1988; 7 – wg: ZIĘTEK 2014; 8 – wg: KOKOWSKI, KUTYŁOWSKI 1987

wykonany albo przed wsypaniem przepalonych kości, wyposażenia i resztek stosu, albo później, w pewnym sensie „przybijając” spalone szczątki i wyposażenie do ściany grobu. Interpretacja tego działania nie jest oczywista. Może był to kolejny sposób na zatrzymanie zmarłego w grobie, a może „poświęcenie” Odynowi, poprzez symboliczne przebicie włócznią, potwierdzone dla znalezisk z wczesnośredniowiecznej Skandynawii (WICKHOLM 2006, 202; GARDEŁA 2019, 57–60, 153). Nie możemy też wykluczyć, że celem było ochronienie zmarłego przed jakimiś groźnymi siłami spoza sakralnej strefy grobu. Funkcje apotropeiczną czy magiczną przypisuje Teresa Liana (1968) pojedynczym grotom znajdującym w pochówkach kobiecych, wskazując, że mogły to być osoby zmarłe „złą śmiercią” i wymagające szczególnych zabezpieczeń (CZARNECKA 1990, 89). Jako swoiste związanie z ziemią, zatrzymanie w konkretnym miejscu, interpretuje Anna Wickholm znaleziska średniowiecznych grotów włóczni wbitych w narożniki trumny (WICKHOLM 2006, 202).

Rzadko spotykane są wbite miecze, co stwierdzono w grobie 235 na cmentarzysku w Mokrej, pow. kłobucki (ZAGÓRSKA-TELEGA 2019, 64, ryc. 29), w grobie 11 w Goli (GRYGIEL, STASIAK 2019, ryc. 125), w grobie 51 w Młodzikowie (DYMACEWSKI 1958, ryc. 8), a także w grobie 266 w Kamieńczyku (DĄBROWSKA 1997, 57, tabl. CXXVII:6). Miecz i grot włóczni znaleziono pionowo w czystym piasku w grobie 216 na cmentarzysku Hamburg-Marmstorf (Ryc. 14:5; WEGEWITZ 1964, ryc. 9; BUSCH 1988, 97).

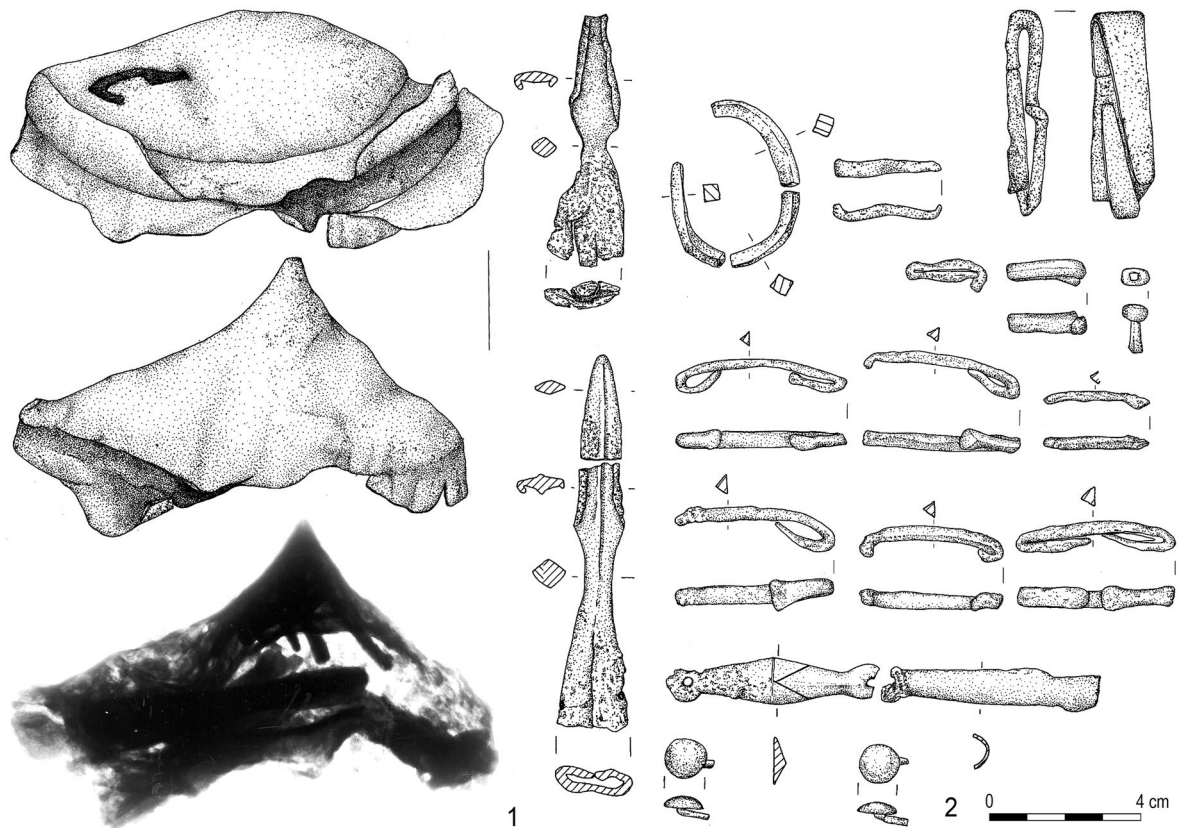
Nie można wykluczyć, że celem tych zabiegów było zaznaczenie grobów na powierzchni sterzącym drzewcem wbitej włóczni (ZAGÓRSKA-TELEGA 2019, 212)⁴². Ciekawą sytuację zaobserwowano na cmentarzysku w Opatowie, pow. kłobucki, w grobie 1187. Zbita konkrecja spalonych kości, częściowo umieszczona w umbie, a częściowo prawdopodobnie w jakimś pojemniku organicznym razem z imaczem, nożycami i zapinką żelazną, została przykryta dużym, płaskim kamieniem. Przy jego wschodniej krawędzi wbito pionowo grot, na tyle wysoko, że jego drzewce mogło wystawać na powierzchni (Ryc. 14:2; MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2011, tabl. CCCLXVII). Jednak w większości wypadków wydaje się to niewłaściwym wyjaśnieniem, bowiem groty są przeważnie głęboko wbite w dno lub ukośnie w ścianę jamy grobowej, a nawet znajdują się bezpośrednio pod dnem popielnicy⁴³.

W grobach popielnicowych broń rzadko znajdowano wewnątrz popielnicy, najczęściej umieszczano ją pod dnem naczynia albo obok jego ścianki. Jednak w niektórych przypadkach miecz został starannie ułożony wzdłuż krawędzi jamy tworząc jakby granicę między wypełnieniem grobu, a piaskiem na zewnątrz. Praktyka ta jest spotykana w młodszym okresie przedrzymskim, kiedy jamy grobowe były duże. Jako przykład można podać grób 291 z Oblina, pow. garwoliński (CZARNECKA 2007, tabl. CCXL) i grób 298 z Czerska (Ryc. 14:6). Niekiedy miecz leżał wzdłuż jednej ściany, a pochwa wzdłuż drugiej. Taką sytuację zaobserwowano w grobie 45b na cmentarzysku w Oblinie (CZARNECKA 1999, 165) i w grobie 214 z Czerska. Powodem takiego ułożenia broni mogła być chęć stworzenia magicznej ochrony szczątków ciała lub wyraźne odróżnienie sakralnej przestrzeni. Takie praktyki są rzadkie, dlatego trudno je jednoznacznie wyjaśnić.

Na uwagę zasługuje, znany głównie z wczesnego okresu wpływów rzymskich, zabieg umieszczania umba tarczy kolcem do dołu na dnie, albo nawet poniżej dna, grobu. Powyżej stawiano popielnicę, co można interpretować jako, w pewnym sensie, złożenie pochówku na tarczy. Taką sytuację zaobserwowano na cmentarzysku kultury przeworskiej

⁴² Na możliwość istnienia takiego zwyczaju u plemion huńskich zwraca uwagę Istvan Bóna (1991, 176).

⁴³ Szczególnie przekonującym przykładem jest sytuacja zaobserwowana na cmentarzysku w Górzycy, w grobie 3, gdzie grot włóczni był umieszczony pod popielnicą w taki sposób, że wylot tulejki dotykał dna naczynia. Oznacza to, że drzewce zostało ułamane przed zdeponowaniem urny, albo wbito sam grot po spaleniu na stosie.

Ryc. 15. Zgniecione umbo (1) i rytualnie zniszczone przedmioty umieszczone w umbie (2) z Wólki Domaniowskiej, pow. radomski. Wg: CZARNECKA 2005

w Kunach, pow. turecki, w grobie 73 (SKOWRON 2008, tabl. XXV:1). Podobny układ pojawił się też na cmentarzysku Hamburg-Marmstorf, w grobie 216 (Ryc. 14:5; WEGEWITZ 1964, ryc. 9; BUSCH 1988, 97).

W innych przypadkach umbo umieszczono na popielnicy, co być może miało symbolizować nakrycie tarczą, np. grób 20/1934 z Gledzianówka, pow. łęczycki (KASZEWSKA 1977, 73, tabl. XV:1), grób 1 z Woli Skromowskiej, pow. lubartowski (KOKOWSKI, KUTYŁOWSKI 1987, 56, ryc. 1), grób 7 z Czerska⁴⁴ (Ryc. 14:9), czy grób 1 z cmentarzyska w Chojnem, pow. sieradzki (Ryc. 14:7; ZIĘTEK 2015, ryc. 3). W grobie 313 z Czerska na popielnicy leżało zdeformowane umbo i złamany imacz, którego oba fragmenty zostały starannie ułożone obok siebie⁴⁵.

Umby służyły niekiedy jako pojemniki na szczątki zmarłego i drobne elementy wyposażenia (CZARNECKA 2005, 68). Taką sytuację zaobserwowano w – wyposażonym w komplet broni (w tym importowany miecz) – grobie 1 na cmentarzysku w Jadownikach Mokrych, pow. tarnowski (BIBORSKI, GRYGIEL 2014, ryc. 1, 34). Na cmentarzysku w Łęgonicach Małych, pow. przysuski, w grobie 41, spalone szczątki dorosłego mężczyzny pochowano w glinianej popielnicy, a kości dziecka w wieku infans I złożono w umbie (LIANA 1976, 81; KORDOWSKA, KOWALSKA 2018, 31, 73, tabl. XXXVII, XXXVIII). We wspomnianym powyżej grobie 93 z cmentarzyska w Czersku, sprzączka, okucia brzegu tarczy, nity i spalone kości złożono w umbie (CZARNECKA 2014B, 107). W niektórych przypadkach, np. w grobie 66 z Wólki Domaniowskiej, pow. radomski umbo, do którego włożono złamany imacz,

⁴⁴ Co ciekawe, kolejne umbo było oparte o ścianę popielnicy – niepublikowane badania Państwowego Muzeum Archeologicznego (PMA) w 2008 r.

⁴⁵ Niepublikowane badania PMA w 2016 r.

zniszczony nożyk, dwa małe groty, sprzączkę, okucia i klamry pochwy, dodatkowo zagięto i zamknięto (Ryc. 15; CZARNECKA 2005, ryc. 1, 2). Spalone kości wraz z drobnymi elementami wyposażenia znaleziono też na cmentarzysku w Oblinie, w grobach 30 i 45b (CZARNECKA 2007, 18, 21–22, tabl. XXVIII–XXIX, XLVII–L), w Nadkolu, stan. 2, pow. węgrowski, w grobie 13 (ANDRZEJOWSKI 1998, 19), Ciecierzynie, pow. kluczborski, w grobach 141 i 197 (MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1991, 32, 41, tabl. CXXXVI:1–10, CLXXXVI:6–14, CLXXXVII), Kopkach, pow. niżański, w grobie 9 (JAMKA 1936, 31–32, ryc. 4:2) i w Szelkowie, pow. makowski, w grobie 84 (PROCHOWICZ 2017, 138, ryc. 2). Wydaje się, że umieszczanie szczątków zmarłego i elementów wyposażenia w umbie było przemyślanym zabiegiem rytualnym czy magicznym. Nie chodziło o to, że był to wygodny pojemnik, bo do tego mogły służyć naczynia ceramiczne czy jakieś organiczne, ale o złożenie na tarczy, czy wręcz „w tarczy”.

Jeszcze ciekawszym, choć unikatowym zabiegiem jest wykorzystanie hełmów w funkcji popielnicy. Jedyne takie znalezisko z obszaru kultury przeworskiej pochodzi z datowanego na fazę A₃ grobu 25 na cmentarzysku w Siemiechowie, pow. łaski (JAŹDŻEWSKA 1992; 1994). Importowany z obszaru kultury lateńskiej hełm typu Novo Mesto został umieszczony w jamie grobowej i wypełniony spalonymi kośćmi. W wyposażeniu wystąpiły jeszcze inne elementy uzbrojenia – miecz w pochwie, grot i umbo (JAŹDŻEWSKA, SICIŃSKI 2017, 27–28, ryc. 28, 29). Podobna sytuacja – celtycki hełm użyty jako popielnica – zaobserwowana została na podobnie datowanym bogatym cmentarzysku drużyny (?) w Mutynie, obl. Sumy, na północy Ukrainy. W grobach 8a i 12 spalone szczątki zmarłych wojowników umieszczono w hełmach, włożonych następnie do ceramicznych naczyń (Ryc. 16; TERPILOVSKY, ZHAROV 2013, 413, ryc. 5:4, 6:3). W obu przypadkach były to późnoceltyckie hełmy typu wschodniego.

Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej cechuje umieszczanie w grobach dużej liczby broni, często kompletnych zestawów. Rzadko obserwowane są odstępstwa od tego zwyczaju i umieszczanie w jamie czy popielnicy tylko fragmentów, np. samej pochwy bez miecza czy ułamanych fragmentów symbolicznie wyrażającym tą samą ideę według reguły *pars pro toto* (ostatnio: MACIAŁOWICZ, WOŹNIAK 2015, 262). Połowa brązowego imacza znajdowała się pod popielnicą w grobie 60 na cmentarzysku w Czersku. W grobie tym nie było miecza, jedynie samo zakończenie pochwy – brązowy guzek (CZARNECKA 2014b, 102, ryc. 1:3).

Nieco inne znaczenie może mieć umieszczanie fragmentów broni w grobach dzieci lub niemowląt. Grób 194 z cmentarzyska w Oblinie, gdzie pochowano noworodka, był wyposażony w rzadko spotykaną na obszarze kultury przeworskiej i prawdopodobnie cenną, importowaną zapinkę emaliowaną typu Exner I.32, a także niewielki wisior wiaderkowaty i ułamany fragment sztychu miecza (CZARNECKA 2007, 51, tabl. CLXXX). Apotropieczna funkcja tego przedmiotu wydaje się najbardziej oczywista – groby małych dzieci, zwłaszcza zmarłych przy porodzie, jako pochówki zmarłych „złą śmiercią”, były często zabezpieczane w magiczny sposób (CZARNECKA 1990, 91). Inny grób na tym cmentarzysku, nr 188, wyposażony jedynie w dekoracyjne fragmenty pochwy miecza, zawierał szczątki

Ryc. 16. Hełm zastosowany jako popielnica: Mutyn, obl. Sumy, grób 8a. Wg: TERPILOVSKY, ZHAROV 2013

Ryc. 17. Trzewik pochwy miecza z dodanymi otworami: Opatów, pow. kłobucki, grób 1186 (1) oraz fragment siatki kolczej z miniaturami: Opatów, pow. kłobucki, grób 49 (2) i rekonstrukcja sposobu jej noszenia (3). 1–2 – wg: MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2011; 3 – fot. B. Kontny

niemowlęcia (CZARNECKA 2007, 50, tabl. CLXXV). Również w tym przypadku nie chodziło chyba o zasadę *pars pro toto*, ponieważ miecze i pochwy nie są wyposażeniem pochówków dzieci. Mniej oczywista jest tu funkcja apotropeiczna. Ostrze, jak w przypadku poprzednio omawianego znaleziska, ma prawdopodobnie funkcję zabezpieczającą, ale znalezione tu fragmenty klamer, spinających części pochwy z nałożonym ażurowym ozdobnym okuciem, mogły mieć zupełnie inne znaczenie.

Zmiana funkcji elementu uzbrojenia zaobserwowana została też na cmentarzysku w Opatowie. W grobie 1186 dwu- lub trzyletnie dziecko zostało wyposażone w importowany, pudełczkowaty trzewik pochwy miecza, zdobiony bogato techniką niello. Przedmiot miał dodane dwa niewielkie otworki (Ryc. 17:1), co pozwalało nosić go jako wisior, najprawdopodobniej traktowano zatem jako amulet (GODŁOWSKI 1979, 153–154, ryc. 3; MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2011, 237, tabl. CCCLXVI/1186:2; CDLVII:1).

Ciekawym przykładem podobnej zmiany funkcji jest, zaobserwowane na obszarze kultury przeworskiej, wykorzystanie intencjonalnie uciętych pasków kolczug jako części stroju kobiet⁴⁶. Często są one dodatkowo zaopatrzone w podczepione miniaturki narzędzi

⁴⁶ Zaproponowana przez Tadeusza Reymana (1947, 166, 167) interpretacja znaleziska z grobu 49 z cmentarzyska w Opatowie jako bransolety bazowała na obserwacji, że oba końce paska siatki kolczej były ze sobą szczipione, jednak dokładne oględziny tego przedmiotu pozwoliły na ustalenie, że jest to tylko przypadkowy rezultat korozji.

i broni (tarczy) (CZARNECKA 1994). W większości przypadków znaleziska te pochodzą z bogato wyposażonych grobów kobiecych datowanych na fazę B₂/C₁ i zlokalizowanych na dość niewielkim obszarze środkowej Polski⁴⁷ (Cieślówice, pow. tomaszowski, Piaski, pow. piotrkowski, Opatów – Ryc. 17:2). Przedmioty te pełniły najprawdopodobniej funkcje amuletów, może noszono je przypięte albo naszyte na ubranie (Ryc. 17:3). Fragment siatki kolczej mógł być traktowany jako swoista miniatura kolczugi, która razem z miniaturką tarczy mogła pełnić funkcję magicznej ochrony, w podobny sposób jak „prawdziwa” tarcza czy kolczuga chroniła ciało wojownika. Oczywiście nie można wykluczyć, że były to po prostu ozdoby – cenne, bo wykonane z importowanej metalowej plecionki.

6. Broń w znaleziskach ofiarnych

Innym sposobem szczególnego potraktowania broni są znaleziska ofiarne. Przez długi czas uważano, że z ziem polskich nie znamy tak spektakularnych odkryć jak niezwykle bogate, długotrwałe i bardzo liczebne bagienne stanowiska ofiarne z południowej Skandynawii (takie jak Illerup, Nydam, Ejsbøl, Vimose) czy Szlezewiku (Thorsberg)⁴⁸, jednak staranna kwerenda w dawnych źródłach (kartoteka Martina Jähna czy Herberta Jankuhna) oraz nowe odkrycia (jeziora Nidajno i Lubanowo) pokazały, że zjawisko deponowania broni w jeziorach, rzekach czy bagnach jest obecne również na południe od Bałtyku, na obszarach kultur przeworskiej, wielbarskiej i luboszyckiej, a także na ziemiach bałtyjskich (KONTNY W DRUKU; tam przegląd historii badań i wcześniejsza literatura)⁴⁹. Depozyty te wydają się mniejsze niż znane ze Skandynawii: składają się na nie często znaleziska pojedyncze lub złożone z kilku przedmiotów. Trzeba jednak pamiętać, że są to znaleziska dawne, niekompletne, niekiedy przypadkowe, które mogą stanowić tylko część większego zbioru (KONTNY W DRUKU). Najczęściej znajdowano groty, rzadziej miecze, dość często topory.

Oprócz stanowisk jeziornych są też rejestrowane znaleziska z rzek. W większości przypadków są to pojedyncze miecze, niektóre znalezione razem z pochwami. Prawdopodobnie zwyczaj deponowania broni w taki sposób został przejęty od Celtów. Ofiary składane

Ryc. 18. Rekonstrukcja obrzędu składania broni w rzece. Wg: GASPARI 2009

⁴⁷ Ciekawe znalezisko pochodzi z cmentarzyska koło fortu Birdoswald na Wale Hadriana. W grobie ciepłym pochowano kobietę wyposażoną, między innymi, w fragment kolczugi z przyczepionymi kolistymi płytkami. Znalezisko to nie ma analogii na terenie Wysp Brytyjskich, a jego datowanie na 2. połowę II wieku po Chr. odpowiada chronologii znalezisk z kultury przeworskiej, trudno jednak wskazać jakieś przekonujące wytłumaczenie ewentualnych powiązań. Za informację o tym znalezisku dziękuję Panu Tony'emu Wilmottowi (Member of Chartered Institute for Archeologists).

⁴⁸ MAKIEWICZ 1992; MACZYŃSKA 2000; KONTNY 2016.

⁴⁹ Bardzo dziękuję Panu dr. hab. Bartoszowi Kontnemu, prof. UW za udostępnienie mi nieopublikowanego jeszcze artykułu.

w środowiskach wodnych – w źródłach, jeziorach i rzekach (Ryc. 18) – są dokumentowane na całym obszarze kultury lateńskiej (WEBSTER 1991, 449–450). Z osadnictwem celtyckim z obszaru południowo-wschodniej Polski należy wiązać miecz w pochwie z motywem *dragon pair* wydobyty z rzeki Wisłok (KONTNY W DRUKU).

Osiem mieczy znaleziono w Noteci na stosunkowo krótkim (ok. 100 km) odcinku rzeki, co może wskazywać na jej szczególne znaczenie. Dwa z nich datowane są na okres wpływów rzymskich, a sześć na młodszy okres przedrzymski. Wśród nich są przedmioty o niekwestionowanym pochodzeniu celtyckim z wybitymi stemplami (MAKIEWICZ 1992, 121, 113, ryc. 2, 4, 5; BOCHNAK 2005, 232; DULĘBA 2006, 178–180; BOCHNAK 2014, 74). Rzeką Noteć nie jest zbyt duża, płynie wśród mokradeł, tworząc swego rodzaju naturalną granicę między sąsiednimi terenami. Mogła więc być traktowana jako odpowiednie miejsce na rytualne ofiary.

Rzymska *spatha* została znaleziona w Warcie (do której wpada Noteć) w okolicy Konina (CZARNECKA, GORCZYCA, SCHELLNER 2018). Trzy inne miecze podobnego typu pochodzą z rzek z południowo-wschodniej Polski. Jeden z Jeziora Solińskiego⁵⁰ koło wsi Polańczyk, pow. leski (KOTOWICZ, FEDYK 2008), dwa kolejne z rzeki Dunajec w pobliżu wsi Ostrów i koło wsi Isep, oba w powiecie tarnowskim (BIBORSKI, KACZANOWSKI 2004). Okaz z Ostrowa był początkowo uważany za miecz wczesnośredniowieczny (datowany na koniec XIII w.). Dokładne badania Marcina Biborskiego i Piotra Kaczanowskiego zdecydowały o konieczności wcześniejszego datowania. Późnorzymska *spatha*, została znaleziona w rzece Bug, niedaleko Gródka, kolejny egzemplarz pochodzi z niedalekiej okolicy, z Hrubieszowa (KONTNY W DRUKU).

W przypadku takich znalezisk nigdy nie ma pewności czy przedmiot trafił do wody intencjonalnie czy przypadkowo, np. miecz z Dunajca znaleziony został w pobliżu średniowiecznego brodu, niemniej Marcin Biborski i Piotr Kaczanowski (2004, 29) uważają, że był złożony celowo, jako wyraz jakiejś praktyki kultowej. Pewną wskazówką może być brak pochew. Jeżeli przyczyną znalezienia się w rzece było utonięcie czy zgubienie miecza w czasie przeprawy, to powinien być umieszczony w pochwie, co jest normalnym sposobem przechowywania broni w czasie podróży. Skoro miecz był nagi – wrzucono go raczej celowo. Jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii nie jest jednak możliwe. Można tu przytoczyć liczne dyskusje na temat znalezisk z okolic mostów czy przepraw na terenie cesarstwa rzymskiego. Wydaje się jednak, że również te pojedyncze znaleziska można traktować jako ślady celowych działań o sakralnym czy magicznym charakterze.

7. Podsumowanie

Podsumowując wszystkie powyższe obserwacje można stwierdzić, że w świetle znalezisk archeologicznych i nielicznych źródeł pisanych, militaria pełniły nie tylko funkcje bojowe, ale także odgrywały ważną rolę w konstruowaniu i wyrażaniu publicznego wizerunku, tożsamości i mitologii konkretnej grupy ludzi, tj. wojowników. Niosły też duży potencjał magiczny czy związany z kultem. Jak napisała Sue Bridgford „Miecz może być jednocześnie pięknym przedmiotem, skutecznym narzędziem do zabijania, symbolem władzy i bogactwa, domniemanym lub rzeczywistym zagrożeniem, ofiarą, darem, nagrodą, obietnicą lojalności lub ucieleśnieniem idei konfliktu” (BRIDGFORD 1997, 95). To samo można powiedzieć o włóczni czy tarczy. To bogactwo symbolicznych funkcji wyjaśnia szczególne wykorzystanie broni w różnych zabiegach magicznych czy rytualnych, przede wszystkim w obrządku pogrzebowym, ale też w miejscach ofiarnych.

⁵⁰ Zalew Soliński powstał w 1968 r., w wyniku budowy tamy w Solinie na rzece San, więc miecz pierwotnie złożony był w rzece.

Summary: Weapons as Sign of Prestige, Ritual Attribute, and Indicator of Mutual Contacts in Barbaricum in Late Pre-Roman and Roman Periods

Not only had had weapons the practical, martial functions, but they had also played an important role in the construction and expression of the image, status in the society, identity, and mythology of the social category of warriors (Fig. 1). Swords and spears in legends and myths have their names and ‘personality’ (Fig. 2). Their symbolic functions explain the particular treatment of weapons in magic or ritual contexts, in burials or in bog offerings.

Importance of weapons as indicators of social status, prestige, and also certain magical or religious content, is clearly visible in the rituals of the Germanic societies of *Barbaricum* in the Late Pre-Roman and Roman Period. The Przeworsk culture materials are highly suitable for such studies, as the burial rites of that culture involved depositing large numbers of weapons in graves. Another, complementary source of information, are written sources; most important among them is “Germania” by Tacitus.

For the Przeworsk culture population the main and most important part of military equipment was a spear. This is confirmed by the archaeological finds: spearheads are the most numerous militaria found in burials. According to “Germania“, weapons were treated as indicators of free warriors and strong carriers of symbolic meanings. That is why the heads of shafted weapons (spears and javelins) are often decorated. The types of ornamentation were adapted from Celts – richly decorated specimens are known from the La Tène culture (Fig. 3) – but, most probably, executed by local smiths (Fig. 4:1). Spearheads dated to the Roman Period, were often decorated with incised zigzags (Fig. 4:6). A group of artefacts with inlaid ornament of special signs and complicated motifs (circles, crescents, triskelions, triangles, double forks) are known from the Roman Period (Figs. 4:2–5). One cannot comprehend their meaning today, but the repetitiveness of certain motifs may indicate that this type of ornament was not accidental, but had a particular meaning. Some of these signs are similar to Sarmatian tamgas, what could be a result of various contacts and interactions with the Sarmatian people. A few artefacts were equipped with runic inscriptions (Fig. 4:8), which could be a name of the owner, or name of the weapon, or of the smith, who manufactured it. Besides these spectacular ornaments, there are less visible but important marks placed on sockets. Some spearheads were provided with small holes on socket joints, which could have been used to fix some organic pennants (Fig. 4:7). The signs placed on heads were probably supposed to fulfil a magical, protective function, maybe increasing effectiveness of the weapon. The richly decorated spears probably also had a special use in some ritual practices, during gatherings, things, maybe weddings, and brotherhood pledges. They could have served as military standards.

Shields were most probably also decorated, but organic materials – wood and leather – could survive only in very specific conditions e.g. bogs. From other sites only metal fittings are known. Ceremonial shields with bosses, grips or edge fittings made of precious metals, often with additional decorations, come from the graves of local aristocrats (Fig. 5:1). Interesting is the fact of decorating grips – that is the elements of a shield invisible from the outside (Fig. 5:2).

A sword remained an elite, important, and, perhaps, expensive weapon. Celtic swords and scabbards were very richly decorated with ornaments of great aesthetic value, and at the same time having a significant symbolic meaning, e.g. a dragon pair motif, which, probably, performed an apotropaic function, but could have also been a sign of having belonged to a specific elite of warriors, a symbol of rank and military successes (Fig. 6). Roman swords were sometimes decorated with inlay – mainly depictions of deities: Mars and Victoria, or symbols of victory, such as wreath or palm branch, clearly visible only by the person holding the sword. They probably served as a magical protection (Fig. 7:1, 2).

One of the most interesting motifs reflecting a specific aesthetics and symbolism of the military elite are stylised representations of ravens. Like other animals, which accompany the battle, feeding on the dead, they were guides on the way to Valhalla (Figs. 7:3, 4).

Despite the obvious differences in the panoply of warriors of various groups or tribes, recorded as differences of archaeological cultures, it is difficult to clearly state to what extent the type of used weapons could be a sign of identity, belonging to a specific ethnic group. An interesting proof that Roman armourers respect the preferences of their clients is a unique scabbard of unknown provenience, now in the Römisch-Germanisches Zentralmuseum in Mainz. It has a rich figural decoration divided into fields, two of which: with a griffon and a rider, are of east Celtic or Thracian origin. The other representations are in the Roman style: a figure of a nude deity and a representation of an emperor (Fig. 8). It may be treated as a special gift produced in the Roman workshop for a Celtic or Thracian ally.

In the armament of the Przeworsk culture, apart from the obvious imports from the Roman Empire, one can point to military items from other regions inside the *Barbaricum*, e.g. from Scandinavia. Exchange of weapons, ceremonial gifts, could result in acquisition of 'foreign' items. Inter-tribal contacts of military elites, mostly retinues, are confirmed also by the Tacitus' *Germania*. An excellent example of the mobility of groups of warriors is the extremely interesting small grave field dated to the Late Pre-Roman Period, in Mutyn (northern Ukraine).

Indication of contacts of the military elites are the ceremonial weapons clearly suggesting the high status of the owner/user. As an example can serve shields from the Early Roman Period with rich decoration of elaborated silver fittings known from the Przeworsk culture, northern Germany, Denmark, and Norway (Fig. 9).

The association of certain types of military objects with specific regions has become the basis for attempts to recreate certain historical events. This is especially true of finds from Danish bog deposits in which, at least in some stages of use, weapons of the defeated invaders were laid.

An extremely interesting example of a unique weapons, that allows to trace long-distance contacts, are very specific spearheads, the blades of which were made of fragments of broken swords mounted in a cut socket. The manufacturing technique itself – inserting the blade into a slot cut in the socket – is known from Hunnic-Sarmatian sites from southern Russia, Caucasus, and western Kazakhstan (Fig. 10). Re-making a sword into a spearhead possibly had more than just a practical reason – the aim was to preserve the damaged sword, perhaps a valuable heirloom. Reforging of a broken precious sword into a spear is mentioned in the saga of Gísli Súrsson.

Weapons played important role in burial rites, as an indicator of social status, and had perhaps also a certain magical or religious meaning. A very interesting procedure – intentional depositing of the remains of one deceased inside a much earlier grave – was observed in the burial ground in Oblin, distr. Garwolin. The care taken in burying a great warrior/leader, whose rank is confirmed by the exceptional set of weapons, in a burial of a great warrior/leader from the earlier times, indicates the importance of the military elites (Fig. 11).

The military equipment deposited in graves was, in accordance with the burial rites, destroyed, yet the form and degree of the damage was different (Fig. 12). The phenomenon of ritual destruction of weapons has been the subject of many analyses and various attempts have been made to explain it e.g. as practice to avoid stealing valuable items or to protect from the coming back of 'living dead'. The most likely explanation is 'killing' the object, so that it could advance to the afterlife with its owner.

Another interesting ritual observed at the Przeworsk culture cemeteries is sticking spearheads (originally spears) in the walls or bottom of grave pits or piercing the burned

bones in an urn. The meaning of such ritual is not clear: maybe it was a way to connect the dead with the underground realm of the death or prevent them from coming back as ‘walking dead’? Another, less convincing possibility is that the shafts of the stuck spears were left above, to mark the grave (Figs. 13, 14:1–5). A rare practice was observed in the Late Pre-Roman time – a sword was carefully placed along the very edge of the grave pit, forming a border between the filling of the grave and sand outside (Fig. 14:6). Shields also served as important element of a burial rite. Shield-bosses were found, placed spike down beneath an urn or, in other cases, they covered the vessel, what, probably can be understood as magical protection (Fig. 14:7–9). At the Przeworsk culture burial grounds shield-bosses were sometimes used as containers for remains of the deceased, small pieces of grave goods, and burned bones, so they functioned as urns (Fig. 15). Unique finds of helmets, one from Siemiechów, distr. Łask, other two from the cemetery Mutyn in Ukraine also served as urns (Fig. 16).

As a result of ritual treatment should be interpreted finds of fragments of broken weapons deliberately placed in graves, often burials of small children. The apotropaic meaning of those artefacts in graves seems most obvious, however the *pars pro toto* interpretation is not impossible. In the cemetery in Opatów, distr. Kłobuck, in grave 1186, a child was furnished with *niello* inlaid box-shaped chape of Roman scabbard, which most probably was treated as an amulet (Fig. 17:1). In some cases the primary function of weapons was changed. In a few female burials the strips of the chain-mail with attached miniatures of shields and tools were found. They can be treated as parts of women’s attire, but it is more probable that ring-mail fragments were used as amulets (Fig. 17:2, 3).

Another special treatment of weapons as the ‘rite matter’ are finds of offerings. Military equipment was deposited in bogs, lakes or rivers – and is interpreted as offerings for gods. Finds from rivers are not numerous, in most cases represented by single swords, some with scabbards and some without. Most probably this idea was adopted, among many others, from the Celts (Fig. 18).

Katarzyna Czarnecka
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52 „Arsenał”
00-241 Warszawa
email: katarzynaczarnecka@o2.pl
ORCID: 0000-0003-0529-8603

Bibliografia

Źródła pisane

- Beowulf and the Fight at Finnsburg* *Beowulf and the Fight at Finnsburg*, red. Fr. Klaeber, Boston-London 1941.
- Beowulf* „*Beowulf*”. *Przekład i komentarz J.R.R. Tolkien oraz „Sellic Spell”*, red. Ch. Tolkien, Warszawa 2015.
- Kalevala* *Kalevala*, tłum. J. Litwiniuk, Warszawa 1998.
- Saga o Egilu Skallagrimsonie* *Saga o Egilu Skallagrimsonie*, tłum. A. Załuska-Strömberg, Poznań 1974.
- Gisla saga Súrssonar* *Saga o Gislim Wyjętym spod Prawa / Gisla saga Súrssonar*, transl. G.W. DaSent, Edinburgh 1886 (za: https://sagadb.org/files/pdf/gisla_saga_surssonar.is).

- Heidreks konungs in vitra* *Saga o królu Heidreku Mądrym / Saga Heidreks konungs in vitra / The saga of king Heidrek the Wise*, tłum. Ch. Tolkien, London 1960.
- Tacyt, *Dzieje* Tacyt (P. Cornelius Tacitus), *Dzieje*, [w:] S. Hammer (red., tłum.), Tacyt, *Wybór pism*, Wrocław 1956.
- Tacyt, *Historiae* Tacyt (P. Cornelius Tacitus), *Historiae*, <http://www.thelatinlibrary.com/tac.html>.
- Tacyt, *Germania* Tacyt (P. Cornelius Tacitus), *Germania*. Przekład T. Płóciennik, wstęp i komentarz J. Kolendo, Poznań 2008.
- Tacyt, *Iulii Agricolaе Vita* Tacyt (P. Cornelius Tacitus), *Żywot Juliusza Agrykoli*, [w:] S. Hammer (red., tłum.), Tacyt, *Wybór pism*, Wrocław 1956.

Literatura

- ANDRZEJOWSKI, J.
1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*. Monumenta Archaeologica Barbarica V, Kraków.
- 2001 *Wschodnia strefa kultury przeworskiej, próba definicji*, „Wiadomości Archeologiczne” LIV, 1995–1998, 59–87.
- 2006 *Grotty włóczni ze znakami symbolicznymi ze Stryczowic*, „Z Otchłani Wieków” 61/1–2, 147–150.
- AANNSTED, H.L.
2018 *Charisma, Violence and Weapons. The Broken Swords of the Vikings*, [w:] M. Vedeler, I.M. Røstad, E.S. Kristoffersen, Z.T. Glørstad (red.), *Charismatic objects. From Roman Times to the Middle Ages*, Oslo, 147–168.
- ANTONIEWICZ, W.
1919 *Żelazne oszczepy inkrustowane z Kamienicy, w pow. jarosławskim*, „Przegląd Archeologiczny” 1/3–4, 99–111.
- BANASZKIEWICZ, J.
1987 *Włócznia i chorągiew: o rycie otwierania bitwy w związku z cudem kampanii nakielskiej Bolesława Krzywoustego (Kadłubek, III,14)*, „Kwartalnik Historyczny” 94/4, 3–24.
- BAGRIKOV, G.I., SENIGOVA, T.N. (БАГРИКОВ, Г.И., СЕНИГОВА, Т.Н.)
1968 *Открытые гробницы в западном Казахстане (II–IV и XIV вв.)*, „Известия Академии Наук Казахской ССР” 2, 71–89.
- BELEVEC, V., ŠENFEL'DER, M. (БЕЛЕВЕЦ, В., ШЁНФЕЛЬДЕР, М.)
2020 *Маска из Черевачиц (Брестская обл., Беларусь): странная находка с пограничья миров*, „Stratum plus” 2020/4, 47–62.
- BAZELMANS, J.
2000 *Beowulf, a man of worth*, [w:] E. Kramer, I. Stoumann, A. Greg, P. Pentz (red.), *Kings of the North Sea, AD 250–850*, Leeuwarden, 33–40.
- BECKER, M.
2010 *Der Schild*, [w:] M. Becker (red.), *Das Fürstengrab von Gommern, Ldkr. Jerichower Land*, Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte 63/I, 105–115.
- BEDNAREK, B.
2001 *Epos europejski*, Wrocław.
- BEMMANN, J.
2007 *Anmerkungen zu Waffenbeigabensitte und Waffenformen während der jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Mitteleuropa*, „Alt-Thüringen” 40, 247–290.
- VON BERG, A., LEJARS, T., MEGAW, V.
2017 *Middle La Tène Waffenbrüder in the Rhineland-Palatinate? Evidence from two Swords from a Chariot Burial in the Cemetery of Thür (Lkr. Mayen-Koblenz)*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 47/2, 201–216.
- BIBORSKI, M.
1981 *Grób wojownika kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich z Gostonii, woj. Radom a niektóre aspekty związane z rytualnymi śladami niszczenia broni*, „Materiały Archeologiczne” XXI, 49–62.
- 1986 *Zdobiona broń z cmentarzyska ciałopalnego z okresu wpływów rzymskich z Gaci k. Przeworska*, „Materiały Archeologiczne” XXIII, 113–134.

- 1994 *Römische Schwerter mit Verzierung in Form von figürlichen Darstellungen und symbolischen Zeichen* [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Lublin-Marburg, 109–135.
- 2009 *Grotty typu skandynawskiego z cmentarzyska kultury przeworskiej z Mokrej, stan. 8, woj. śląskie*, [w:] A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Baltowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 687–692.
- BIBORSKI, M., GRYGIEL, M.
- 2014 *The Roman sword from the Przeworsk culture cemetery at Jadowniki Mokre, Małopolskie Province*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 33–46.
- BIBORSKI, M., KACZANOWSKI, P.
- 2004 *Późnorzymskie miecze z zachodniej Małopolski*, [w:] P. Łuczkiwicz, M. Gładysz-Juścińska, M. Juściński, B. Niezabitowska, S. Sadowski (red.), *Europa barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Mastomęczu*, Lublin, 27–31.
- BIBORSKI, M., KOLENDO, J.
- 2014 *Inskriften an inkrustierten römischen Schwertern von Øvre Stabu und Egge (Norwegen)*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 47–53.
- BISHOP, M., COULSTON, J.
- 2006 *Roman Military Equipment from Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford.
- BOCHNAK, T.
- 2005 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, Rzeszów.
- 2014 *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i kulturze oksywijskiej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie - drogi napływu - kontekst kulturowy*, Rzeszów.
- BÓNA, I.
- 1991 *Das Hunnenreich*, Stuttgart.
- BORODZIEJ, T., KOKOWSKI, A.
- 1992 *Znaleziska wotywnne (?) na Lubelszczyźnie*, „Wiadomości Archeologiczne” LI/2, 1986–1990, 223–229.
- BOUZEK, J.
- 2006 *Waffenbruderschaften und ihre Abzeichen*, „Anodos” 4–5, 2004–2005, 39–44.
- BRIDGFORD, S.
- 1997 *Mightier than the pen? An edgewise look at Irish bronze age swords*, [w:] J. Carman (red.), *Material harm: Archaeological studies of war and violence*, Glasgow, 95–115.
- BRUNNING, S.E.
- 2013 *The ‘Living’ Sword in Early Medieval Northern Europe: An Interdisciplinary Study*, niepublikowana praca doktorska w University College London.
- BURSCHE, A.
- 2008 *Function of Roman coins in Barbaricum of Later Antiquity. An anthropological essay*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters (red.), *Roman Coins Outside the Empire: Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop. Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland) 3-6 September 2005*, Collection Moneta 82, Wetteren, 395–416.
- BURMEISTER, S.
- 2009 *Aufstieg germanischer Kriegsherren. Germanisches Kriegswesen und römische Militärpolitik*, [w:] S. Burmeister, H. Derks (red.), *2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt*, Stuttgart, 392–402.
- BUSCH, R.
- 1988 *Waffengrab aus Hamburg-Marmstorf*, [w:] R. Busch (red.), *Die Langobarden: von der Untereibe nach Italien*, Neumünster, 96.
- VON CARNAP-BORNHEIM, C., ILKJÆR, J.
- 1996A *Illerup Ådal 5: Die Prachtausrüstungen. Textband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:5, Moesgård.
- 1996B *Illerup Ådal 7: Die Prachtausrüstungen. Tafelband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:7, Moesgård.
- CHRISTENSEN, J.
- 2005 *Warfare in the European Neolithic*, „Acta Archaeologica” 75, 2004, 129–156.

- COLES, J.
2003 *And on they went ... Processions in Scandinavian Bronze Age rock carvings*, „Acta Archaeologica” 74, 211–250.
- COULSTON, J.
2013 *Courage and Cowardice in the Roman Imperial Army*, „War in History” 20/1, 7–31.
- CZARNECKA, K.
1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, Warszawa.
1994 *The re-use of Roman military equipment in barbarian contexts. A chain-mail souvenir?*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 5, 245–253.
1999 *O pozornej niezgodności stratygraficznej. Dwa ciekawe groby z cmentarzyska kultury przeworskiej w Oblinie, pow. garwoliński*, [w:] J. Andrzejowski, K. Czarnecka (red.), *Comhlan: studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, 165–177.
2004 *Arystokraci bursztynowego szlaku - władcy, wodzowie czy kapłani?*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Ch. Leiber (red.), *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. Katalog wystawy*, Lublin-Warszawa, 97–106.
2005 *Nieznane materiały z cmentarzyska kultury przeworskiej w Wólce Domaniowskiej, w pow. radomskim*, „Wiadomości Archeologiczne” LVII, 2004–2005, 67–72.
2007 *Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk Kultur in Südmasowien*, Monumenta Archeologica Barbarica XIII, Warszawa.
2010 *Nietypowe groty włóczni ze schyłku starożytności z ziem polskich*, „Wiadomości Archeologiczne” LXI, 111–132.
2013A *Warriors in this world and the afterlife. Przeworsk culture graves containing weapons*, [w:] M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (red.), *Weapons and military equipment in funerary context. Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference. Zagreb 2010*, Zagreb, 163–175.
2013B *A parade shield from the Przeworsk culture cemetery in Czersk, near Warsaw, Poland – an international sign of status in the Early Roman Period*, „Archaeologia Baltica” 18, 91–102.
2014A *W środku paradnej tarczy. Ciekawy grób z cmentarzyska kultury przeworskiej w Czersku, pow. piaseczyński*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 60, 35–44.
2014B *Północne nawiązania w uzbrojeniu kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich. Dwa ciekawe groby z bronią z cmentarzyska w Czersku, pow. piaseczyński*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 101–110.
2014C *Pochwa z ażurową okładziną z Witaszewic – szczególny import ze środkowej Polski*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *In medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, Monumenta Archeologica Barbarica – Series Gemina III, Warszawa, 65–78.
2017A *Unikatowe zdobienie (?) tulejek grotów z cmentarzyska w Legionowie*, [w:] W. Nowakowski, W. Orliński, M. Wońska (red.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP*, Legionowo-Warszawa, 43–50.
2017B *Late La Tène scabbards with openwork decorative fittings*, „Recherches Archéologiques – Nouvelle Serie” 8, 2016, 85–142.
2020 *Zamki i klucze kultury przeworskiej. Działanie, zastosowanie, znaczenie symboliczne*, Warszawa.
- CZARNECKA, K., GORCZYCA, K., SCHELLNER, K.
2018 *Spatha z Konina-Kurowa*, „Wiadomości Archeologiczne” LXIX, 190–196.
- CZARNECKA, K., KONTNY, B.
2008 *Simply ornament or something more? Marks of undetermined function found on Barbarian lance- and spear-heads*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 16, 31–56.
2009 *Traces of combat or traces of ritual destruction? The damage to weapons in the Przeworsk culture*, [w:] A.W. Busch, H.-J. Schalles (red.), *Waffen in Aktion. Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECE), Xanten, 13.-16. Juni 2007*, „Xantener Berichte” 16, 29–40.
- DAVUDOV, O.M. (ДАВУДОВ, О.М.)
2012 *Могильник на окраине селения Куркли, Современные проблемы науки и образования. Исторические науки 6* (<http://science-education.ru/ru/article/view?id=75661>, dostęp: 24.07.2020).
- DĄBROWSKA, T.
1973 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 2, 383–531.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej*, Warszawa.

- 1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.
- DE NAVARRO, J.-M.
1972 *The finds from the site of La Tène. Volume I: scabbards and the swords found in them*, London.
- DEUTSCHER, L.
2012 *Latènezeitliche Schwerter mit Stempelmarken*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 59, 245–363.
- DRNIĆ, I.
2015 *La Tène spearheads from south-eastern Pannonia and the northern Balkans: typology, chronology, ritual, and social context*, [w:] S. Wefers, M. Karwowski, J. Fries-Knoblach, P. Trebsche, P.C. Ram (red.), *Waffen, Gewalt, Krieg. Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego – Rzeszów 19.-22. September 2012*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, Langenweissbach, 111–126.
- DULĘBA, P.
2006 *Importowane celtyckie miecze z odciskami stempli z terytorium kultury przeworskiej*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek, R. Chowaniec (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum – Polen. Supplement – tom III, Warszawa, 177–199.
- DYMACZEWSKI, A.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 8–9, 1957–1958, 179–442.
- EGG, M., HAUSCHILD, M., SCHÖNFELDER, M.
2006 *Zum frühlatenezeitlichen Grab 994 mit figural verzierter Schwertscheide von Hallstatt (Oberösterreich)*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 53, 175–216.
- GARBACZ, P.
2016 *Inskrypcja na grocie rozwadowskiej włóczni (KJ 35): ik eruls czy ik erlas?*, „LingVaria. Półrocznik Wydziału Polonistyki UJ poświęcony zagadnieniom języka i językoznawstwa” 21, 13–20.
- GARDELA, L.
2010 *„Wszyscy należycie do Ódinn’a!” Symbolika włóczni w epoce Wikingów*, [w:] M. Bogacki, M. Franc, Z. Pilarczyk (red.), *Religia ludów Morza Bałtyckiego. Stosunki polsko-duńskie w dziejach. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z V Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego Wolin 31 lipca-2 sierpnia 2009*, Toruń, 77–101.
- 2019 *Magia, kobiety i śmierć w świecie Wikingów*, Szczecin.
- GASPARI, A.
2009 *Celtic warriors and the Ljubljanica*, [w:] P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (red.), *The Ljubljanica – a river and its past*, Ljubljana, 72–78.
- GASPARI, A., LAHARNAR, B.
2016 *On three spearheads with decorated blades from the south-eastern periphery of the Alps*, „Germania” 94, 61–88.
- GINOUX, N.
2012 *Images and Visual Codes of Early Celtic Warrior Elites (5th-4th centuries BC)*, [w:] Ch. Pare (red.), *Kunst und Kommunikation Zentralisierungsprozesse in Gesellschaften des europäischen Barbarikums im 1. Jahrtausend v. Chr./ Art and communication. Centralization processes in European societies in the 1st millennium BC*, Mainz, 179–190.
- GODŁOWSKI, K.
1979 *Inkrustowany prowincjonalnorzymski trzewik pochwy miecza z Opatowa, woj. częstochowskie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Archeologiczna” 25, 1978, 141–154.
- GREMPER, W.
1888 *Der II und III Fund von Sackrau*, Breslau.
- GRYGIEL, M., STASIAK, W.
2019 *W dobie wielkich przemian kulturowych młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego*, [w:] R. Grygiel, M. Grygiel, W. Stasiak (red.), *Gola pod Jaraczewem w pradziejach*, Łódź, 137–402.
- ILKJÆR, J.
2007 *Illerup Ådal: czarodziejskie zwierciadło archeologii*, Warszawa.
- ÂCENKO, S.A., DOBŽAN’SKA, G. (ЯЦЕНКО, С.А., ДОБЖАНЬСКА, Г.)
2012 *Парадные германские конья II–III вв. н.э. с сарматскими знаками*, [w:] Д.В. Журавлев, К.Б. Фирсов (red.), *Евразия в скифо-сарматское время Памяти Ирины Ивановны Гуциной*, Труды государственного исторического музея 191, Москва, 494–509.

- JAMKA, R.
1936 *Cmentarzysko w Kopkach (pow. niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej*, „Przegląd Archeologiczny” V/1, 1933–1936, 23–62.
- JAŹDŹEWSKA, M.
1992 *Cimetière de La Tène III et de la période romaine à Siemiechów*, Inventaria Archaeologica. Pologne 54, Warszawa-Łódź.
1994 *Nowe spojrzenie na hełm z Siemiechowa*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 1, 63–74.
- JAŹDŹEWSKA, M., SICIŃSKI, W.
2017 *Siemiechów, stan. 2. woj. łódzkie. Cmentarzysko i osada kultury przeworskiej*, Łódź.
- JOCKENHÖVEL, A.
2006 *Zur Archäologie der Gewalt: Bemerkungen zu Aggression und Krieg in der Bronzezeit Alteuropas*, „Anodos” 4–5, 2004–2005, 101–132.
- JUNG, M.
2015 *Militärorganisation und Sozialorganisation. Interdependenz, Koevolution, archäologische Nachweisbarkeit*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift” 56, 185–204.
- JØRGENSEN, E., VANG PETERSEN, P.
2003 *Nydam Bog – new finds and observations*, [w:] L. Jørgensen, B. Storgaard, L.G. Thomsen (red.), *The Spoils of Victory. The North in the shadow of the Roman Empire*, Copenhagen, 258–285.
- KACZANOWSKI, P.
1988 *Chronologia inkrustowanych grotów broni drzewcowej z okresu wpływów rzymskich z obszaru europejskiego Barbaricum*, [w:] M. Gedl (red.), *Scripta Archaeologica*, Uniwersytet Jagielloński Varia CCXXXI, Kraków, 51–75.
- KACZANOWSKI, P., ZABOROWSKI, J.
1988 *Bemerkungen über die Bewaffnung der Bevölkerung der Wielbark-Kultur*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, t. II, Lublin, 221–239.
- KARSKI, K., KURAS, M., TOKARCZYK, T.
2016 *Grot włóczni z okresu rzymskiego odkryty w miejscowości Gorzyce, powiat tarnobrzeski*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” XXXVII, 319–324.
- KASZEWSKA, E.
1977 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gledzianówku (st. I), woj. plockie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Archeologiczna” 24, 63–233.
1988 *Wstępne wyniki badań cmentarzyska z okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Zadowicach pod Kaliszem*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Archeologiczna” 32, 45–59.
- KAVUR, B., BLEĆIĆ KAVUR, M.
2014 *»...to boldly go where no man has gone before«*, [w:] Ch. Gosden, S. Crawford, K. Ulmschneider (red.), *Celtic Art in Europe: Making Connections*, Oxford, 155–168.
- KLIMSCHA, F., BLASCHKE, W., THIELE, E.
2012 *Bemerkungen zu Vorkommen, Verbreitung und Bedeutung überdimensionierter Lanzen der europäischen Eisenzeit. Eine überdimensionierte Lanzenspitze aus Angermünde (Lkr. Uckermark)*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 42, 351–369.
- KOKOWSKI, A., KUTYŁOWSKI, A.
1987 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Woli Skromowskiej, woj. lubelskie*, „Wiadomości Archeologiczne” XLVIII/1, 1983, 55–72.
- KOLENDO, J.
1996 *Rządy kobiety w kraju Sytonów. Uwagi o sposobie interpretacji Germanii Tacyty*, [w:] W. Nowakowski (red.), *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 141–146.
2008 *Komentarz do tekstu Germanii Tacyty*, [w:] Tacyt, Germania 2008.
- KONTNY, B.
2004 *Uzbrojenie kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich i początkach okresu wędrówek ludów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Ch. Leiber (red.), *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*, Lublin-Warszawa, 143–161.
2008 *The war as seen by an archaeologist. Reconstruction of Barbarian weapons and fighting techniques in the Roman Period basing on the analysis of weapon graves. The case of the Przeworsk Culture*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 16, 107–145.
2013 *New traces to solve the riddle: weapons from Chatyr-Dag in the state of current research*, [w:] I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Kristiansand-Simferopol, 196–212.

- 2016 *Miejsce ofiarne w Lubanowie na tle podobnych stanowisk z europejskiego Barbaricum*, [w:] T. Nowakiewicz (red.), *Starożytne miejsca ofiarne w jeziorze w Lubanowie na Pomorzu Zachodnim*, Warszawa, 285–302.
- 2017 *Smok (?) z Łabapy. Ze studiów nad ornamentowanymi grotami z okresu rzymskiego*, [w:] J. Andrzejowski, C. von Carnap-Bornheim, A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Orbis barbarorum. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Schleswig-Warszawa, 191–207.
- 2019A *Archeologia wojny. Ze studiów nad uzbrojeniem barbarzyńskiej Europy okresów wpływów rzymskich i wędrówek ludów*, Oświęcim.
- 2019B *Dogs of war in the Baltic Sea area. The case of Balt retinues in the Roman Period and Migration Periods*, [w:] A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD*, *Neue Studien zur Sachsenforschung* 9, Warszawa-Braunschweig-Schleswig, 101–122.
- W DRUKU *Newly Found Sacrificial Weapon Deposits from the Territory of Poland*, [w:] red. E. Deschler-Erb, S. Hoss (red.), *Weapons in Ritual Context*, „Journal of Roman Military Equipment Conference” 21.
- KONTNY, B., GRABAREK, A., JASKULSKA, E.
- 2019 *A Unique Sarmatian-Type Arrowhead from Feature 109 from a Przeworsk Culture Necropolis in Podlesie, Oleśnica District, Świętokrzyskie Voivodeship*, „Sprawozdania Archeologiczne” 71, 359–385.
- KORDOWSKA, M., KOWALSKA, K.
- 2018 *Łęgonice Małe, Site II. A Cemetery of the Przeworsk Culture on the Lower Pilica River*, *Monumenta Archaeologica Barbarica* XX (wydanie CD), Warszawa.
- KOSTRZEWSKI, J.
- 1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatenezeit*, *Mannus-Bibliothek* 18, Leipzig-Würzburg.
- 1921 *Pismo obrazkowe, znaki własności czy symbole religijne?*, „Przegląd Archeologiczny” 1, 1920–21, 127–134.
- KOTOWICZ, P.N., FEDYK, R.
- 2008 *Late-Roman Spatha from Lake Solińskie in Polańczyk*, [w:] B. Niezabitowska, M. Juściński, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski (red.), *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, Lublin, 113–117.
- KOZAK, D.N.
- 1982 *Eine Bestattung aus dem ersten nachchristlichen Jahrhundert am Oberlauf des Dnjestr*, „Germania” 60, 533–545.
- KRISTOFFERSEN, S., OESTIGAARD, T.
- 2008 *“Death Myths”: Performing of Rituals and Variation in Corpse Treatment during the Migration Period in Norway*, [w:] F. Fahlander, T. Oestigaard (red.), *The Materiality of Death. Bodies, burials, beliefs*, Oxford, 127–140.
- LASOTA-KUŚ, A.
- 2018 *A cinerary urn from site 21 in Ostrów, Przemysł District. A contribution to studies on the meaning and role of ornamentation of Early Roman Period ceramic vessels in the Przeworsk culture*, „Sprawozdania Archeologiczne” 70, 153–171.
- LEUBE, A.
- 1975 *Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 9, Berlin.
- LIANA, T.
- 1962 *Znaleziska z okresu późnolateńskiego i rzymskiego z terenu województwa kieleckiego w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego*, „Wiadomości Archeologiczne” XXVIII, 47–58.
- 1968 *Niektóre zwyczaje pogrzebowe ludności kultury przeworskiej*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXIII/3–4, 381–385.
- 1976 *Kurhan i cmentarzysko płaskie kultury przeworskiej na stan. II w Łęgonicach Małych, pow. Opoczno*, „Wiadomości Archeologiczne” XLI/1, 64–127.
- ŁUCZKIEWICZ, P.
- 2002 *Die verzierte Lanzenspitzen: Spuren germanischer Wanderungen während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit?*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski, P. Łuczkiwicz (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt, Akten der Internationalen Tagung in Nałęczów, 23.-25.09.1999*, Lublin, 15–40.
- MACIAŁOWICZ, A., WOŹNIAK, M.
- 2015 *Vanishing weapons. The cemetery at Kleszewo and “pacifistic” burial custom in the Przeworsk Culture during the Late Roman Period*, [w:] S. Wefers, M. Karwowski, J. Fries-Knoblach, P. Trebsche,

- P.C. Ram (red.), *Waffen, Gewalt, Krieg. Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego – Rzeszów 19.-22. September 2012*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, Langenweissbach, 229–269.
- MADYDA-LEGUTKO, R., RODZIŃSKA-NOWAK, J.
2012 *Interkulturelle Beziehungen der Bevölkerung der Przeworsk Kultur in der Karpatenzone am Übergang von der frühen zu der jüngeren römischen Kaiserzeit am Beispiel des Gräberfeldes von Prusiek, Fst. 25, Gde. Sanok*, „Přehled Výzkumů” 53/1, 75–87.
- MADYDA-LEGUTKO, R., RODZIŃSKA-NOWAK, J., ZAGÓRSKA-TELEGA, J.
2011 *Opatów, Fpl. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Kleinpoleen*, Monumenta Archaeologica Barbarica XV, Warszawa-Kraków.
- MAKIEWICZ, T.
1992 *Broń jako element rytuałów ofiarnych w okresie przedrzymskim i rzymskim na terenie Polski*, [w:] M. Głosek, M. Mielczarek, W. Świętosławski, K. Walenta (red.), *Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa*, Łódź, 7–8 maja 1992 r., Łódź, 109–128.
- MĂNDESCU, D.
2012 *Killing the Weapons. An Insight on Graves with Destroyed Weapons in Late Iron Age Transylvania*, [w:] S. Berecki (red.), *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 7-9 October 2011*, Târgu Mureş, 343–356.
- MARTENS, J.
2011 *Weapons, armaments and society, The Pre-Roman Iron Age on Zealand and in Scania*, [w:] L. Boye (red.), *The Iron Age on Zealand. Status and Perspectives*, Nordiske Fortidsminder C 8, Copenhagen, 147–174.
- MARTYNIAK, G., PASTWIŃSKI, R., PAZDA, S.
1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciecierzynie, gmina Byczyna, woj. opolskie*, Wrocław.
- MĄCZYŃSKA, M.,
2000 *Badania bagiennego stanowiska ofiarnego przy cmentarzysku kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, pow. Kartuzy*, [w:] R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (red.), *Superiores Barbari. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godlewskiego*, Kraków, 271–286.
- MEGAW, J.V.S., MEGAW, R.
1990 »Semper aliquid novum ...« *Celtic dragon-pairs re-reviewed*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae” 42, 55–72.
2009 *Hare or hind? The decorated spear from Kandija, grave K44*, [w:] G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (red.), *Keltske študije II, Studies in Celtic Archaeology*, Montagnac, 235–245.
- MEGAW, R., MEGAW, V.
2001 *Celtic Art: from its beginnings to the Book of Kells. Revised and expanded edition*, London.
- MIKS, CH.
2007 *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit*, Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 8, Rahden/Westf.
2015 *Eine späteisenzeitliche Spatha in des Kaisers Diensten? Zur Wechselwirkung der Schwertraditionen am Beginn der Kaiserzeit*, [w:] P. Henrich, Ch. Miks, J. Obmann, M. Wieland (red.), *Non solum ... sed etiam. Festschrift für Thomas Fischer zum 65. Geburtstag*, Rahden/Westf., 285–299.
- MOLLOY, B.P.C.
2017 *Hunting Warriors: The Transformation of Weapons, Combat Practices and Society during the Bronze Age in Ireland*, „European Journal of Archaeology” 20/2, 280–316.
- NIEWĘGŁOWSKI, A.
1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Garwolinie, woj. siedleckie*, Warszawa.
- OBLOMSKIJ, A.M., KOZMIRČUK, I.A. (ОБЛОМСКИЙ, А.М., КОЗМИРЧУК, И.А.)
2015 *Материалы гуннского времени могильника Ксизово-17 (описание погребений, ритуальных объектов, вещевого комплекса)*, [w:] А.М. Обломский (red.), *Острая Лука Дона в древности. Археологический комплекс памятников гуннского времени у с. Ксизово (конец IV–V вв.)*, Раннеславянский Мир. Археология славян и их соседей 16, Москва, 37–74.
- ORLIŃSKI, W., WOIŃSKA, M.
2019 *De Profundis... Archeologia ziem powiatu legionowskiego. Katalog wystawy*, Legionowo.
- PAULI JENSEN, X.
2008 *Vaben fra Vimose – bearbejdning og tolkning af et gammelkendt fund*, niepublikowana dysertacja doktorska w Saxo-Instituttet na Uniwersytecie w Kopenhadze.

- 2017 *A World of Warcraft: Warrior Identities in Roman Iron Age Scandinavia*, [w:] S. González Sánchez, A. Guglielmi (red.), *Romans and Barbarians beyond the frontiers. Archaeology, ideology and identities in the North*, Oxford-Philadelphia, 70–82.
- PEŠKA, J., TEJRAL, J.
- 2002 *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien 55, Mainz.
- PROCHOWICZ, R.
- 2017 *Anfänge der Besiedlung der Wielbark-Kultur an der unteren Orzyc*, „Študijné Zvesti Archeologicckého Ústavu SAV” 62, 137–148.
- QUAST, D.
- 2005 *Münzabschläge der jüngeren römischen Kaiserzeit im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum*. [w:] P. Łuczkiwicz, M. Gładysz-Juścińska, M. Juściński, B. Niezabitowska, S. Sadowski (red.), *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*. Monumenta Studia Gothica 4, Lublin, 375–385.
- RADŮŠ, O.A. (РАДЮШ, О.А.)
- 2014 *О северной границе распространения так называемых «кинжалов с вырезами»*, „Stratum plus” 2014/4, 231–245.
- RAMSL, P.C.
- 2011 *Das latènezeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reinthal Süd, Niederösterreich. Studien zu Phänomenen der latènezeitlichen Kulturausprägungen*, Wien.
- RASCH, M.,
- 1991 *Glömminge sn.*, [w:] U.E. Hagberg, B. Stjernquist, M. Rasch, (red.), *Ölands Järnåldersgravfält*, t. II, Stockholm, 108–113.
- 2002 *Vorrömische Waffenfunden und Waffenkombinationen auf den Inseln Öland und Gotland in der süd-östlichen Ostsee und ihre chronologische Stellung im Licht der kontinentalen Waffenfunde*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski, P. Łuczkiwicz (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt, Akten der Internationalen Tagung in Nałęczów, 23.-25.09.1999*, Lublin, 279–294.
- RAU, A., NEDOMA, R.,
- 2013 *Eine Herstellerinschrift in Zierrunen auf einem Holzschafte aus dem Moor von Nydam*, „Die Sprache” 50/1, 2012–2013, 63–82.
- REYMAN, T.
- 1947 *Dwa groby z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. częstochowski*, „Światowit” 18, 165–177.
- RUSIN, K.
- 2001 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Niemirowie, gmina Mielnik, woj. białostockie*, „Wiadomości Archeologiczne” 54, 1999–2001, 101–108.
- RUSTOIU, A.
- 2008 *Războinici și societate în aria Celtică Transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, Interferențe Etnice și Culturale în Mileniile 1 a. Chr.–1 p. Chr. XIII, Cluj-Napoca.
- RUSTOIU, A., BERECKI, S.
- 2015 *Weapons as symbols and the multiple identities of the warriors. Some examples from Transylvania*, [w:] S. Wefers, M. Karwowski, J. Fries-Knoblach, P. Trebsche, P.C. Ram (red.), *Waffen, Gewalt, Krieg. Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego – Rzeszów 19.-22. September 2012*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, Langenweissbach, 127–148.
- ŞAHIN, I.
- 2006 *The decoration on the shields in Greek vase painting*, „Anodos” 4–5, 2004–2005, 195–205.
- SARNA, G.
- 2020 *Rytualna destrukcja uzbrojenia w kulturze przeworskiej*, niepublikowana praca magisterska na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- SCHMIDT, B.
- 2006 *Leuna, Kr. Merseburg*, [w:] M. Becker, J. Bemann, R. Laser (red.), *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum, Deutschland 6: Land Sachsen-Anhalt*, Bonn, 188–190.
- SCHULTZE, E.
- 2002 *Bemerkungen zu der Schildzierscheiben der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski, P. Łuczkiwicz (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt, Akten der Internationalen Tagung in Nałęczów, 23.-25.09.1999*, Lublin, 169–178.

ŠČUKIN, M.

2000 *Three ways of the contacts between the Baltic and the Black sea littorals in the Roman Period*, [w:] M. Maćczyńska, T. Grabarczyk (red.), *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa, Berichte der internationalen Tagung, Łódź, 9.-11. November 1996*, Łódź, 345–363.

SHCHUKIN, M.

1994 *Shields, Swords and Spears as Evidence of Germanic-Sarmatian Contacts and Barbarian-Roman relations*. [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Marburg-Lublin, 485–495.

SINICYN, I.V. (Синицын, И.В.)

1936 *Позднесарматские погребения Нижнего Поволжья*, Известия Нижне-Волжского Института Краеведения имени М. Горького 7, Саратов, 71–80.

ŠUKIN, M.V. (ЩУКИН, М.В.)

2011 *О военных контактах между сарматами и германцами*, „Stratum plus” 2011/4, 167–178.

SKOWRON, J.

2008 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Kunach na stanowisku 4 w Wielkopolsce wschodniej*, [w:] J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia-interpretacje-hipotezy*, t. II, Łódź, 11–210.

SOCHA, K., SÓJKOWSKA-SOCHA, J.

2012 *Uzbrojenie społeczności grupy lubuskiej z cmentarzyska w Górzycy, pow. ślubicki*, [w:] A. Jaszewska (red.), *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Zielona Góra, 223–237.

STOKLUND, M.

2003 *The first runes – the literary language of the Germani*, [w:] L. Jørgensen, B. Storgaard, L.G. Thomsen (red.), *The Spoils of Victory. The North in the shadow of the Roman Empire*, Copenhagen, 172–179.

STRIDSLAND, J.D.

2016 *Bestemmelse og analyse af udvalgte metalforarbejdningsteknikker fra Skandinavien og Mellemeuropa i yngre førromersk og romersk jernalder*, Aarhus.

SZABÓ, M., PETRES, É.F.

1992 *Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin*, Budapest.

SZUMOWSKI, A.

1876 *Grot z runicznym napisem z Suszyczna*, „Wiadomości Archeologiczne” III, 49–61.

ŚMISZKO, M.

1936 *Grot dziryty z runicznym napisem z Rozwadowa nad Sanem*, „Wiadomości Archeologiczne” XIV, 140–148.

TERPILOVSKIJ, R.

2014 *The Mutyn Burial Site from the Turn of Eras on the Seym River (preliminary report)*, [w:] J. Brandt, B. Rauchfuss (red.), *Das Jastorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit im nördlichen Mitteleuropa. Internationale Tagung zum einhundertjährigen Jubiläum der Veröffentlichung der „ältesten Urnenfriedhöfe bei Uelzen und Lüneburg“ durch Gustav Schwantes*, Hamburg, 335–349.

TERPILOVSKIY, R., ZHAROV, G.

2013 *A warrior cemetery from the turn of eras on the river Seym*, [w:] I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Kristiansand-Simferopol, 409–419.

TOLKIEN, J.R.R.

2015 *Komentarz towarzyszący przekładowi „Beowulfa”*, [w:] J.R.R. Tolkien, „Beowulf”. *Przekład i komentarz oraz „Sellic Spell”*, red. Ch. Tolkien, Warszawa, 217–414.

TURK, P.

2005 *Images of life and myth*, Ljubljana.

UCKELMANN, M.

2006 *Schutz, Prunk und Kult – zur Funktion bronzezeitlicher Schilde*, „Anodos” 4–5, 2004–2005, 243–249.

VANG PETERSEN, P.

2003 *Warrior art, religion and symbolism*, [w:] L. Jørgensen, B. Storgaard, L.G. Thomsen (red.), *The Spoils of Victory. The North in the shadow of the Roman Empire*, Copenhagen, 286–294.

VORONIATOV, S.

2012 *Sarmatische Elemente im Inventar des Königsgrabs von Mušov*, „Eurasia Antiqua” 18, 185–195.

VORONÁTOV, S.V. (ВОРОНЯТОВ, С.В.)

2014 *О территории сражения готов со спалами в «Getica» Иордана*, [w:] С.И. Лукьяшко (red.), *Война и военное дело в скифо-сарматском мире: материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А.И. Мелюковой (с. Кагальник, 26-29 апреля 2014 г.)*, Ростов на Дону, 57–72.

VORONÁTOV, S.V., MAČINSKII, D.A. (ВОРОНЯТОВ, С.В., МАЧИНСКИЙ, Д.А.)

2010 *О времени, обстоятельствах и смысле появления сарматских тамг на германских копьях*, [w:] О. Щеглова, М. Казанский, В. Новаковский (red.), *Germania-Sarmatia*, t. II, Калининград-Курск, 57–77.

VORONOV, Ů.

2007 *Tsibilium: la nécropole apside de Tsibilium (VIIe av.J.-C.–VIIe ap.J.-C.) (Abkhazie, Caucase) I. Les fouilles de 1977–1986*, *Archaeological studies on late antiquity and early medieval Europe (400–1000 A.D.) – Catalogues and archaeological excavations 1*, British Archaeological Reports International Series 1721, Oxford.

WEBSTER, J.

1991 *Sanctuaries and sacred places*, [w:] M. Green (red.), *The Celtic world*, London-New York, 445–464.

WEGEWITZ, W.

1937 *Die langobardische Kultur im Gau Moswidi (Niederelbe) zu Beginn unsere Zeitrechnung*, *Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen 2*, Hildesheim.

1964 *Der Urnenfriedhof von Hamburg-Marmstorf*, *Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen 7*, Hildesheim.

WICKHOLM, A.

2006 „*Stay Where you Have been Put!*” *The Use of Spears as Coffin Nails in Late Iron Age Finland*, [w:] V. Lang (red.), *Etnos ja kultuur: uurimusi Silvia Laulu auks / Ethnicity and Culture. Studies in Honour of Silvia Laul*, Muinasaja Teadus 18, Tartu-Talinn, 193–207.

ZAGÓRSKA-TELEGA, J.

2019 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej nadliswarciańskiego regionu osadniczego w młodszym i późnym okresie rzymskim*, Kraków.

ZIĘTEK, J.

2015 *Wybrane groby z nowoodkrytego cmentarzyska kultury przeworskiej w Chojnem, stan. 23, gm. Sieradz, woj. łódzkie*, [w:] L. Tyszler, E. Droberjaer (red.), *Barbari superiores et inferiores. Archeologia barbarzyńców 2014. Procesy integracji środkowoeuropejskiego Barbaricum. Polska – Czechy – Morawy – Słowacja*, Łódź-Wieluń, 245–267.

BARTŁOMIEJ ROGALSKI
Muzeum Narodowe w Szczecinie

Uzbrojenie znad dolnej Odry w okresie rzymskim na przykładach cmentarzysk w Czelinie (dawn. *Zellin*), Starych Łysogórkach (dawn. *Alt Lietzegöricke*) i Żeliszawcu (dawn. *Sinzlow*), pow. gryfiński

1. Wstęp

Obecność uzbrojenia w okresie wpływów rzymskich na Dolnym Nadodrzu była wielokrotnie omawiana w literaturze, zwłaszcza że jest to element kulturowy stanowiący o szczególnym charakterze regionu (MACHAJEWSKI 2010, 109; SCHULTZE 1987, 102; 1996, 148; WOŁĄGIEWICZ 1986, 309; WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 75). Tradycja deponowania uzbrojenia w grobach stanowi jeden z wyróżników Dolnego Nadodrza, także w zestawieniu ze społecznościami nadłabskimi (WOŁĄGIEWICZ 1981, 205), ludnością kultury wielbarskiej (KACZANOWSKI, ZABOROWSKI 1988, 221; KONTNY 2019, 69–113) oraz – pozostających pod jej silnym wpływem – grup pyrzyckiej i gustowskiej (por. SCHUSTER 2007, 434). Zarówno sam fenomen pojawienia się broni na Dolnym Nadodrzu i na ziemi wkrzańskiej (Ryc. 1), a także jej stylistyka, jak i rola w obrzędowości, od dawna łączone były z oddziaływaniami kultury przeworskiej (np. WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 74–75; WOŁĄGIEWICZ 1978, 383). Nowsze prace jedynie podtrzymują obowiązujące na ten temat opinie (ROGALSKI 2013, 14, 16–18; 2014A, 20, 24; 2016, 159; 2017A, 248–255).

Problematyka uzbrojenia na Dolnym Nadodrzu skomentowana zostanie na przykładzie materiałów z badanego aktualnie cmentarzyska w Czelinie, gm. Mieszkowice, stan. 23, nekropoli archiwalnych w Starych Łysogórkach, stan. 5 (na terenie tej samej gminy) oraz Żeliszawcu, gm. Stare Czarnowo, stan. 1¹.

Na cmentarzysku w Czelinie prace wykopaliskowe prowadzono łącznie przez dziesięć sezonów, w latach 2004–2006 i 2012–2018². Do roku 2018 r. włącznie na stanowisku odsłonięto 70,5 ara (Ryc. 2). Podkreślić należy, że znaczna część stanowiska uległa zniszczeniu w związku z funkcjonującą tu niegdyś żwirownią. Dotychczas odkryto 200 obiektów nieruchomych, z których na okres rzymski datować można 191. Wśród nich 109 obiektów to groby (w tym 58 popielnicowych, 42 jamowe, osiem ciałopalnych zniszczonych i grób szkieletowy), a pozostałe obiekty niebędące pochówkami to przeważnie paleniska i bruki. Do najciekawszych obiektów nieprzypadających na okres wpływów rzymskich należą, rejestrowane sporadycznie na stanowisku (cztery groby), pochówki szkieletowe kultury ceramiki sznurowej, w tym dwa podwójne (por. KOWALSKI, MATUSZEWSKA 2011). Pięć obiektów to nowożytnie wkopy. Prace terenowe będą kontynuowane. Materiały z okresu protohistorycznego odkrywane na cmentarzysku w Czelinie datowane są na spektrum czasowe od fazy A₃ do subfazy C_{1b}.

Uzbrojenie wystąpiło w 31 spośród 109 grobów z okresu wpływów rzymskich, a 10 egzemplarzy broni znaleziono poza zespołami. Po ostatnim sezonie badań (2018 r.) zbiór uzbrojenia z Czeline przedstawia się następująco: dziewięć mieczy (pięć jednosiecznych i cztery dwusieczne), 29 grotów broni drzewcowej, 19 umb, 14 imaczy, cztery ostrogi i dwa groty strzał.

¹ Wszystkie trzy cmentarzyska znajdują się na obszarze powiatu gryfińskiego.

² Historia badań stanowiska przedstawiona została w innym miejscu (ROGALSKI 2013, 12; 2014B, 248).

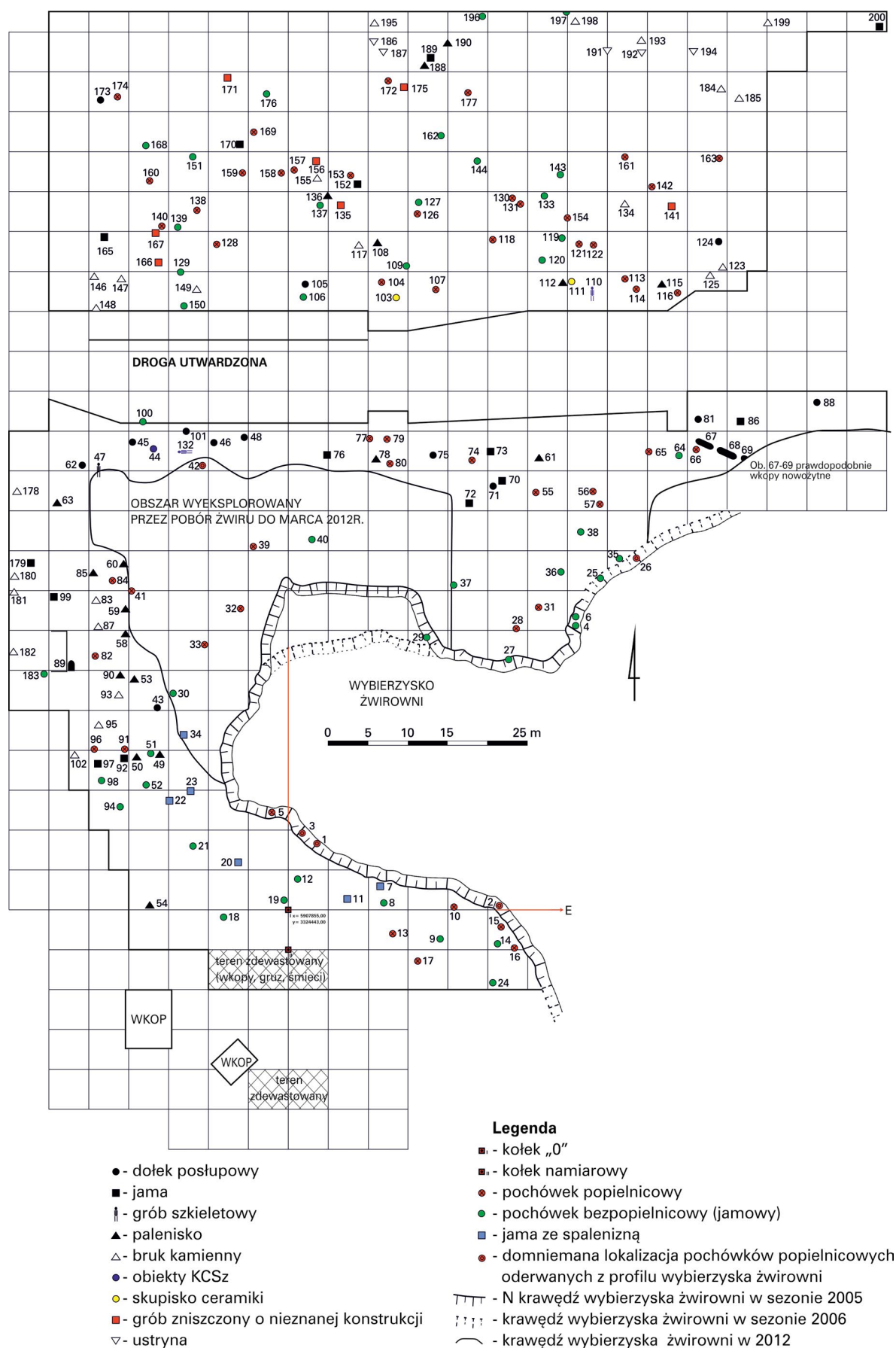

Ryc. 1. Stanowiska z uzbrojeniem na Dolnym Nadodrzu i na ziemi wkrzańskiej. Rys. B. Rogalski

Stylistyka uzbrojenia odkrytego na cmentarzysku w Czelinie została omówiona w literaturze zarówno polskiej jak i obcojęzycznej (ROGALSKI 2015A; 2016). Egzemplarze broni pochodzące z ostatnich sezonów prac wykopaliskowych na stanowisku nie upoważniają do wprowadzenia categorycznych zmian w warstwie interpretacyjnej. Pozostaje zatem pokrótce powtórzyć dotychczasowe ustalenia opatrując je niezbędnymi uzupełnieniami.

2. Miecze jednosieczne

Wszystkie egzemplarze mieczy jednosiecznych zostały znalezione w obiektach. Za najwcześniejszy egzemplarz uznać można okaz z obiektu 41 (Ryc. 3:1). Typologicznie odpowiada on typowi B w odmianie 1 wg Marcina Biborskiego, datowanej zasadniczo na fazę B₁ (BIBORSKI 1978, 121). Obiekt 41, będący pochówkiem ciałałopalnym w situli typu Eggers 18–20 (EGGERS 1951), jest najbogatszym zespołem, jaki odkryto dotąd w Czelinie (ROGALSKI 2018).

Ryc. 2. Plan zbiorczy cmentarzyska w Czelinie, gm. Mieszkowice, pow. gryfiński, stan. 23. Rys. B. Rogalski

Ryc. 3. Miecze z cmentarzyska w Czeline, stan. 23 (1–9) oraz miecz z Żeliszawca (10–11): 1 – Czeline, obiekt 41; 2 – Czeline, obiekt 104; 3 – Czeline, obiekt 130; 4 – Czeline, obiekt 140; 5 – Czeline, obiekt 177; 6–7 – Czeline, znaleziska luźne; 8 – Czeline, obiekt 80; 9 – Czeline, obiekt 154; 10 – miecz znaleziony w 1893 r. na cmentarzysku w Żeliszawcu; 11 – fotografia miecza z Żeliszawca wykonana 5.02.1941 r. 1–9 – rys. A. Ryś, I. Sukiennicka, E. Szklarska; 10 – wg: SCHUMANN 1896; 11 – wg: Archiwum Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie, negatywy nr F131/23–25

Datowanie potwierdzają znalezione w zespole fibule ze stopu miedzi typów 10–12, 74 i 236c (ROGALSKI 2018, 20–25, ryc. 4:1–4) według Oscara Almgrena (1923). Miecz posiada zdobienia na obu stronach głowni poniżej trzpienia karbowanej od wewnątrz rękojeści. W obiekcie zachowały się także klamry od pochwy miecza.

Prezentowany miecz przypomina pod względem morfologii niektóre okazy mieczy ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego ze Skandynawii. Miecze te odznaczają się smukłymi proporcjami, łukowatym grzbietem głowni oraz taśmowatym trzpieniem rękojeści, do którego mocowano okładziny nitami (liczba otworów na nity waha się od dwu do czterech). Forma ta została wydzielona jako osobna grupa typologiczna w materiałach z Olandii i Gotlandii (RASCH 2002, 288–289). Miecze tej grupy rejestrowano także na cmentarzyskach z Półwyspu Jutlandzkiego, m.in. w Lyngbakkegård, komm. Aalborg i Langå, komm. Randers (MARTENS 2002, 240, 253, ryc. 8, 14:c)³. Przykładem współczesnego im miecza o analogicznej morfologii jest ponadto okaz z depozytu bagiennego odkryty w Præstemosen, komm. Hvidovre na Zelandii (MARTENS 2011, 152–153, ryc. 4:b). Na obecnym etapie studiów skandynawską proveniencję miecza jednosiecznego z obiektu 41 w Czelinie traktować należy jako roboczą hipotezę.

Rozważania powyższe stanowią dobrą okazję, by zweryfikować przytaczane w literaturze informacje na temat miecza jednosiecznego, jaki odkryto przypadkowo 1893 r. na cmentarzysku w Żeliszawcu (dawn. *Sinzlow*), pow. gryfiński (dawn. *Greifenhagen*), stan. 1 (Ryc. 3:10, 11). Zabytek niestety zaginął, a bliższe okoliczności jego odkrycia są nieznanne. W czerwcu 1904 r. miały miejsce badania weryfikacyjne w miejscu wskazanym przez znalazcę miecza. Był nim rolnik z Żeliszawca o nazwisku Eichhorst, który regularnie dostarczał do szczecińskiego muzeum zabytki z tego stanowiska (Archiwum Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie,teczka nr 391). W danych archiwalnych dotyczących tych badań nie wymieniono jednak uzbrojenia, a miecz jednosieczny z Żeliszawca funkcjonuje w literaturze jako element – różnie zresztą charakteryzowanej – kolekcji zabytków z cmentarzyska (ŁUCZKIEWICZ 2006, 70, 355; ROGALSKI 2010, 420–421; SCHUMANN 1889, 235–236; WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 20, 36, 41, 113). Sam miecz znany był z ryciny opublikowanej w 1896 r. przez Hugo Schumanna (Ryc. 3:10; zob. SCHUMANN 1896, tabl. 4:22), reproduktowanej przez kolejnych autorów (JAHN 1916, 137, ryc. 160; WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 142, tabl. VI:1). Według źródeł archiwalnych na cmentarzysku w Żeliszawcu odsłonięto ponad 30 grobów ciałopalnych⁴. Najstarsze zespoły zawierały fibule wariantu G/H oraz K wg Józefa Kostrzewskiego (1919), a poza omawianym mieczem jednosiecznym znaleziono także miecz obosieczny typu III wg Kostrzewskiego (ŁUCZKIEWICZ 2006, 70, 355; WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 20–21, zest. 1, 36, 41, 113, 142, tabl. VI:1).

Miecz jednosieczny z Żeliszawca przypisywano dotychczas do typu II wg Marii Danuty i Ryszarda Wołągiewiczów (1964) i łączono z oddziaływaniem kultury oksywskiej na Dolne Nadodrze. Przypomnijmy, że wspomniany wyżej Jes Martens wyróżnił nawet – na podstawie znalezisk mieczy jednosiecznych typu II – oksywski horyzont napływu uzbrojenia w południowej Skandynawii (MARTENS 2002, 257).

Miecz z Żeliszawca został sfotografowany w 1941 r., a negatywy zachowały się do dziś w Archiwum Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie (Ryc. 3:11)⁵. Zdjęcia te dają podstawę do weryfikacji datowania i typologii tego zabytku. Trzpień rękojeści tego

³ Jes Martens sklasyfikował miecz z Lyngbakkegård według typologii Wołągiewiczów, łącząc go z wpływami stylistyki kultury oksywskiej na obszary skandynawskie (MARTENS 2002, 241, 246, 257), natomiast miecz z Langå nie został scharakteryzowany typologicznie (MARTENS 2002, 261).

⁴ Archiwum Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie,teczka nr 391; archiwum prof. dr. hab. Henryka Machajewskiego, któremu serdecznie dziękuję za możliwość wglądu.

⁵ Archiwum Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie, zbiory fotografii, negatywy nr F131/23–25 z datą 5.02.1941 r.

miecza posiadał pojedynczy nit oraz regularne rozmieszczone trzy karbowania tylca, być może będące śladem mocowania okładzin. Trzpień nie był wyodrębniony od strony tylca główki, wzdłuż którego biegł wąski rowek. Zakończenie trzpienia rękojeści stanowić miało brązowe okucie zbliżone formą do napałka (por. JAHN 1916, 137, ryc. 160; SCHUMANN 1896, tabl. IV:22; WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 142, tabl. IV:1). Z publikowanych rysunków miecza wynika jednak, że tulejka „okucia” nie odpowiada średnicą trzpieniowi rękojeści. Dodać można, że Martin Jahn rysunek rękojeści opatrzył komentarzem, iż jest to jedyny znany mu tego typu sposób wykańczania rękojeści (JAHN 1916, 136, 137, ryc. 160)⁶. Zabytek ten przypomina za to okucia końca rogu do picia typu B.1 wg Jacka Andrzejowskiego (1991, 18, ryc. 2:c, d). Dodać należy, że opisany wyżej miecz z obiektu 41 w Czelinie wystąpił w zespole właśnie z końcówką rogu do picia typu B.2 wg Andrzejowskiego (ROGALSKI 2018, 16, ryc. 3:2, 25, 26). Na marginesie przypomnieć należy, że funkcję tych przedmiotów jako metalowych zakończeń rogów do picia zdefiniowano, po intensywnej polemice w literaturze, w połowie XX w. (ANDRZEJOWSKI 1991, 16, tam dalsza literatura).

Miecz jednosieczny z Żeliszawca wiązać należy zatem z okresem rzymskim, a odpowiada on zasadniczo typowi B wg Marcina Biborskiego, bez możliwości uszczegółowienia tej atrybucji. Na tej podstawie przyporządkować go należy do fazy B₁, ewentualnie początków B₂ (BIBORSKI 1978, 119–123).

Egzemplarz miecza jednosiecznego z obiektu 104 (Ryc. 3:2) odpowiada natomiast okazom typu D, odmiany 1 według Biborskiego, będącym w użyciu generalnie w fazie B₂ (BIBORSKI 1978, 127–129). Chronologię taką potwierdzają znalezione w grobie fragmenty zapinek typów Almgren 57–60 (1923). Grób zawierał ponadto m.in. grot broni drzewcowej, żelazny imacz typu 6 (Ryc. 6:9) wg Martina Jahna (1916) oraz umbo typu Jahn 6/7b (Ryc. 5:11).

Okaz miecza jednosiecznego pochodzący z obiektu 130 (Ryc. 3:3) ze względu na masywność proporcji zaliczyć możemy do odmiany 2 typu D (BIBORSKI 1978, 128). Miecz wystąpił w zespole m.in. z umbem typu Jahn 7b (Ryc. 5:12) oraz wykonanym ze stopu miedzi imaczem typu Jahn 7 (Ryc. 6:12).

Przedstawione wyżej okazy mieczy jednosiecznych opublikowano wraz z komentarzem (ROGALSKI 2015A, 15, ryc. 3:1–3; 2016, 160–161). Podczas badań w dwóch ostatnich sezonach pozyskano dwa kolejne egzemplarze broni omawianego typu, z obiektów 140 i 175.

Miecz z obiektu 140 (Ryc. 3:4) wystąpił m.in. wraz z umbem typu Jahn 6, grotem broni drzewcowej typu Kaczanowski III (Ryc. 4:7) oraz zapinką z brązu serii pruskiej⁷. Również on reprezentuje typ D/1 (BIBORSKI 1978, 127–128).

Ostatni z odkrytych w Czelinie mieczy pochodzi z obiektu 175 (Ryc. 3:5). Niestety pochówek ten był niemal całkowicie zniszczony – zachowała się jedynie partia spągu. Poważnie uszkodzony jest również miecz (brak sztychu), będący jedynym zachowanym zabytkiem z zespołu. Typologicznie egzemplarz ten plasuje się najbliżej typu Biborski C, którego cechą ma być łukowate wygięcie tylca główki (BIBORSKI 1978, 123). Analizowany okaz ma jednak także łukowato wygięte ostrze, biegnące równoległe do tylca główki, zachowującej w ten sposób stałą szerokość.

We wcześniejszych publikacjach kolekcję mieczy jednosiecznych z cmentarzyska w Czelinie scharakteryzowano jako zbiór o stylistyce właściwej uzbrojeniu kultury przeworskiej (ROGALSKI 2015A, 13–14; 2016, 161; 2018, 254; por. BIBORSKI 1978, 122, ryc. 6,

⁶ Jako analogię wskazać można wczesnorzymski egzemplarz z Białośliwia, pow. pilski, wydobyty z Noteci (KONTNY W DRUKU, ryc. 7:6; por. PETERSEN 1939, 73, 149–150, ryc. 101; MAKIEWICZ 1992, 113, ryc. 5:5 – tam odmienne datowanie). Bardzo serdecznie dziękuję dr. hab. Bartoszowi Kontnemu, prof. UW za konsultację, szczególnie w zakresie typologicznych określeń grotów broni drzewcowej.

⁷ Jednoznaczna identyfikacja zapinki jest niemożliwa przed konserwacją zabytku.

128, ryc. 73, 134). Dwa ostatnio pozyskane okazy, mimo pewnej odmienności typologicznej, potwierdzają tę konkluzję.

Miecze jednosieczne pochodzą z zespołów datowanych na fazy B₁–B₂, co odpowiada pozycji chronologicznej tego uzbrojenia na obszarze kultury przeworskiej (BIBORSKI 1978, 129, ryc. 74, 134; GODŁOWSKI 1992, 80; KONTNY 2001, 106), choć na Dolnym Nadodrzu nie są często spotykane (LEUBE 1975, 38; WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 62–63; por. także GODŁOWSKI 1981, 83). Na zakończenie wspomnieć można, że już w starszej literaturze proveniencję mieczy jednosiecznych lokowano w środowisku północnego *Barbaricum*, zwłaszcza we wczesnym okresie rzymskim (JAHN 1916, 145–151).

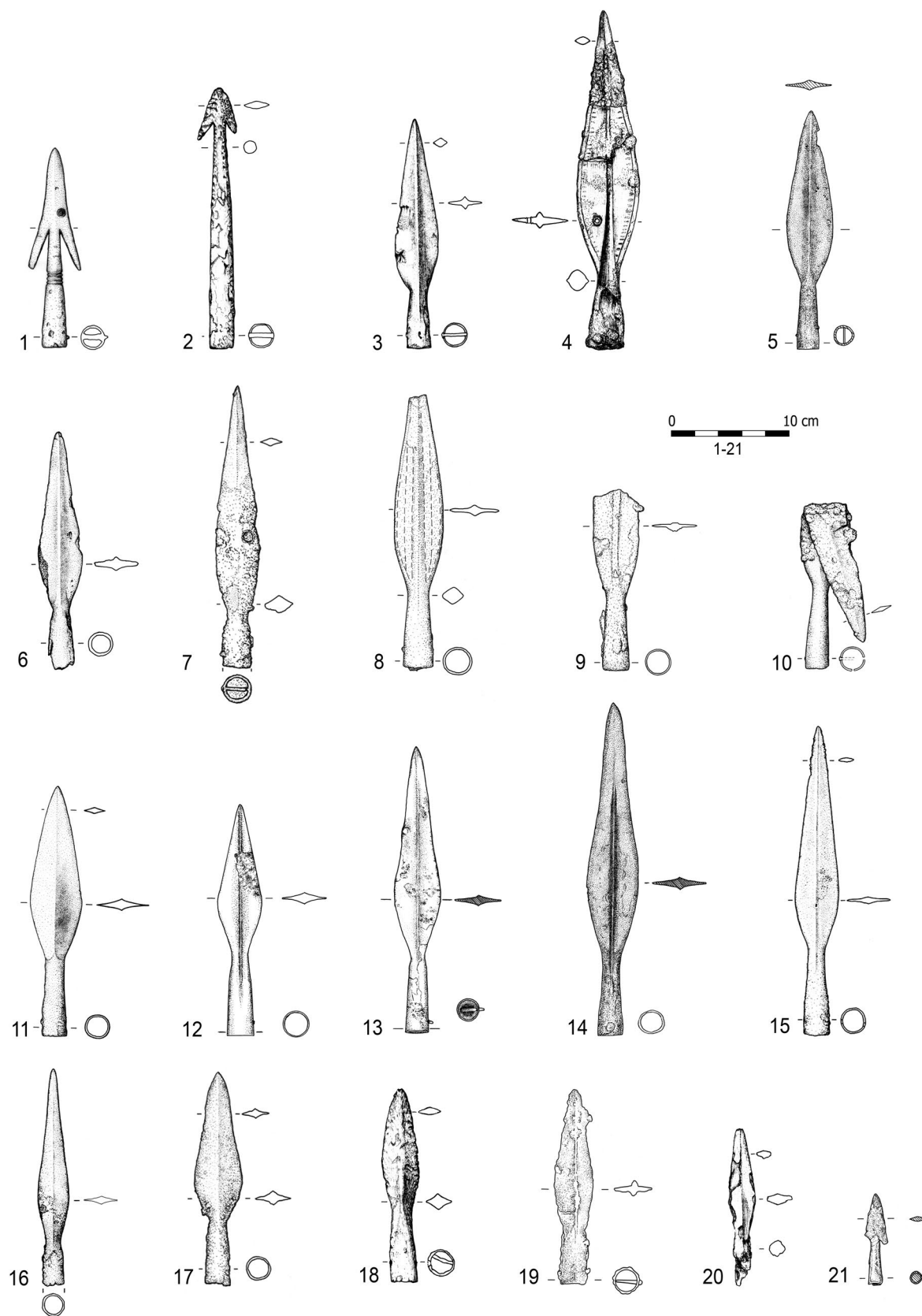
3. Miecze obosieczne

W Czelinie odkryto cztery egzemplarze mieczy obosiecznych. Jest to nieliczny, ale różnicowany typologicznie zbiór.

Pierwszy z mieczy obosiecznych, zachowany fragmentarycznie (tylko głownia), został znaleziony poza zespołem (Ryc. 3:6). Okaz zaklasyfikować można do odmiany 2 typu, Lachmirowice-Apa, datowanej na fazy B₂–C_{1a} (BIBORSKI, ILKJÆR 2006, 185–193, ryc. 129). Miecze te najliczniej występują na obszarze kultury przeworskiej, natomiast na Dolnym Nadodrzu jest to dopiero drugi okaz (BIBORSKI, ILKJÆR 2006, 194, ryc. 131). Jediną zapewne analogią pozostaje miecz ze Stendell, Lkr. Uckermark, znany z literatury, gdzie określany jest jako znalezisko bagienne (LEUBE 1975, 74; SCHULTZE 1993, 211, tam dalsza literatura).

Drugi z prezentowanych mieczy obosiecznych z Czelina odpowiada stylistycznie typowi Vimose-Illerup (Ryc. 3:7). Niestety, także i ten miecz znaleziono poza zespołem, a stan jego zachowania uniemożliwia dokładne określenie podtypu (BIBORSKI, ILKJÆR 2006, 217–236). Miecze typu Vimose-Illerup licznie występują na Półwyspie Jutlandzkim i w okolicach zatoki Oslofjorden, a wschodni zasięg ich dyspersji wyznaczają okazy z Gaci, pow. przeworski i Lachmirowic, pow. inowrocławski (BIBORSKI, ILKJÆR 2006, 237, ryc. 147). Najbliższą geograficznie analogię dla miecza z Czelina stanowi egzemplarz z Pasewalk, Lkr. Vorpommern-Greifswald, znaleziony w trakcie prac na rzece Wkrze (BIBORSKI, ILKJÆR 2006, 236; BIBORSKI 1994, 122, ryc. 5a:6; SCHULTZE 1993, 192–193, ryc. 1:d, 2:b). Miecze typu Vimose-Illerup wchodzi w użycie w subfazie C_{1a}, by zyskać na popularności w stadium C_{1b} (BIBORSKI, ILKJÆR 2006, 217). Obecność tych mieczy dowodzi wpływów skandynawskich na uzbrojenie na Dolnym Nadodrzu i ziemi wkrzańskiej (ROGAŁSKI 2015B, 100; 2019). Prezentowany okaz z Czelina został zbadany metalograficznie (BIBORSKI, KACZANOWSKI, STĘPIŃSKI 2015, 137–139, 149, ryc. 10). Głównie wykonano w technice dziwerowania, ponadto posiadała ona najprawdopodobniej inkrustacje z miedzi. Odpowiedni reżim technologiczny zapewnić mogły jedynie warsztaty rzymskie (BIBORSKI 2003, 112–113; BIBORSKI *ET ALII* 1982, 130–131). Broń zatem wykonano na terenie Imperium Rzymskiego dla odbiorcy skandynawskiego, a ostatecznie dotarła na tereny Nadodrza. Analogiczne ukierunkowanie dystrybucji mieczy obserwujemy w kulturze luboszyckiej (DEMKOWICZ 2012, 23–24).

Jak dotąd jedynym okazem *stricte* rzymskiego uzbrojenia z Czelina jest gladius typu Pompeje (ULBERT 1969, 119–125) z obiektu 80 (Ryc. 3:8). Jest to pierwszy rzymski miecz tego typu na Dolnym Nadodrzu, a zapewne drugi – obok okazu z Gaci – egzemplarz tego rodzaju broni znaleziony na wschód od Odry (BIBORSKI *ET ALII* 1982, 110, ryc. 5:c; KACZANOWSKI 1992A, 26). Miecze tego typu stanowią unikat w północnoeuropejskim *Barbaricum* (KACZANOWSKI 1992B, 174). Zakończenie trzpienia rękojeści gladiusa z Czelina (zanitowana kwadratowa blaszka) datowane jest na odcinek B₂–C_{1a} (BIBORSKI, ILKJÆR 2006, 161, ryc. 114). Fibula serii 7 grupy V Almgrena i sprzączka do pasa grupy C typu 15 wg Renaty Madydy-Legutko (1986) z obiektu 80 w zasadzie potwierdzają tę chronologię,

Ryc. 4. Groty broni drzewcowej (1–19) i strzał (20–21) z cmentarzyska w Czeline, stan. 23: 1 – obiekt 40; 2 – znalezisko luźne; 3 – obiekt 13; 4 – obiekt 31; 5 – obiekt 80; 6 – znalezisko luźne; 7 – obiekt 140; 8 – obiekt 84; 9 – obiekt 82; 10 – obiekt 153; 11 – obiekt 9; 12 – obiekt 130; 13 – obiekt 126; 14 – znalezisko luźne; 15 – obiekt 177; 16 – obiekt 174; 17 – obiekt 154; 18 – obiekt 4; 19 – obiekt 55; 20–21 – znaleziska luźne.
Rys. A. Ryś, I. Sukiennicka, E. Szklarska

choć bywają nieco wcześniej datowane (B_2) (MADYDA-LEGUTKO 1986, 20; SCHUSTER 2010, 99–102). Jest to zabytek unikatowy zarówno na Pomorzu Zachodnim jak i Przednim (KACZANOWSKI 1994, 211; VOSS 1994, 267).

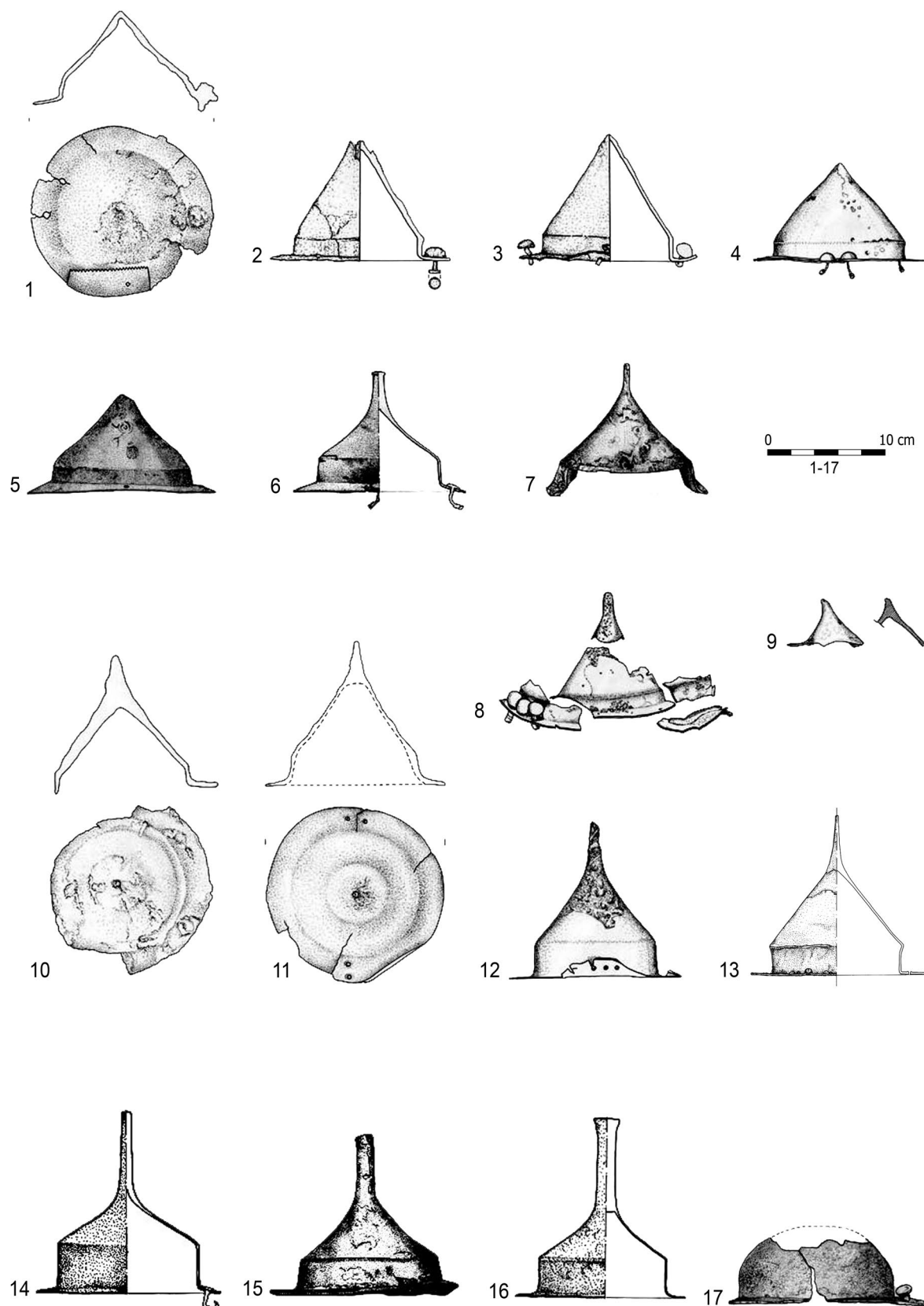
Ostatni okaz miecz obosiecznego z Czelina, pochodzący z obiektu 154 (Ryc. 3:9), jest niezwykle ciekawym przykładem lokalnej inwencji. Miecz jest krótki jak na okaz obosieczny (ma 57 cm długości). Maksymalna szerokość głowni wynosi 4,7 cm, jej przekrój jest rombowski, natomiast przejście trzpienia rękojeści w głownię odpowiada typowi I według Józefa Kostrzewskiego dla mieczy z młodszego okresu przedrzymskiego (KOSTRZEWSKI 1919, 85, ryc. 64). Miecz morfologią odpowiada stylistyce mieczy późnolateńskich. Głownia została skrócona, a sztych uformowany w sposób przypominający gladiusa⁸. Na Dolnym Nadodrzu brakło dotąd okazów broni przerabianej w analogiczny sposób. W obiekcie 154 poza przedstawionym wyżej mieczem wystąpiła także m.in. brązowa sprzączka do pasa typu G12 wg Madydy-Legutko oraz wykonana z brązu zapinka V grupy Almgrena, o kolankowatym kabłąku zakończonym prostokątną płytką. Są to zabytki datowane zasadniczo na fazę B_2 (GRUPTE 1998, 206, ryc. 2:3, 208–210; MADYDA-LEGUTKO 1986, 48).

4. Groty broni drzewcowej

Zebrano ogółem 27 egzemplarzy liściowatych grotów broni drzewcowej i dwa groty z zadziorami. Jest to zatem, podobnie jak na wielu nekropolach z okresu rzymskiego, najliczniejsza kategoria broni (KONTNY 2001, 98; LEUBE 1983, 348; VON MÜLLER 1957, 61). Groty omówiono szczegółowo we wcześniejszych publikacjach (ROGALSKI 2015A, 19–20; 2016, 164–166). Przypomnieć należy, że seria grotów broni drzewcowej z Czelina jest bardzo zróżnicowana morfologicznie, brak w zasadzie dwóch identycznych egzemplarzy. Jest to sytuacja powszechnie spotykana w przypadku materiałów z cmentarzysk z okresu rzymskiego (GODŁOWSKI 1959, 256–257; KACZANOWSKI 1995, 8–9).

Jak wspomniano, w Czelinie znaleziono dotąd jedynie dwa groty z zadziorami. Przypomnę, że zdobiony egzemplarz z obiektu 40 nawiązuje wprost do tradycji kultury przeworskiej (ROGALSKI 2015A, 19; 2016, 164, tam dalsza literatura), gdzie posiada dokładne analogie wśród egzemplarzy typu A.1 według klasyfikacji Piotra Kaczanowskiego (1995, 29, 70, tabl. XVI:1). Weryfikacji wymaga natomiast klasyfikacja drugiego okazu, znalezionej niestety bez kontekstu, poza zespołem. Grot ten posiada długą tulejkę (19,7 cm) i krótkie zadziory. Pierwotnie zaliczyłem go do odmiany L.2 według Kaczanowskiego, datowanej w materiałach kultury przeworskiej zasadniczo na fazę B_2 (ROGALSKI 2015A, 19; 2016, 164, tam dalsza literatura). Na tle materiałów z ziemi wkrzańskiej oraz wyników ostatnich badań w Lubanowie, pow. gryfiński omawiany grot zaliczyć należy jednak do typu Hval w ujęciu Jana Bemanna i Güde Hahne (1994, 433, 434, ryc. 70), datowanego na skandynawską subfazę C_{1b} , której środkowoeuropejskim odpowiednikiem jest odcinek C_{1a} , na co zwrócono ostatnio uwagę w literaturze (KONTNY, NOWAKIEWICZ, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ 2016, 242; KONTNY 2016, 293; ROGALSKI 2019, 23–24, tam dalsza literatura). Poza wspomnianym wyżej stanowiskiem w Lubanowie, gdzie znaleziono analogiczny egzemplarz, kolejny przykład znany jest z Tantow, Lkr. Uckermark (BEMMANN 2008, 272, 274, ryc. 25, 26:7; LEUBE 1975, 74, 190, tabl. 4:13, 31:6). Zaznaczyć należy jednak, że grot ten różni się proporcjami (znacznie krótsza tulejka) od okazu z Czelina, lokuje się więc pomiędzy typami Hval i Simris, co podkreślono w publikacji (BEMMANN 2008, 272). Warto przy okazji przypomnieć, że na terenach wokół kolana Odry grot typu Simris wystąpił na cmentarzysku w Lüdersdorf, Lkr. Barnim (BEMMANN 2008, 272, 274, ryc. 25, 26:6; LEUBE 1975, 78, 190, tabl. 4:15, 31:7). Być może

⁸ Bardzo serdecznie dziękuję dr. hab. Marcinowi Biborskiemu za czas poświęcony mi na konsultacje.

Ryc. 5. Umbra tarcz z cmentarzyska w Czelinie, stan. 23: 1 – obiekt 42; 2 – obiekt 82; 3 – obiekt 118; 4 – obiekt 118; 5 – obiekt 35; 6 – obiekt 9; 7 – obiekt 107; 8 – obiekt 128; 9 – znalezisko luźne; 10 – obiekt 55; 11 – obiekt 104; 12 – obiekt 130; 13 – obiekt 168; 14 – obiekt 4; 15 – obiekt 13; 16 – obiekt 3; 17 – znalezisko luźne.
Rys. A. Ryś, I. Sukiennicka, E. Szklarska

z typem tym łączyć należy drugi okaz grotu z zadziorami, pochodzący z badań w Lubanowie (KONTNY, NOWAKIEWICZ, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ 2016, 241; KONTNY 2016, 294).

Wśród pozostałych grotów oszczepów, pomimo podkreślonego wyżej zróżnicowania form, wskazać można na obecnym etapie opracowania materiałów z Czelina okazy najbardziej odpowiadające grotom kultury przeworskiej typu I w ujęciu Piotra Kaczanowskiego (1995)⁹: wariantów I.2 – obiekt 31 (Ryc. 4:4; egzemplarz dekorowany), I.3 – obiekt 126 (Ryc. 4:13) oraz dwa egzemplarze luźne (Ryc. 4:6, 14), I.4 – obiekt 13 (Ryc. 4:3; egzemplarz asymetryczny), a także I.4/II.1 – obiekt 80 (Ryc. 4:5). Wariant II.1 reprezentuje okaz zdobiony ornamentem ścięgowym z obiektu 84 (Ryc. 4:8) oraz egzemplarz z obiektu 82 (Ryc. 4:9), zaś II.2 – grot z obiektu 55 (Ryc. 4:19). Do typu III zaliczyć można groty z obiektów 140 (Ryc. 4:7) i 174 (Ryc. 4:16). Dwa okazy, pochodzące z obiektów 9 i 130 przyporządkować należy do typu VI.2 (Ryc. 4:11, 12)¹⁰. Pojedyncze egzemplarze z obiektów 177, 154 i 4 należą do typów – odpowiednio – X, XVII i XVIII (Ryc. 4:15, 17, 18).

Osobno wymieniść należy groty ornamentowane (Ryc. 4:1, 4, 8). Grot z zadziorami z obiektu 40 oraz grot liściowaty z obiektu 31 (Ryc. 4:1, 4) posiadają analogie w postaci okazów z cmentarzyska w Nowym Mieście nad Pilicą, pow. radomski, grób 15a i 15b, które Piotr Kaczanowski zaklasyfikował jako typy III i A.1 (1995, 60, tabl. VI:2, 70, tabl. XVI:1). Z kolei grot z obiektu 84 (Ryc. 4:8) ornamentowany jest motywem ścięgowym w jego klasycznym wariacie (KONTNY 2008, 140, ryc. 3). Okaz z Czelina przypomina stylistyką grot kultury przeworskiej z cmentarzyska w Zadowicach, pow. kaliski, stan. 1, znaleziony poza zespołem (JASNOSZ 1960, tabl. XXIII). Na Dolnym Nadodrzu groty zdobione w analogiczny sposób nie występują często (KONTNY 2008, 154, ryc. 7). Jego proveniencję w regionie łączyć należy z oddziaływaniami kultury przeworskiej (por. KONTNY 2019, 29, tam dalsza literatura).

Groty broni drzewcowej znalezione na cmentarzysku w Czelinie pochodzą, z jednym wyjątkiem z zespołów datowanych na fazy B₁–B₂. Formy grotów, jakkolwiek zróżnicowane, generalnie plasują się w tradycji kultury przeworskiej (ROGAŁSKI 2015A, 19–20; 2016, 164–166).

5. Umba

Problematyka umb czelińskich (Ryc. 5) została już omówiona w literaturze (ROGAŁSKI 2015A, 20–24; 2016, 166–168). Przypomnieć należy w tym miejscu, że umba z Czelina (dotychczas znanych jest 19 sztuk), odpowiadają, z jednym wyjątkiem, typom 5–7 według Martina Jahna (1916, 170–178, tabl. III)¹¹, tym samym stanowić mogą kolejny dowód na wpływ przeworskiego modelu uzbrojenia na broń społeczności Dolnego Nadodrza (GODŁOWSKI 1981, 83; LIANA 1970, 451–452; WOŁĄGIEWICZ 1981, 209).

Pięć umb z Czelina (Ryc. 5:1–5) przypisać można do typu Jahn 5, co z jednej strony odpowiada frekwencji tego typu w regionie (GODŁOWSKI 1992, 72; VON MÜLLER 1957, 54, WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 65), ale z drugiej – może być jedynie efektem całkowitego zniszczenia zachodniej, młodszej partii cmentarzyska (Ryc. 2).

W zbiorze umb typu Jahn 5 z Czelina można zaproponować wyróżnienie odmiany 1, o przysadzistych proporcjach i wysokości stożka kopuły 5–6 cm (Ryc. 5:1, 4, 5) i odmiany 2 o formie znacznie smuklejszej i wysokości stożka kopuły wynoszącej zazwyczaj około 8 cm (Ryc. 5:2, 3). Umba obu odmian generalnie odpowiadają typowi I wg Norberta Zielinga (1989, 105–120). W kontekście okazów z Czelina podkreślić należy, że badacz ten zwrócił uwagę

⁹ We wcześniejszych publikacjach (ROGAŁSKI 2015A, 19–20; 2016, 164–166) posiłkowałem się ujęciem autorstwa Marii Danuty i Ryszarda Wołągiewiczów (WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 24–31).

¹⁰ Być może do tego typu zaliczyć trzeba zgięty grot z obiektu 153 (Ryc. 4:10).

¹¹ Jedno umbo ze względu na stopień destrukcji nie nadaje się do analizy typologicznej.

na wyjątkowe zróżnicowanie krzywizny kopuły tych umb dające podstawę do wydzielenia dalszych odmiany i form. Wśród nich okazy z Czelina przyporządkować można generalnie odmianie I.1 (ZIELING 1989, 105–106).

Analogiczne zróżnicowanie typu Jahn 5 zaobserwować można wśród umb z cmentarzyska w pobliskich Starych Łysogórach, pow. gryfiński, stan. 5 (HAUPTMANN 2001, 274, tabl. 1:c, 275, tabl. 2:d). Proweniencję umb odkrytych na tym cmentarzysku również wiązano z wpływami tradycji kultury przeworskiej (HAUPTMANN 2001, 262). Umba, które identyfikować można z odmianą 2 typu Jahn 5 z Czelina znane są ponadto z cmentarzysk w Pasewalk, Lkr. Vorpommern-Greifswald, grób 9 z badań z lat 40. XX w. (WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 65, 163, tabl. XXVII:10) oraz z grobu 4 na stan. 27 w tej miejscowości (SCHOKNECHT 1974, 189, ryc. 2:a), a także z nekropoli w Górzycy, pow. słubicki (SOCHA, SÓJKOWSKA-SOCHA 2012, 237, ryc. 11:1). Należy zaznaczyć, że w regionie znane są również formy pośrednie, trudne do zaliczenia do którejś z obu odmian, m.in. okazy z Hohenwutzen, Lkr. Märkisch-Oderland i Oderberg, Lkr. Barnim (GÖTZE 1897, 45, ryc. 87, 62¹²; LEUBE 1975, 77, ryc. 5, 196, tabl. 10:3) oraz umbo z Chojny, pow. gryfiński (HINDENBURG 1908, 774–775, ryc. 4). Jako ciekawostkę wspomnieć można, że jedno z umb z Czelina było reperowane (Ryc. 5:1). Umba oraz imacze ze śladami napraw znane są zarówno z obszaru kultury przeworskiej jak i z Dolnego Nadodrza (np. DĄBROWSKA 1997, 264, tabl. CXXXIV:293:1; HAUPTMANN 2001, 279, tabl. 6:a, b; ZIELING 1989, 321–326).

Pięć umb (obiekt 9, 107, 128, 140, egzemplarz z warstwy ornej), w tym trzy zniszczone, odpowiadają typowi Jahn 6 (Ryc. 5:6–9), który nie jest tak licznie reprezentowany na Nadodrzu (WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 66; WOŁĄGIEWICZ 1981, 209). Natomiast w kulturze przeworskiej stanowi on wyznacznik grupy 2 grobów z bronią według Kazimierza Godłowskiego, datowanej na schyłek fazy B₁ (GODŁOWSKI 1992, 72; por. 1981, 83).

Dwa okazy umb z Czelina – z obiektów 55 i 104 (Ryc. 5:10, 11) uznać można za formę pośrednią między typem Jahn 6 i 7b, występującą również w uzbrojeniu kultury przeworskiej (ANDRZEJOWSKI 1998A, 68, 264, tabl. XII:1, CXIII:5; DĄBROWSKA 1997, 135, tabl. V:7.1; ZIELING 1989, 750). Umba tej odmiany wskazać można także w materiałach ze Starych Łysogórek, stan. 5, grób 25 (HAUPTMANN 2001, 279, tabl. 6:b).

Umbom typu Jahn 6 z obiektów 107, 140 oraz formie pośredniej Jahn 6/7b z obiektu 104 (Ryc. 5:7, 11) towarzyszyły fibule Almgren 57–60, co pozwala datować te zespoły na fazę B_{2a} (LIANA 1970, 442).

Pięć umb reprezentuje typ Jahn 7 (Ryc. 5:12–16). Dwa okazy odpowiadają odmianie 7b, tj. z ostrym (ryc. 5:12, 13), a trzy – 7a, z tępym kołcem (Ryc. 5:14–16). Pierwsza z tych form datowana jest na fazę B_{2a}, druga natomiast zasadniczo na odcinek B_{2b}–C_{1a} zarówno w zespołach kultury przeworskiej (GODŁOWSKI 1981, 83; 1992, 72; KONTNY 2019, 207) jak i na Dolnym Nadodrzu (VON MÜLLER 1957, 55). Umba tej formy spotykamy ponadto na terenach zaodrzańskich, czego przykładem są egzemplarze z Hohensaaten i Hohenwutzen, Lkr. Märkisch-Oderland (LEUBE 1978, 192–193, tabl. 6:8, 7:10).

Dwa umba typu Jahn 7b z Czelina, z obiektów 130 i 168, geometrią stożka kopuły (Ryc. 5:12, 13) nawiązują do wspomnianych wyżej okazów pośredniego typu Jahn 6/7b (Ryc. 5:10, 11), ostatecznie jednak zostały zaliczone do typu Jahn 7b, ze względu na długi kołec oraz wysoki kołnierz, właściwe umbom tego typu.

Na marginesie zaznaczyć należy, że dla dwóch umb typu Jahn 6 (Ryc. 5:6, 7), obu okazów Jahn 6/7b (Ryc. 5:10, 11) oraz dwóch umb Jahn 7b (Ryc. 5:12, 13) wspólnym mianownikiem może być szczególny typ F2 wg Norberta Zielinga, wykształcony według tego badacza w wyniku oddziaływań kultury przeworskiej; forma ta weszła w użytkowanie

¹² Jako *Hohen-Wutzow*.

w północnym *Barbaricum* w fazie B₁, a na popularności zyskała w fazie B₂ (ZIELING 1989, 88–89, 1021, tabl. 9:4–5). Dodać należy, że Achim Leube interpretował pojawienie się umb z kolcem na dolnym Nadodrzu jako efekt wpływów kultury przeworskiej (LEUBE 1975, 40).

Do typu 5 wg Ilkjæra (1990), względnie 8 wg Jahna należy pojedyncze umbo znalezione poza zespołem, w warstwie (Ryc. 5:17). Okaz jest uszkodzony. Umba te uznawano za uzbrojenie o rzymskiej proveniencji lub powstałe pod rzymskim wpływem, a datuje się je na subfazę C_{1b} (GODŁOWSKI 1992, 74; ILKJÆR 1990, 35, ryc. 22; 2001, 294, ryc. 287, 298, ryc. 290; KOKOWSKI 1994, 369–376). Na dolnym Nadodrzu umba typu Ilkjær 5/Jahn 8 rejestrowane były dotąd w rejonie prawego brzegu kolana Odry (BEMMANN 2008, 270, ryc. 22; KOKOWSKI 1994, 364, ryc. 3; SCHULTZE 1994, 362, ryc. 2). Przykładami są m.in. egzemplarze umb z Hohenselchow, Lkr. Uckermark i Müncheberg-Dahmsdorf, Lkr. Märkisch-Oderland (LEUBE 1975, 202, tabl. 16:6; WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 120, 165, tabl. XXIX: 6, 10).

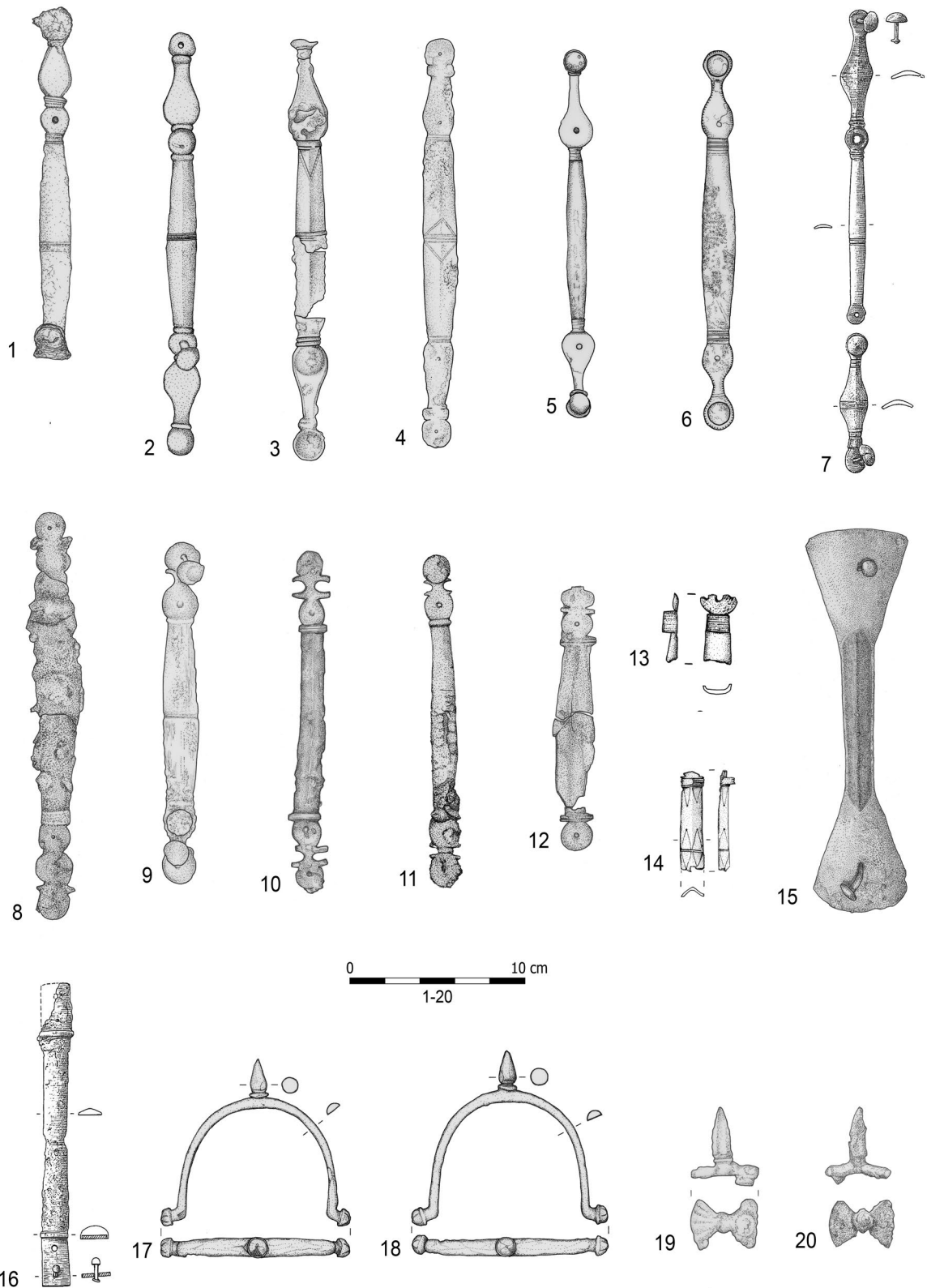
Na obecnym etapie badań stylistykę umb z cmentarzyska w Czelinie uznać można za kolejny argument potwierdzający wpływ tradycji kultury przeworskiej na uzbrojenie w regionie.

6. Imacze

W zbiorze 14 imaczy z Czelina typ Jahn 6 reprezentuje siedem okazów (Ryc. 6:1–6, 9), sześć okazów – typ Jahn 7 (Ryc. 6:8, 10–14), a jeden imacz odpowiada typowi Jahn 9 (Ryc. 6:15). Wymieniony zbiór przypada na odcinek B₁–C_{1a} (GODŁOWSKI 1992, 72–74; por. LIANA 1970, 453). Już na wstępie należy podkreślić, że stylistyka imaczy z Czelina wykazuje z jednej strony silne wpływy kultury przeworskiej na Dolnym Nadodrzu, z drugiej inspirację płynącą z Nadłabia i Skandynawii (ROGAŁSKI 2015A, 24–29; 2015B, 99–101; 2016, 168–172).

Siedem żelaznych imaczy typu 6 według Jahna datować należy na fazę B₁; w kulturze przeworskiej są one jednym z wyznaczników grupy 1 grobów z bronią w ujęciu Kazimierza Godłowskiego (GODŁOWSKI 1981, 83; 1992, 72; por. LIANA 1970, 453). Zaznaczyć jednak należy, że imacze typu Jahn 6 z obiektów 118 i 128 (Ryc. 6:5, 6) odpowiadają jednocześnie typowi G1, z nitami na lancetowatych płytkach, według cytowanego systemu typologicznego Zielinga. Typ G1, także datowany na fazę B₁, ma jednak w opinii Norberta Zielinga nadłabską proveniencję (ZIELING 1989, 185–188, 1035, tabl. 23:2). Na ten sam nadłabski kierunek oddziaływań wskazywałyby według tego autora imacze podobne do tych z obiektów 42 i 55 (Ryc. 6:3, 4) nawiązując do jego typu G2 (ZIELING 1989, 188–189, 1034, tabl. 22:4). Wiodąca pozycja typu Jahn 6 w materiałach przeworskich w fazie B₁ każe się zdystansować do tych opinii.

Najbardziej zróżnicowaną grupę imaczy z Czelina tworzy seria sześciu okazów typu Jahn 7 (Ryc. 6:8, 10–14), w tym trzech z brązu (Ryc. 6:12–14). Podkreślić należy, że w zbiorze tym każdy okaz jest odmienny morfologicznie. Jest to bardzo rzadko spotykany typ imaczy zarówno na Dolnym Nadodrzu jak i na obszarze kultury przeworskiej (DĄBROWSKA 1997, 92; GODŁOWSKI 1976, 72, 85; 1981, 83; KOKOWSKI 2000, 204). Pierwszym obszarem, gdzie imacze tego typu występują najliczniej są tereny skandynawskie (ZIELING 1989, 192–193; KOKOWSKI 2000, 204, 212, ryc. 4). Formy takie Jørgen Ilkjær przyporządkowuje do swojego typu 2, który jest wyznacznikiem północnoeuropejskiej grupy 2 zespołów z uzbrojeniem w ujęciu tegoż badacza, datowanej na fazę B₂ (ILKJÆR 1990, 36, ryc. 23:2, 272–277) i skorelowanej z grupą 3 w kulturze przeworskiej (GODŁOWSKI 1994, 170, 176, ryc. 5). Dodać można, że na obszarze Skandynawii imacze typu Jahn 7/Ilkjær 2 wchodziły w skład wyposażenia bogatych pochówków, a towarzyszą im m.in. importy rzymskie (ILKJÆR 1990, 276). Drugim

Ryc. 6. Imacze (1–6, 8–15) i ostrogi (17–20) z cmentarzyska w Czelinie, stan. 23 oraz imacze z cmentarzyska w Starych Łysogórkach, stan. 5 (7, 16): 1 – Czelin, obiekt 82; 2 – Czelin, obiekt 84; 3 – Czelin, obiekt 42; 4 – Czelin, obiekt 55; 5 – Czelin, obiekt 118; 6 – Czelin, obiekt 128; 7 – Stare Łysogórki, grób 4; 8 – Czelin, obiekt 107; 9 – Czelin, obiekt 104; 10 – Czelin, obiekt 31; 11 – Czelin, obiekt 1; 12 – Czelin, obiekt 130; 13 – Czelin, obiekt 140; 14 – Czelin, obiekt 168; 15 – Czelin, obiekt 4; 16 – Stare Łysogórki, grób 25; 17–18 – Czelin, obiekt 41; 19 – Czelin, obiekt 79; 20 – Czelin, znalezisko luźne. 1–6, 8–15, 17–20 – rys. A. Ryś, I. Sukiennicka, E. Szklarska; 7, 16 – wg: HAUPTMANN 2001

obszarem, na którym omawiane imacze występują najczęściej jest dolne Nadłabie (ADLER 1992, 45–48; KOKOWSKI 2000, 204, tam dalsza literatura).

Imacze z obiektów 1 i 31 reprezentują pierwszą odmianę w ramach typu Jahn 7 (Ryc. 6:10, 11). W ich przypadku płytki na nity mają formę H-kształtną pomiędzy otworami (JAHN 1916, 187, 189, ryc. 212). Płytki ta na imaczu z obiektu 1 została nawet znacznie zredukowana (Ryc. 6:11). Być może Jahn miał na myśli właśnie imacz tej formy, określając okaz z Kostrzyna nad Odrą, pow. gorzowski jako najbardziej pierwotną formę tej odmiany, lecz niestety nie opatrzył tekstu ryciną (JAHN 1916, 187). Imacz ten, obok drugiego egzemplarza z brązu typu Jahn 7 z Kostrzyna, wymieniają także Wołągiewiczowie, niestety także bez ilustracji (1964, 64, 119).

Omawiane imacze typu Jahn 7 z H-kształtnie profilowanymi płytkami na nity odpowiadają typowi F5 według cytowanego już Norberta Zielinga (1989, 182–183, 1034, tabl. 22:5). Badacz ten podkreślił znaczny zasięg rozprzestrzenienia imaczy tego typu w fazie B₂ pomiędzy Renem, Dunajem aż do Wisły na wschodzie, a także fakt dość dużej liczby egzemplarzy wykonanych z brązu (ZIELING 1989, 182–183). Z obszaru kultury przeworskiej przykładem imacza tej formy jest okaz z Kamieńczyka, pow. wyszkowski, stan. 1, grób 48 (DĄBROWSKA 1997, 153, tabl. XXIII:48.2).

Żelazny imacz z obiektu 107 oraz dwa egzemplarze ze stopu miedzi, z obiektów 130 i 140 (Ryc. 6: 8, 12, 13) reprezentują kolejną odmianę typu Jahn 7, tożsamą z typem F6 według Zielinga, o płytkach na nity w formie rzędu trzech owalnych tarczki (JAHN 1916, 186, 188, ryc. 210; ZIELING 1989, 183–184, 1034, tabl. 22:6). Niestety, wszystkie okazy są uszkodzone, a egzemplarz z obiektu 140 zachował się wręcz szczątkowo. Reprezentują one odmianę spotykaną niezmiernie rzadko – Norbert Zieling wymienił w tej grupie zaledwie dwa brązowe egzemplarze z cmentarzyska w Hamburgu-Langenbeck (ZIELING 1989, 183–184, 1034, tabl. 22:6). Znane są ponadto brązowe imacze tej formy z Körchow, Lkr. Mecklemburg-Vorpommern, grób 105 (BELTZ 1921, 50, tabl. XI:69) oraz Wachow, Lkr. Havelland (STIMMING 1912, 310, tabl. XLV), na podstawie których Martin Jahn wyróżnił omawiany wariant typu 7 (1916, 186, przyp. 3, 188, ryc. 210). Imacze tej odmiany, w tym wykonane ze stopu miedzi, pochodzą także ze stanowisk północnoeuropejskich, np. z Koskenhaken, kunta Kaarina (Finlandia), grób 4 (SALO 1968, 150, tabl. 32: 5–5a) oraz kunsztownie wykonany egzemplarz z Brostrop, Glömminge socken na Olandii (STENBERGER 1933, 18–19, ryc. 10; ILKJÆR 1990, 277, ryc. 184; RASCH 1991, 109). Wyjątkowym okazem z kultury przeworskiej jest imacz z cmentarzyska w Czersku, pow. piaseczyński, grób 93 (CZARNECKA 2014, 105, ryc. 4:2, 107, 108).

Należy zaznaczyć, że wszystkie wymienione wyżej za literaturą imacze tej odmiany oraz imacze z obiektów 130 i 140 w Czelinie wykonane zostały ze stopów miedzi, natomiast imacz z obiektu 107 jest żelazny.

Na ostatnim miejscu wśród typu Jahn 7 z Czelina plasuje się fragment imacza z brązu z obiektu 168, zachowany w szczątkowym stanie (Ryc. 6:14). Okaz ten zaliczyć należy do typu H1–H2 wg Norberta Zielinga. Są to skandynawskie imacze z faz B₁–B₂ o daszkowatym przekroju uchwytu odseparowanego od płytek na nity poprzecznymi profilowanymi grzebieniami (ZIELING 1989, 191–193, 1036, tabl. 24:1–2). Jak zauważył ów autor, imacze tego typu z zasady wykonywane są z brązu, jak okaz z Czelina. Analogiczny egzemplarz pochodzi z cmentarzyska w Masowie, pow. rycki (KOKOWSKI 2000). Imacz z obiektu 168 wystąpił ze wspomnianym wyżej umbem typu Jahn 7b (Ryc. 5:13).

Imacze ze stopów miedzi, rzadkie w kulturze przeworskiej, traktuje się jako importy lub wytwory inspirowane tradycją skandynawską bądź nadłabską (ANDRZEJOWSKI 1998A, 92; CZARNECKA 2014, 108; DĄBROWSKA 1997, 70; KACZANOWSKI, ZABOROWSKI 1988, 233; KOKOWSKI 2000, 204–205). W tym nurcie analizować należy także imacze z Czelina.

Interesująco prezentuje się zestawienie brązowego egzemplarza z obiektu 130 (być może importu) z okazem z obiektu 107, który stanowić może miejscowe naśladownictwo w żelazie (analogicznie interpretuje Andrzej Kokowski żelazny imacz Jahn 7 z Domaradziec, pow. rawicki, grób 79 – KOKOWSKI 2000, 204). Praktykę wykonywania żelaznych kopii brązowych importów przyjmuje się w przypadku fibul, których przykłady wystąpiły również w Czelinie (ANDRZEJOWSKI 1998B, 75, tam dalsza literatura; ROGALSKI 2013, 20, 25, ryc. 5:10 – żelazna zapinka Almgren 68/69 z obiektu 84).

Listę imaczy znalezionych w Czelinie zamyka pojedynczy okaz typu Jahn 9, z płytkami słabo wyodrębnionymi od uchwytu, z obiektu 4 (Ryc. 6:15). Odmiana ta występuje w kulturze przeworskiej, na Dolnym Nadodrzu, ale także w Skandynawii od subfazy C_{1a} (GODŁOWSKI 1992, 72; ILKJÆR 2001, 323–326; JAHN 1916, 192; LIANA 1970, 453; LEUBE 1975, 40; ZIELING 1989, 211). Zwłaszcza ostatni z wymienionych obszarów dostarczył okazów zróżnicowanych w liczne odmiany, w tym egzemplarze wykonane z brązu. Imacze te m.in. wyznaczają w materiałach skandynawskich grupę 4 grobów z bronią (ILKJÆR 1990, 36, ryc. 23, 282–286). Zgodnie z klasyfikacją Zielinga imacz Jahn 9 z Czelina odpowiada typowi S1, o półkuliście zakończonych płytkach na nity (ZIELING 1989, 210–211, 1040, tabl. 28). Według tego badacza typ ów występuje na wschód od Łaby, głównie w kulturze przeworskiej od fazy B₂ po C_{1a}. Obiekt 4 poza imaczem typu Jahn 9 dostarczył także umba Jahn 7a (Ryc. 5:14). Jest to zatem zestaw, który odpowiada 5 grupie chronologicznej grobów z uzbrojeniem według Kazimierza Godłowskiego datowanej na wczesny odcinek subfazy C_{1a} (GODŁOWSKI 1992, 72, 77, ryc. 3:1–6; 1994, 174). Na gruncie skandynawskim koreluje się ona z podobnie datowaną grupą 4 według Ilkjæra (1990, 282).

Podsumowując, w stylistyce imaczy z Czelina generalnie dominuje oddziaływanie kultury przeworskiej w fazie B₁ (Jahn 6) z bardzo silnym udziałem wpływów skandynawsko-nadłabskich w fazie B₂ (Jahn 7, okazy z brązu). Być może na styku tych dwóch nurtów wykształcił się styl lokalny, co mogłyby sugerować imacze z obiektów 1, 104 i 107 (Ryc. 6:8, 9, 11).

Nieco inaczej wygląda frekwencja typów w zbiorze siedmiu imaczy z cmentarzyska w Starych Łysogórkach, stan. 5 (HAUPTMANN 2001, 263). Na podstawie zachowanej dokumentacji zidentyfikowano cztery okazy typu Jahn 6 (z grobów 6 i 10, oraz okaz znaleziony luzem), jeden okaz Jahn 5 (luźny), okaz typu II wg Zielinga, z grobu 25 (HAUPTMANN 2001, 263, 267–268, 270, 272, 276, 279, 281, tabl. 2:c, d, 3:c, 6:c, 8:d, e). Imaczy z grobów 1 i 8 autor publikacji cmentarzyska nie zaklasyfikował typologicznie. Najstarszy horyzont imaczy na stanowisku wyznacza niewątpliwie sztabkowaty żelazny imacz żelazny typu Jahn 5 (typ B.1 wg Zielinga) wiązany przez autora publikacji z wpływami kultury przeworskiej w regionie (HAUPTMANN 2001, 263, 272, 281, tabl. 8:d), z czym należy się zgodzić (ZIELING 1989, 165–166). W serii imaczy typu Jahn 6 na uwagę zasługuje dwuczęściowy okaz z grobu 4 (Ryc. 6:7), z przynitowaną jedną z płytek (HAUPTMANN 2001, 275, tabl. 2:c–d). Jest to zapewne ciekawy przykład naprawy złamanej płytki na nity. Imaczom typu Jahn 6 towarzyszyły umba typu Jahn 5, zatem zespoły te datować należy fazę B₁ (GODŁOWSKI 1992, 72; HAUPTMANN 2001, 262).

Na uwagę zasługuje żelazny okaz imacza z grobu 25 w Starych Łysogórkach (Ryc. 6:16), określony w publikacji jako typ Jahn 8, znaleziony z umbem Jahn 6, grotem oszczepu oraz krzesiwem iglicowym i krzesakiem kamiennym (HAUPTMANN 2001, 270, 279, tabl. 6:25.c). Imacz ten odpowiada formą okazom typu II, odmiany 1 według Zielinga, tj. egzemplarzom taśmowatym, o niewyodrębnionych płytkach do nitów, odseparowanych do uchwytu poprzecznymi grzebieniami (ZIELING 1989, 1037, tabl. 25:1–2). Imacze te występują głównie w fazie B₂ na terenach nadłabskich i w południowej Szwecji, zaś pojedyncze okazy znajdują się na terenie Polski, Danii i Norwegii (ZIELING 1989, 197). Pomimo, że

zbiór imaczy ze Starych Łysogórek jest niewielki, grupa ta jest świadectwem podobnych oddziaływań kulturowych jak materiały z Czeline, tzn. obecności silnej tradycji przeworskiej w fazie B₁ oraz wpływów nadłabsko-skandynawskich w stadium B₂.

7. Groty strzał

W Czeline znaleziono poza zespołami dwa okazy grotów strzał, o całkowicie odmiennych formach. Zostały one omówione we wcześniejszych publikacjach (ROGALSKI 2015A, 29–31; 2016, 173–174). Przypomnę jedynie, że pierwszy z nich, długości 11,9 cm, ma rombowały w przekroju liść bez zadziorów kształtu deltowatego (Ryc. 4:20). Groty strzał tej formy występują na środkowym Nadodrzu i Łużycach, np. Groß Lübbenau, Lkr. Oberspreewald-Lausitz i Horno, Lkr. Spree-Neiße (LEUBE 1975, 39, 115, ryc. 14, tabl. 20:9, tam dalsza literatura). Ponadto Alfred Götze wymienia w 1897 r. znalezisko grotów strzał spod Kostrzyna nad Odrą (GÖTZE 1897, 45; WOŁĄGIEWICZOWIE 1964, 62, 164, tabl. XXVIII:2; KONTNY, NOWAKIEWICZ, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ 2016, 247–250). Groty strzał należą do kategorii uzbrojenia rzadziej występującej w *Barbaricum* w fazach B₁–B₂ niż wymienione wcześniej typy broni (KONTNY 2019, 38, 85, tam dalsza lit.; por. JAHN 1916, 87; GODŁOWSKI 1976, 67; LEUBE 1975, 39; DROBERJAR, PEŠKA 2002, 114; SKOWRON 2000, 82; 2008, 120). Fakt ten wobec powszechnego na Dolnym Nadodrzu i w kulturze przeworskiej obyczaju deponowania uzbrojenia w grobach sugerować może, że łuk wykorzystywany był głównie jako broń myśliwska. Konkluzja ta dotyczy szczególnie grotów liściowatych, o mniejszym potencjale jako broń, a nierzadko mających niewielkie gabaryty (KONTNY 2019, 86, 137, tam dalsza literatura). W tym kontekście wspomnieć można przykład pochówku łuczника kultury przeworskiej ze Zgierza-Rudnik, pow. zgierski, stan. 1, zawierającego trzy groty strzał bez zadziorów o różnej formie (SKOWRON 2000). Grot z Czeline nawiązuje formą do typu IA2 według Xenii Pauli Jensen, najpowszechniej spotykanego od fazy B₂ na północ od limesu i w Skandynawii (PAULI JENSEN 2009, 57–62, ryc. 43).

Drugi grot strzały z Czeline ma tulejkę i zadziory (Ryc. 4:21). Jest to bardzo rzadka forma grotów strzał w *Barbaricum* (JAHN 1916, 87). Najbliższą analogią jest znany ze źródeł archiwalnych grot z okolic Trzcina Zdroju, pow. gryfiński (GÖTZE 1897, 45), a także egzemplarz ze stanowiska ofiarnego w jeziorze Lubanowo, pow. gryfiński (KONTNY, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, NOWAKIEWICZ 2016, 132; KONTNY, NOWAKIEWICZ, RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ 2016, 249). Groty strzał z zadziorami znane są ponadto z materiałów skandynawskich z młodszego okresu rzymskiego, m.in. nekropoli Kannekegaard na Bornholmie, a także stanowisk ofiarnych w Kragehul na Fionii oraz w Nydam w Szlezewiku (BEMMANN, BEMMANN 1998, tabl. 167:1523; ENGELHARDT 1865, tabl. XII:21; IVERSEN 2010, 103–104, 241, tabl. 67:C3149; JAHN 1916, 87, 90, ryc. 98). Pojedyncze egzemplarze znalezione zostały także na obszarze Gotlandii, Olandii i w zachodniej Norwegii (ILKJÆR 1990, 343, nr 26; PAULI JENSEN 2009, 90–91, tam dalsza literatura). Na południe od Bałtyku groty strzał z zadziorami wystąpiły np. na nekropolach w Kutnie, pow. kutnowski, stan. 6 oraz Młodzikowie, pow. średzki (DYMACEWSKI 1958, 354, ryc. 363:8; MOSZCZYŃSKI 1996, 88, 92, 96, ryc. 3:10). Do bardziej odległych geograficznie analogii należą okazy grotów z cmentarzyska w Dobřichov-Piřhora, okr. Kolín (Czechy) oraz grobu książęcego w Muřovie, okr. Brno-venkov na Morawach (DROBERJAR, PEŠKA 2002, 112–115; JAHN 1916, 87).

Podsumowując, oba groty strzał z Czeline nie wnoszą niestety nic do rozważań o chronologii tej kategorii uzbrojenia ani ich proveniencji kulturowej. Niewielka frekwencja grotów strzał w całym zbiorze uzbrojenia z Czeline ma natomiast odbicie w analogicznej strukturze uzbrojenia w kulturze przeworskiej (KONTNY 2001, 109–110, wykres 13, 14).

8. Ostrogi

Ostrogi zostaną omówione na końcu jako przedmioty nie służące *stricte* do walki, lecz w literaturze omawiane w nurcie rozważań nad uzbrojeniem (np. ANDRZEJOWSKI 1998A, 74–75; GODŁOWSKI 1981, 83; LEUBE 1975, 39–40), jest to bowiem kategoria zabytków znajdująca często w grobach wojowników. Towarzyszące ostrogom bogate wyposażenie dowodzi wysokiego statusu majątkowego i pozycji społecznej zmarłych. Przykładem jest obiekt 41 z Czelina. Ostrogi stanowiły zatem niejednokrotnie wyznacznik owego statusu¹³.

Na cmentarzysku w Czelinie odkryto cztery ostrogi dwóch typów. We wspomnianym, bogato wyposażonym obiekcie 41 zdeponowano także parę żelaznych ostróg kabłąkowych (Ryc. 6:17, 18; zob. ROGALSKI 2018, 18–19). Typologicznie odpowiadają one ostrogom wariantu C1 (GINALSKI 1991, 57, ryc. 7:1–4). Należy przy tym zaznaczyć, że wąski, wyraźnie wysklepiony kabłąk wskazuje na wcześniejszą chronologię (LIANA 1970, 450). Na terenach położonych na zachód od Odry ostrogi kabłąkowe uważane są za element o wschodniej proveniencji (VON MÜLLER 1957, 69). Był to zarazem do niedawna jedyny typ ostróg występujący na Dolnym Nadodrzu (LEUBE 1975, 39–40; WOŁĄGIEWICZ 1981, 209).

W Czelinie (obiekt 79 i znalezisko luźne) znaleziono także dwie żelazne ostrogi krzesłowate (Ryc. 6:19, 20), które genetycznie wywodzi się ze środowiska nadłabskiego, ewentualnie z Jutlandii i Bornholmu (BOCHNAK 2004, 22; por. JAHN 1921, 32; VON MÜLLER 1957, 51). Na Dolnym Nadodrzu nie były dotychczas rejestrowane (WOŁĄGIEWICZ 1981, 209). Ostrogi z Czelina mają wyraźnie zwężoną, klepsydrowatą podstawę, zaopatrzoną w dwa nity oraz zwężony u podstawy bodziec, w przypadku egzemplarza z obiektu 79 zdobiony listwą dookólną u podstawy (Ryc. 6:19). Według Adriaana von Müllera klasyfikują się do 2 serii w ramach grupy A, datowanej na fazę B₁ (VON MÜLLER 1957, 51–52, tam dalsza literatura).

W obiekcie 79 wystąpiła pojedyncza ostroga, co nie jest ewenementem w *Barbaricum*. Był to grób popielnicowy, obsypany stosem, poza ostrogą wyposażony jedynie w silnie skorodowaną sprzączkę do pasa z owalną ramą. Obyczaj deponowania jednej ostrogi w pochówkach wyjaśniano m.in. jako zabieg wiązany z magią apotropaiczną lub świadectwo wspominanej w źródłach taktyki jazdy Germanów (BOCHNAK 2004, 27–28; GAWROŃSKI 1998, 40–42; KONTNY 2002, 60).

Cztery wymienione wyżej ostrogi to jedyne przedmioty związane z jeździectwem w zgromadzonych dotychczas materiałach z Czelina. Niewielki udział elementów wyposażenia jeździeckiego w zespołach grobowych przypomina stanowiska skandynawskie. Podobnie jak w ich przypadku małą frekwencją ostróg tłumaczyć należy raczej regułami obrządku, niż niewielkim udziałem jazdy w strukturze drużyny (ILKJÆR 2007, 104, 115; KONTNY 2003, 258, przyp. 39).

9. Podsumowanie

Zespoły z uzbrojeniem odkryte na cmentarzysku w Czelinie przypadają na fazy B₁–C_{1a} (ROGALSKI 2015A, 33; 2016, 175–176). Broń z zespołów czelińskich koreluje się z grupami chronologicznymi 1, 2 i 5 wyróżnionymi dla kultury przeworskiej przez Kazimierza Godłowskiego (1992, 72; 1994, ryc. 1). Należy jednak zastrzec, że taka struktura chronologiczna może być warunkowana faktem, iż badania prowadzono jedynie na

¹³ W tym kontekście przypomnieć należy wyniki badań cmentarzyska kultury wielbarskiej w Gronowie, pow. drawski, stan. 2. Znaleziono tam 23 ostrogi będące wyposażeniem 12 pochówków męskich z nasypami kurhanowymi (MACHAJEWSKI 2013, 52). Jak wiemy, obrzędowość kultury wielbarskiej eliminowała uzbrojenie z grobów. Ostrogi stanowić mogły w tym wypadku najbardziej odpowiedni element jednoznacznie podkreślający status wojownika, ale niebędący jednocześnie bronią *sensu stricto* (por. MACHAJEWSKI 2013, 67–69).

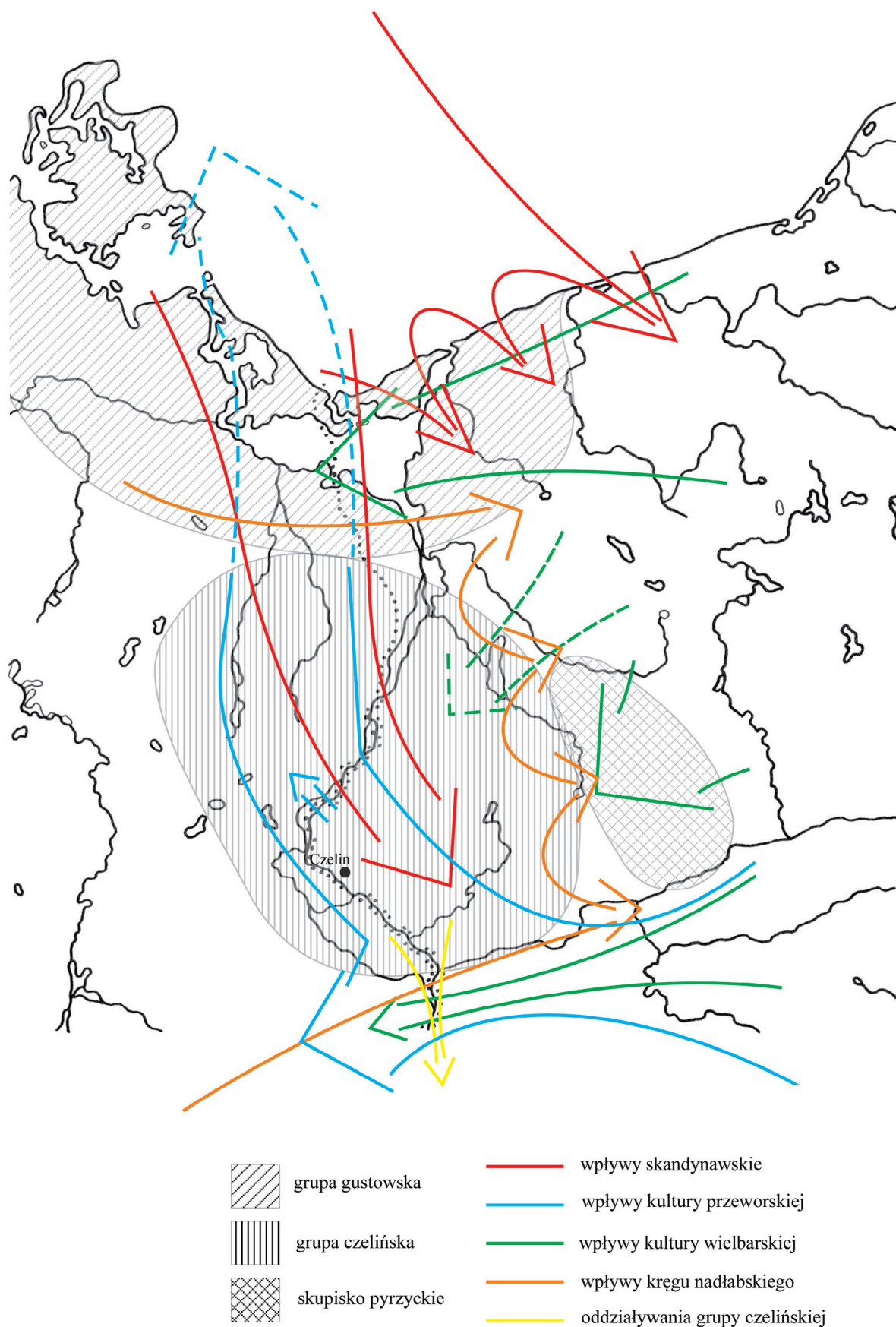
zachowanej do dziś części stanowiska (Ryc. 2). W uzbrojeniu ludności użytkującej nekropole w Czelinie dominował zestaw uzbrojenia złożony z pojedynczego egzemplarza broni drzewcowej oraz tarczy, podobnie jak na pozostałych obszarach północnoeuropejskiego *Barbaricum* (KONTNY 2001, 98–99; LEUBE 1983, 353).

Komentując treść kulturową uzbrojenia, głównie na bazie zaprezentowanych materiałów z Czelina, należy podkreślić zdecydowaną dominację wzorów kultury przeworskiej w stylistyce typów broni w fazie B₁, przy czym zróżnicowanie umb typu Jahn 5 na dwie odmiany może być przejawem miejscowej mody. Dostrzegalne są ponadto intensywne oddziaływania skandynawskie i dolnonadłabskie, głównie od fazy C₁, manifestujące się głównie: nadreprezentacją wobec standardów kultury przeworskiej imaczy Jahn 7 (w tym okazów z brązu), formami mieczy, np. okaz typu Vimose-Ilkerup z Czelina, miecz z Żeliszawca, formami grotów typów Hval i Simris (Czelin, Lubanowo, Tantow), poza tym, uwzględniając inne kategorie zabytków, krzesiwami iglicowymi, licznie występującymi w Czelinie, a także w Starych Łysogórkach (ROGALSKI 2019).

Być może nie bez znaczenia jest fakt, że na obszarze kultury przeworskiej, począwszy od fazy C₁, obserwujemy zjawisko redukcji inwentarzy grobowych, w tym broni, co kontrastuje ze wzrostem jej udziału w materiałach skandynawskich (GODŁOWSKI 1992, 74; 1994, 169, 172). Społeczności Dolnego Nadodrza, zlokalizowane w strefie przepływu impulsów kulturowych pomiędzy wymienionymi kręgami kulturowymi na linii Półwysep Jutlandzki – doliny Warty-Odry-Wkry-Randowy (ROGALSKI 2015B, 105, ryc. 13), doświadczyć mogły wypadkowej wspomnianych przemian w postaci zmiany orientacji w stylistyce uzbrojenia z przeworskiej w okresie wczesnorzymskim, na bardziej nasyconą elementami skandynawskimi od fazy C₁ począwszy.

Niewykluczone, że wypadkową nakreślonego wyżej procesu było kształtowanie się lokalnej stylistyki na styku tych nurtów kulturowych, na co wskazywać mogą np. okazy uzbrojenia (umba, imacze) o cechach hybrydowych i lokalnych naśladownictw (imacze).

We wcześniejszych publikacjach znalazł się postulat badawczy, wraz z listą argumentów, by zastąpić dotychczas stosowany termin „grupa lubuska” określeniem „grupa czelińska” (ROGALSKI 2014A; 2015B; 2017A). Przypomnę jedynie, że za takim zabiegiem przemawia po pierwsze pojawienie się w obiegu naukowym cmentarzyska w Czelinie jako jak najbardziej obecnie predysponowanego do roli stanowiska eponimicznego (por. na ten temat: WOŁĄGIEWICZ 1981, 205). Jest to największa pod względem przebadanego areału i liczby obiektów nekropola tej jednostki kulturowej. Jednocześnie zespoły z Czelina dostarczyły największej i najbardziej zróżnicowanej stylistycznie serii zabytków (ROGALSKI 2013; 2014A; 2017A; 2018; 2019). Stanowią one obecnie punkt odniesienia dla kolejnych odkrywanych materiałów. W kontekście tematu niniejszej pracy szczególną uwagę zwracają liczne elementy skandynawskie, jakie zarejestrowano w Czelinie i generalnie w regionie (Lubanowo). Problematyka nurtu skandynawskiego w regionie, ostatnio podkreślana w literaturze (KONTNY 2016, 293–294; ROGALSKI 2019, tam dalsza lit.), nie była wcześniej analizowana przez badaczy (głównie: LEUBE 1975, 60; WOŁĄGIEWICZ 1981; 1986, zwłaszcza polemika między tymi autorami – WOŁĄGIEWICZ 1978). Drugi argument ma charakter geograficzny. Termin grupa lubuska, wywodzony od historycznej ziemi lubuskiej (*terra Lubus*), stał się póki co nieadekwatny. Z jednej strony wyłączyć należałoby z tejże grupy obszary leżące na południe od Warty i w zasięgu tzw. skupiska pyrzyckiego, z drugiej strony włączyć do tejże grupy ziemię wkrzańską (ROGALSKI 2015B, 103–106; 2017A, 244–146, 260–264; 2017B, tam dalsza literatura). Zatem zasięg grupy czelińskiej po korekcie zasięgu na wschód od Odry obejmowałby Dolne Nadodrze, głównie powiat gryfiński, a także częściowo powiaty myśliborski i pyrzycki (Ryc. 1, 7).

Ryc. 7. Sytuacja kulturowa na Dolnym Nadodrzu i na ziemi wkrzańskiej w okresie wpływów rzymskich.
Rys. A. Ryś, I. Sukiennicka

Summary: Armaments from the Lower Oder Basin in the Roman Period on the Basis of Burial Grounds at Czelin (ex-Zellin), Stare Łysogórki (ex-Alt Lietzegöricke), and Żeliszawiec (ex-Sinzlow), distr. Gryfino

Investigations of the burial ground at Czelin, Gryfino district, site 23 (AZP 45-04/5) yielded 191 features dated from phase A3 of the Late Pre-Roman Period to subphase C1b of the Roman Period. Cremation burials are in the majority. Only one inhumation grave was discovered. The collection of the recovered weapons includes nine swords (five single-edged, i.a. types Biborski B/1, D/1, and D/2), four double-edged (i.a. types Vimose-Ilkerup, Lachmirowice-Apa, and a gladius), 29 heads of shafted weapons (i.a. groups Kaczanowski I, II, III, VIII, X, XVII), 19 shield-bosses (Jahn 5, Jahn 6, Jahn 7, and Jahn 8), 14 shield grips (Jahn 6, Jahn 7, and Jahn 9), four spurs, and two arrowheads. The most interesting weapons are the above-mentioned Vimose-Ilkerup sword, Pompeii gladius, and decorated spearheads. The typological identifications of the weapons refer to the Przeworsk culture ones, and the pottery vessels correspond with a tradition from the Elbe River area. Scandinavian influence is also noticeable in the weapons (a Hval-type head, an Ilkerup Ådal-type sword) and tools, such as needle-shaped strike-a-lights. This is typical situation in the lower Oder River region.

Bartłomiej Rogalski
Muzeum Narodowe w Szczecinie
ul. Staromłyńska 27
70-561 Szczecin
e-mail: b.rogalski@muzeum.szczecin.pl

Bibliografia

- ADLER, W.
1993 *Studien zur germanischen Bewaffnung, Waffenmitgabe und Kampfesweise im Niederelbegebiet und im übrigen Freien Germanien um Christi Geburt*, Bonn.
- ALMGREN, O.
1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig².
- ANDRZEJOWSKI, J.
1991 *Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie środkowej i północnej (próba klasyfikacji i analizy chronologiczno-terytorialnej)*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 6, 7–120.
- 1998A *Nadkole 2. A cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica V, Kraków.
- 1998B *Importy rzymskie z cmentarzyska w Sobieniach Biskupich, woj. siedleckie*, [w:] J. Kolendo (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I*, Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum – Supplement I, Warszawa, 71–77.
- BELTZ, R.
1921 *Das Urnenfeld von Körchow*, „Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde” 85, 1920/21, 1–98.
- BEMMANN, J.
2008 *Anmerkungen zu Waffenbeigabensitte und Waffenformen während der jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Mitteleutschlands*, „Alt-Thüringen” 40, 2007, 247–290.
- BEMMANN, G., BEMMANN, J.
1998 *Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus den älteren Grabungen: Nydam I und Nydam II*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums 4, Neumünster.

- BEMMANN, J., HAHNE, G.
1994 *Waffenführende Grabinventare der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. Studie zur zeitlichen Ordnung anhand der norwegischen Funde*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 75, 283–653.
- BIBORSKI, M.
1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, „Materiały Archeologiczne” XVIII, 53–165.
1994 *Römische Schwerter mit Verzierung in Form von figürlichen Darstellungen und symbolischen Zeichen*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Lublin-Marburg 1994, 109–135.
2003 *Uwagi o technologii mieczy jako kryterium identyfikacji importów broni rzymskiej*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 112–113.
- BIBORSKI, M., ILKJÆR, J.
2006 *Illerup Ådal 11: Die Schwerter. Textband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:11, Aarhus.
- BIBORSKI, M., KACZANOWSKI, P., STĘPIŃSKI, J.
2015 *Badania metaloznawcze mieczy z cmentarzyska z okresu rzymskiego w Czelinie, woj. zachodniopomorskie*, „Materiały Zachodniopomorskie – Nowa Seria” 10/1, 133–157.
- BIBORSKI, M., KACZANOWSKI, P., KĘDZIERSKI, Z., STĘPIŃSKI, J.
1982 *Miecze obosieczne z cmentarzysk kultury przeworskiej w Chmielowie Piaskowym, woj. Kielce i Gaci, woj. Przemysł w świetle analizy archeologicznej i badań metaloznawczych*, „Sprawozdania Archeologiczne” 33, 130–131.
- BOCHNAK, T.
2004 *Zróżnicowanie typologiczne ostróg oraz bojowe zastosowanie konia w kulturze przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego – Seria Socjologiczno-Historyczna” 23 – Archeologia 1, 9–61.
- CZARNECKA, K.
2014 *Północne nawiązania w uzbrojeniu kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich. Dwa groby z bronią z cmentarzyska w Czersku, pow. piaseczyński*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 101–110.
- DĄBROWSKA, T.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.
- DEMKOWICZ, K.
2012 *Tak zwane „miecze rapierowate” kultury luboszyckiej na tle podobnych znalezisk z obszaru Europy*, [w:] M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Barbarzyńcy u bram. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Monografia oparta na materiałach z VI Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego Wolin 5–7 sierpnia 2011*, Toruń, 23–24.
- DROBERJAR, E., PEŠKA, J.
2002 *Die Waffen*, [w:] J. Peška, J. Tejral (red.), *Das germanische Königsgab von Mušov in Mähren*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien 55, Mainz, 97–125.
- DYMACZEWSKI, A.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, w pow. średzkim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 8/9, 179–442.
- EGGERS, H.J.
1951 *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg.
- ENGELHARDT, C.
1865 *Nydam Mosefund 1859–1863*, Kjøbenhavn.
- GAWROŃSKI, R.
1998 *Bella Germaniae Libri Viginti I De Iaculatione Equestri Pliniusza Starszego a sposób walki kawalerii Germanów. Próba interpretacji przekazu Tacyta (Germania 6)*, „Eos” 85, 35–46.
- GINALSKI, J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, „Przegląd Archeologiczny” 38, 53–84.
- GODŁOWSKI, K.
1959 *Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck*, „Materiały Starożytne” 1, 173–277.

- 1976 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II)*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 4, 7–238.
- 1981 *Kultura przeworska*, [w:] J. Wielowiejski (red.) *Prahistoria Ziem Polskich*, t. V: *Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 57–135.
- 1992 *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [w:] M. Głosek, M. Mielczarek, W. Świętosławski, K. Walenta (red.), *Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7–8 maja 1992 r.*, Łódź, 71–88.
- 1994 *Die Chronologie der germanischen Waffengräber in der jüngeren und späten Kaiserzeit*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Marburg-Lublin, 169–178.
- GRUPTE, O.
- 1998 *Die knieförmig gebogenen Fibeln der älteren römischen Kaiserzeit – Forschungsgeschichte und Forschungsstand*, [w:] J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren Internationale Arbeitstagung 25.-28. Mai 1997 Kleinmachnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 203–212.
- GÖTZE, A.
- 1897 *Die Vorgeschichte der Neumark*, Würzburg.
- HAUPTMANN, T.
- 2001 *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Alt Lietzegörücke (Stare Łysogórki, woj. Szczecin)*, [w:] M. Meyer (red.) „...TRANS ALBIUM FLUVIUM”, *Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie, Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag*, Internationale Archäologie – Studia Honoraria 10, Radhen/Westfalen, 251–284.
- HINDENBURG, W.
- 1908 *Mäanderurnen bei Königsberg*, „Zeitschrift für Ethnologie” 40, 773–775.
- ILKJÆR, J.
- 1990 *Illerup Ådal 1: Die Lanzen und Speere. Textband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:1, Aarhus.
- 2001 *Illerup Ådal 9: Die Schilde. Textband*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:9, Aarhus.
- 2007 *Illerup Ådal. Czarodziejskie zwierciadło archeologii*, Warszawa.
- IVERSEN, R.B.
- 2010 *Kragehul Mose. Ein Kriegsbeuteopfer auf Südwestfünnen*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter 73, Moesgård.
- JAHN, M.
- 1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit, etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, Mannus-Bibliothek 16, Würzburg.
- 1921 *Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung*, Mannus-Bibliothek 21, Leipzig.
- JASNOSZ, S.
- 1960 *Z badań cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz w czasie drugiej wojny światowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Archeologiczna” 5, 125–141.
- KACZANOWSKI, P.
- 1992A *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum*, Kraków
- 1992B *Bemerkungen zur Chronologie des Zustroms römischer Waffenimporte In das europäische Barbaricum*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.) *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet Kraków-Karniowice 3.-7. Dezember 1990*, Kraków, 171–186.
- 1994 *Aus den Forschungen an der territorialen Differenzierung des Zustroms römischer Waffenimporte im Barbaricum*, [w:] C. Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Lublin-Marburg, 207–222.
- 1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych I, Kraków.
- KACZANOWSKI, P., ZABOROWSKI, J.
- 1988 *Bemerkungen über die Bewaffnung der Bevölkerung der Wielbark-Kultur*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, t. 1, Lublin, 221–239.
- KOKOWSKI, A.
- 1994 *Bemerkungen zu Schildbuckeln des Typs Jahn 5 (Ilkjær 5a-5b)*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Marburg-Lublin, 369–376.

- 2000 *Przyczynek do badań nad skandynawskimi oddziaływaniami na uzbrojenie kultury przeworskiej w okresie rzymskim*, [w:] T. Bochnak, R. Madyda-Legutko (red.), *Superiores Barbari. Księga ku czci profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków, 203–214.
- KONTNY, B.
- 2001 *Wojna oczami archeologa. Uwagi na temat sposobów walki ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich w świetle źródeł archeologicznych*, „Światowit – Nowa Seria” III (XLIV)/B, 91–119.
- 2002 *Diversification of Burials with Weapons in the Przeworsk Culture in the Late Pre-Roman Period*, [w:] C. von Carnap Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski, P. Łuczkiwicz (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Lublin, 59–80.
- 2003 *Z motyką na Słońce? Możliwości odzwierciedlenia instytucji drużyny w materiale archeologicznym*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo*, Warszawa, 253–267.
- 2008 *Dawna technika na nowo odkryta – uwagi na marginesie znaleziska grotu z Łodzi-Łagiewnik*, „Silesia Antiqua” 44, 135–169.
- 2016 *Miejsce ofiarne w Lubanowie na tle podobnych stanowisk z europejskiego Barbaricum / A Sacrificial Site in Lubanowo in Comparison with Similar Sites from the European Barbaricum*, [w:] T. Nowakiewicz (red.), *Starożytne miejsca ofiarne w jeziorze w Lubanowie (d. Herrn-See) na Pomorzu Zachodnim / Ancient Sacrificial Place in the Lake in Lubanowo (former Herrn-See) in West Pomerania*, Warszawa, 285–302.
- 2019 *Archeologia wojny. Ze studiów nad uzbrojeniem barbarzyńskiej Europy okresów wpływów rzymskich i wędrówek ludów*, Oświęcim.
- W DRUKU *Newly Found Sacrificial Weapon Deposits from the Territory of Poland*, [w:] E. Deschler-Erb, S. Hoss (red.), *Weapons in Ritual Context*, „Journal of Roman Military Equipment Conference” 21.
- KONTNY, B., NOWAKIEWICZ, T., RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, A.
- 2016 *Analiza archeologiczna znalezisk z lubanowskiego jeziora / An Archaeological Analysis of the Finds from the Lake in Lubanowo*, [w:] T. Nowakiewicz (red.), *Starożytne miejsca ofiarne w jeziorze w Lubanowie (d. Herrn-See) na Pomorzu Zachodnim / Ancient Sacrificial Place in the Lake in Lubanowo (former Herrn-See) in West Pomerania*, Warszawa, 236–280.
- KONTNY, B., RZESZOTARSKA-NOWAKIEWICZ, A., NOWAKIEWICZ, T.,
- 2016 *Katalog / Catalogue*, [w:] T. Nowakiewicz (red.), *Starożytne miejsca ofiarne w jeziorze w Lubanowie (d. Herrn-See) na Pomorzu Zachodnim / Ancient Sacrificial Place in the Lake in Lubanowo (former Herrn-See) in West Pomerania*, Warszawa, 122–164.
- KOSTRZEWSKI, J.
- 1919 *Die ostgermanische Kultur des Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18–19, Leipzig-Würzburg.
- KOWALSKI, K., MATUSZEWSKA, A.
- 2011 *Źródła kultury ceramiki sznurowej ze stanowiska 23 w Czelinie w świetle problematyki wyposażenia grobów ze schyłku neolitu i początku epoki brązu nad dolną Odrą*, „Acta Universitatis Lodziensis – Folia Archaeologica” 28, 57–73.
- LEUBE, A.
- 1975 *Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 9.
- 1983 *Bewaffnung und Kampfweise*, [w:] B. Krüger (red.), *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa*, t. 1: *Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung*, Berlin, 346–355.
- LIANA, T.
- 1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXV/4, 429–463.
- ŁUCZKIEWICZ, P.
- 2006 *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*, *Archaeologia Militaria* II, Lublin.
- MACHAJEWSKI, H.
- 2010 *Studia i materiały nad najdawniejszymi dziejami Równiny Gorzowskiej. Epoka żelaza*, [w:] A. Marciniak, D. Minta-Tworzowska (red.), „Poznańskie Studia Archeologiczne” 4, Poznań.
- 2013 *Gronowo. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Westpommern*, *Monumenta Archaeologica Barbarica* XVIII, Warszawa-Szczecin-Gdańsk.
- MADYDA-LEGUTKO, R.
- 1986 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Volkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR International Series 360, Oxford.

MAKIEWICZ, T.

1992 *Broń jako element rytuałów ofiarnych w okresie przedrzymskim i rzymskim na terenie Polski*, [w:] M. Głosek, M. Mielczarek, W. Świętosławski, K. Walenta (red.), *Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70. rocznicę urodzin i 45. rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7-8 maja 1992 r.*, Łódź, 109–128.

MARTENS, J.

2002 *The introduction of the weapon burial rite in Southern Scandinavia*, [w:] C. von Carnap Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski, P. Łuczkiwicz (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Lublin, 229–265.

2011 *Weapons, armaments and society. The Pre-Roman Iron Age on Zeland and in Scania*, [w:] L. Boye (red.), *The Iron Age on Zeland. Status and Perspectives*, Copenhagen, 147–306.

MOSZCZYŃSKI, J.

1996 *Groby z wczesnego okresu wpływów rzymskich na cmentarzysku kultury przeworskiej w Kutnie, stan. 6, woj. plockie (sezon 1993 r.)*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 2, 87–99.

MÜLLER VON, A.

1957 *Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseeplatte und Ostsee*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte N.F. 1, Berlin.

PAULI JENSEN, X.

2009 *Die Bögen und Pfeile*, [w:] X. Pauli Jensen, L.Ch. Nørbach (red.), *Illerup Ådal 13: Die Böger, Pfeile und Äxte*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XXV:13, Aarhus, 11–258.

PETERSEN, E.

1939 *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.-8. Jahrhunderts*, Leipzig.

RASCH, M.

1991 *Ksp. Glömminge*, [w:] U.E. Hagberg, B. Stjernquist, M. Rasch (red.), *Ölands järnåldersgravfält, t. II: Högrum, Glömminge, Algusrum, Toroslunda, Långlöt, Runsten, Norra Möckleby och Gårdby*, Stockholm, 108–113.

2002 *Vorrömische Waffentypen und Waffenkombinationen auf den Inseln Öland und Gotland in der südöstlichen Ostsee und ihre chronologische Stellung im Licht der kontinentalen Waffenfund*, [w:] C. von Carnap Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski, P. Łuczkiwicz (red.) *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Lublin, 279–294.

ROGALSKI, B.

2010 *Przemiany kulturowe na Pomorzu Zachodnim i Przednim w młodszym okresie przedrzymskim (III w. p.n.e. – I w. n.e.)*, Szczecin.

2013 *Badania cmentarzyska w Czelinie, gm. Mieszkowice, pow. gryfiński, stan. 23. Zarys problematyki grupy lubuskiej* [w:] A. Chludziński (red.), *Nadodrzańskie Spotkania z Historią. Polsko-Niemiecka Konferencja Naukowa. Czelin, gm. Mieszkowice, 2 marca 2013 r.*, Pruszcz Gdański, 11–34.

2014A *Stan badań nad grupą lubuską*, [w:] A. Chludziński (red.), *Nadodrzańskie Spotkania z Historią 2014. II Polsko-niemiecka Konferencja Naukowa. Mieszkowice 25 kwietnia 2014 r.*, Pruszcz Gdański, 11–26.

2014B *Fragmenty drewnianej tarczy z grobu popielnicowego nr 82 z cmentarzyska grupy lubuskiej w Czelinie, pow. gryfiński, stan. 23*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 247–253.

2015A *Uzbrojenie w okresie wpływów rzymskich na dolnym Nadodrzu na przykładzie cmentarzyska w Czelinie, gm. Mieszkowice, stan. 23*, [w:] A. Chludziński (red.), *Nadodrzańskie Spotkania z Historią III. Konferencja Naukowa Mieszkowice, 17 kwietnia 2015 r.*, Pruszcz Gdański-Mieszkowice, 11–35.

2015B *The Roman Period in Lower Odra Region – issues of Lubusz Group*, „Recherches Archéologiques – Nouvelle Serie” 7, 77–115.

2016 *Die Bewaffnung der Römischen Kaiserzeit im unteren Odertal am Beispiel des Gräberfeldes von Czelin (Zellin), Gem. Mieszkowice, Fndst 23*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift” 55, 2014, 157–187.

2017A *Dolne Nadodrze w okresie wpływów rzymskich – wpływy i nurty kulturowe*, [w:] M. Fudziński, W. Świętosławski, W. Chudziak (red.), *Pradoliny Pomorskich Rzek. Kontakty Kulturowe i Handlowe Społeczeństw w Pradziejach i Wczesnym Średniowieczu*, Gdańsk, 239–272.

2017B *Skupisko pyrzyckie w okresie wpływów rzymskich – stan studiów i postulaty badawcze*, [w:] A. Chludziński (red.), *V Nadodrzańskie Spotkania z Historią 2017*, Pruszcz Gdański-Mieszkowice, 11–24.

- 2018 *Groby elit z wczesnego okresu rzymskiego na dolnym Nadodrzu na przykładzie cmentarzyska w Czelinie, gm. Mieszkowice, stan. 23*, [w:] A. Chludziński (red.), *VI Nadodrzańskie Spotkania z Historią 2018*, Pruszcz Gdański, 11–29.
- 2019 *Elementy skandynawskie na dolnym Nadodrzu w okresie wpływów rzymskich na przykładzie cmentarzyska w Czelinie, gm. Mieszkowice, stan. 23*, [w:] A. Chludziński (red.), *VII Nadodrzańskie Spotkania z Historią 2018*, Pruszcz Gdański, 11–31.
- SALO, U.
1968 *Die frühromische Zeit in Finnland*, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 67, Helsinki.
- SCHOKNECHT, U.
1974 *Kaiserzeitliche und völkerwanderungszeitliche Gräber aus Pasewalk*, „Ausgrabungen und Funde” 1974, 186–193.
- SCHULTZE, E.
1987 *Zur Verbreitung von Waffenbeigaben bei den germanischen Stämmen um den Beginn unserer Zeitrechnung*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg” 1986, 93–117.
1993 *Kaiser- und völkerwanderungszeitliche Baggerfunde aus der Ücker bei Pasewalk*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg” 1992, 191–212.
1994 *Halbkugelige germanische Schildbuckel der römischen Kaiserzeit*, [w:] C. Carnap-Bornheim (red.) *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Lublin-Marburg, 357–367.
1996 *Die Grabfunde und Bestattungssitten der römischen Kaiserzeit im unteren Odergebiet – zum Forschungsstand*, [w:] L. Leciejewicz, E. Gringhuth-Dallmer (red.), *Człowiek a środowisko w środkowym i dolnym Nadodrzu. Badania nad osadnictwem pra- i wczesnodziejowym*, Wrocław, 143–150.
- SCHUMANN, H.
1889 *Urnenfriedhöfe in Pommern*, „Baltische Studien – Neue Folge” 39, 81–255.
1896 *Die Kultur Pommerns in der vorgeschichtlicher Zeit*, „Baltische Studien – Neue Folge” 46, 153–208.
- SCHUSTER, J.
2007 *Wpływy wielbarskie na zachód od Odry*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, 433–456.
2010 *Lübsow. Äterkaiserzeitliche Fürstengräber im nördlichen Europa*, Bonner Beiträge zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie 12, Bonn.
- SKOWRON, J.
2000 *Grób łuczniaka kultury przeworskiej ze zniszczonego cmentarzyska w Zgierz-Rudnikach, stan. 1, woj. łódzkie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 6, 79–89.
2008 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Kunach na stanowisku 4, w Wielkopolsce wschodniej*, [w:] J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura Przeworska. Odkrycia-interpretacje-hipotezy*, Łódź, 11–210.
- SOCHA, K., SÓJKOWSKA-SOCHA, J.
2012 *Uzbrojenie społeczności grupy lubuskiej z cmentarzyska w Górzycy, pow. ślubicki*, [w:] A. Jaszewska (red.), *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Zielona Góra, 223–237.
- STENBERGER, M.
1933 *Öland under äldre järnåldern en bebyggelsehistorisk undersökning*, Stockholm.
- STIMMING, R.
1912 *Waffen der römischen Kaiserzeit aus der Mark Brandenburg*, „Mannus. Zeitschrift für Vorgeschichte. Organ der Deutschen Gesellschaft für Vorgeschichte” 4, 302–315.
- ULBERT, G.
1969 *Gladii aus Pompeji*, „Germania” 47, 119–125.
- Voss, H.U.
1994 *Römische Waffen in Mecklenburg-Vorpommern – Bilanz der Materialaufnahme für das Corpus römischer Funde*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Marburger Kolloquium 1994*, Lublin-Marburg 1994, 261–270.
- WOŁĄGIEWICZ, R.
1978 rec.: Achim Leube „Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet“, „Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte“ Potsdam, t. 9, Berlin 1975, ss. 227; w tym 16 rycin, 32 tablice, 4 tabele, 8 map oraz 1 kartogram, „Materiały Zachodniopomorskie” 21, 1975, 379–384.
1981 *Grupa lubuska*, [w:] J. Wielowiejski (red.), *Prahistoria Ziemi Polskich*, t. V: *Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 205–209.

- 1986 *Stan badań nad okresem rzymskim na Pomorzu*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*, Kraków, 299–317.
- WOŁĄGIEWICZOWIE, M.D. I R.
- 1964 *Uzbrojenie ludności Pomorza Zachodniego u progu naszej ery*, „Materiały Zachodniopomorskie” IV, 1963, 9–166.
- ZIELING, N.
- 1989 *Studien zu germanischen Schichten der Spätlatène und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, BAR International Series 505, Oxford.

